
Петар Милосављевић

СРПСКА ПИСМА

МИРОСЛАВ

БИБЛИОТЕКА
ИЗАБРАНА ДЕЛА
ПЕТРА МИЛОСАВЉЕВИЋА

УРЕДНИЦИ
СЛОБОДАН КОСТИЋ
МИРОСЛАВА ПЕТРОВИЋ

Благослов

*Издавачкој кући Мирослав
од монаха манастира Хиљандар:*

*Нека ти је благословена десница
и њено оштро перо које
доноси радост Српству
и никад да не затаји
као Обилићев мач
Василије*

Петар Милосављевић
СРПСКА ПИСМА

Прво издање

Издавачи

Мирослав – Београд
Књиготворница Логос – Грачаница

Адреса извршног издавача

Пошт. фах 77; 11060 Београд 38, Србија
Редакција: Гоце Делчева 15, Београд
Тел/факс: (011) 2970-875; 2674-466
E-mail: mirmi@EUnet.rs; www.miroslav.rs

Главни уредник

Мирослава Петровић

Рецензенти

Мирољуб Јоковић
Милош Ковачевић
Душко Певуља

Корице и припрема

Мирјана Исаков
Бранко Милосављевић

Лектура и коректура

Аутор

Тираж 1000

Штампано 2009.

Штампа „Рубикон“, Сопот

ПЕТАР МИЛОСАВЉЕВИЋ

СРПСКА ПИСМА

Бања Лука 2006.

ПРЕДГОВОР

Два су основна повода за настанак ове књиге.

Један је: велики продор у области граматологије, који су при крају 20. века начинила два српска научника: Светислав Билбија (1907–1994) и Радивоје Пешић (1931–1993). Њихова открића учинила су да се сазнања о настанку писама радикално промене. По тим открићима најстарије писмо није пиктографско, већ алфabetско. А оно је настало у двома најстаријим европским цивилизацијама које су постојале на тлу данашње Србије: лепенској и винчанској.

Други повод су схватања неупућеног света да се писмом одређује национални идентитет и да се један језик може и мора служити само једним писмом. Према таквим мишљењима ћирилица се сматра српским националним писмом, а латиница хрватским. Насупрот овоме, традиционални филолошки принцип је да се национални идентитет одређује језиком, а да је писмо секундарног значаја. Писмо је у служби језика и један језик не мора нужно да се служи само једним писмом. Значење појма *српска писма* овде јесте: писма којима се служи и којима се служио српски језик.

Оба повода су предодредила и карактер ове књиге која је и студија и хрестоматија. Осим ауторовог текста на почетку сваког од три поглавља књиге у њој је и велики број прилога других аутора донесених у целини или у изводима, који ће тичу теме. Приказујући различите погледе појединих граматолога и других стручњака, доносећи на једном месту многе важне, често и тешко приступачне документе, књига држи отвореним неразјашњене проблеме у овој области.

Књига има три дела:

У првом, *Алфаветска писменост*, приказује се дисциплина која се бави постанком, природом и историјом писма (граматологија), дају се основне поделе писама, приказују Пешићева и Билбијина открића која показују да је алфаветска писменост најстарија.

У другом, *Словенска писменост*, говори се о открићима предћириловске словенске писмености, посебно србице и влесовице, о делатности словенских апостола Ћирила и Методија и њихових настављача, о настајању и карактеристикама старословенске ћирилице и глаголице, затим о развоју и карактеристикама српске црквене ћирилице и о њеним реформама.

У трећем делу књиге, *Савремена српска писменост*, представљају се реформе које су обликовале два писма којима се у новије време служи српски језик: ћирилице и латинице.

Књига би могла да послужи као приручник у настави о српским писмима, али и да подстакне нова граматолошка истраживања.

АЛФАБЕТСКА ПИСМЕНОСТ

О ГРАМАТОЛОГИЈИ

Грамотологија и граматозофија

Наука о писмима зове се грамотологија. Назив јој долази од грчке речи γράμμα (грама – слово) и λόγος (логос – наука). Најпознатија књига са овим именом јесте она француског филозофа Жака Дерида *De la grammatologie* (1967) или у преводу на српски језик *О грамотологији* (1976). У њој се најшире поставља питање односа говорног језика и језика израженог писмима; критикује се теорија о примарном значају језика у односу на писмо коју он назива фоноцентризам. Али то није прва књига која се бави овим проблемима. Сам Дерида наводи књигу од које је преузео термин грамотологија (1976:11). То је I. J. Gelb, *A study of writing the foundations of grammatology* (1952). Грамотологија је тамо дефинисана као „расправљање о словима, абецеди, слоговима, читању и писању“. Из датума појаве ове књиге, може се закључити да је грамотологија настала тек у двадесетом веку. Грамотологија се, као дисциплина, конституише стварно тек у наше време. Али размишљања и расправе о писму и писмености су много старије.

У најпознатијој српској књизи која се бави писмом, у делу Петра Ђорђевића *Српска ћирилица* (1971), не употребљава се израз грамотологија. Њен аутор наводи имена двеју дисциплина које се баве граматолошким питањима. То су *палеографија* (бави се старим писмима) и *епиграфика* (бави се споменицима културе). Обе те дисциплине се могу сматрати деловима грамотологије.

Савремени хрватски аутор Славомир Самбуњак увео је један нови термин: граматозофија. То је учинио у књизи *Грама-*

тозофија Константина Филозофа Солунског (1998), која има поднаслов *Хипотеза о постанку и значењу глагољице*. Граматозофија има ужи појам од термина граматологија који може да обухвати све поменуте називе у области изучавања писма, па и граматозофију. Истовремено, он може да сачува и њихове већ омеђене посебности.

Стање граматологије код Срба и њене перспективе

Са становишта граматологије за Србе је посебно значајна 1996. година. Те године издате су две важне књиге: *Писмо* Ранка Бугарског и *Винчанско писмо* Радивоја Пешића. Из разлика у садржају ових књига, и у различитим погледима њихових аутора, могуће је сагледати стање истраживања у области граматологије код Срба, па и граматологије као дисциплине уопште.

Књига Бугарског издата је у едицији *Свезнање* Матице српске, која је замишљена по моделу познате француске едиције *Que sais-je?* На прегледан начин и у јасном облику, књига Бугарског систематизовала је сазнања до којих су други дошли и која је њен аутор употпунио. Рађена је на обимној литератури коју је аутор на крају књиге навео. Али је рађена без увида у истраживачке резултате поменутих српских граматолога, Билбије и Пешића.

У књизи Бугарског треба обратити пажњу на неколико ставова за које не бисмо могли да кажемо да су само његови. Они су резултат граматологије као дисциплине. Бугарски их је само артикулисао на овакав начин:

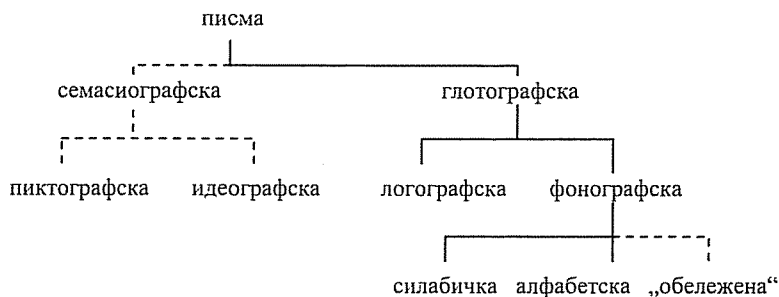
а) За људски говор може да се каже да постоји око 100.000 година. За писмо може да се каже да постоји око 5.000 година. Према томе, говор је старији од писма.

б) Писмо чини скуп знакова који служе да забележе језичку комуникацију. То је људски изум који може да сачува поруку и да је пренесе кроз простор и време.

в) Данас су доминантна два облика писма: онај у многољудној Кини и онај на Западу. Кинеско писмо је у основи ло-

гографско, западно је алфabetско. Оба писма успешно функционишу.

Бугарски даје и једну сложенију систематизацију писма, коју је представио следећом схемом:

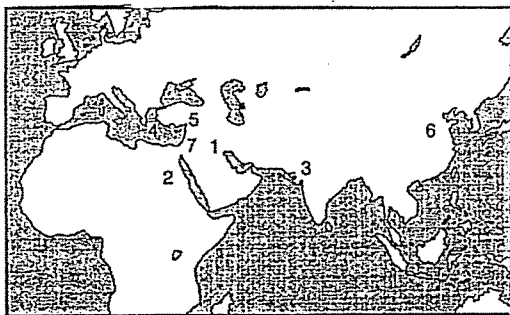
Сва писма, сматра Бугарски деле се, према својој природи, на две групе. Ако „писани знак директно упућује на неки елеменат стварности, неки предмет или појам“ (40), онда се она називају семасиографска, према грчкој речи семасиа (σημασία) - означавање. Ако „приказују језичке јединице на неком од нивоа језичке структуре“, таква писма се називају глогографска од глота (γλωττα) - језик.

Семасиографска писма се, по Бугарском, деле опет на две групе: на пиктографска и на идеографска. Пиктографска писма су она која представљају сликом. Лав се представља сликом лава, риба сликом рибе, ратник сликом ратника итд. Главни пример за ову врсту писма јесу египатски хијероглифи. Идеографска писма представљају појмове. Знаковима: +, -, :, =, на пример, представљају се математички појмови који на српском језику (као и на другим) означавају: плус, минус, подељено, једнако. Сличним знаковима могу се представити и други појмови као, на пример, пријатељство (=) или непријатељство (≠), организација Црвени крст (+) или Црвени полумесец (C) итд.

Глогографска писма се, такође по Бугарском, деле у две групе: на логографска (према грчком λόγος - реч) и фонографска (према грчком φωνή - глас). А фонографска се деле на силабичка и алфabetска. Силабичка писма су она у којима се представљају слогови; алфabetска су она која представљају гласове. Има и комбинација ова два типа писама. На пример, у руском писму, које је у основи алфabetско, има и знакова за слокове као што су слова я (ја) и ю (ју).

Подела писама код Ранка Бугарског ипак није у пуној сагласности са класичном граматологијом. Бугарски распо-ређује идеографска и логографска писма у две посебне гране. Истрин, на пример, који је такође представник класичне граматологије, идеографско и логографско писмо третира као једно. Оба писма представљају појмове: логографско језичке, идеографско нејезичке (који се ипак саопштавају језиком). Идеографско писмо, по мом мишљењу, само је подврста логографског писма.

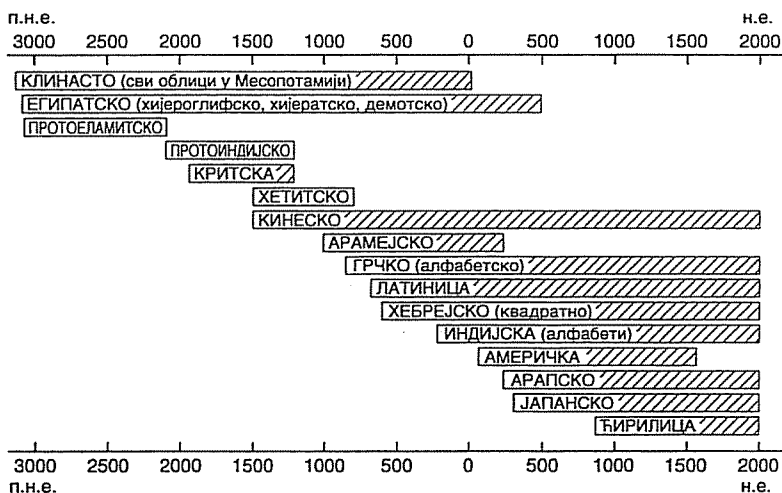
Поглавље *Најстарија писма* у књизи Бугарског завршава се сликом са означеним подручјима на којима су настала нај-старија писма (82).

Иза ове слике следи ауторова примедба да се назнаке тичу „локације главних писама до почетка алфabetског писања“. Другим речима, слика представља ред којим су писма настаја-

ла. А ред је овај: 1 – сумерско, 2 – египатско, 3 – протоиндијско, 4 – критско, 5 – хетитско, 6 – кинеско, 7 – северносемитски протоалфабет.

У складу са овако изнесеним налазима, Бугарски је изнео и схватање о развоју писмености. Развој писмености је текао по првој наведеној схеми. Најпре је настало пиктографско писмо, затим идеографско, па слоговно и алфабетско. Сасвим на крају књиге Бугарски даје следећу слику на којој је графички представљен редослед настајања писама.

На овој слици треба обратити пажњу бар на две чињенице: а) да је најстарије писмо, по истраживањима на које се Бугарски наслања, настало око три хиљаде година пре нове ере, и б) да је словенско писмо настало око хиљадите године нове ере (у тако крупним временским размацима стотине година су занемарљиве величине). Те две чињенице, укратко, сумирају оно што се, све до наших времена, мислило о старости писма.

Најбољи ослонац за овакве тврдње Бугарски је нашао у развоју најстаријег познатог писма за које се, по њему, зна – сумерског писма. Природу тога писма и процес његовог раз-

воја он је представио помоћу једног схематског приказа. Схематски приказ, који се доноси на овој страни, пропратио је коментаром који гласи:

	I	II	III	IV
1				
2				
3				
4				
5				
6				
7				
8				
9				
10				

Поменути процес омогућује увид у један од најфасцинантнијих аспеката човекове еволуције – генезу глотографског писма. Његову рекапитулацију за сумерски период дајемо на Слици 13, која на примеру неколико графичких знакова упрошћено илуструје настанак и развој клинастог писма. Стубац I даје њихов изворни облик, у којем су скоро сви препознатљиве слике, са следећим значењима: 1 – глава; 2 – уста, говорити; 3 – вода; 4 (комбинација главе и воде) – пити; 5 – нога, ићи, стајати, донети; 6 – звезда, небо, бог; 7 – земља (моти-

вација овога је изгубљена); 8 – стидница, жена; 9 – планина; 10 комбинација жене и планине) – робиња (Сумерци су узимали робиње од планинских племена на истоку). Свим овим знацима одговарале су, разуме се, фонолошке вредности, па су то биле писане речи – тачније морфеме – сумерског језика, о коме иначе наука мало зна. Али његов изворни пиктографско-идеографски карактер огледа се управо у непосредној препознатљивости знакова, што значи да су они могли да представљају и речи других језика, дакако друкчијег звуковог облика. (55–57)

Нешто слично је аутор констатовао и у развоју египатског писма. У оба писма јавили су се, при крају развоја, знакови са фонографском функцијом. Класична граматологија, коју својом књигом код нас представља Бугарски, на основу овога случаја, извлачила је закључак по којем је развој писама текао по линији: сликопис – идеопис – слогопис – словопис. Алфаветско писмо се јављало на репу настанка писама.

Граматолози Билбија и Пешић, својим открићима, пореметили су такву представу о развоју писмености, самим тиме што се, по њима (поготово по Пешићу), алфаветско писмо јавља као најстарије. Ставови ове нове граматологије допринели су да се јасније виде пукотине које су постојале у концепцији настанка писма у класичној граматологији.

Са становишта нових открића неприхватљив је став да алфаветско писмо треба аутоматски сматрати супротним од сликописа. И азбучно писмо се, у суштини, заснива на сликовности. Разлоге разноликости писама треба тражити на другој страни.

Језик и начин мишљења; језик и писмо

Главне разлике међу писмима могу се боље објаснити ако се доведу у везу са природом разних језика и са природом људског мишљења.

Сви језици имају исту функцију: међусобног споразумевања међу људима. Али сви језици ту функцију не обављају на исти начин. Не обављају је на исти начин тзв. коренски језици и језици европоцентричног круга.

Руски граматолог Виктор Александрович Истрин у књизи *1100 година словенске писмености* овако објашњава различитост писама (1963:90-91):

Особености развитка писма код разних народа у значајној мери одређене су особеностима њиховог језика.

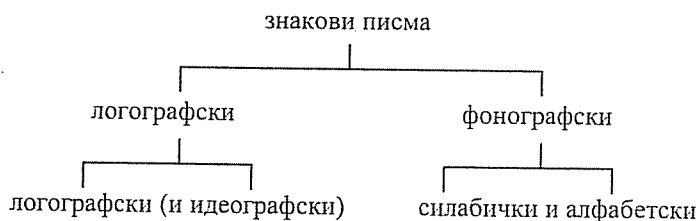
Тако, на пример, развоју и дугом очувању логографског писма веома су допринела својства тзв. коренских језика, у којима се речи граматички не мењају (немају деклинацију, не спајају се итд.), а односи међу речима се изражавају на основу њиховог строго одређеног реда речи у реченици, помоћних речи (на пример предлога) и интонације. Ова особеност језика била је, добрим делом, један од узрока дугог очувања логографског писма у Кини. Супротно од тога, за језике у којима се речи граматички мењају, логографско писмо се показало као врло неподобно. То је условљено тиме што логограм обично означава целу реч. Зато без помоћи допунских слоговних и словно-гласовних језичких знакова логографско писмо није у стању да одрази граматичку промену речи. Тако, при примени руског писма на цифарске знакове, који су логограми, за изражавање падежних наставака цифра се допуњује словима, на пример 3-ју (3-х), 3-има (3-мя).

Ово објашњење различите природе писама је много уверљивије од онога које нам нуди Бугарски. Оно показује да је за неке језике природно логографско, односно идеографско писмо (за Истрина је то практично једно писмо; Бугарски их сврстава у различите категорије), а за друге је природно алфabetско. Западни човек је већ од почетка био упућен на стварање алфabetског писма – графије примерене природи његовог језика. Није, дакле, реч о дијахроном поретку у развоју писма него о разликама у синхроној равни.

Бугарски је, у својој књизи, наглашеније указивао на везе између језика и начина мишљења, а посредно, између мишљења и писама. Популацији коренских језика, сматра он, својствено је синтетичко мишљење; популацији западних језика својствено је аналитичко мишљење. За синтетичко мишљење природније је изражавање сликом (пиктографом) која обухвата целину; за аналитичко је природније изражавање ознаком за поједине гласове. Да би се ове констатције у

пуној мери прихватиле, треба истаћи став да се та два начина мишљења међусобно не искључују. Анализа и синтеза су међусобно повезани мисаони процеси. Ипак, могућа је доминација једне мисаоне форме над другом. Последица тога у области писмености су различити типови писама.

Можемо да закључимо да је на основу односа мишљење – језик – писмо дошло до природне поделе писама на логографска и фонографска. Тек унутар тих двеју скупина могуће су нове глобалне поделе. Идеографски знакови могу се сматрати логографским знаковима посебне врсте; такође и силабички знакови могли би се сматрати фонографским знаковима посебне врсте. Ако се заузме став да је алфабетско писмо у основи сликовно, онда треба напустити ону схему којом се историјски развој писма приказује тако да води од пиктографског ка алфабетском. Писменост као целину боље ће представити следећа схема која приказује двојну природу знакова писма и раслојавања унутар две гране.

Осветљење настанка писмености, посебно алфабетских писама, не тиче се само једне уске области графичке употребе словних знакова. Тиче се природе човековог мишљења и језика којим се служи; тиче се и његовог односа са светом и са другим људима. Историја писмености је, отуда, и својеврсна историја човека.

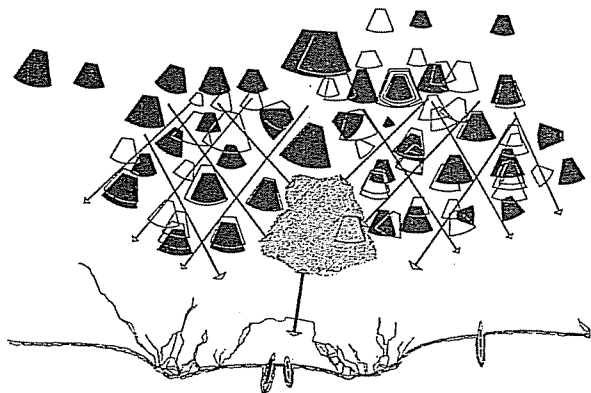
ПОСТАНАК АЛФАБЕТСКИХ ПИСАМА

За разлику од књиге Бугарског, која је сабирала и артикулисала стара сазнања о писмима, књига Радивоја Пешића је откривала нова. На жалост, Бугарски у своју књигу није укључио и та нова сазнања до којих су дошли Пешић и Билбија. Ова сазнања нису имали у виду ни страни граматолози које је Бугарски консултовао. Та чињеница ипак не умањује значај открића српских научника. Открића до којих су Билбија и Пешић дошли везана су за просторе на којима живе Срби и на којима су живели њихови преци. Природно је што је управо српским научницима било дато да дођу до тих открића. Нова граматолошка открића надовезала су се за она у археологији која су им претходила. То је, почетком двадесетог века, било открића винчанске цивилизације, а затим и откриће још старије културе Лепенског Вира (1965–1969). Оно је још више учврстило значај винчанске цивилизације.

Геометрија и графика Лепенског Вира

Археолози су налазили трагове човекове прошлости у раним деловима света, и то старе више десетина хиљада година. Лепенски Вир, који је са својом екипом открио археолог Драгослав Срејовић 1965. у једној ували обале Дунава близу Доњег Милановца, значајан је по томе што представља откриће не само трагова људског живота него читаве једне старе цивилизације, која је трајала од осмог до петог хиљадугодишња старе ере. Показало се да је то најстарија цивилизација за коју се до сада зна. Ово откриће Срејовић је саопштио у монументалној књизи *Лепенски Вир* (1969).

Откривена су четири слоја лепенске цивилизације и неколико подслојева. Приказана су сведочанства о животу мноштва генерација које су се смењивале на истом малом простору и о чему су остављале трагове. Откривене слојеве Срејовић је, у поменутој књизи, обележавао овако: Протолепенски Вир (најранији слој), затим Лепенски Вир I, II, III. Како је насеље Лепенски Вир изгледао у једном од тих слојева, показује следећа Срејовићева скица:

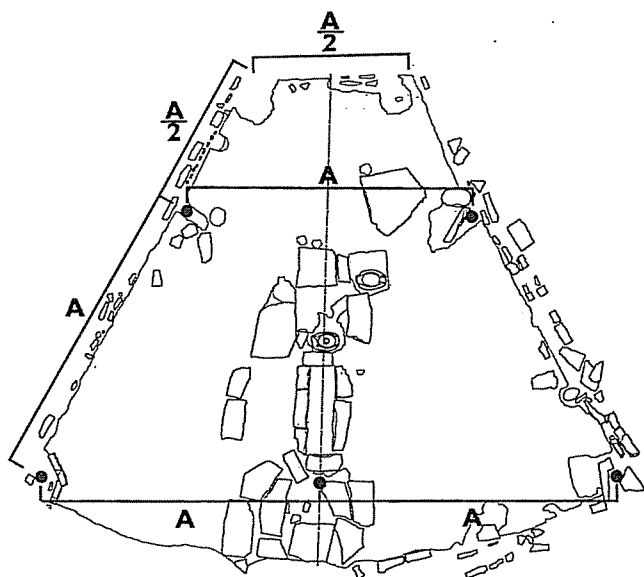
На овој скици се види:

а) да је насеље било уређено према некој врсти урбанистичког плана. Линије између појединих станишта показују да су постојали правци комуникације, нешто као улице. Највећа грађевина у центру насеља и празан простор испред ње говоре о томе да је насеље имало и свој центар и периферију. О постојању „урбанистичког плана“ сведочи и окренутост свих станишта ка Дунаву, односно истоку.

б) Скица, такође, показује и да су станишта (куће) различите величине (површине од 8 до 28 квадрата), али и да су увек истог облика. Тај облик је траpez са предњом страном у облику лука, односно шестог дела кружнице, између два

темена равностраног троугла уписаног у круг. Бочне линије трапеца у продужетку заклапају увек угао од 60 степени.

Срејовић је дао и више скица типичног станишта Лепенског Вира. Једна од њих овако изгледа:

Више него објашњење речима сам овај цртеж јасно показује да су у обликовању станишта Лепенског Вира, тј. у основном његовом моделу, строго поштована два принципа: принцип *симетрије* и принцип *пропорције*. Симетрија је поштована код свих грађевина, и то се на реконструкцијама појединих фаза насеља јасно види. Све реконструисане куће имају исту трапезоидну основу. Довољно је средином трапеца повући линију да се разоткрије симетричност његовог облика. А да је у градитељском поступку поштован и принцип пропорције, то се види посебно код реконструкције обимнијих станишта, па и на овом Срејовићевом цртежу. Треба само обратити пажњу на

дужине означене са A и $A/2$. Обим реконструисаних станишта се мењао, али пропорције су остајале исте.

Срејовићеве скице и коментари показују да се Лепенац разумевао у геометрију и служио њом. То су касније констатовали и многи други, међу њима и архитекта Предраг Ристић, који је докторирао на Лепенском Виру. Био сам у прилици да видим како у Музеју Лепенског Вира, на месту реконструисаних станишта, Живојин Андрејић демонстрира поступке шестарења које је градитељ морао изводити при одређивању тлоцрта куће у овом насељу. Више ових скица шестарења објављено је у његовом тексту *Представа Космоса Лепенаца* (*Митолошки зборник*, 2004/10-11).

Да би изградио станиште, градитељ Лепенског Вира морао је да направи неколико геометријских облика као што су круг, угао, троугао, правоугаоник, трапез. Пошто се ти облици не налазе само у тлоцрту куће у Лепенском виру, него су они присутни и у симболичким облицима камене пластике у тој кући, родила се идеја о томе да они немају само геометријску него и граfiјску вредност и да представљају неку врсту писма.

Да би конструисао кућу по строго одређеном облику, увек истим пропорцијама, градитељ је морао:

а) прво да направи круг. Самим тим он је добио облик слова O .

б) Затим је направио угао од 60 степени којим је повезао центар круга са (шестим) делом кружнице. Тим углом он је добио облик слова Λ (ћирилицом) или V (латиницом). Веома слично овима је и слово Γ у винчанском и етрурском писму, које такође има облик отвореног оштрог угла.

в) Када је дужину полупречника пренео на кружницу да би добио тачку из које ће према центру круга повући другу страну угла, он је истовремено добио облик равностраног троугла који одговара облику грчког слова Δ (делта).

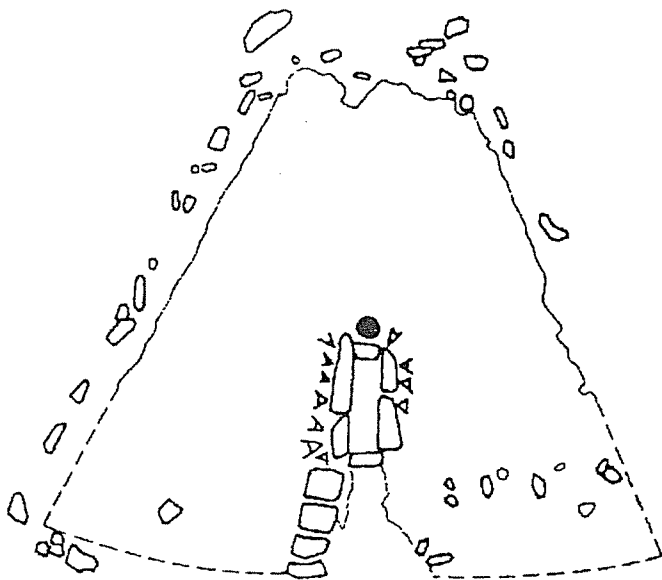
г) Најзад, зарубивши угао чије теме је у центру круга, он је добио у врху мањи равнострани троугао и, испод њега, трапез који је утврдио као темељ куће. Том попречном линијом

између две стране оштрог уга, на двотрећинској висини од кружнице, градитељ је добио облик великог слова А.

У Срејовићевој скици налази се још један геометријски облик: то је правоугаоник, тј. облик у којем су грађена сва огњишта унутар станишта Лепенског Вира. Размере тог правоугла биле су различите, али не и произвољне. Срејовић је констатовао да су оне биле 1:2, 1:3, 1:4.

Али Лепенац није добијао граfiјске знакове само путем геометријских облика које је морао да изведе правећи плочрт куће. Он је исте облике или знакове репродуковао и на примерима камене пластике унутар већ подигнутог станишта.

Поред већ коментарисаних Срејовићевих скица, овде ће бити приказана и једна скица која представља унутрашњост једног од станишта. На њој ћемо се срести са репродукцијом већ уочених геометријских облика односно словних знакова. Ово је та скица:

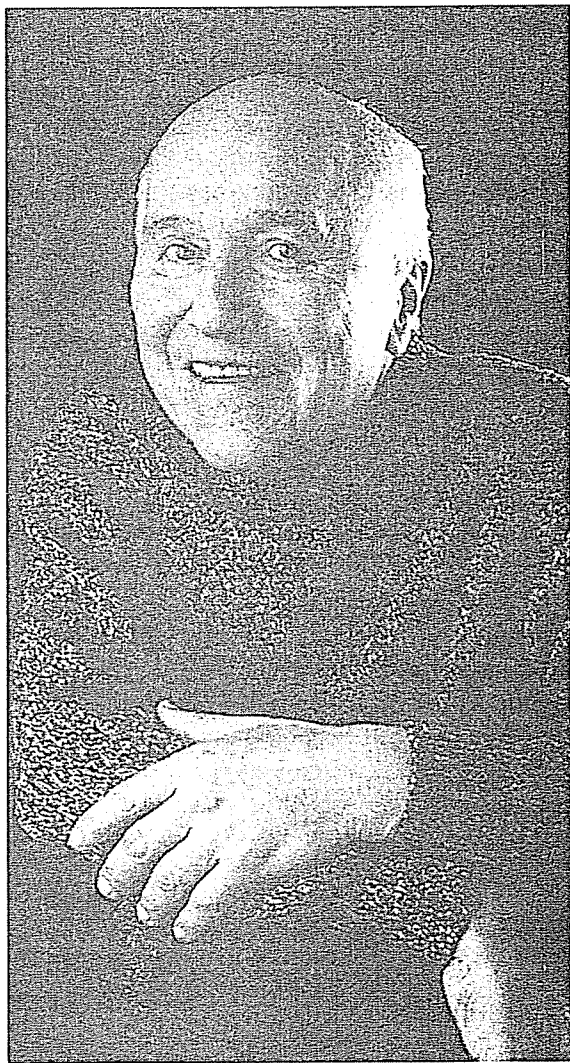
Слика приказује тлоцрт једног станишта. У средини куће налази се жртвеник у облику круга (у скици је дат изразито црном бојом). Испред жртвеника налази се огњиште у облику правоугла оивичено крупним каменовима. Око огњишта, са обе стране, налази се фриз камених форми у којем се јасно могу препознати геометријски облици који се, исто тако, могу идентификовати и као словни знакови: А, Δ, Λ (V) које смо већ идентификовали у основи куће Лепенског Вира. Они се могу ишчитати овако:

А - као грчко, латиничко и ћирилично слово,

Δ - као грчко слово делта,

Λ - као ћирилично слово Л, или као слово Г у свим архајским писмима. Овај знак у обрнутом положају, дакле само условно (V), представља латинично слово в.

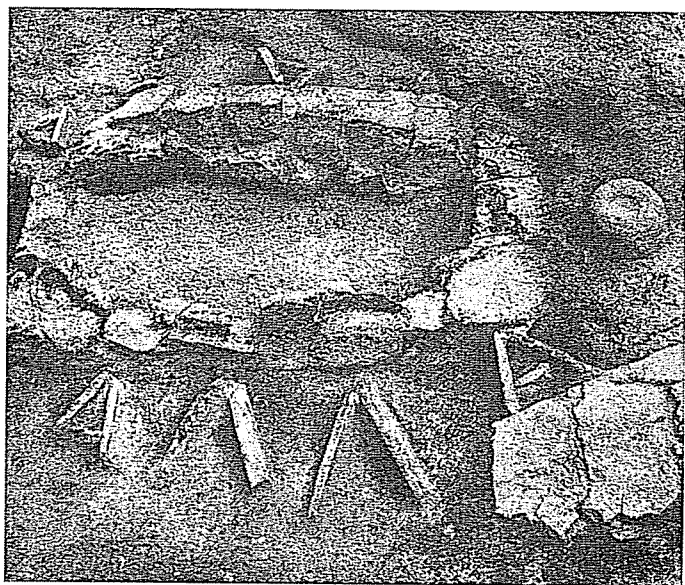
Ако се, међутим, пажљивије погледа фриз знакова који се могу схватити као словни знакови, приметит ће се на његовом темену крупна црна тачка у облику круга која представља жртвеник. Жртвеник је увек у облику круга се обично доводи у везу са сунцем. Један од добрих тумача Лепенског Вира, Миодраг Павловић, доводио га је у везу са пупком. Ниједно од та два тумачења није нетачно: и сунце и пупак су у облику круга. А круг је знак за слово О.

Драгослав Срејовић (1931-1996). Духовито је примећено да се Срејовић родио у граду на Лепеници, тј. у Крагујевцу, и да је открио Лепенски Вир.

Био је један од највећих археолога 20. века. Следбеници српске аутохтонистичке историјске школе позивали су се на његова открића. Он се њих одрицао, посебно Пешића.

Пластичне форме око огњишта Срејовић је више пута у својој књизи помињао и увек их је звао „загонетним троугловима“. Довијао се да им представи функцију, али у томе није био тако убедљив као што је био у погледу тумачења монументалних фигура које је такође открио и приказао свету. У најједноставнијем од тих знакова Λ , односно V , видео је слику вилице. Ови „загонетни троуглови“, међутим, имају и сасвим јасне облике. На једној фотографији из поменуте Срејовићеве књиге они овако изгледају:

Израз „троуглови“ за ове знакове употребљава и Пешић у својој књизи *Винчанско писмо*. И Срејовић и Пешић су били непрецизни у овом изразу. Од три напред приказана знака само се за знак Δ (делта) може казати да је троугао. Знак Λ (односно V) је угао, а знак A је комбинација једног троугла и два угла. У тим „загонетним троугловима“ управо је Пешић препознао и идентификовао словне знакове: Λ , Δ , A . Учинио је то у првом поглављу своје књиге *Винчанско писмо* које се зове *Силабаријум Лепенски Вир*.

На Лепенском Виру нашли смо три знака. Они су од камена, постављени или укупани крај жртвеника. Њихови облици су:

А – Δ – Λ

Кад су се Пешићева открића већ била прочула и наишла на велику пажњу, Срејовић је негативно на њих реаговао, посебно у серији интервјуа које је имао са Илди Ивањи 1995. (види *Празно Поље*, 1999, треће издање, стр. 75-77). Пешића у тим разговорима Срејовић није удостојио ни помена. Тако, на жалост, између двојице великих научника, вршњака, није дошло до плодне кореспонденције и непосредније сарадње.

Круг и угао – основа свих геометријских и графичких облика

Сви овде помињани геометријски облици почивају на једном, основном, а то је угао. А угао се изводи из круга. Лепенски човек, који је створио све те облике, био је упућен ка аналитичком решавању проблема. Његов однос према свету био је у основи интелектуалан. Интелектуализам западног човека, о каквом је говорила Аница Савић Ребац, наглашавајући његову разлику у односу на интуиционизам источног човека, испољава се у артефактима откривеним у Лепенском Виру. Лепенски човек био је упућен да размишља о кругу (симболу целине) и о његовим деловима (тј. угловима) и о њиховим односима. Самим тиме био је увучен у игру аналитичко-синтетичког мишљења. Својство те оријентације било је неговање аналитичког духа. Човек који је могао да разложи круг на саставне делове, могао је да разложи и реч на њене саставне делове. Могао је, дакле, да дође до фонеме и знака за њено представљање – што чини основни услов алфabetског писма.

Радивоје Пешић у својим открићима графичке Лепенског Вира полазио је од онога што је јасно видео, а јасно је видео она три словна знака. А није имао у виду ни круг ни угао, који су знаковима претходили и у којима су били садржани. А то значи и да није могао да има у виду ни све могућности тумачења која из тога проистичу. Па ипак је, на истој стра-

ници, у пасусу који следи, на друкчији начин отворио проблем који је овде отворен преко реконструкције изградње станишта:

Лепенски знаци као основни елементи једног вида језика, пролазе кроз позиције места посматрања и позиције светлости, пролазе у ствари кроз три операције: спајање, раздвајање и компоновање, без додавања нових елемената. На тај начин из тих операција ниче цео врт знакова посебних форми. И три основна знака производе укупно 48 знакова који су већ кадри за комуникацију (види *Буквар Лепенског Вира*). Ако се изврши природни распоред тих знакова и сходно томе дода њихова бројна вредност, сигурно је да ћемо добити један инструмент који су нам Лепенци оставили у ембриону, али је тај ембрион довољно наметљив да побуђује наше интересовање и размишљање. (13)

Семиолошки систем знакова и феноменологија пресликавања у археолошким налазима Лепенског Вира

Срејовић је највећу пажњу шире публике побудио открићем монументалних скулптура Лепенског Вира. Он је те скулптуре не само открио него их је и описао и протумачио. Учинио је то на начин великог научника, али и великог естетe и митолога. Уочио је да има три групе тих знакова. То су: „1. фигуралне скулптуре моделоване у натуралистичком стилу, 2. скулптуре на којима су обликоване наизглед само апстрактне арабеске и 3. иконицке и семианиконицке форме“ (1969:98). Ова његова систематизација знакова оригинална је само по терминологији. Она се, иначе, подудара са оном много старијом и чувенијом Чарлса Сандерса Перса, по којој се знакови деле на иконицке, индексне и симболичке. Срејовић је, и нехотице, на прастаром материјалу, потврдио ваљаност Персове концепције. Истовремено он је потврдио и да је човек Лепенског Вира имао већ развијен знаковни систем. Срејовић је нарочито успешно тумачио те знакове и њихове међуодносе. А посебно је, са пуно разумевања, тумачио функцију унутрашњег распореда фигура у стаништима. Указао је на везу тих знакова, човека који их је створио и света у којем је он живео.

Показао је како је преко тих знакова човек Лепенског Вира изражавао свој духовни живот и своју кореспонденцију са Космосом.

Срејовић, међутим, није јасно видео и да се они „загонетни троуглови“, које је окривао око огњишта, могу такође схватити као знакови, а не само као пластични артефакти или као геометријски облици. Његова истраживања нису ишла даље од тога у семиолошком правцу. Али су јасно показала да је за најстарију познату цивилизацију карактеристично да је имала разгранат и развијен систем знакова.

Као што Срејовић нигде у својој књизи не помиње Чарлса Сандерса Перса, који је, уз Фердинанда де Сосира, био један од оснивача семиологије, он такође нигде не помиње ни Михаила Петровића Аласа, великог српског математичког феноменолога. Михаило Петровић је створио једну теоријску концепцију која најбоље објашњава кореспонденцију између чињеница. Главно место које се тиче феномена пресликавања Петровић је изнео у следећем пасусу, у својој посмртно објављеној књизи *Метафоре и алегорије* (1968).

За један скуп чињеница (S) каже се да су међу собом сличне са једног гледишта G, ако за њих постоји један скуп (F) заједничких појединости од интереса са тог гледишта; сличност се тада састоји у екзистенцији самог скупа (F). То чини да се скуп (F) може назвати језгром сличности чињеница (S) са гледишта G. Такве чињенице (S) припадају тада једној аналошкој групи везаној за гледиште G. У језгро сличности улази само оно што се, кад буде апстраховано ослободивши се спољашњег руха, различитог од једне чињенице до друге, покаже истоветно за све чињенице. Језгро, дакле, своди сличност, ма како ова била површна или овлашна, на истоветност. (1968:42)

Читалац у овом пасусу треба да обрати пажњу на три главна појма: *тачку гледишта, аналошку групу чињеница и језгро сличности*. Ти појмови ће у тексту који следи бити употребљавани. Али и кад нису употребљавани, они су имплицитно присутни у начину људског мишљења. Посебно су присутни у мом начину мишљења зато што почивају на спознаји њихових теоријских импликација. Помоћу њих се осветљава

кореспонденција међу чињеницама разне врсте, па и међу чињеницама које се називају субјект и објект. Кључни су и за разумевање митоса и за разумевање логоса, па и митоса и логоса Лепенског Вира.

Иако не помиње феноменологију пресликавања, Срејовић се изванредно успешно служи сазнањима које из те концепције проистичу. Он то посебно чини кад осветљава монументалне фигуре Лепенског Вира. Једна од најпознатијих скулптура која је у Лепенском Виру пронађена подсећа на човеколику рибу, риболиког човека или јајолику скулптуру. То значи да та скулптура може да се различито види са разних становишта: са становишта сличности са човеком, са рибом и са јајетом, али и са становишта узајамне сличности човека, рибе и јајета. Тачка гледишта увек је одлучујућа за оно што се види у истом артефакту.

Феноменологија пресликавања и природа писма

Помоћу феноменологије пресликавања могуће је лако објаснити настанак једне врсте писма које се обично назива пиктографско писмо (на српском то је сликопис). Најбоље примере тога писма налазимо у староегипатским хијероглифима. То писмо је по природи сликовно, тј. засновано на сличности ознаке и означеног. У Персовој подели знакова, пиктографске знакове би требало идентификовати као иконичке.

Супротно од ових знакова, где је веза између ознаке и означеног непосредна и видљива, постоје и други знаковни системи, у којима је та веза произвољна, арбитрарна. Ти знакови најчешће представљају појам (тј. идеју, концепт). Најбољи примери за то могу да буду знакови који се употребљавају у математици. Од тих знакова састављено је идеографско писмо (на српском: идеопис), које се такође назива и логографско писмо, тј. писмо састављено од знакова који означавају речи. У Персовом систему знакова то су симболички знакови. У највећој мери логографско-идеографско писмо остварено је у кинеском писму. Кинеско писмо није у целини логогра-

фско/идеографско; оно је комбинација идеографског и пиктографског писма.

Поред сликописа и идеописа, тј. система пиктографског и идеографског писма, постоји и трећа врста писама: азбучно - алфabetско или абецедно. Тај систем знакова може да буде двојак: а) кад сваки словни знак представља један глас, или б) кад два или више словних знакова представљају један глас. У западном свету победио је мешовити систем словних знакова у којем поред словних ознака за сваки глас постоје и знакови од више слова за један глас. Најраширенија абецедна или алфabetска писма јесу латиница и ћирилица. У систему Персових знакова, алфabetска писма као и идеографска представљају симболичке знакове: знак је симбол који означава један појам. То је, у случају алфabetских писама, појам гласа. Знак за сваки такав појам, у принципу, схвата се као арбитран.

Трећа врста Персових знакова, индексни знакови, тичу се начина изражавања знакова. Они се нарочито показују у брзописима, у којима сваки преписивач оставља у свом рукопису лични траг.

Обично се сматра да су само пиктографски знакови (они који су иконички) настали пресликавањем облика из стварног света. Али то не мора да буде тачно. И геометријски облици, какве срећемо код Срејовићеве реконструкције станишта Лепенског Вира, такође су могли настати пресликавањем. Облик круга који срећемо на сваком жртвенику, и који се може идентификовати као слово О, јесу слика Сунца (или Месеца). Човек Лепенског Вира могао је, такође, да види брдо у облику слова Л (једно такво брдо налази се недалеко од Лепенског Вира, са румунске стране Дунава). Он је, такође, могао да види и угао који заклапају два брда у облику слова V. Такође је могао да види камену или дрвену плочу у облику правоугла. Ја сам дуго мислио да је човек Лепенског Вира у облику својих станишта само пресликао трапезоидни облик, „уцртан“ у изгледу дунавског пејсажа у пределу Ђердапске клисуре. Косе ивице брда на обалама реке чине косе стране трапеза, попречна линија површине воде чини краћу паралелу

страницу трапеза, а лук небеског свода чини већу (закривљену) паралелну страницу истог трапеза. Живојин Андрејић је трапез, односно облик тлоцрта лепенске куће, препознао непосредно преко Дунава у облику који има брдо Трескавац. То, другим речима, значи да се не могу као слике стварности узимати само знакови типа оних монументалних скулптура Лепенског Вира, већ се морају узимати и геометријски облици као идеализоване слике стварног света. И основни геометријски знакови кореспондирају непосредно са стварношћу.

Буквар Лепенског Вира као кључ алфабетске писмености

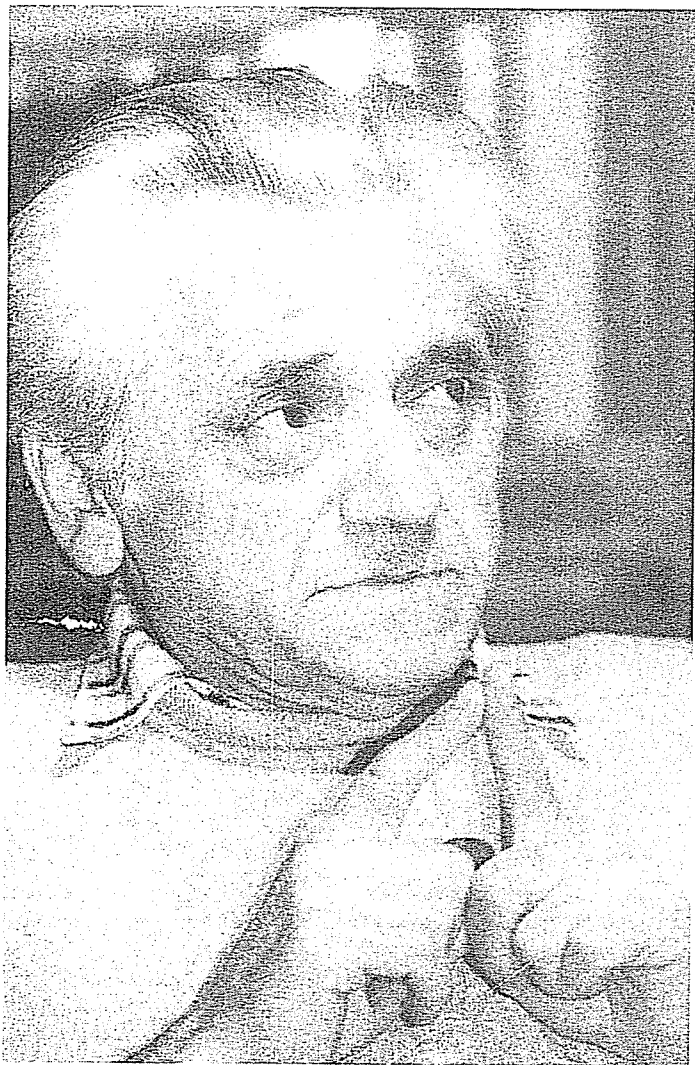
Оно што Срејовић није видео, а после и није хтео да види, открио је Пешић. Пешић је на Срејовићевим реконструкцијама видео баш словне знакове, јасно издвојене и представљене као: А, Л, Δ. На комбинацији она три словна знака, он је направио *Буквар Лепенског Вира*. Тај *Буквар* је представљен на два странама које се у овој књизи доносе у прилогу. Али четврти могући знак, знак слова О, којим се означавало сунце на жртвенику, Пешић није укључио у свој систем.

Књига *Винчанско писмо*, коју је после Пешићеве смрти, од његових текстова, сачинила и објавила његова ћерка Весна Пешић, има превелики значај. Аутор је у њој почетке алфабетског писма видео у најстаријој досад познатој цивилизацији, лепенској.

Читалац би у Пешићевом *Буквару Лепенског Вира* требало да обрати пажњу и на прву и на другу страницу. На првој страни *Буквара* налазе се она три знака. Друга страница *Буквара* представља комбинације сачињене од елемената тих знакова. Комбинација има укупно 45, што заједно са она три знака имплицира могућност постојања 48 словних знакова. Њихов број би био свакако већи уколико би им био придодат још и круг, односно словни знак О. Тај словни знак, присутан је у многим писмима, а нарочито је чест у алфабетском писму глагољици.

Друго велико откриће у Пешићевој књижи је у томе што је у артефактима винчанске цивилизације нађена и практична потврда могућности словних знакова из „буквара“ лепенске цивилизације. Израз „винчанско писмо“ отуда не треба везивати само за Винчу. Тим изразом је Пешић практично означио две фазе у развоју писма: прву, која се десила у Лепенском Виру, и другу која се десила у винчанској цивилизацији.

Винчанску цивилизацију је открио велики српски археолог Милоје Васић, на самом почетку 20. века, 1908. године. Та цивилизација је постојала на далеко ширем простору од Лепенског Вира; захватала је просторе данашње Србије, Бугарске, Македоније и Румуније а њен центар је опет био у српском Подунављу, у Винчи. Још је Милоје Васић сугерирао да на бројним артефактима винчанске цивилизације постоје неки знакови који подсећају на словне. То су још одређеније истицали касније његови сарадници и следбеници. Они, ипак, нису у тим знаковима видели азбуку, тј. „елементу“, систем. То је открио тек Пешић. Поред открића словних знакова у Лепенском Виру, и идентификовања словних знакова у винчанској цивилизацији, ово је треће велико Пешићево откриће. Оно се састоји у сазнању да се елемента винчанског писма и елемента етруског писма у пуној мери подударају. У тој сфери су се подударила истраживања Радивоја Пешића са истраживањима још старијег српског граматолога Светислава Билбије.

Радивоје Пешић (1931-1993). Родио се у Велесу, у Македонији. Средином 60-тих отишао у Италију. Тамо постао универзитетски професор. Открио винчанско писмо, превео *Велесову књигу*. Умро у Бечу. Његов значај схваћен је тек после његове смрти.

Светислав Билбија (1907-1994). Рођен у Грахову (Босна), у родном месту св.

Јеронима. Као дипломирани теолог био је секретар код владике далматинског Иринеја (Ковачевића), са којим је, за време Другог светског рата, отишао у Италију. Тамо се први пут срео са етрурским писмом. Свој живот у Чикагу посветио је истраживању и тумачењу тог писма. Он је дешифровао етрурске текстове помоћу српске ћирилице и српског језика.

Етрурским писмом бавили су се и Билбија и Пешић. Али је оно било превасходно Билбијин домен. У истраживању тога писма Билбија је остварио резултате по којима би требало да буде упамћен у историји граматологије.

Билбија је избегао на Запад током Другог светског рата. Са супругом Јеленом једно време задржао се у Италији. Разгледали су по музејима разне споменике, па и етрурске. Јелена му је обратила пажњу да етрурско писмо подсећа на српску ћирилицу. Српско писмо и српски језик ће Билбији, као сараднику Института за етрурскологију у Чикагу, помоћи да дешифрује и етрурско писмо и језик Етрураца.

Главна Билбијина књига у овој области зове се *Староевропски језик и писмо Етрураца*. Она је објављена на шапирографу 1984. у Чикагу ћирилицом, на српском језику; прештампана је 2000. фототипски у Београду. Билбија је пошао од тога да је у далекој прошлости, пре Етрураца, постојао један језик који он назива староевропским. Староевропски језик је, по Билбији, имао око 80% српских лексичких елемената. На тој претпоставци је Билбија и засновао испитивање порекла писма Етрураца. То писмо су, пре њега, многи безуспешно покушавали да дешифрују употребљавајући као кључеве разне језике: латински, грчки, француски, шпански, немачки, чак и неке од језика афричких народа. Такав смер научног испитивања није довео до видљивих резултата. Тек кад је Билбија као кључ за решавање проблема употребио српски језик и српску ћирилицу, нађен је стварни пут за решавање проблема. Тај кључ/пут га је довео и до откривања везе између Етрураца и Протосрба. Једну од лако уочљивих веза између Етрураца и предака данашњих Срба могуће је успоставити на основу једног, али значајног податка. Стари Етрурци себе нису називали Етрурцима (као што, на пример, ни Немци себе не називају Немцима, Алеманима, Тедесцима, Церменима већ Дојчерима). Име Етрурци они су добили од Римљана. Етрурци су себе називали Рашанима или Расенима. Корен тога израза је Рас. У данашњој Србији има пуно топонима који имају у себи корен

речи рас или раса. То су топоними: Рас, Расина, Расна, Раше-вац, Рашица, Рашка, Рача. Етнонимом Рашани, или Раци, или Расцијани, којим су означавани Срби, био је у вишевековној употреби. Томе је близак и етноним Траци или Трачани, а еуфонијски блиско овоме је име Дачани. Још је у 19. веку Јаша Игњатовић у својим мемоарима изразио Траци и Раци сматрао повезаним. Не треба мимоићи ни чињеницу да се име највеће словенске земље изговара Расија иако се пише Русија (Срби кажу Русија).

У поменутој књизи Билбија је написао практично по један трактат о настанку сваког од слова етрурског писма. Као оријентир је, при томе, узимао српску ћирилицу и српски језик. Међу прилозима у овој хрестоматији о српским писмима налазе се Билбијини описи два слова: *Л* и *М*. Чланци о њима показују путеве ауторових открића. Он је практично показао да је и алфabetско писмо по природи сликовно, иако теоријској основи својих открића није обратио довољну пажњу. Алфabetско писмо се ипак разликује од пиктографског. Оно се не заснива на слици, као пиктографско; заснива се на *оцрту* слике. Као и геометријски облици, оно тежи да прикаже идеалитет. Разним каснијим комбинацијама и стилизацијама ови идеалитети се губе.

По Билбијиним открићима, три веома слична алфбетска писма: етрурско и два малоазијска: лидијско и ликијско, настала су на принципу сликописа. Оцрти етрурског писма су слични сликопису какав се среће у критском писму.

Од забележених словних знакова у архајским писмима многи су нестали. Али су неки и опстали у савременим писмима, у неком прерађеном, стилизованом облику. И са тим алфбетским знаковима десило се нешто слично као и са пиктографским писмима старих Сумера и Египћана. Они су временом изгубили своју основну сликовну природу, а добили арбитрарну, симболичку.

Билбија је у облику сваког етрурског слова препознавао слику неког предмета и за звучну вредност тога слова узимао

је први глас из имена тога предмета. Тај метод је у науци назван акрофонија. Али Билбија није употребљавао тај термин. Ко хоће да види како је он откривао гласовну вредност појединих словних знакова, мора се упознати са оригиналним Билбијиним текстом где је свако слово обрађено у посебном чланку уз навођење већег броја оцрта које је сретао на артефактима. Приказ који следи прављен је углавном на елементима из његове књиге, са извесним одступањима због графичких условности, али и са неколико додатака из других извора. На једном месту у овој хрестоматији већина словних знакова која је Билбија имао у виду могу се видети на табели на страни 115. Сврха је овог приказа да омогући почетну представу о томе да је и азбучно писмо у основи настајало као сликовно.

Ɑ Ɑ Ɑ А – араре (латински, односно староиталијански, орати). Представа дела плуга, чији је горњи део у облику слова А.

Е Б. – боравиште (на феничанском „бетх“ значи кућа)

В В. – Виме

У V. lat. вилица (ову сличност уочио је Срејовић; Билбија је није имао у виду)

Г Г. – Билбија је ово слово доводио у везу са речју грабље итд. Лакше га је објаснити ако се сетимо да на српском „кућа на глагол“ значи кућа под углом. Галге на хрватском (кајкавском) значи вешала.

Д Д – дом

Ћ Ћ – ћерам

Е Е – евенка (тако се зове грождје окачено о мотку)

Ж Ж – жрвањ. (Стари српски буквари су слово Ж доводили у везу са жабом).

З	З - змија
И	И - Игла
К	К - канца
Л	Л - Лакат
М	М – море
Н	Н – нога
О	О – око (у старим српским текстовима реч <i>очи</i> су понекад писана са два кружића са тачкама у средини).
П	П – порта (тј. врата)
Р	Р – ратник
С	С – срп
Ѕ	Ѕ – (латиницом) – серпент (змија)
Т	Т – тулија (Билбија: „по Вуку тулија је оно гвожђе на шипци од ћерма“)
У	У – лат. удица
Ф	Ф – фењер
Ф	Ф – лат. фрчка, фатаљка
Ц	Ц – цедиљка
Ч	Ч - чакља
Ћ	Ћ – ћемер
Q	Q – ћела (у доста компликованом објашњењу овога знака Билбија помиње и умекшани глас к, тј. кј)
Ш	Ш – шег (тако западни Срби зову тестеру)

За велику већину алфаветских словних знакова, Билбија је нашао значењски и сликовни адекват у споменицима које је проучавао. Етрурско слово Д (у основи ћирилично) подсећа на

дом, као и латиничко слово D, поготово ако се улево окрене за 90 степени. На исти начин слово Л подсећа на лакат или лук, слово О подсећа на око, слово Е подсећа на евенку, слово Н (у етрурском облику) подсећа на ногу, слово С на срп, слово П на порту (врата), слово В на виме, слово У на удицу, слово М на море, слово Ш на шегу (тестера) итд. А већину речи прочитаних у споменицима (80 посто) он је нашао у Вуковом *Српском рјечнику* док је остатак нашао у италијанском, старом латинском и другим европским језицима. Из свега Билбија је закључио да је постојао један староевропски језик који је у највећој мери био протосрпски.

Кратко речено: поступак који је Билбија употребио да би пронашао структуру алфабетског ћириличног писма је ближи традиционалном, Шамполионовом, а различит је од Пешићевог. Пешић је инсистирао на арбитрарности словних знакова и на њиховим комбинацијама. Билбија је посвећивао више пажње њиховој сликовној мотивисаности. Ниједан од та два принципа није за одбацивање. Ја мислим да се према тим принципима треба односити као према комплементарним. У многовековној пракси некад је превладавао један принцип, други пут други; тек заједно они су утирали пут алфабетском писму.

Разлика између скупа словних знакова и система

На питање: шта је то велико урадио Билбија, није немогуће одговорити. И пре њега је било научника који су у артефактима етрурске цивилизације разазнавали словне знакове, уочавали њихове особитости, али нису могли ни да прочитају ни да протумаче етрурске текстове. Систем етрурског језика и етрурског писма остајали су закључани. Билбијин је успех што је та два међусобно повезана система, језик и писмо, покушао да откључа помоћу два такође повезана система: српског језика и српске ћирилице. Тако он није само успоставио везу између словних знакова и гласова које они означавају него је у укупном скупу етрурских словних знакова

препознао и идентификовао систем повезан са језичким системом. То значи да је реконструисао азбуку, односно „елементу“ система коју су Етрурци употребљавали. Споменици прочитани овим системом показали су своје право значење.

Скуп знакова, који се могу схватити као словни - није исто што и азбука. То могу да буду само „чрте и резе“ како рече Црноризац Храбар; односно то је, како би Јован И. Деретић рекао, само знакопис. У азбуци, међутим, словни знакови су део знаковног система, имају место у систему. Систем словних знакова треба да буде подударан са гласовним системом. Гласовни системи језика који се употребљавају имају, у принципу око тридесетак гласова (неки нешто више, неки нешто мање). То значи да је број гласова који човек изговара ограничен. У принципу се исто тако ограниченим бројем словних знакова у разним комбинацијама може изразити управо онолико колико и гласовним вредностима.

Корак који је учинио Пешић је у вези са Билбијиним открићем. Он се састоји се у томе што је: а) све словне знакове из етрурчице препознао у артефактима винчанске цивилизације, и б) што је у тим артефактима препознао систем. Пешић је тврдио: да су етрурчица и винчаница идентичне. Али он је у артефактима винчанске цивилизације имао само изоловане или кратке словне записе. Није имао, као Билбија у етрурском, и целе текстове, па самим тиме није могао да покаже деловање азбуке као система. Упркос томе, на питање да ли постоји тако нешто као што је винчанско писмо, може се одговорити позитивно. Пошто је винчаница идентична са етрурчицом, она је била азбука, а није била само збир „чрта и реза“. Стање научних сазнања је данас такво да можемо да знамо како је изгледало винчанско писмо, али не можемо још да знамо како је изгледао винчански језик. На основу идентичности етрурчице и винчанице с правом се може судити о повезаности винчанске и етрурске цивилизација и преко језика и писма. У елементи винчанске цивилизације Пешић је препознао и многе комбинације још старијих словних знакова који потичу из Лепенског Вира. Тиме је успостављена веза: лепенски знакови –

винчаница – србица – етрурчица – грчко писмо – латиница – ћирилица.

И Билбија и Пешић су наглашавали значај српске ћирилице у својим открићима. Коментатори њихових открића су умели то и да пренагласе. Само овлашан поглед на напред приказане (словне) знакове у графици Лепенског Вира (О, А, Л, Δ, V) даје овакав резултат. Два знака припадају трима најразвијенијим европским писмима: грчком, латинском и словенском писму (то су О и А). Знак Δ је идентичан са словом Δ (делта) у грчкој азбуци и сличан ћириличком слову Д. Знак Л може се препознати у ћирилици, било да се идентификује као слово Л или Г. Али, ако се овај знак другачије постави, он изгледа овако: V, дакле, постаје слово U или V из латиничког писма, односно слово H из грчког (пише се v). Све ово иде у прилог тврдњама да сва три европска писма словенско, грчко и латинско имају корене у „Буквару Лепенског Вира“ и у винчаници.

*Могућа веза између графици Лепенског Вира
и говора Лепенаца*

Данас међу граматолозима преовлађује мишљење да је Лепенски Вир пружио непобитне доказе да се нешто као јасан словни знак појавило у сачуваним археолошким траговима. То другим речима значи да поседујемо доказе о некој врсти писма. Али немамо никакве артефакте о говору Лепенаца. О Срејовићевим „загонетним троугловима“ Пешић каже да су за њега то „знаци, слова, елементи речи, једног вида њиховог визуелног језика“ и закључује: „Цивилизација Лепенског Вира је крај својих жртвеника оставила транспостанцију свога језика“ (14).

Том питању посвећен је и рад Вере Милосављевић *Логос и графика Лепенског Вира и српски језик* (објављен у *Књижевним новинама* 2003, у *Митолошком зборнику* 2004. и у њеној књизи *Чувари имена* 2004). Она је пошла од логоса и графици „лепенског писма“, пре свега од оног оштрог угла садржаног у

тлоцрту лепенске куће и на каменој пластици око огњишта и истог словног облика који је у архајским писмима имао вредност гласова Л и Г. Са том гласовном групом ЛГ она је довела у везу српске речи: лог, угол (угао), глагол и глава. После приказа одговарајућег лексичког материјала у српском језику, закључила је следеће (*Чувари имена*:154-5):

Појава сугласничке групе лг/гл у наведеним речима у српском језику и појава исте гласовне групе у речима других европских језика који означавају исте или сличне појмове, говори о заједничком пореклу тих језика. Разлика је само у томе што у српском језику лексеме као што су лог, глава, глагол, угао (зглоб), затим реч благ и благо, производе велики број појмова и чине велике породице речи са великим спектром значења. То сведочи да је српски језик онај природни (првородни) језик, прајезик у којем су те речи настале и из којег су се рашириле у друге и млађе језике. А докази о сугласничкој групи ГЛ као важној градивној супстанцији велике старости (исто као и вокала А, који је, поред отвореног угла и троугла, уписан крај огњишта у Лепенском Виру – о чему овде није било речи) налази убедљиву потврду у графици и у логосу Лепенског Вира. (104)

Порекло језика и писма овде се изводе из истог корена, из Логоса.

Грињевич о прасловенској писмености

Упоредо са истраживањима Билбије и Пешића и обнови-теља српске аутохтонистичке историјске школе (Јован И. Деретић, Олга Луковић Пјановић, Реља Новаковић и други) сличне истраживачке продоре у најстарију прошлост чинили су и неки руски научници (Трубачов, Рибачков, Грињевич, Асов и други). Истраживачки резултати двеју националних школа су слични, понекад истоветни.

Руска граматологија, још од педесетих година 20. века, опирала се ставу да су Словени писменост добили тек са мисијом Ћирила и Методија. Да је писмености међу Словенима било и пре солунске Браће – на то је указивао огроман материјал који се временом накупио. У овој књизи преносимо једну табелу Н. А. Константинова из текста *О почетку руске*

писмености (1957). Она показује да су Словени имали развијен систем словних знакова и пре него што су из Византије „добили“ словенску писменост путем поменутих мисије.

Највиши домет руске граматологије у истраживању предђириловске писмености јесте књига Генадија Грињевича *Прасловенска писменост. Резултати дешифровања* (1993). Грињевич је посебна поглавља своје књиге посветио предђириловској писмености на тлу садашњих руских земаља, затим критском писму, етрурском писму, индуској (санскртској) писмености, сумерској писмености, траговима писмености на тлу Трансилваније, посебно у Тордошу у садашњој Румунији. Простор на којем је Грињевич видео прасловенску писменост у основи се подудара са простором на којем су такву писменост видели нови српски граматолози и представници српске аутохтонистичке школе. На последњим страницама своје књиге Грињевич је помињао и Подунавље и винчанску цивилизацију и словне знакове који се могу ишчитати на њеним артефактима. О томе сведочи следећи пасус на почетку поглавља *То смо ми – Словени!*

Стари становници Балкана имали су велики утицај на културу Мале Азије. Нарочито добро се уочава њена веза са културом Винча – Тордош по писменим знацима на керамици, о чему је већ напред било говорено, када је разматран проблем „центра икс“. Шта више, знаци који су потпуно идентични са винчанским, нађени су у легендарној Троји. Постоји такође тесна веза писмености Винче са писменошћу Крита. Ту везу је приметио совјетски археолог В. Титов. Он је претпостављао да писменост Егеиде има своје корене на Балкану V-IV миленијума пре н. е. Ова претпоставка Титова побудила ме је да спроведем брижљивије савњивање тартеријских знакова са знацима критске писмености, која се у свим мојим радовима приказује као саставни део једне прасловенске писмености. (251)

Главни предмет Грињевичевог истраживања саопштен је већ у поднаслову његове књиге. То је дешифровање записа. Кључ за дешифровање разних словних записа он је нашао у прасловенском језику. Основа тога језика, по примерима које наводи и којима се служи, јесте староруски језик. Његов кључ дешифровања у основи је подударан са Билбијиним кључем,

који је етрурске записе, као и лидијске и ликијске, дешифровао помоћу староевропског језика. То практично значи да су се они у дешифровању ослањали у основи на исту језичку матрицу: на прасрпски, односно праруски или прасловенски језик – што би требало да буде у основи исто.

У дешифровању неогонетнутих словних знакова и записа они су се такође ослањали практично на исти поступак: на онај којим се непознато дешифрује помоћу познатог. Један од главних својих метода дешифровања Грињевич је назвао епиграфским. „Бит метода састоји се у поређењу знакова писмености, које треба дешифровати, са знаковима већ познате писмености“ (41). То је чинио и Билбија: и он је етрурске записе дешифровао према знаковима српске ћирилице и српског језика. Овај метод није обично могао да буде довољан. Грињевич је употребљавао и други метод, који је с првим био у вези; тај метод он назива акрофоничким. „Бит метода састоји се у томе што истраживач идентификује знак са неким предметом и узима за читање из назива тога предмета прво слово или први слог“ (43). На тај начин он је словне знакове претварао у гласове.

О примерима за акрофонички метод било је напред речи поводом Биилбијиних открића (иако он тај израз нигде не употребљава). На пример: В (виме), К (канца), Л (лакати), М (море), О (око), П (порта), Р (ратник), Ш (шега) итд. – то су словни знакови који означавају појединачни глас у речи, а тај глас је први из назива неког предмета из стварног живота. Мада се користе истим поступком, Билбија и Грињевич се ипак оштро разликују у примени акрофоничког метода. Билбија је доследно био присталица става да се словни знак односи (скоро искључиво) на *први глас* којим се неки предмет означава; Грињевич је доследно сматрао да се словни знак односи на *први слог* којим се предмет означава. Први од њих, Билбија, заступао је став да је предћириловско писмо (он га назива србица) било алфабетско; Грињевич је сматрао да је оно било слоговно (тј. силабаријско). Та два система нису ни могла да доведу до истих резултата у читању истих записа;

довели су до приближних. Свестан тешкоћа у примени акрофонијског метода, Грињевич је, у наставку последње наведене реченице о акрофонији додао:

Све је то врло просто, ако се при томе заборави, да је свет који нас окружује толико многообразан и многолик да је у њему могуће наћи толико предметних сагласности за било који апстрактни знак. И зато је био примењен метод акрофоније у нешто другачијем кључу него обично: не излазећи изван тесног круга знакова саме писмености. Тај метод је назван методом „локалне акрофоније“.

Проблеми које граматолози решавају спадају у најтеже и најсуптилније. Међу праве подвиге у тумачењу природе словних знакова спада Грињевичево лингвистичко тумачење „црта и реза“. „Црте и резе“, како их назива бугарски монах Храбар (X век), несумњиво су постојале у предђириловској писмености код Словена, али и на локалитетима где су Словени у далекој прошлости могли живети. Грињевич је нађене словне знакове на 20-так локалитета систематизовао у 13 група; затим је покушао да нађе принципе на основу којих су они настајали. Тако је дошао до става да се сви словни знакови могу свести на постојање и однос дугих и кратких линија. Комбинацијом ових линија настали су основни облици словних знакова. У овој хрестоматији доносе се три прилога из његове књиге: а) епиграфске групе нађених словних знакова, б) лингвистички коментари разних „црта и реза“, в) најзад: принципи комбинационог метода који испитује могуће односе дугих и кратких линија. Прилози, дакле, показују шта је све у стварности као словни знак (типа „црта и реза“) нађено и шта је све разним комбинацијама могло као знак да се створи.

Грињевичеве прилоге у овој књизи, по природи ствари, треба довести у везу са *Букваром Лепенског Вира* Радивоја Пешића и његовим приказом винчанског писма. Пешић је имао кључ који Грињевич никако није имао у виду: то је Лепенски Вир са најстаријим словним знацима. Ослањајући се на три нађена словна знака, у испитивању могућности

њиховог комбиновања, Пешић је алфабетским писмима прилазио „одозго“. Грињевич, који тај „буквар“ није имао у виду, природи словних знакова морао је да прилази „одоздо“. Тако је и дошао до закључка да се цео проблем мора разрешити односом дугих и краћих линија (тј. црта). Ова два пута нису међусобно супротна, већ комплементарна. Она се у пракси нису сусрела; до стварног дијалога између српских и руских граматолога није дошло. Пешић је умро у години када је Грињевич објавио своју књигу, а Билбија годину дана касније. Њихов први „сусрет“ се практично догађа тек у овој књизи.

Сматрам да је решење до којег сам ја дошао плодније и од једног и другог, и Пешићевог и Грињевичевог, јер укључује и њихова решења, али их и превазилази. Оно полази од односа угао – круг, односно круг – угао. Има потврде у емпиријској стварности (грађење станишта), у пресликавању виђеног у човековом свету, у регулисању односа човек космос, човек и духовни свет, али и у знаковном систему уопште, посебно у свету геометрије и математике. Из истог основа круг-угао, из којег се изводи систем словних знакова, може се извести још један велики систем – систем цифара.

Основе система римских и арапских цифара

Пешић, у *Винчанском писму*, помиње да и римски бројеви воде порекло из винчанске цивилизације (124), мада ту претпоставку јасно не документује. Његова теза, међутим, није без основе. Сви елементи од којих се састоји римски цифарник (I, V, X, L, D, M) садржани су у граfiјским артефактима винчанског писма. Мени је још из основне школе остало у свести објашњење о томе како су настали римски бројеви. Један прст је означен усправном цртом I (тј. усправном линијом која представља оцрт прста); два прста су представљена двома усправним цртама – II; три прста – III; пет прстију оцртом шаке – V; број четири означен је усправном цртом I испред V (тј. IV); шест, седам и осам

настају додавањем усправних црта иза пет – V: VI, VII, VIII. Број десет је означен оцртом двеју укрштених шака у облику знака X. Девет је означено усправном цртом испред десетице (IX). Каснији бројеви од једанаест до двадесет настали су понављањем претходног поступка (XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX; XX). Тако тече све до педесет, које се означава словом L; па се онда поступак понавља до сто (означено је словом C), па онда тече до петсто (означено је словом D), па до хиљаду (означено је словом M) итд. У том начину означавања уочљива је употреба оцрта једне конкретне стварности (броја прстију) а у њиховом комбинању уочљиво је постојање логоса који се гради на декадном бројном систему. Систем римских бројева компликован је. Он није избачен из употребе, али је његова употреба ограничена.

Ни у *Винчанском писму*, ни другде, Пешић не говори о могућем пореклу другог великог система: тзв. арапских бројева (тачније: цифара). Овога пута, међутим, није у питању обичан пропуст; у питању је Пешићева концепција која је запоставила два битна геометријска елемента: круг и угао. У мом тексту о Пешићевим открићима, који је објављен у зборнику радова посвећеном њему под насловом *Живот је љубав* (2003), показана је и та могућа веза.

Арапске цифре, којима се данас служи читав цивилизовани свет, обично се срећу у стилизованом облику, овако:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Ако се, међутим, подсетимо да се у дефинисању граfiје Лепенског Вира пошло од два основна геометријска облика, од круга и од угла, онда се цифре могу исписати и овако:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Из ове слике се види да свака цифра има онолики број (унутрашњих) углова колика је бројна вредност дате цифре. Број један има један угао, број два има два угла, број три три угла, број четири четири угла, број пет има пет углова, шест има шест углова, седам има седам углова, осам има осам углова, девет има девет углова. Нула, која је у облику круга, има нула углова, тј. нема углова, представља неиндивидуализовану целину од 360 степени. Уместо оцрта шаке и шака, у овом систему био је на делу оцрт броја углова. (Ово откриће дугујем професору техничких наука на Универзитету у Регенсбургу, руском емигранту и песнику Борису Шапироу, кога сам упознао у Регенсбургу 1981. Он је тврдио да ово откриће није његово већ песника Пушкина. Оцрти „арапских“ бројева, слични Пушкиновим, нађени су у старим индуским текстовима, одакле су их Арабљани пренели у Европу).

Предност арапских цифара над римским није само у њиховој већој графичкој једноставности, већ и у способности да прецизније изразе однос делова и целине. У корену је ове граfiје способност веће комбинације аналитичко-синтетичког мишљења.

Да закључимо. Уочавајући угао као геометријски облик у свету који га окружује, човек Лепенског Вира је управо у том геометријском облику нашао сопствени израз којим ће остварити многоструке комуникације са светом, али и са другим људима. Такође, тим обликом је Лепенац успоставио основ граfiје која ће довести до стварања модерних алфабетских писама: грчког, латинског и словенског, односно, по другоачијем исправнијем реду: словенског, грчког, латинског. Исто откриће довело је и до данас универзално прихваћених цифара, које се називају арапским бројевима. Арапске цифре су, по пореклу, могле да буду и старије од римских. За сада још немамо потврде да су оне употребљаване у винчанској цивилизацији. Али ту могућност не треба искључити.

ПРИЛОЗИ I

ОДНОС ЈЕЗИКА И ПИСМА

Да би изложена питања о старој словенској писмености постала јаснија, неопходно је укратко зауставити се на основним етапама светског развоја писма, а такође и на везама различитих типова писама и језика.

Писмо – то је најважније средство преноса говора у простору и времену помоћу графичких знакова или слика, који преносе говор или његове делове – цела саопштења, поједине речи, слоге или гласове. У зависности од тога какви се елементи речи преносе писменим знацима или сликама, обично се разликују четири основна типа писма: пиктографско, логографско, слоговно и гласовно.

Светски развој писма одвијао се у правцу преноса све ситнијих и ситнијих елемената језика путем писмених знакова, што је омогућавало служење све мањом количином разних знакова. При томе писмени знакови губили су свој првородни сликовни карактер.

Развој писма протицао је у тесној вези са развојем друштва.

Старији, најосновнији тип писма – то је пиктографско писмо (од латинског *picto* – сликам). Основна средства тога писма била су више или мање сложени цртежи сужејног, историјског карактера или серија цртежа (као рецимо „приче у сликама“). Помоћу таквих цртежа преносила су се на растојању различита саопштења (на пример војна, ловачка) или су се утврђивали у памћењу кроз време неки догађаји, на пример, услови трговинске размене или саопштења о војним походима (на надробним споменицима вођама). Понекад су се у том писму користили и простији договорни знакови, на пример цртице, који су указивали на количину предмета о којима је било речи, договорне ознаке племенске посебности, календарске ознаке месеца итд. Ово прво, зачетничко писмо обично се јављивало у периоду развоја племенског уређења. Његово формирање било је условљено претварањем невеликих и раздвојених родовских група у крупније племенске општине, такође и развојем међу њима устаљених трговинско-разменских и других веза. Пиктографско писмо широко се примењивало још у релативно блиској прошлости међу племенима америчких Индијанаца, међу многим народима крајњег Севера и неким афричким племенима.

Примерено развоју друштва из тога првобитног „сликовног“ писма обично су се издвајали ликовни знакови који су се понављали; са овим знаковима учвршћивала су се и одређена смисаона значења (на пример, упаљена лула као знак мира код америчких Индијанаца). Ови ликовни знакови почели су повремено означавати одређене речи. Резултат тога био је да је пиктографско писмо прелазило у много сложеније, али и тачније логографско писмо (од грчког *λογο* – реч).

Старији логографски системи писама – египатски, сумерски, критски, кинески и др. обично су ницали са формирањем првих робовласничких држава (IV – почетак II миленијума пре нове ере). Ницање ових система писма било је условљено потребом првих друштава за уређенијим и тачнијим писмом: потребу за њима није могла да задовољи примитивна пиктографија. Са своје стране, потреба за уређеним и тачним писмом јављала се због неопходности сложеног домаћинског обрачунавања, карактеристичног за робовласничке државе, а у вези са развојем трговине, ради записивања крупнијих историјских догађаја, религиозних обреда, посвећених боговима итд.

По мери даљег развоја друштва, делимично по мери развоја трговине, гломазно и сложено логографско писмо обично се преображавало у, за обучавање, простије и, за коришћење погодније, слоговно или словно-гласовно писмо. Најпре су слоговни знакови добили широку примену од III-II миленијума пре нове ере у предњеазисјком клинопису а затим у критском писму.

У садашње време слоговно писмо примењује се у Индији, у Јапану, у Етиопији.

Словно-гласовни знакови најпре су се појавили у староегипатском писму, а први чисто гласовни систем писма био је саздан на крају II миленијума пре нове ере код најнапреднијег трговачког народа древног света – Феничана; од Феничана то писмо су позајмили Јевреји, Арамејци, Грци, а затим се распространило у већини народа света. Словно-звучно писмо обично се дели на консонантно-гласовно, чији се знакови означавају само консонантне гласове, и вокализовано-гласовно, чији знакови означавају како консонантне тако и вокалске гласове говора. Консонантно-гласовно писмо примењивало се или се примењује углавном код семитских народа – Феничана, Арамејаца, Јевреја, Арапа и др. тако да у језицима ових народа врло велико значење имају сугласници. Вокализовано-гласовно писмо најпре је изникло од IX-VIII века пре нове ере код старих Грка, а од њих је прешло ка Римљанима (латинско писмо), Словенима и другим народима.

Особитост развитка писма код разних народа у значајној мери одређен је посебностима њиховог језика.

Тако, на пример, развоју и дугом очувању логографског писма веома су допринела тзв. својства коренских језика, у којима се речи граматички не мењају (немају деклинацију, не спајају се итд), а односи међу речима се изражавају на основу њиховог строго одређеног реда у реченици, помоћних речи (на пример предлога) и интонације; ово својство језика делимично је било један од узрока дугог очувања логографског писма у Кини. Насупрот томе, логографско писмо показало се као врло непогодно за језике у којима се речи граматички мењају. То је предодређено тиме што логограм обично означава целу реч. Зато без помоћи допунских слоговних и словно-гласовних језичких знакова логографско писмо није у стању да одрази гра-

матичку промену речи. Тако, при примени руског писма на цифарске знакове, који су логограми, за изражавање падежаних наставака цифра се допуњаје словима, на пример 3-х (3-ју), 3-мя (3-ма).

Аналогно томе слоговно писмо погодно је оним језицима (на пример, јапанском) који се састоје из ограничене количине разних слогова; насупрот, при већој количини разних слогова неопходно је било или стварати огомни асортиман слоговних знакова, што би врло усложнило слоговно писмо, или се помирити са нетачним преношењем језика. Слоговно писмо је било посебно непогодно за језике у којима се често срећу гранични и крајњи сугласници. То је условљено тиме што слоговни знакови, по правилу, означавају или изоловане самогласне гласове (на пример *a, o, e, y*) или спој сугласника са вокалом (на пример: *та, то, те, ту, ка, ко, ке, ку*).

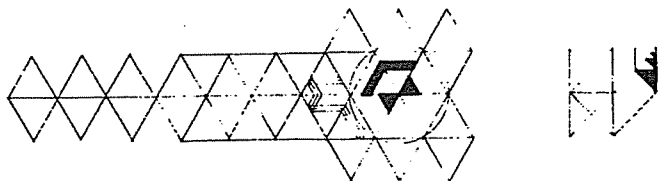
Најзад, консонантно-гласовно писмо показало се погодним само за оне језике, у којима су вокали мање значајни него сугласници. У тим језицима (староегипатском, феничанском, јеврејском, арапском и др) коренска основа речи гради се обично на сугласницима; вокали, пак, придодавани коренској основи, мењају се и служе за образовање граматичких облика и различитих изведених речи. Тако у старојеврејском језику коренска основа *K – T – L* „убијати“, придодавањем разних вокала, образовала је речи: *KeToL* – неодређени облик глагола „убијати“, *KoTeL* – „убица“, *KaTyL* – „убивен“ итд.

Из свега реченог произилази да је за словенске језике (осим основног пиктографског писма) погодно и примерено само вокализовано-гласовно писмо. Логографско писмо се не би могло примити код Словена, зато што се словенски језици одликују богатством и разноврсношћу граматичких облика. Слоговно писмо би било непогодно за словенске језике зато што се ти језици одликују разноликошћу слоговног састава и честим сусретањем граничних сугласника (завршни сугласници у словенском говору VIII-IX века, као што се види, још се нису сретали). На крају, консонантно гласовно писмо било би неприхватљиво, зато што у словенским језицима сугласници и вокали испуњавају једнаке функције и, често, у истој мери учествују у образовању коренске основе речи.

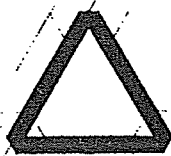
У светлости општих законитости развоја писма, потреба за основним пиктографским писмом морала је изнићи код Словена, као и код других народа, у време формирања племенских друштава, а потреба за уређеним и развијеним писмом – у периоду зачињања словенске државности.

Одломак из књиге *1100 лет славянской азбуки*, која је издата 1963. у Москви поводом годишњице словенске мисије св. Кирила и Методија (стр. 88-92). Истрин је 1961. објавио у Москви и књигу *Развитие писма*. Њено друго, знатно проширено издање, појавило се 1965. под насловом *Возникновение и развитие письма*. То је један од најобухватнијих радова о овом проблему. Одломак је превела Вера Милосављевић.

BUKVAR LEPENSKOG VIRA

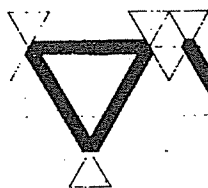
1.

2.

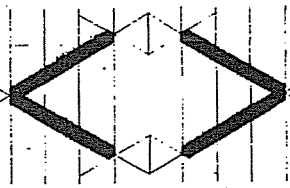
3.

4.

5.

6.

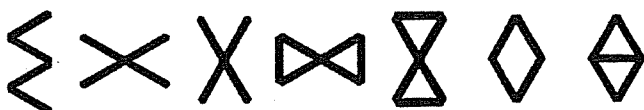
7.

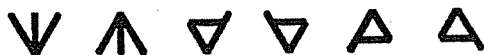
8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16.

17. 18. 19. 20. 21. 22. 23.

24. 25. 26. 27. 28. 29. 30.

31. 32. 33. 34. 35. 36.

37. 38. 39. 40. 41. 42. 43.

44. 45. 46. 47. 48.

TRAGOVI PALEOPIISMA NA BALKANU I SUSTEM VINČANSKOG PISMA

(Gramatološka istraživanja)

Na veoma širokom prostranstvu, između Crnog i Jadranskog mora, Karpata i Krita, u periodu neolita od VI do IV milenijuma pre n. e. imamo pojavu pisama koja prethodi svim danas poznatim sistemima pisama. Najbogatiju riznicu te pojave otkrivamo u srednjem Podunavlju kad je osnivač srpske arheologije profesor Beogradskog univerziteta Miloje M. Vasić još 1908. godine započeo radove na neolitskom lokalitetu Vinča u blizini Beograda¹. M. M. Vasić je i prvi ukazao na izvesne vinčanske objekte na kojima su bili urezani natpisi koje je on smatrao pismenima.² Ali se ovim materijalom nije niko bavio sve do 1940. godine. Tada je ruski arheolog-amater M. A. Georgijevski u zborniku Ruskog arheološkog društva u Jugoslaviji objavio prvu analizu pisanog materijala s lokaliteta Vinča i zaključio da se on može svrstati u kategoriju „znakova svojine ili radionica“.³ Za poslednjih skoro devedeset godina još petnaestak istraživača posvetilo je pažnju pismenima neolita, ali se ni oni neće mnogo udaljiti od zaključaka koje je dao M. A. Georgijevski.⁴

¹ M. M. Vasić 1910, 1932, 1936, 1936a, 1936b, 1948

² M. M. Vasić 1933: 44; up. napomenu 7 ad R. Pešić II, str. 19. Vasić je to mišljenje zadržao u svom poslednjem radu (1957:11).

³ M. A. Georgijevski 1940; up. napomenu 11 ad R. Pešić IX, str. 91-92.

⁴ Kratak istorijat istraživanja neolitskog pisma u Podunavlju i jugoistočnoj Evropi daje Winn 1981:1-11; vidi takođe J. Makkay 1969: 9 i d.; J. Todоровić 1969 (1971): 77 i d.; E. Masson 1984. – u najnovije se vreme vinčanskim (ili starobalkanskim, staroevropskim) pismom pozabavio nemački lingvist H. Haarmann u svom opsežnom delu “Opšta istorija pisma” (1990: 70-81). Autor smatra da je to pismo autohtono balkansko, da je starije od slikovnog mesopotamskog za oko dva milenijuma (jer njegove početke stavlja na kraj VI milenijuma pre n.e.), s kojim ne pokazuje nikakve sličnosti vredne pomena, i vezuje ga za religijsku sferu – za obrede, rituale plodnosti, žrtvovanja, pogrebne običaje i kult predaka – pripisujući mu, dakle isključivo sakralni karakter, a njegovu upotrebu drži privilegijom visokog sveštenstva. Dalji razvoj staroevropskog sakralnog pisma nasilno se prekida dolaskom nomadskih Indoevropljana s istoka, koji oko

U ovom veoma širokom vremenskom rasponu novi istraživači su imali mogućnost da se suoče i s novim materijalom otkrivenom na brojnim arheološkim lokalitetima na Balkanu. Oni su u novije doba imali na raspolaganju i savršeniji tehnološki instrumentarij za svoj istraživački rad, ali im konzervativna metodologija nije dozvolila da se odmaknu od granica na koje ih je ona navikla, niti su oni pokazali da su kadri prevazići znanja koja su im bila poznata jedino iz školskih udžbenika. Tako je pisani materijal s Balkana između VI i IV milenijuma pre n. e. dobio kvalifikative „znakova svojine ili radionica“ ili ideogramskih i simboličkih crteža na ritualnim objektima.

Na skoro četrdeset lokaliteta širom Balkana⁵ jedna bogata riznica pisanog materijala nije bila samo svedočanstvo visokog stepena pismenosti sveta iz perioda neolita, već je pružala i obilje dokumentacije o visokom stepenu njegove svesti. Sve je to pružalo mogućnosti da se taj svet sagleda u pravoj svetlosti koja odbacuje inače uvrežene predrasude i domišljanja o njegovoj duhovnoj zakržljatosti. A upravo tom svetu, svetu pisma, zanemarivanjem te njegove najsvetije tekovine, preoteta je uloga lučonoše i preneti na sasvim drugu stranu sveta, gde je cvetala jedna potpuno drukčija civilizacija, civilizacija koja je materijalno već pretpostavljala duhovnom, ili ga bar izjednačavala s njim.

Istorija je potvrdila da vreme smenjivanja koncepcije ujedno znači i vreme preotimanja tekovina civilizacija. Takav je slučaj s balkanskom razgrabljenom civilizacijom. Skoro deset hiljada godina svet ne može da se snađe u sopstvenim projekcijama.

Sve do 1980. godine bogati fond pismenosti iz doba neolita na Balkanu svrstavan je u proizvoljne kategorije koje su samo bleđi nagoveštaj pisma kako bi se pismo kao tekovina ustupilo drugim civilizacijama. Tada se tom materijalu prišlo kao autentičnoj pismenosti podunavskih civilizacija, koje do današnjih dana prenose tu tradiciju iz vremena u vreme šireći je daleko, na sve četiri strane sveta.

Godine 1987. u Milanu je dokumentovano obrazložen sistem tog pisma, koje je prema prvom najbogatijem nalazištu dobilo naziv vinčansko pismo⁶. Od tog trenutka vinčansko pismo kao slovno pismo nastalo u VI milenijumu ušlo je u enciklopedije i predmet je izučavanja na univerzitetskim katedrama Evrope. To je uslovalo promenu i dopunu već utvrđene hronologije pojave i razvoja pisma koja sada glasi⁷:

1. Protopismo Lepenskog Vira (8000-6000. god. pre n.e.)
2. Vinčansko pismo (5300-3200 god. pre n.e.)
3. Sumersko u Mesopotamiji (3100. god. pre n.e. – 75. god. n.e.)

3500. godine pre n.e. potiskuju preindoevropsko stanovništvo s tim pismom na jug prema Egeji, gde oko 3200. godine počinje nagli procvat kritske kulture.

⁵ Vidi kartu na unutrašnjoj strani korica knjige.

⁶ R. Pešić II, str. 17-28.

⁷ Up. R. Pešić VIII, str. 82-83.

4. Protoelamsko (između 3000. i 2000. god. pre n.e.)
5. Protoindijsko (oko 2200. god. pre n.e.)
6. Kinesko (1300. god. pre n.e. i traje do danas)
7. Egipatsko (3000. god. pre n.e. – 400. god. naše ere)
8. Kritsko (2000-120. god. pre n.e.)
9. Hetitsko (1600-777. god. pre n.e)

Stara hronologija koju je dao američki gramatolog I. Dž Gelb⁸, dakle morala je ustupiti novoj bez roptanja. Verodostojnost dokumentacije porazila je sva nagađanja, domišljanja i proizvoljnost zaključivanja. Vinčansko pismo je poteklo iz svog sistema i trajalo u svom sistemu, a sistem pisma su Etrurci ispravno nazivali *elementa*, što znači *azbuka*⁹.

Vinčansko pismo je linearno, odnosno slovno pismo i polazna je tačka u krugu, sada već devet sistema, čime i ukazuje na tajnu procesa svoje morfologije i ponavljanje tog kontinuiteta u strogo određenom ritmu do broja koji označava sve slojeve fona u jednom tonu, što je izraz linearne dimenzije atoma. Vinčansko pismo je dalo i morfologiju broja koji danas pogrešno nazivamo *rimskim*. Jer Rim je bio daleko od Vinče preko 3000. godina, ali se čini da je Etrurija ipak bila bliža, iako se zna da je njena civilizacija svoj procvat doživjela krajem drugog i početkom prvog milenijuma. Etrurci su bili najbliži susedi Veneta, a Veneti su upravo sa Balkana pošli u Trojanski rat i nakon poraza raselili se po Evropi. Poznato je da je njihova postojbina bila i na područjima srednjeg Podunavlja, duž Timoka i Morave do izvora Vardara još pre Trojanskog rata. Stoga su Etrurci mogli preuzeti i morfologiju pisma od Veneta, a ne od Grka, s kojima nisu bili u dobrim susedskim odnosima. Tako su i Rimljani, preuzevši tekovine etrurske civilizacije, preuzeli i broj, čija je kolevka na području vinčanskog pisma. A vinčansko pismo nije iščezlo prestankom vinčanske kulture. Ono se širilo, manje ili više modifikovalo, ili u izvornom obliku nastavljalo svoj život do u pozno bronzano doba, o čemu nam svedoče brojni arheološki tragovi.

Svojim sistemom koji je nastao iz njegove morfologije, a ova iz univerzalnih konstanti ritma, vinčansko pismo, kao identifikacija mehanike duha, pokreće brojne fundamentalne probleme ne samo na području gramatologije, već i na području istorijskog razvoja civilizacije i njene evolucije. Jer upravo je vinčansko pismo potvrda da pismenost sveta nije nastala iz piktografije, kako je to do danas nauka tvrdila površnim zaključivanjem, već iz biološke zakonitosti na koju je taj praistorijski čovek jedino i bio upućen. Otkriće sistema vinčanskog pisma menja i geografski pomera kolevke ranih civilizacija i putanje njihovih kretanja. I što je još sudbonosnije, kao odraz neporaženog vremena, svojom unutrašnjom strukturom ono je, u stvari, najbolji izraz težnje u onostrano i apsolut. Stoga ono nije posvećeno ritualu, kako je pretpostavljala Marija Gimbutas, koja

⁸ I. J. Gelb 1982: 67. U stvari, Gelbovu hronologiju razvoja pisma R. Pešić je dopunio protopismom Lepenskog Vra i vinčanskim pismom.

⁹ O etrurskoj azbuci R. Pešić VI, str. 65-70.

je i svoje doktorante time udaljavala od centralne zone poimanja, i usmeravala ih na davno prevaziđene puteve.¹⁰ Vinčansko pismo je religija bez rituala i religija bez posrednika.

Praistorijska religija nije imala sveštenike koji su pisali, kako se to učinilo Haraldu Harmanu,¹¹ niti se sastojala jedino u načinu sahranjivanja, kako nas obaveštava Andre Leroi-Gouran¹². U praistoriji je sve bilo sveto sem onoga čega nije bilo. Praistorijski čovek je imao jedno jedino polje informacija, koje je poticalo iz njegovog iskustva i njegove čiste svesti, i svaki put ka svetlosti mogao ga je voditi samo direktnom, uzlaznom putanjom da bi se vratio istim ili zaobilaznim smerom na fizički horizontalnu poziciju kako bi sagledao liniju svoga kretanja. Iz forme koju je ucrtala ta linija nastao je koren u matematici, koji je ujedno koren grafeme i sama grafema, što je logična posledica harmonije ritma.

Duhovnim doživljavanjem procesa kretanja ovih elemenata taj praistorijski čovek je mogao doći do do strukture i u njoj videti jedino idealno jedinstvo, a ne obrnutim smerom. Vinčansko pismo je prevashodno svedočanstvo tog procesa i preimućstvo tog osećanja i poimanja istine i njene prirode.

Svedoci smo i danas jedne dirljive činjenice koja nam otkriva da su mnogi izazivači u zavadi s logikom i elementarnim poznavanjem stvari. Postoji velika razlika između pisma koje je proizvoljnost znaka i pisma koje izvire iz svog sistema. To su dve potpuno odvojene oblasti. Vinčanskim pismom su se bavili mnogi istraživači, ali je njegov sistem otkriven i promovisan tek 1980, 1985, 1987. godine u Milanu, kada su identifikovane njegove fonetske vrednosti. Manipulisati danas s naučnim rezultatima ili ih drsko odbacivati nije nikakav doprinos nauci, već naprotiv ogromna šteta i kompromitovanje nauke. Nažalost,

¹⁰ Godine 1971. M. Gimbutas je istakla da se naše ranije ocene o neolitu stare Evrope (Old Europ) imaju podvrgnuti ozbiljnoj reviziji, budući da je utvrđeno postojanje linearnog pisma i hramovnih građevina na centralnom istočnom Balkanu, kako u vinčanskoj kulturi tako i u istočnobalkanskim kulturama (Karanovo-Gumbelnica). Pozivajući se na radiokarbonske datume za vinčanski sloj u Anzabegovu u Makedoniji, koji preračunati u kalendarske godine daju vreme oko 5300- 5200. pre n.e. za jednu ranu (ali ne početnu) fazu vinčanske kulture, ona izričito kaže da "linearni znaci (ne simboli i ne ideogrami) koji se obično nalaze na figurinama, fragmentima vaza, minijaturnim sudovima i pršljencima za vreteno potvrđuju, izgleda, da se prvo linearno pismo javlja krajem VI milenijuma i u V milenijumu. Ekvivalentni natpisi postoje u istočnobalkanskim kulturama (osobito u Gradešnici i Karanovu u Bugarskoj i u Dikilitašu u istočnoj Makedoniji (severoistočnoj Grčkoj). Staroevropsko pismo je nekih 2000 godina starije od sumerskog". S druge strane, ona je poreklo tog pisma vezivala za religiju i izvođenje kulturnih obreda. (M. Gimbutas 1973:241-242)

¹¹ . Harman 1990: 75-79.

¹² A. Leroi-Gourhan 1968.

takvih pojava je bilo upravo u postojbini vinčanskog pisma. Te pojave su, između ostalog, proizvod kolonijalne svesti koja je dovela u pitanje i problem autohtonosti Slovena na područjima nastanka vinčanskog pisma i kontinuitete razvoja njihovog pisma. Potrebno je suočiti se s ovom činjenicom koja otkriva dramatične i tragične posledice upravo u postojbini vinčanskog pisma, ali je to danas sudbonosna potreba.

Ovaj članak, prethodne dve strane pod naslovom *Bukvar Lepenskog Vira* i nekoliko sledećih strana preuzeti su iz knjige *Vinčansko pismo* (prvo izdanje 1996, drugo 1999). Knjigu je izdala, iz zaostavštine, izdavačka kuća Pešić i sinovi čiji je vlasnik i urednik Vesna Pešić, naučnikova kći. Deo fusnota pisao je priređivač te knjige.

Članak je dragocen po tome što Pešić u njemu ukratko govori o otkriću vinčanske civilizacije, o pokušaju poimanja izvesnih znakova vinčanske civilizacije kao slovnih znakova, o otkriću pisma kao sistema slovnih znakova koji odgovaraju glasovima verbalnog jezika i o identičnosti vinčanskog i etrurskog pisma. Posredno, Pešić je u tekstu govorio i o svojoj ulozi u otkrivanju vinčanskog pisma 80-tih godina 20. veka.

VINČANSKO PISMO
PRVA SISTEMATIZACIJA

VOKALI

A Ā Δ

+ †

E Ē ≡

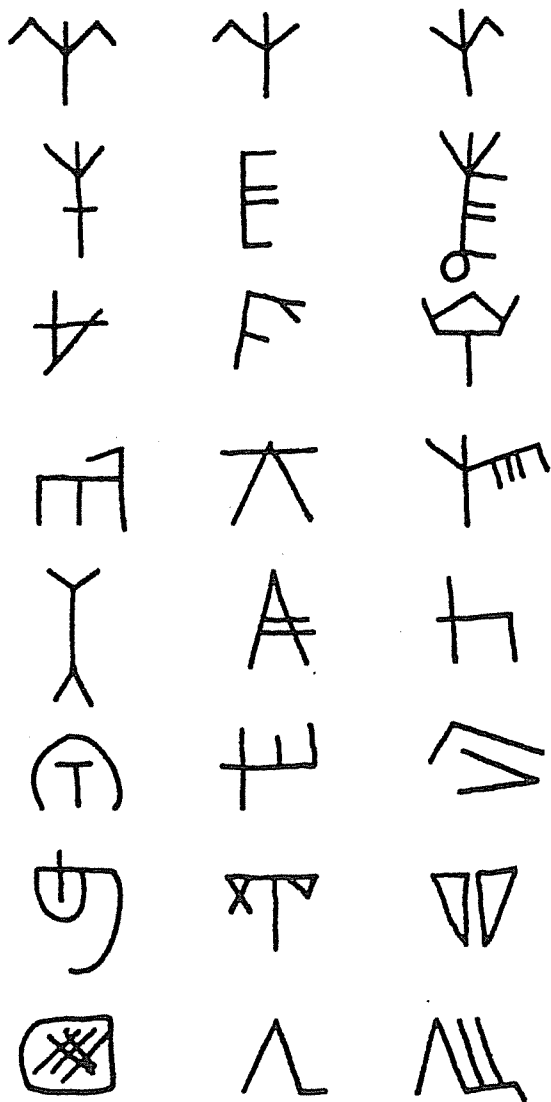
U I O

Y V Y

KONSONANTI

LIGATURE

	ETRURSKO (RASENSKO)	LATINSKO	VINČANSKO
1.	A	A	Ä, A, Δ
2.	B	B	B, 9
3.	Γ	G	1
4.	D	D	Δ
5.	E	E	E
6.	V	V	λ
7.	I	Z	I
8.	Θ	TH, H, DE	Θ
9.	⊗	DH	⊗
10.	I	I	I
11.	K	K	K
12.	J, Λ	L	J, Λ
13.	~Γ	M	M, ~Γ
14.	Υ	N	Υ
15.	⊞	ST, ŠT	⊞
16.	O	O	O
17.	ρ	P	ρ

18.	M	ŠČ	M, W
19.	Φ	Q	Φ
20.	4	R	4, R, R
21.	S	S	>, >, >
22.	†	T	†, T, M
23.	Y	U	Y, V
24.	X	H	X
25.	Φ	F	Φ
26.	Y	Č	Y

VARIJANTE

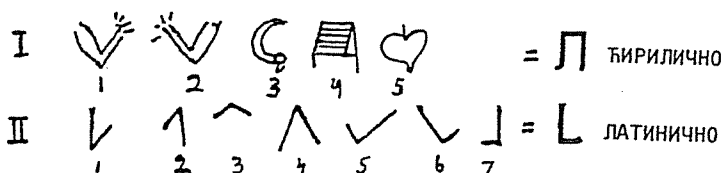
1.	+	Š	†, †
2.	Y	U	Y
3.	⋈	Š	⋈
4.	V	U	V
5.	Y, †	H, CH	Y, †
6.	8	B, F	8
7.	>	S, K	>

ETRURSKO
(RASENSKO)

LATINSKO

VINČANSKO

СЛОВО Л

У критском сликопису оцрт под I, бр.1 и 2, треба да представљају лакат руке. Ивенс у својој таблици, бр.3 представља као лук. Поред горњих знакова, налазе се и други као Г, 7, 6, који се зову "ламед" у феничанском писму и нема никакво значење осим назива за то слово.

На етрурским споменицима поред горњих знакова под II, од 1-7, не налази се ортографски знак за слово Л, са полукругом, него је увек било писано за оштрим углом. Грци су га усвојили у свој алфавет дајући му слично име феничанском као "ламбда". У лидијским споменицима налази се записано као 1, а у ликијском као Л.

На етрурским споменицима, као исто тако ликијским и лидијским, не налази се посебан знак за слово и знак Љ, али су га сви употребљавали у изговору када су умекшавали глас Л. То се закључује по томе, што се глас Љ, не пише нити у грчком писму али се изговара када треба да се умекша изговор у речи у којој се налази.

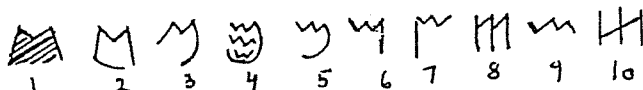
Вук Ст. Караџић, када је извршио реформу српског књижевног правописа, увео је у исти знак Љ, који се увек говорио, али се није писао. у старијим српским споменицима знак за Љ, писао се на тај начин, што је слову Л, додаван знак 6, или тако звано танко јер. Вук је тако слову Љ, дао дефинитиван облик који је остао до данас непромењен у српском књижевном правопису.

У овој расправи налази се много примера где је у појединим етрурским речима у којима се налазио знак за слово Л, требало га изговарати као Љ.

Из критских сликописних знакова и других, поред горе наведених, може се закључити и порекло латиничког слова L, а не само ћириличног, на што до сада није била обраћана пажња.

СЛОВО М

М

На сликовној табlici (Scripta Minoa, Tab. XIV, no. 114), Ивенс је знак за слово М, претставио са нацртом од б.1 - 3, који значе, море. Ивенс га није нарочито обрађивао, него је само на стр. 87 навео, да се у семитском тај знак зове "мем", што значи вода. Међутим његов отац је приказао знак бр. 4, и дао му вредност слова М, што у сваком случају значи море, а не вода. Очигледно је да Ивенсов знак даје слику усталасалог мора, а никако воде са коју је повезан појам мирне површине. Грчки назив за море талата, може да потиче само из речника народа који га је употребио на Криту и изговарао: таласи.

У етруском писму знаци од бр.4 - 10, као и многи други њима слични, нису се никада удаљавали од свог основног критског оцрта. У табlici Марсилијана налази се представљен као , а у Витербо као , и у Формело као . Јасно је из етруског унишао у латински алфавет као М.

Потребно је напоменути да је при читању овог знака наступила велика забуна, јер је био замењиван у читању са знацима: , , , , који имају свој засебан глас у етруској гласовној скали и алфавету, које је знаке требало читати као Ш или Шћ и ШЧ, о чему се даје објашњење у приказу за тај знак.

Прикази слова Л и М скенирани су из Билбијине књиге *Старо-европски језик и писмо Етрураца*. Београд 2000, стр. 60-61.

Эпиграфические группы, подгруппы и ряды знаков
письменности типа «черт и резов»

Группа линейных знаков.

1-ая подгруппа.

1. $\langle \rangle \vee \sqcup (\bigcirc \oplus \Phi) \quad \sqsubset \quad (\Gamma)$
2. $\nabla \downarrow \uparrow N (N N \mathbb{N}) K$
3. $\lambda (\lambda) . \dagger \dagger h (h k) \wedge \mathbb{M} (\mathbb{M})$
4. $\{ f f f \dagger \ddagger (+)$
5. $\dagger (\dagger) \dagger (\ddagger \ddagger \vee) \vee (v v) \vee \ddagger (\ddagger) H$
6. $\mathbb{A} \mathbb{Y}$
7. $\mathbb{A} (\mathbb{A}) \Upsilon (\Upsilon) \quad \delta (\delta) \delta$
8. $\mathbb{A} \gtrless (\gtrless) \quad \lessgtr \mathbb{V} (b)$
9. $\mathbb{X} \mathbb{X} \mathbb{X} \quad \mathbb{I}$
10. $\cap (\cap) W (W) \sim$
11. $\cap (\cap) \mathbb{A} \sim \mathbb{Z}$
12. $\ast (\mathbb{X}) \times \mathbb{X}$
13. $\mathbb{V} \mathbb{V} (\mathbb{V}) \vee (\vee) \vee (\vee) \mathbb{W}$

2-ая подгруппа.

F I (7) 0 K (H) T (T) R (R) C 3 3 1 d (Q) } 1 (N 11 W) f E 8 Y 4 (4 W)

Группа рисуночных знаков

Група разд. и огран. знаков.

• I I I I Y ::

Группа прочих знаков.

$$\nabla \cdot (\nabla u) = \nabla \cdot (\nabla v)$$

ЛИНГВИСТИЧКИ КОМЕНТАРИ „ЦРТА И РЕЗА“

Као конструктивни елементи знакова првога реда јављују се две, а у неким случајевима *три једнако дуге линије* – *линије средњих размера* (у зависности од размера натписа оне могу да буду краће или дуже) које се састају под правим углом – ∇ . Знак ∇ , окренут надесно на 90 степени даје знак $\bowtie$, а окренут налево знак $\nwarrow$. Ка последњој од својих конструкција (исти прави угао) је веома близак (зближавање иде кроз варијанту Γ) знаку $\perp$, у којем се појављује трећи стандардни елемент – још једна линија средњих размера. При премештању трећег елемента знака $\perp$ увис на 90 степени (поново угао од 90 степени) показани знак се преображава у знак $\sqcup$, а графички елементи последњег – знакови $\circ, \odot, \phi$. На тај начин, 1. епиграфски ред завршава се знаковима у виду правилног круга, што је на изглед противречно принципу стварања епиграфских низова. Зато издвајање ових знакова у први ред ја сам сматрао унеколико условним.

Исти конструктивни, стандардни елементи, као и стандардни елементи првог реда – *једнако велике линије средњих размера* – искоришћени су и за стварање *другог епиграфског реда*, али овде су они количински другачији него у првом реду, за који је карактеристично присуство у основи две линије. У другом реду, већ при стварању свих знакова учествују три линије средњих размера, час образујући равнострани троугао ∇ , час схематску слику оштрог копља, окренутог или нагоре $\uparrow$, или надолу $\downarrow$. Из сваког тога знака путем елементарних премештања саставних елемената могуће је добити још један знак тога низа – $\mathbf{N}$.

Бавећи се стварањем датог епиграфског низа, обратио сам пажњу на два знака, по својој конструкцији блиска: $\mathbf{K}_2^2$ и $\mathbf{K}_3^3$. Знакови су створени од једних те истих стандардних елемената. Но у првом случају бочна грана (2) одбијала се од „катарке“ (1) увис, а линија (3) примицала јој се одоздо. У другом случају бочна грана (2) полазила је од „катарке“ (1) надолу а линија (3) примицала јој се одозго. При премештању последње ка полажишту бочне гране, знак $\mathbf{K}$ преобраћа се у знак $\mathbf{N}$, а то је мени дало основу да знак $\mathbf{K}$ повежем са другим епиграфским редом знакова. (Знак $\mathbf{K}$ откривен је у натписма на фигурама храма „Ретри“, који се у овом раду не разматрају). Аналошко преображавање знака $\mathbf{K}$, повезано с премештањем линије (3) по бочној грани (то је било премештање увис) довело је до образовања знака $\mathbf{P}$ чији аналог знака међу знаковима нисам срео.

У грађењу знакова трећег епиграфског низа, изнова учествују две линије, но те су линије различите величине: једна је *средњих размера*, друга – *дугачка* („катарка“). Линије средњих размера у виду бочне гране, опуштена надолу, креће од средине „катарке“ образујући фигуре, које собом представљају огледалски одраз једна према другој: $\mathbf{A}$ – $\mathbf{A}$. (Огледалски одраз једних наспрам других представљају собом и фигуре $\mathbf{I}$ – $\mathbf{I}$, у којима је бочна грана знатно краћа). Приближавањем једних другима, ове фигуре образују још један знак разматраног низа, знак $\mathbf{B}$.

За разлику од горе описаних редова, конструкција знакова *четвртог* епиграфског реда одређена је савршено другим скупом стандардних елемената. Овде је, при стварању знакова, коришћена *дугачка линија* („катарка“), као и *једна* или *две*, понекад и *три линије* типа „црте“. При томе је једна „црта“ (понекад и две црте сливане у једну линију) увек постављена окомито према „катарки“, према њеној средини: . А друга „црта“, ако не образује, како је већ речено, једну линију, обично се ставља на крају „катарке“ (одоздо или одозго): . На крајевима „катарке“ смешта се и трећа „црта“ која се понекад појављује: .

Скуп стандардних елемената знакова *петог* епиграфског реда, како у количинским, тако и у квалитативним односу, практично је исто, што и скуп елемената претходног, четвртог реда – дугачка линија („катарка“ и две кратке линије типа „црта“). Али, за разлику од четвртог низа, „црте“ петог низа у односу према „катарки“ заузимају сасвим други положај: ближе крају „катарке“ (а не на крају), или у већини случајева (у четири од шест) на њеној средини, но не окомито к њој, већ под углом. Изузетно, што већ потврђује правило, јавља се и знак , чија структура је одређена двома „катаркама“ и попречном „цртом“ која их окомито повезује. Како ја представљам принцип комбинације, који је примењен при стварању знакова реда који се описује? Пре свега према својству полазног знака, чини се да је изабран знак , који се састоји из „катарке“ и двеју „црта“, које образују једну линију, што косо сече ту „катарку“ по њеној средини. При премештају кососекуће линије нагоре и улево добија се знак чији је огледалски одраз знак . Две „црте“, постављене ближе крају „катарке“, створиле су знак , који је варијанта знака . Знак – то је практички знак окренут за 90 степени. Но конструкција знака има својих посебности, о којима сам претходно говорио, али које не дају основу за искључење тога знака из описаног реда. Коришћење поступка, чији се смисао састоји у томе да се било који знак у пределу епиграфског реда појављује као огледалски одраз полазног знака, дозволило ми је да претпоставим да у датом низу недостаје знак , који је треба да означи другачији слог, него знак (нешто касније у виду знака био је откривен у натписима на фигурама из храма „Ретри“ који се у овом раду не разматра). Знакове и ( ), у којима се појављује још један елемент – бочна грана, која креће од темеља „катарке“, ја сам такође придружио 5. реду, разматрајући их као варијанте, попут знакова и .

Ново слагање стандардних елемената – *две линије* и *једна кратка „црта“*, – одредили су својства грађења знакова следећег, *шестог реда*. У том реду једна од дугачких линија стално игра улогу „катарке“, а друга, у виду бочне гране, одлази од ње. При томе је врло важно, што бочна грана одлази од „катарке“ или једва ниже од њеног врха, или невисоко од њене основе. То је важно зато што се у писму може лако побркати знак са

знаком , из претходног 5-тог реда¹³. Присутност кратке линије – „црте“ у конструкцији знакова овог епиграфског реда, у најразличитијим положајима у односу на „катарку“, даје знаковима савршено одређен, „оригинални“ изглед.

У грађењу знакова *седмога реда* учествују *једна дугачка линија* („катарка“) и *две линије средњег размера*. Линија средњих размера под углом од 45 степени одмиче се од средине катарке било наниже или навише, образујући знак и , који се, згодно, јављају као огледалски одраз један према другом, ако се линија обртања спроводи паралелно са линијама овога текста. Знакови и , изгледају ми комбиновани из истих елемената, као и претходне две линије средњег размера, које образују крст , и две половине „разломљене катарке“. Делови „разломљене катарке“ посебно се очигледно јављају у конструкцији знака . Јасна назавршеност разматраног реда дозвољава да се претпостави да у том реду сасвим може да има место знак , који се јавља као огледалски одраз знака ().

Две дуге линије и једна линија средњих размера одређују особности структуре знакова следећег, *осмог реда*. Али, овде се као главно не појављује толико количина и тип линија (једна од дугачких линија на писму покаткад изгледа као линија средњих размера, и тада тај низ знакова по количини и типу линија стоји аналогно знаковима седмог реда) колико план њиховог распореда, у општим цртама, близак плану размештаја двеју линија у односу према „катарки“ првих знакова 7. реда, због чега он није мање особен. Овде бочне линије – једна дуга (?), а друга – средњих размера – крећу од „катарке“ такође под углом од 45 степени, али не од њене средине, као у 7. реду, него једна – дуга – од самог врха, а друга линија – средњих размера – од „привршног“ дела „катарке“ (,). Два друга знака разматраног реда и , блиски су у конструкционом погледу двама првим знаковима, искомбинованим, како се мени чини, по истом принципу, као и трећи и четврти знак 7. реда. При комбиновању су искоришћени сви ти елементи, који учествују у стварању прва два знака посматраног реда, али, при томе, да би се створила допунска, усложњена структура знака у детаљима, „ломила се“, како се види, линија која се налазила унутар „угла“. Од њених делова били су створени и мали угао и мали троугао, који су уписани у „велике“ углове (и). И још неколико речи о знаку , који сам ја одредио као варијанту знака . Аналоган недограђен знак, али у огледалском одразу , потпуно може имати место у разматраном епиграфском низу, тим више што је, по оцрту, сличан знаку , који је откривен после тога, када је била већ исцртана сва графика у датом раду, у натписима на фигурама из храма „Ретри“.

¹³ Знак тога реда без црте – сретао се у натписима и фигурицама из храма „Ретри“ пошто су већ биле исцртане све таблице, и због тога у њима није нашао своје место.

У грађењу знакова *деветог* епиграфског реда учествују *две дуге и две кратке линије*. Дуге линије, пресецајући се, образују фигуру сличну слову „х“ – **Х**, а две кратке – типа „цртица“, распоређују се или у укрштају те фигуре, или на крају дугих линија – било доле или горе. Оне стварају следећа три знака низа: **Х**, **Х**, **Х**. У том већ планском збирању дуге и кратке линије, као у последњем знаку, али као у полуваријанти, решен је још један знак описиваног реда: **1**. Томе је знаку у графичком односу апсолутно идентичан знак **1**, који је унет у мешану подгрупу, као варијанта знака **1**. Разлике ових знакова постају јасне ако се прикажу у сразмери – **1** и **1**, што је очевидно показано у Недимовском натпису.

Коришћењем *двеју дугих линија* саграђени су и знакови десетог епиграфског реда, али две друге линије, за разлику од знакова деветог низа, овде нису кратке него *средњих размера*. Линије средњих размера сличне су „крову“, подигнутом на „стубовима“, чију улогу испуњавају дуге линије, образујући знак **П**. „Кров“ која се појављује на стубовима – то је следећи знак низа **П**. Знак **П** представља огледалски одраз претходног знака под условом да оса обртања пролази паралелно овим редовима. Присуство кратке линије – „црте“ – одозго унеколико усложњава конструкцију знака, но у том случају овај знак би личио на варијанту знака **П** – **М** из следећег, 11. реда.

Знакови *једанаестог* епиграфског реда, слично знаковима другог реда, саграђени су коришћењем *три линије средњег размера*, но у њиховом распореду ја нисам могао приметити јасан план (такав као за знакове трећег реда), по којем се спровело њихово комбиновање. И у томе је привидна безсистемност у градњи знакова играла улогу одређујућег момента, који је дозвољавао да се ти знакови обједине у један, названи „хаотични“ епиграфски ред.

Као карактерна особеност знакова *дванаестог* епиграфског реда јавља се крст **Х**, образован из *две линије средњег размера*. Крст разликујемо чак и у случајевима када је он усложен линијом средњег размера, која пролази било кроз његов центар – **Ж**, било да је постављена окомито на десном нижем краку крста – **Х**. Јасно изражена „крстообразност“ знака **Х** дозволила ми је да тај знак убројим у дати ред, мада у његовом стварању учествују савршено други стандардни елементи – дуге линије.

У стварању знакова *тринаестог* епиграфског реда учествује стандардни елемент у виду савијене дуге линије, који је одсуствовао у конструкцији знакова свих осталих раније описаних епиграфских низова. То служи као добар доказ самосталности разматраног реда, и није неопходно задржавати се на његовом подробном опису.

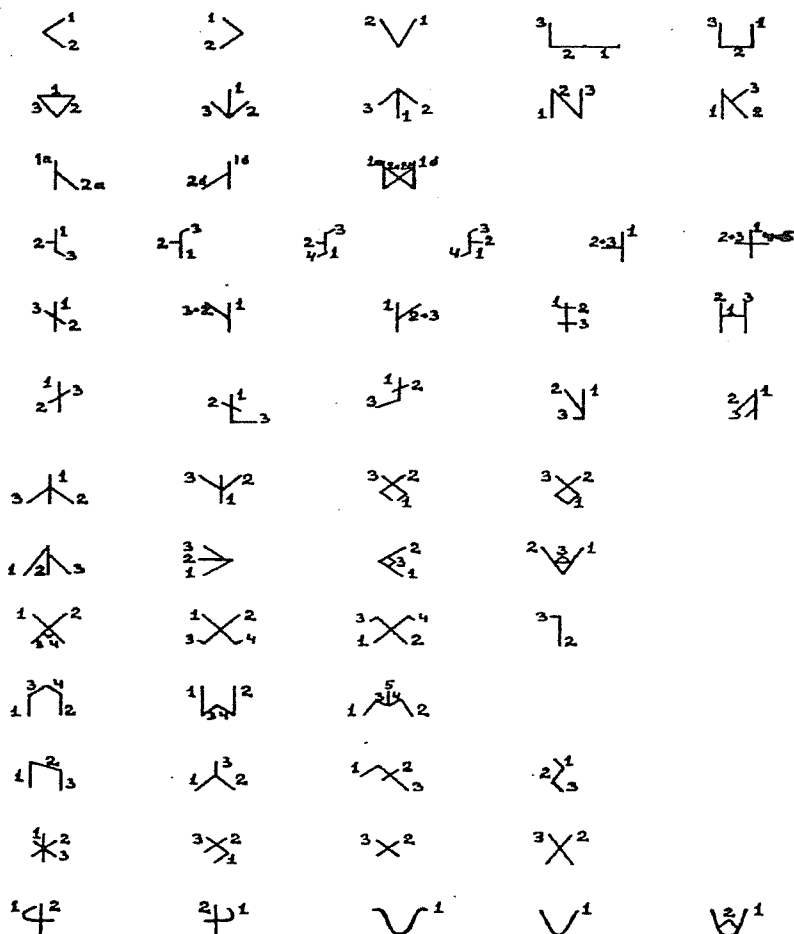
Из књиге *Праславянская письменность. Результаты дешифровки*, Москва 1993. Делови су преузети са страна 81-85. и 263-264.

Григевичев прилог у овом одељку има три дела. Први прилог чини његова систематизација нађених знакова. Други чини његов

лингвистички коментар тих знакова. Трећи чини графички приказ његових коментара.

Грињевич је у овом делу своје књиге испитивао разне облике постојећих словних знакова са циљем да пронађе кључеве за разне могућности комбиновања дужих и краћих линија, тј. „катарки“ и „дртица“. На те могућности треба гледати као на идеалитете који су у великој мери нашли потврде у пракси стварања и коришћења словних знакова. У овој хрестоматији читалац може да се сретне са још неколико покушаја да се испитају начини грађења словних знакова. То су Пешићева истраживањима разних комбинација „буквара Лепенског Вира“ и моја истраживања истог проблема. У сличан круг истраживања спадају и текстови Славомира Сомбуњака које ова хрестоматија доноси у поглављу о глагољници. Грињевичев текст превела је са руског језика Вера Милосављевић.

Принципы комбинаторного метода при построении знаков
письменности типа «черт и резов».

СЛОВЕНСКА ПИСМЕНОСТ

СЛОВЕНСКИ НАРОДИ И ЊИХОВА ПИСМА

У писмености народа европоцентричног цивилизацијског круга сачувана су до нашег времена и данас су у употреби три, по типу врло блиска алфабетска писма: грчко, латинско и словенско. Најраширеније је латинско писмо којим се служи највећи број народа, затим словенско писмо (ћирилица) које користи половина словенских народа. Само је грчко писмо остало у употреби једнога, грчкога народа. О настанку и развоју ових писама има различитих теорија, а доминатна је она која тврди да су латинско и словенско писмо настали из грчкога, односно по угледу на њега. Новија граматолошка истраживања, а нарочито открића руских и српских научника, упућују на другачији закључак. По њима словенска писменост је аутохтона и није проистекла из грчког писма.

Словенски народи данас употребљавају два писма – ћирилицу и латиницу; у другој терминологији: словенско и латинско писмо.

Ћирилицом се служе: Руси, Украјинци, Белоруси, Срби (укључујући и Црногорце и муслимане српског језика који се у новије време називају и Бошњацима), Бугари и Македонци. Латиницом се служе: Пољаци, Лужички Срби, Чеси, Словаци, Словенци, Хрвати, и Срби (укључујући Црногорце и муслимане српског језика који се у новије време називају и Бошњацима).

И у ћириличним и у латиничним писмима, којима се служе поједини словенски народи, постоје извесне мале разлике.

Сви словенски народи, по језику део су словенске језичко-етничке заједнице, свеједно да ли се служе словенским или латинским писмом. Писмо није било основа за идентификовање народа током њихове историје. Покрет за стварање словенске

филологије (славистике) и настао је међу народима Аустријске царевине (Чеси, Словаци, Словенци) који су се служили латинским писмом. Они су разликама у писму претпоставили блискост словенских језика. У књизи Ранка Бугарског *Писмо* (1996) читамо:

Ипак не треба узимати да је веза између писма и националности нужна, универзална и непроменљива. Напротив, у многим случајевима њу би било тешко установити, тим пре што није никаква реткост да је неки народ из цивилизацијских, конфесионалних, идеолошких или практичних разлога, сопстваном вољом или под неком врстом историјске принуде, своје традиционално писмо замени неким другим, не губећи тиме национални идентитет. Мало пре смо поменули неке примере такве замене писма. Додајмо томе да су неки народи бившег Совјетског Савеза стицајем политичких околности чак два пута у овом веку мењали писмо (од арапског у латиницу па онда у ћирилицу). Ближе нама, Румуни су 1863. прешли са ћирилице на латиницу, док су Турци под европски и модернизаторски оријентисаним Ататурком 1928. године арапско писмо заменили латиницом. Овде се треба сетити и малочас поменутог јапанског писма, сачињеног од више оделитих компоненти, који би због тако мешане историјске деривације тешко било довести у везу са националним идентитетом Јапанаца. (109)

Примери Ранка Бугарског показују на очигледан начин да променом писма народи не мењају свој језички и национални идентитет. И после промене писма Румуни су остали Румуни, претежно православне вероисповести, Турци су остали Турци, муслиманске вероисповести. Ни многи словенски народи се нису у историји понашали друкчије него Румуни и Турци. Сви они су у ћирилометодијевском добу прихватили словенско писмо и писали су глаголицом и ћирилицом. Поједини словенски народи су касније напустили словенско писмо и прихватили су латиницу, али нису мењали свој национални језик, па самим тиме нису престали да буду словенски народи. Међутим, латиница је на тај начин ушла у круг словенских писама.

Промена писма није само техничко питање, него је то и културно-историјски феномен. Образовани Румуни или Турци, који држе до своје традиције, морају знати и писма којима

су њихови старији споменици написани. То значи да морају знати и ћирилицу (Румуни) и арабицу (Турци). Срби у своме школском систему прво уче ћирилицу као традиционално српско и словенско писмо, а већ од своје осме године, савладавају и латиницу. Оба ова писма писма су и данас жива међу Србима, као што су се њима служили делови српског народа у прошлости. Два писма, ћирилица и латиница, везују Србе за њихову традицију, а повезују их и са источним (словенским) и са западним (такође словенским) и несловенским народима. Напуштање те традиције и истеривање Срба са терена било ћириличке или латиничке писмености ишло би на њихову штету и смањило би њихово присуство и значај који они објективно имају у цивилизацији књиге. Та ситуација, што се Срба и других Словена тиче, није нешто ново. Ево шта каже Петар Ђорђевић у књизи *Историја српске ћирилице* (1971) о ситуацији Срба у раном средњем веку:

Као и култура, у почетку је и писменост била туђа и двојака, на латинском и грчком језику и писму, и која се и после појаве словенске писмености држала нарочито у приморским градовима, а спорадично се среће и далеко од мора. Још крајем прошлог века нађен је у једном селу у Санџаку латински натпис у рушевинама једне цркве. Тај натпис је са краја 8. – поч. 9. века. (62)

Ни код једног европског народа, што се писма тиче, ситуација није једноставна. Историја писма сваког од њих говори о променама, отпорима променама и полемикама које су у тим процесима вођене. Можемо једино да кажемо да је српска ситуација сложенија.

Балкан и Панонија, постојбина Срба, на почетку нове ере дуго су били у саставу Римског царства. Владајући језик у том царству, све до 6. века, био је латински и владајуће писмо било је латиница. У раном средњем веку, међутим, дошло је до поделе Римског царства на Источно и Западно. Источно царство је временом прерасло у Византијску царевину, у којој је владајући језик био грчки и владајуће писмо грчко. У средишњем делу Балкана, управо оном који су и онда и данас насељавали етнички Срби, два језика и два писма борили су се о

превласт. Двојезичност и двојна употреба писма, то је била природна ситуација становништва које је живело на тим просторима.

У случају Срба потврђивало се оно што је карактеристично и за друге европске народе. Срби су и тада били једна језичко-етничка заједница иако су живели у разним средњовековним државама, царевинама, краљевинама и кнежевинама. Подела хришћанства на источно и западно учинила је да Срби рано буду по црквама подељени; да припадну Источној и Западној, Православној и Римокатоличкој цркви. Пре свега црквене потребе учиниле су да се они служе словенским писмом (које је Источна црква толерисала) и латинским писмом, које је било искључиво и једино у употреби Западне цркве. Срби су као етничко-језичка заједница практично били мост између двеју цркава и две врсте писмености. Свети Сава је одбраном и учвршћењем православља у Србији у време Латинског царства у Цариграду и политиком верске толеранције обезбеђивао да се у држави Немањића и српским земљама поштују верска права припадника двеју цркава у једном народу. У српским земљама у средњем веку није било верских ратова између православца и римокатолика какви су вођени у Средњој и Западној Европи између римокатолика и припадника протестантских цркава. Тек у 18. веку озваничена је у Европи политика верске толеранције и кодификована Патентом о верској толеранцији аустријског цара Јосифа (Јозефа) Другог (1781).

Словенски народи, који су припадали Источној и Западној цркви, развијали су се у две различите духовно-верске сфере. То је слабило јединство словенске заједнице и културно и политички. Тек од друге половине 18. века, када у европској филологији буде афирмисан став да се народи идентификују на основу језика којим говоре, а не на основу вере коју исповедају и државе у којој живе, почеће да се буди свест о словенској узајамности. Победа тога става обезбедила је и процват словенске филологије, чији је родоначелник био чешки католички опат Јозеф Добровски.

Настанак словенских писама

До пред крај 20. века, у науци је преовладавало мишљење да су Словени прву писменост добили у време светих апостола Ћирила и Методија и да су та писма била ћирилица и глагољица. На тој тези изграђена је читава једна повест, језиком постмодерниста речено: читава једна метанарација.

Према тој повести, моравски кнез Растислав, који је у 9. веку владао делом Паноније, обратио се византијском цару Михаилу са молбом да пошаље мисионаре који би служили црквену службу и проповедали веру на словенском језику. Његова молба била је двоструко мотивисана. Са једне стране, кнез Растислав хтео је да се отргне превеликом утицају немачких свештеника и понемчавању свог народа. Тражећи помоћ од удаљеног царства, хтео је, са друге стране, да избегне могућност његовог непосредног политичког уплитања. Молба кнеза Растислава наишла је на повољан пријем. Византијски цар Михаило упутио је у Моравску 863. године двојицу браће, филолога Константина Филозофа и његовог брата свештеника Методија. Мисија ове солунске браће важна је у историји хришћанске цркве. Међутим, она је важна и са филолошке тачке гледишта. Солунска браћа су увела у црквену службу још један распрострањени језик, језик словенски. За употребу словенског језика они су створили и писмо.

Све до недавно, до открића *Велесове књиге*, преовладавало је (бар у Југославији) мишљење да Словени, пре ове мисије, нису имали писмо, и да је прво словенско писмо створио свети Ћирило. Није само било лако и јасно одговорити на питање: које је писмо он створио - глагољицу или ћирилицу? Оригинални текстови Ћирилови и Методијеви нису сачувани; сачувани су само преписи из каснијих времена. А они дају разлога да се предност да и једном и другом писму.

Ставови о томе да су прво словенско писмо сачинили св. Ћирило и Методије заснивали су се и на познатом и аутентичном документу са почетка 10. века, на *Слову о писменех* бугарског свештеника Црнорисца Храбра. На почетку и на крају овога трактата стоје ове реченице:

Раније Словени не имаху књиге него цртама и резама читаху и гатаху, будући да су били пагани. Примивши хришћанство, писали су римским и грчким словима трудећи се да пишу словенску реч без устројенија. Но како може да се пише добро грчким словима: Бог или живот, или зјело, или црква, или чекање или ширина, или јад или уду, или младост или језик или друга слична.

*

Ако упиташ књижевнике грчке говорећи: ко вам је слова сачинио или Библију превео и у које време, — то ретки од њих знају. Ако ли упиташ словенске књижевнике говорећи: ко вам је писмена сачинио или Библију превео, — то сви знају и одговоривши кажу: свети Константин Филозоф, названи Ћирило, он нам слова сачини и Библију превео — и Методије, брат његов, јер су још живи који су их видели, а године 6363 (тј. 863) од стварања света.

Велико поверење у исказе Црнорисца Храбра потицало је отуда што је он живео у времену у којем је сећање на подвиг солунске браће још могло бити живо. Црноризац Храбар у свом трактату није се изјашњавао о томе које су писмо солунска браћа створила: глагољицу или ћирилицу.

Заступници тезе о томе да су Словени и пре Ћирила и Методија имали сопствено писмо оспоравају овакво тумачење текста Црнорисца Храбра. Тако је Радивоје Пешић, пишући о *Велесовој књизи*, дао другачије тумачење наведених реченица из Храбровог трактата и из њих је изводио сасвим друге закључке. По њему, управо је Црноризац Храбар сведочио да су Словени и раније имали писменост. Заступници сличне оријентације, као што је Пешићева, нашли су још поузданији аргумент. Подсетили су на један велики превид који је у науци учињен према једном исто тако аутентичном извору какав је *Житије Ћирилово*, настало крајем 9. века. У том *Житију* налази се и један значајан детаљ који се односи на Константинову хазарску мисију и његов боравак у Херсону на Криму. Одломак који о томе говори, у преводу Олге Недељковић, гласи:

Онда он крене на пут и, стигавши у Херсон, ту савлада јеврејски језик и књиге, превео осам делова граматике и тиме још више продуби своја сазнања. Међутим, живео је ту и неки Самарићанин који је долазио к њему и с њиме се препирао, те доневши књиге са-

марићанске, показао их је њему. Филозоф их измоли од њега, затвори се у кућу и стаде се молити; а пошто га је Бог разумео, поче читати књиге без грешке. Видећи то, Самарићанин из свег гласа узвикне и изустити: - Заиста, који у Христа верују скоро ће примити Дух свети и благодат његову.

Пошто се онда син његов покрстио, и он сам се за њим покрсти.

Ту нађе јеванђеље и псалтир, писане руским писмом, и човека нађе који тим језиком говори; и разговарајући с њиме и овладавши снагом говора, превodeћи на свој језик, установи разлику самогласничких и сугласничких слова, молећи се Богу, ускоро поче читати и причати на самарићанском, те су му се многи дивили и хвалили Бога. (*Ћирило и Методије*, приредио Ђорђе Трифуновић, 1964 стр. 68-69)

Наведени детаљ, није у науци и стварно остао непреимећен. Њиме су се посебно бавили руски научници, јер се он највише тиче руског језика и писма. Руски граматолог Виктор Александрович Истрин, посветио је у својој књизи *1100 година словенске азбуке* (1963) овом проблему цело једно поглавље (88-126). Из њега се види да су неки видови предћириловске писмености постојали код Руса. Једна табела из те књиге, Н. А. Константинова, која се у овој хрестоматији прештампава, упутиће на конкретности. У новије време тим проблемом бавио се посебно руски граматолог Грињевич.

На детаљ из *Ћириловог* подсетио је и Светислав Билбија у књизи *Староевропски језик и писмо Етрураца* (1984). Билбија, међутим, није био први који је на Западу указао на овај моменат. Из реферанци које он наводи, види се да су се истим проблемима бавили амерички граматолози. Али се не види се да су и њему и њима била позната истраживања руских научника. Српски граматолог каже:

Када је на европском Западу био затрт сваки траг етрурском и рунском начину писања, трећи изданак малоазијске писмености: кнјевско-руска србица, наставила је да живи у областима Црног Мора где је затекао Константин Филозоф у мисионарској задаћи која му је била поверена од стране византијског Двора и Патријаршије“ (83).

То значи да порекло словенске писмености Билбија објашњава другачије од доскорашње официјелне граматологије. За Ћирила и Методија Билбија каже да су били македонски

ско порекlo и језик отварао сва
омоћу свога матерњег језика Ти-
србичке писмености. Билбија за-

антина Филозофа у уређивању руско-
вима исте почну да пишу богослужбене
е, у ствари је један од највећих и најзна-
и развитка словенске писмености.

ке ћириличне азбуке служиле су се при
зетим из богослужбених књига, и то са-
гласовне вредности налазиле у народном

енску азбуку треба посматрати не као
преносни зупчаник малоазијске србичке
вана у руско-кијевској србини. (90)

БИЦИА – НАЈСТАРИЈЕ СКО ПИСМО

на књига немачког граматолога
ја *писма*, која је у оригиналу
на руски 1979. У духу традицио-
појаву словенских писама ста-
годија, дакле у 9. век нове ере.
руских граматолога, последњих
мењати представа о почетку сло-
се не само да допринос Словена у
ти није маргиналан, већ изгледа
ише доказа о аутохтоној словен-
и Методија, односно о словен-
дила другим старим европским
ком, која су до сада сматрана

о мање важно питање како треба
асловенска или прасрпска. Пита-
. У новије време се често истиче
словенског. Али, било би тешко

тврдити да су сва словенска
етничко-језичке заједнице,
носила српско име или да су
тији доносе се текстови (Ру-
лога) који дају аргументе за
за рану писменост Словена
корени Срба (2004:44-95) до-
имају исти корен.

Српски граматолог Св-
ставове о настанку српског
простирању. Билбија је смат-
ника Лидије и Ликије, ста-
Етрураца у Италији, с једне
откривене у Србији и шире
ге стране. На те везе упућу-
ски споменици а посебно а-
овим старим цивилизацијама
ници настајали и пре процва-
гуће извести нове закључке
је нудила традиционална гр-

Билбија је помоћу више
ју да су ћирилица, па и латин-
Између осталог он каже: „Д-
риличних слова са словим
пружи задовољавајуће објас-
сиромашна грчка гласовна
богате словенске фонетике“
ских писама треба тражити и
Грчке. Генеу тога писма он
стварали Словени, или, него-
шњих Срба. Билбија каже д-
буквар и читанка, саливени
хиљаде година, најбоље све-
свих словенских народа чак
Растислава и солунске браће
етрурским и ћириличким пи-

тврдити да су сва словенска племена у оквиру те велике етничко-језичке заједнице, коју називамо словенска, икада носила српско име или да су за то име знала. У овој хрестоматији доносе се текстови (Руса Грињевича и српских граматолога) који дају аргументе за употребу и једног и другог назива за рану писменост Словена. Момир Никић у књизи *Језички корени Срба* (2004:44-95) доказује да име српско и словенско имају исти корен.

Српски граматолог Светислав Билбија има оригиналне ставове о настанку српског/словенског писма и његовом распрострању. Билбија је сматрао да постоје везе између становника Лидије и Ликије, старих држава на тлу мале Азије, и Етрураца у Италији, с једне стране, и винчанске цивилизације откривене у Србији и шире у Подунављу и на Балкану, с друге стране. На те везе упућивали су га разни писани, епиграфски споменици а посебно азбучни системи употребљавани у овим старим цивилизацијама и културама. Пошто су ти споменици настајали и пре процвата грчке цивилизације, било је могуће извести нове закључке о развоју писмености од оних које је нудила традиционална граматологија.

Билбија је помоћу више аргумената довео у сумњу теорију да су ћирилица, па и латиница, настале из грчког алфабета. Између осталог он каже: „Привидна сличност већег дела ћириличних слова са словима грчког алфабета није могла да пружи задовољавајуће објашњење, како је непотпуна и врло сиромашна грчка гласовна скала могла да задовољи захтеве богате словенске фонетике“ (2000:82). Зато почетке алфабетских писама треба тражити пре грчког писма и изван ондашње Грчке. Генезу тога писма он је тражио другде: у писму које су стварали Словени, или, његовом терминологијом, преци данашњих Срба. Билбија каже да споменици као што је Рапански буквар и читанка, саливени у малу бронзану плочицу пре три хиљаде година, најбоље сведоче о постојању писмености код свих словенских народа чак две хиљаде година пре доба кнеза Растислава и солунске браће. По њему, заједничко порекло са етрурским и ћириличким писмом има и нордијско писмо руна.

Нордијским народима писменост је стизала из Подунавља. Рунско писмо је било у употреби све до римске окупације њихових територија. Ова рана писменост нордијских народа као и етрурски и малоазијски споменици паганске цивилизације уништавани су у доба хришћанства из верских разлога.

Смер Билбијиних трагања потврдила су накнадна истраживања Радивоја Пешића о винчанском писму које има корене у српском Подунављу. Винчаница, по Пешићу, има доста заједничких знакова и са другим писмима. Са англосаксонским рунама винчаница има четири идентична знака; са палестинским писмом 7; са глаголицом 7, са западносемитским писмом 8; са кипарским 9; са старогрчким 12, а са српском ћирилицом чак 20 идентичних знакова. Пошто је винчанска цивилизација трајала у периоду 5.500–3.200 године пре н. е., то значи да је винчаница, тј. писмо настало на тлу винчанске цивилизације, најстарије алфабетско писмо. Веродостојности ових ставова иду у прилог и резултати истраживања руских научника (Трубачов, Рибачов, Грињевич и други) који су најстарију словенску цивилизацију откривали у Подунављу. Испитивања која се у последње време врше у Македонији потврђују да је и на том терену било словних знакова (и записа) сличних винчанском писму. По једном од прочитаних записа, који означава име Руен, македонски научници су то писмо назвали *руеница*. И ова испитивања македонских научника, као и испитивања бугарских научника (која ми нису довољно позната), иду у прилог сазнању да је у далекој прошлости, на територији Балкана, постојала једна велика цивилизација, која се већ доста дуго зове винчанска цивилизација. У каквом је односу винчаница и руеница, или нека друга слична писма, показаше будућа истраживања.

Алфабетска писма уопште, а посебно она која су се развила у малоазијским центрима српских или србичких држава, Билбија је означавао свеобухватним појмом србица. Та писма као етрурско, он је препознавао и прочитавао уз помоћ српске ћирилице. Разликовао је четири типа србице: лидијску, ликиј-

ску, рашанско-римску (етрурску) и кијевско-руску (или руско-кијевску). Кијевско-руском/руско-кијевском/руско-украјинском србицом назвао је писмо које је Константин Филозоф или св. Ћирило нашао на Криму у *Псалтиру* и *Еванђељу* на руском језику. Рашанско-римска србица је име за азбуку из које ће касније да се формира и латиница.

Према Билбијином схватању управо због чувања ове руско-кијевске србице и отпора Руса да се одвоје од своје традиције, глаголица, која је такође постојала у словенској писмености пре појаве Ћирила и Методија, никада није продрла до Руса иако је Византија упорно заговарала њену употребу. Детаљ из *Житија Ћириловог* који говори као је овај на Криму наишао на Еванђеље и Псалтир писане руским писмом, Билбији је био добродошао да поткрепи своју тезу о постојању србице у предгрчко и предримско време. Иако је значајан податак да се Константин Филозоф, пре своје панонске мисије, у Херсону срео са писмом на руском језику и то у црквеним књигама, он још није био довољно убедљив доказ о предћириловској словенској писмености, пре свега зато што те књиге – које се помињу у *Житију* – нису сачуване, односно откривене у филолошкој науци. Тек у 20. веку појавио се такав историјски артефакт који представља несумњиво сведочанство о словенском писму пре Ћирила.

Управо у години Билбијине смрти (1994) његова теза о праисторијској старости словенског писма добила је потврду са стране о којој је он мало знао. Те године била је у Русији по први пут објављена *Велесова књига*. Објављивање *Велесове књиге* најпре у Русији, а затим и у Србији (1997) показало се као значајан догађај у науци. После тога догађаја више не можемо да говоримо само о глаголици и ћирилици као о словенским писмима, већ морамо да имамо у виду и, несумњиво словенско, писмо – влесовицу.

ВЛЕСОВИЦА

Влесовица — тако се обично назива писмо којим је писана *Велесова књига*.

Велесова књига откривена је 1919. године, у време грађанског рата у Русији. Пуковник царске војске Федор Артурович Изенбек (1890-1941), који је био и руски академик, нашао је у једној ратом разрушеној и напуштеној племићској кући у Украјини двадесетак дашчица дугачких око 40 а широких око 20 сантиметара. На дашчицама су били изрезани извесни словни знакови. Изенбек у оној прилици није могао да се бави дашчицама; наредио је зато свом посиљном да дашчице запакује и понесе. Овај пуковник поражене царске војске носио је дашчице стално са собом на дугом емигрантском путу (једно време борао је у Београду). Највећи де емигрантског живота провео је у Бриселу где је и умро 1941. године.

У време боравка у Бриселу, пуковник Изенбек је дозволио свом познанику, такође емигранту, руском филологу Јурију Мирољубову, да се бави његовим дашчицама (под условом да их не износи из његовог стана). Мирољубов је петнаестак година, закључаван у Изенбековом стану, преписивао словне знакове са дашчица. Тако је настала реконструкција текста Велесове књиге. После су се документима и открићима Мирољубова бавили разни научници (Скрипник, Ребиндер и други).

За *Велесову књигу* шири јавност зна тек десетак година. Тада се она појавила на руском језику (1994) у преводу и са коментарима Александра Асова. Први део *Велесове књиге* појавио се у оригиналу и у преводу на српски језик 1997. године, дакле четири године после смрти Радивоја Пешића, преводиоца и писца обимне уводне студије. Године 2003. објављена су заједно оба дела *Велесове књиге*. Српско издање приредила је Весна Пешић на основу материјала који је нађен у оставини њеног оца Радивоја Пешића.

Велесова књига је сложено штиво. Она представља нешто између скупа легенди, историјских прича, али и руски/словенски митолошки систем. За сада, она је најзначајнији извор који сведочи о постојању и о развијености словенске митологије.

Једно време јавно је изношена сумња да је *Велесова књига* само вешто урађени фалсификат. Међу оним који су такве сумње износили био је и Виктор Виноградов, чувени руски филолог. Он се, додуше, био срео са текстом само једне дашчице. Овакве његове сумње су се заснивале највише на чињеници да су Изенбекове дашчице, иако претходно добро чуване, на крају ипак „изгубљене“ и да наука располаже само са преписима Мирољубова. Данас преовлађује мишљење да једно такво ремек дело не би могло да буде фалсификовано и да се ради у аутентичном документу.

Велесова књига значајно је откриће и за граматологију. Њеним објављивањем коначно су потврђене тезе о постојању словенског писма и пре Ћирила и Методија. Она такође потврђује и онај важан детаљ из *Житија* Константиновог, по коме сасвим јасно испада да је свети Ћирило у Херсону сигурно могао да види *Јеванђеље* и *Псалтир* на руском језику, исписану руским словима. Писмо *Велесове књиге* слично је и винчанској србици, као и данашњој српској ћирилици. Влесовица (тако то писмо називају и Радивоје Пешић и Јован И. Деретић) чини карику на линији: винчаница – етрурчица – влесовица – ћирилица – вуковица.

Савремени читалац, коме су источнословенски језици (руски, украјински, белоруски), и источни јужнословенски језици (бугарски, македонски и српски) познати, препознаће у текстовима Велесове књиге многе речи и многа слова. Однос влесовице и источнословенских писама још није довољно изучен. У прилозима вреди обратити пажњу на поређење Мирољубова између влесовице и украјинске ћирилице и на систематизацију словенских писама које је сачинио Радивоје Пешић.

ГЛАГОЉИЦА

Име глагољица потиче од старословенске именице глаголь са значењем реч, говор и глаголског облика глаголати, што значи говорити. Од истог корена изведена је именица глаголь-

ник, што значи ретор, беседник. У *Енциклопедији Југославије* (друго издање, 1986. одредницу је писао Јосип Хам) каже се:

Реч је к нама дошла заједно с црквенословенским књигама и са словенским богослужењем. Као назив за писмо није стара и јавља се у данашњем облику (глаголица, глагољица, чеш. *hlaholice*) већ у 16. ст. Придјев глагољски (лат. *glagoliticus*, *scriptura glagolitica*, *litterae glagoliticae*, *alphabetum glagoliticum*) већ се у 16. ст. у нас употребљавао за ознаку писма које је било словенско, а није било ни латиница ни ћирилица. Одатле је после изведен и назив глагољаш за католичког свећеника који говори мису црквенославенским језиком, служећи се при томе књигама писаним глагољским писменима. У 18. ст. за исти се појам у латинским текстовима употребљава назив *glagolita* па је тако и глагољски споменик који је некоћ био у посједу грофа Cloza, и који је J. Копитар издао под насловом *Glagolita Clozianus*, у нас добио назив *Кљочев глагољаш*.

Више постојећих хипотеза о пореклу глагољице могу да се поделе на две групе. У прву групу спадају оне које порекло глагољице везују за период пре Ћирила и Методија а у другу оне које њен настанак везују за деловање солунске браће, тачније за Константина Филозофа (Светог Ћирила).

1. Хипотеза да је глагољицу створио св. Јероним (IV век н. е.) нарочито је била популарна у 18. и 19. веку. Тај став заступао је и Антун Матија Рељковић у књизи *Нова славонска и немачка граматика* (1774). Исто је тврдио и Павле Соларић, аутор значајног списа *Јероглифика* (који никад није издат у целости). Тако су мислили и други образовани Славеносрби Соларићева времена. Свети Јероним потиче са простора где се говори српским језиком: из околине Грахова у Босни. Временом је ова теза напуштена.

Међутим, последњих деценија 20. века, опет у делу српског граматолога Билбије, изложено је схватање да је глагољица старија од ћирилице, да је из предћириловског времена, те да је св. Ћирило из глагољице узео седам слова и пренео их у ћирилицу. Он је, по Билбији, преузео из глагољице цео гласовни систем. Такође из глагољице је у ћирилицу доспела и разлика између гласова *ћ* и *ђ* која је најбоље изражена у

српском језику из чега Билбија закључује две ствари: да је глагољица, пре Ћирила, настала на српском језичком простору и, друго, да је Ћирилов матерњи језик био српски, па је он био у стању да ту разлику уочи.

Има аутора који порекло глагољице везују за још старије раздобље, за претхришћанска времена. Тако, на пример, чини Филип Гаврић у књизи *Глагољица словенска*. Гаврић заступа тезу да је глагољица у основи настала као сликовно писмо. Богате ауторове асоцијације, често саопштаване недискурзивним и нестандартним књижевним језиком, могу на неке читаоце да делују одбојно. Његова књига, објављена 2000. године, за сада није шире прихваћена и коментарисана.

2. Јача упоришта има друга хипотеза која настанак глагољице везује за деловање светог Ћирила. Већина аутора сматра да је Ћирило управо глагољицу донео у Моравску. Постоје три концепције о постанку глагољице са ослонцем на становиште о св. Ћирилу као њеном творцу.

а) По најраширенијој концепцији глагољица је настала на основу грчке минускуле, односно на основу грчког курзивног писма. Ту концепцију заступало је више аутора, посебно цењени стручњаци у овој области на размеђу 19. и 20. века: Исак Тејлор и Ватрослав Јагић. Међу Србима заступали су је нарочито Петар Ђорђић, а после Ђорђића је исти став, са разложним објашњењем, заступао Митар Пешикан. Пешикан је о пореклу глагољице направио читаву једну теорију која је под насловом *Генеза и еволуција словенског писма* објављена 1972. У његовој теорији нарочито су вредна конкретна поређења између грчког писма и глагољице. Чак и ако се та теорија не прихвати у целости, на основу њених резултата може се говорити о томе да је утицај грчког писма на глагољицу морао бити знатан.

б) Друга концепција заснива се на ставу да је глагољица настала комбинацијом разних писма. Основа за ту концепцију налази се у чињеници да је Константин Филозоф долазио у додир и са писмима која нису била грчка. Међу њима је посеб-

но значајан сусрет са *Јеванђељем* писаним руским језиком и руским писмом са којима се Константин сусрео за време своје хазарске мисије у Херсону, на Криму. Могуће је да је то писмо било оно које се у новије време означава именом влесовица. Концепцију по којој је глагољица настала комбинацијом разних писама заступао је хрватски медијависта Јосип Хам. У *Енциклопедији Југославије*, у одредници о глагољници коју је потписао Хам, решење проблема постанка глагољице представљено је овако:

Међутим, то питање није тако лако ријешити, премда је на споменуто мјесту у *Житију Константинову* јасно означена разлика између тих „руских“ слова те хебрејскога и самаританскога писања, као и то да су она Константину било грађијски, било гласовно морала бити ближа од хебрејских и самаританских. Но преко тога се прелазило, па се тежиште – уз елементе који су узети из грчкога писма – ограничавало на то хебрејско, самаританско или неко друго (коптско) оријентално писмо. (Тако је Ј. Вајс у својој *Руковети* 14 глагољских слова изводио из грчких минускула, 4 из самаританскога, 3 из хебрејскога, 2 из коптскога, 4 из хебрејско-самаританскога, 1 из семитскога алфабета, 3 су му загонетна, а за преостале не каже одакле их је Константин могао узети). Таквим појединачним, извањским извођењима, која су доводила до тога да су се у неким глагољским словима тражили не само хебрејски, самаритански или коптски елементи већ и авестички, сасанидски, грузијски и други, супротставља се данас тежња да се испитивању глагољице као грађијског састава прилази са стајалишта према којему је то цјелина коју је створно један човјек, и да је тај човјек у неким случајевима, када су то захтијевале гласовне одлике језика за који је састав стварао, могао сам од расположивих елемената створити знакове који су му били потребни за означавање неких гласовних (фонолошких) опозиција. (1986: 393-394)

в) Трећа концепција иде ка томе да глагољицу представи као оргинални производ једнога аутора, Константина Филозофа (св. Тирила). Ту концепцију је у највећој мери заступао хрватски професор Славомир Сомбуњак у обимној књизи објављеној под насловом *Грамотозофија Константина Филозофа солунског* (1998). Сомбуњак је ослонац за своју концепцију нашао у *Житију Тириловом*, где је, на малом простору,

речено много битног о томе како је дошло до стварања словенског писма. Сомбуњак, из неких разлога, то место не наводи, али се на њега позива. У *Житију* је представљена једна значајна сцена пре Константиновог стварања словенског писма. На Константинову примедбу да је тешко писати на језику ако нема писма:

Одговори му цар са својим ујаком Вардом:

– Ако ти хоћеш Бог ти то може дати, који даје свима што га моле не сумњајући и који отвара онима што куцају.

Филозоф онда отиде и по свом старом начину ода се молитви заједно са својим сарадницима и ускоро му се јави Бог, који увек послуша молитву слугу својих. И тада састави слова и поче писати јеванђељску беседу:

„У почетку беше реч, и Реч беше у Бога, и Бог беше Реч“ и остало. Цар се томе обрадовао и заједно са својим саветницима прославио је Бога, те пошаље њега са многим даровима, написавши Распиславу ову посланицу:

„Бог, који хоће да свако дође до спознаје истине и да се подигне на веће достојанство, видевши твоју веру и подвиг, учинио је и сада у наше доба откривши слова за ваш језик, што није било давано него само у првобитно доба, да се и ви придружите великим народима који славе Бога на своме језику....(1964: 01–103)

Полазећи од овог детаља, Сомбуњак је настојао да настаanak глагољице осветли као последицу тога чина. Сматрао је да је Константин Филозоф сам, после молитве, у чину надахнућа, створио писмо за Словене, глаголицу. За чин који је проистекао из надахнућа, он је нашао кључ у прстима светаца које је Константин могао да види на фрескама и иконама. Управо ти прсти, својим симболичким значењима подсетили су Сомбуњака на глагољска слова. А облике слова нашао је у кризмону куполе која је представљена у свом основном облику, у облику круга. Наслањајући се добрим делом на изучавања својих претходника, Сомбуњак је у том кружном облику, видео и могућности других геометријских облика: троугла и квадрата уцртаног у круг, а постављеног на више различитих начина. Све могућности глагољских слова извео је из тих геометријских облика садржаних у основној слици кризмона. Свако

слово Сомбуњак је прецизно представио, апстрахујући га из дате слике.

Сомбуњак ни на једном месту у својој књизи не помиње Лепенски Вир, Светислава Билбију, Радивоја Пешића, винчанско, односно етруско писмо. Генеза настанка словних знакова у Лепенском Виру, каква је приказана у мом тексту у првом делу ове књиге, и генеза настанка глагољице, каква је представљена у Сомбуњаковој књизи, посве се разликују. Али има нешто што је тим двома концепцијама заједничко. И једна и друга се наслањају на неколико основних геометријских облика као што су: круг, угао, троугао, квадрат. До тих основних облика њихови творци могли су да дођу на различите начине. Сомбуњакова концепција је значајна због тога што се бавила самим могућностима стваралачког чина.

Три овде изложене концепције, које настанак глагољице везују за светог Ћирила, и не морају да се схвате као међусобно неспојиве. Код стварања глагољице могло је да буде и надахнућа, и угледања на друга писма хришћанских и других народа, пре свега на грчку минускулу. Постоји, међутим, још један разлог за стварање глагољице који треба имати у виду. Њега је навео Петар Ђорђевић:

Зашто је Ћирилу требало такво посебно писмо? Одговор није тежак: зато што се новим писмом уводио у цркву и један нови језик. На хришћанском истоку није само грчки језик био литургијски. Тако су Јермени већ у 4. веку, а за њима и Ђурђијанци имали у цркви свој народни језик, сваки са својом посебном азбуком која на грчку азбуку још мање подсећају него глагољица. То значи да је Ћирило начинивши глагољицу само применио оно што је већ било и пре њега: новоуведени литургијски језик пратила је и нова азбука. (29)

Но и овај разлог не треба примити без икакве резерве. Ако се Константин Филозоф у Херсону срео са *Јеванђељем* и *Псалтиром* на словенском језику може се претпоставити да се на том језику обављала и литургијска служба. Питање постанка глагољице и даље остаје отворено.

Глагољица је оставила трага на писаним изворима готово свих словенских народа. Али ти извори нису били свуда једнако раширени и трајни. Глагољица се највише задржала на словенском југу, посебно на подручју данашње Македоније и Далмације. На подручју Македоније негована је тзв. обла глагољица, а на подручју Далмације негована је тзв. угласта глагољица. Те две врсте глагољице понекад се веома разликују. Разлике између њих подсећају на оне које постоје између грчке мајускуле и минискуле, или између латинице и готице. (Неки истраживачи зато и говоре о тим разликама подвлачећи да су оне толике да се може говорити „скоро као о два писма“).

Глагољица је временом била потиснута из употребе од стране и ћирилице и латинице. Најдуже се задржала на далматинским острвима код попова глагољаша. Ови припадници римокатоличке цркве, за разлику од других свештеника исте конфесије, нису служили службу на латинском језику, већ на словенском језику. За ту службу они су се служили превасходно текстовима писаним на словенском језику, глагољским словима.

Најстарији сачувани писани документ писан на српској редакцији старословенског језика јесте *Маријино јеванђеље*. Оно потиче из једанаестог века; писано је глагољицом. Стручњаци су, на основу анализе језичких елемената, закључили да његов непознати писар потиче са штокавског подручја, вероватно из данашње северне Македоније или јужне Србије. Ово *Јеванђеље* открио је и објавио Ватрослав Јагић 1883. У наше време овим спомеником посебно се бавио Ђорђе Трифуновић у књизи *Ка почецима српске писмености* (2001).

Већ од краја 12. века, када је настало ћирилицом писано *Мирослављево јеванђеље*, глаголицу је код Срба источног закона, потискивала ћирилица. Али се трагови глагољице спорадично могу сретати све до 15. века.

СТАРОСЛОВЕНСКА ЋИРИЛИЦА

Давно је уочено да старословенска ћирилица има подударности и сличности са грчким уницијалним писмом. На основу те чињенице однегована је једна метанарација по којој је свети Ћирило створио прво словенско писмо, ћирилицу, по угледу на грчко писмо. Томе је, у прилог, ишла и тврдња Црнорисца Храбра да су прво словенско писмо створили Константин Филозоф и његов брат Методије.

Временом се, међутим, показало да су проблеми око настанка словенског писма (тачније: око настанка словенских писама) далеко сложенији. Да би се разрешио проблем настанка ћирилице, потребно је, зато, решити читав један комплекс питања. Та питања су: а) како се ћирилица односи према предћириловским писмима, б) како се односи према грчком писму, в) како се односи према глагољци, г) ко је створио ћирилицу а ко глагољцу, д) колико је словенско писмо оригинално. Затим: ђ) који су народи употребљавали најстарију словенску ћирилицу, е) како се старословенска ћирилица односи према националним редакцијама писама појединих словенских народа. И друга, за сада мање значајна питања.

а) До открића „буквара Лепенског Вира“, односно винчанског писма, *Велесове књиге* и других артефаката који сведоче о предћириловској словенској писмености, могло се говорити о томе да је старословенска ћирилица настала на основи грчког уницијалног писма. А то значи имало је смисла тврдити: постојало је једно старо писмо, грчко уницијално писмо, па је на основу тога писма сачињено једно млађе, словенско, тј. старословенска ћирилица.

Данас се, у најмању рзуку, може тврдити да је старословенска ћирилица имала претходнике у прасловенским писмима или у винчаници, србици, етрурцици, влесовици, али и у грчком писму, а на одређени начин и у латинском. У сваком случају, старословенска ћирилица има више извора. То су најстарија алфabetска писма на просторима словенских народа, затим грчко писмо а, по већини научника, и глагољца.

Проблем односа старословенске ћирилице према предћириловским словенским писмима је отворен тек последњих деценија, али још није довољно осветљен.

б) Далеко је више осветљен однос старословенске ћирилице према грчком уницијалном писму, јер се много научника њиме бавило. Светозар Николић у књизи *Старословенски језик*, тачно је побројао шта су творци старословенске ћирилице преузели из грчког писма а шта су сами створили.

§ 25. **Порекло ћ и р и л и ц е** је јасно: то је грчко унијално писмо (устав, мајускула) допуњено словима којих у грчкој азбуци није било.

Следећа грчка слова преузета су неизмењена: α, β, γ, δ, ε, ζ, ι, η, κ, λ, μ, ν, ο, π, ρ, σ, τ, υ, φ, χ, ω, ξ, ψ, θ, ς.

Из грчког писма је преузето S за обелеžavanje броја 6 и $\varsigma = 90$.

У зависности од грчке азбуке налазимо два знака за самогласник [i]: и (= грч. „и-та“) и ι (= грч. „и-ота“); такође и за [o]: ο (= грч. „о-микрон“) и ω (= грч. „о-мега“).

Исто kao и у грчком писму: самогласник [и] обележава се дијаграмом: оу.

Остају да се објасне допунска слова: в, ж, ц, ч, ш, ђ, њ, љ, ѝ, џ, ѡ, ѣ. У рукописима се још срећу: к, па, џа, ѡа (која првобитна ћирилица још није имала).

Поступак оних који су стварали словенску ћирилицу, и оних који су је временом дограђивали, није тешко објаснити. Они су из грчке азбуке преузели сва слова која су могли преузети. Морали су да створе словне ознаке за гласове које су Словени изговарали, а Грци их нису имали, па ни слова за њих. Словени су тада изговарали, на пример, петнаестак вокала (данашњи српски језик има их пет). За сваки од гласова морао се или преузети или смислити словни знак. Тако је настало ћирилско писмо старословенског језика, које је грчком писму и слично, али и различито од њега. Иако су констатације које о томе износи професор Николић веома прецизне, јасно је да он стоји на становишту да старословенско писмо није ни

аутохтоно ни оригинално већ да је нека врста копије грчког писма.

в) Са више разумевања, зато, треба имати слуха за проблем оригиналности старословенске ћирилице који је отворио руски граматолог Истрин. У књизи *1100 лет славјанској азбуки* (1963) он је донео и једну табелу преобимну да би се лако прештампала. Из те табеле се јасно види да се у старословенској ћирилици налази много словних знакова којих нема у грчкој азбуци. Истрин је, у књизи, донео и овакву рачуницу: старословенска азбука има 43 слова. Од тога су 24 позајмљена из византијског устава, а 19 словних знакова су самосталан допринос твораца старословенске ћирилице. У односу на византијско писмо, то је 45% новог (1963: 53, 57). Та рачуница показује да се старословенска ћирилица у великој мери може сматрати оригиналним писмом. Истрин овако закључује:

На тај начин, упркос томе што многа ћириличка слова припадају по облику грчким словима, ћирилица (једнако као и глагољица) треба да се призна као једна од најсамосталнијих творевина на нов начин створених словно-звучних система. (58).

г) Слависта и русиста Радмило Маројевић, поводом веза ћирилице и латинице, које сада Срби користе, употребио је израз конвертибилност. Тај израз се користи у свету новца када су у питању односи између појединих валута.

Са становишта конвертибилности писама може се, свакако, говорити о конвертибилности ћирилице и грчког уницијалног писма, као и о конвертибилности глагољице и грчког курзивног писма. Доста је словних знакова из азбука које се међусобно подударају.

Показало се, међутим, да се и глагољица и ћирилица исто тако у значајној мери подударају: најмање десетак словних знакова исти су или слични у оба писма. То се може илустровати једним приказом из Истринове књиге на страни 131.

Э-Є	Ѧ-İ	Ѧ-Λ	Ь-Р
Ә-О	Ѧ-Ф	Ѧ-Ω	Ѧ-Θ
Ѧ-Ж	Ѧ-Ѕ(Ѧ)	Ѧ-Ц	Ѧ-У
Ш-Ш	Ѧ-Щ	Ѧ-Ю	Ѧ-Ъ

Порекло глагољских слова и слова ћирилице путем нарочитог усложњења последњих (по Е. Ф. Карском)

Ћирилица и глагољица се подударају не само делимично, као скупови словних знакова; још више се подударају као азбучни системи. Посебно се то може видети у системима бројева које означавају поједина слова. Ти системи се могу лако уочити на табелама двају система који су представљени у овој књизи.

д) Управо поменута конвертибилност азбучних система ћирилице и глагољице још више компликује питање о томе које је од та два писма старије. Посебно се, у више извора, помиње један интересантан руски извор. О њему Истрин каже:

Не сматра се да је и сам назив ћирилица несумњив доказ да је Ћирило створио ћирилицу. Већ давно је било примећено, да се у једном руском рукопису, који је у Новгороду 1047. г. преписао поп Упир Лихиј (тај је рукопис дошао до нас у спису из XV в.) ћирилицом назива глагољско писмо. Из тога су многи истраживачи закључивали да се азбука, која је данас позната под називом „ћирилица“, можда само добила тај назив у релативно новије време. (127-8)

Име је било исто, али је садржај био други, наводи истим поводом Петар Ђорђевић. Ђорђевић, који је написао обимну монографију под насловом *Историја српске ћирилице*, наводи значајне аргументе за свој став (који је и став његових истомишљеника), по којем је глагољица старија од ћирилице. Његови су аргументи ови:

Језичка анализа најстаријих словенских споменика показала је да у споменицима писаним глагољницом има много више архаизама (у морфологији и лексици), него у споменицима писаним ћирилицом. Нарочито треба споменути и чешке гласовне особине, тзв. бохе-мизме, који се срећу само у глагољским споменицима писаним на словенском југу. (22)

Аутори који стоје иза става да је глагољица старија од ћирилице сагласни су у ставу да су старословенску ћирилицу, створили ученици Ћирила и Методија. Они се не слажу само у питању који су то ученици, и где су и када створили то писмо. Један одговор је да је ћирилицу створио Климент (евентуално и Наум) у Охриду. У новије време више присталица има став да су ћирилицу створили Ћирилови и Методијеви ученици у Преславу, у престоници Бугарске. Према тој тези ћирилица је бугарска творевина. По истом ставу ћирилица и глагољица су прва словенска писма, свеједно да ли их је створио свети Ћирило или његови ученици.

Новостворена словенска азбука, ћирилица, није имала везе само са грчким писмом, већ је имала везе и са већ створеним словенским писмом, глагољницом.

Петар Ђорђевић каже: „При томе састављач ћирилице је копирао устаљени систем глагољице задржавши њен фонетски принцип, азбучни ред и називе слова и углавном и њихов број“. (33). Даље Ђорђевић каже:

Ћирилица је још узела азбучни ред слова и њихове називе из глагољице, што такође потврђује непосредну зависност млађег писма од старијег.

Оба писма имају одређену везу и са грчким писмом и азбучним редом. Али ћирилица је потпуно копирала и грчки начин словног обележавања бројне вредности, док је то бележење у глагољници самосталније. (36)

Бројна вредност и у глагољници и у ћириници означавања је словима са посебним додацима испред и иза њих, понекад и изнад њих. Табеле са бројним вредностима слова глагољице и ћирилице читалац ће моћи да нађе у приложеним табелама.

ђ) Са не мање убедљивости руски граматолог Истрин у поменутој књизи написаној поводом 1100 година словенске азбуке наводи разлоге на основу којих се може сматрати да је ћирилица настала пре глагољице. Осветљавању тога проблема он је посветио целу 4. главу, своје књиге која има међунаслов: *Какву је азбуку Ћирило (Константин) разрадио и откуда се појавила друга словенска азбука*. Он је у том поглављу прво изнео чињенице које се наводе у прилог ранијег настанка глагољице, а затим, и разлоге у прилог ранијег настанка ћирилице. И једне и друге разлоге представљао коректно. Ипак, већина разлога упућује на став да је ћирилица старије писмо.

Истриновим аргументима у прилог иду новија граматолошка истраживања која порекло алфабетске писмености воде од винчанског писма. Глагољица се могла развити само на споредној линији од те главне. Ти аргументи стоје и под претпоставком да се евентуално на неки начин докаже и да су први словенски споменици стварно написани глагољцом.

е) Словенски народ међу којима су Ћирило и Методије ширили писменост био је настањен на словенском западу. Данас о тим Словенима говоримо као о Чесима, Словацима, Моравцима, Луличким Србима, али и као о Панонским Словенима. То значи да се словенска писменост почела најпре ширити међу оним Словенима који се данас служе латинским писмом. Најстарији сачувани споменик из времена ћирило-методијевске епохе јесу *Кијевски листићи*, писани глагољцом, а који потичу из чешког говорног подручја. Чеси су током историје мењали писма. Писали су и глагољцом и ћирилицом, касније и латиницом и готицом. Али нису мењали оно најдубље што их као народ карактерише: језик и језичко-етнички идентитет.

Не би било исправно говорити да оно што је у словенској писмености у основи ћириловско припада само православним Словенима. Исправнији је став да су и словенски језик и словенска писма, и ћирилица и глагољица, заједничко добро свих

словенских народа, део њихове заједничке прошлости и културе.

ж) Раслојавање заједничког словенског језика на посебне националне редакције пратиле су и промене у редакцијама писама којима су се словенски народи служили. Тако је било и са писмима којима су се служили Срби. Српскословенска ћирилица настала је на специфичним потребама Срба у средњем веку да се изражавају својим писмом.

СРПСКОСЛОВЕНСКА ЋИРИЛИЦА

Старословенска ћирилица у употреби на српском језичком простору доживела је извесне трансформације, слично као и на другим подручјима словенских језика. Тако је настала српска редакција црквене старословенске ћирилице (српскословенска ћирилица). До тога је дошло јер се временом показало да старословенско писмо има више словних знакова него гласова који се изговарају у српском језику. Али се показало и да у српском језику (српскословенском) има гласова које старословенско писмо није регистровало. Као израз потребе да се нађе природно решење за означавање гласова српскословенског језика настала је српска редакција старословенске ћирилице.

У српском писму 12. и 13. века, на пример, још увек су се (додуше све мање) употребљавали словни знакови за јусове и јерове. Али више нису постојали гласови које су они означавали. Отуда се у рукописним текстовима и јавља тенденција да се знакови за њих изоставе или заобиђу.

Јусови – то су словне ознаке за носне самогласнике: **Ѓ**, **Ж**. Таквих гласова одавно нема у српском језику ни у већини других словенских језика. Још увек су се сачували у пољском језику. **Ѓ** се у старословенском језику изговарало као носно ен, а **Ж** као носно он. Пошто се њихов изговор у српским срединама губио, они су често у појединим текстовима изостављани.

Јерови – то су ознаке за полугласове. Било их је две врсте: танко и дебело јер - Ъ, Ћ. Такви полугласови до данас су се сачували у бугарском језику. Процес њиховог изостављања у српском језику текао је тако што се уместо два знака за полугласове употребљавао један знак. Обично је изостављано трврдо јер, а писано је меко јер. Најзад се јавила потреба да се и он у писању изгуби, јер се изгубио у говору.

Изговор српског језика водио је и ка изостављању слова које је имало звучну вредност и облик данашњег руског ы (јери). Пошто се такав глас у српском језику губио, и изједначавао садашњим гласом и, ова графема је у српским рукописним текстовима често изостављана.

Књига Петра Ђорђевића *Историја српске ћирилице* има непролазну важност по томе што је практично све важне промене у начину писања Срба регистровала. Из те књиге се јасно види кад је, у којем споменику, са којег подручја, био изостављен који словни знак. Процеси промена су били тако отворени да у Ђорђевићевој књизи стара српска (црквена) ћирилица нигде није приказана као азбука, тј. као завршен систем.

Ђорђевићева истраживања указују на процесе који су текли у два међусобно конгруентна смера. Један од тих смерова водио је ка томе да се из писма које употребљавају Срби изоставе словни знакови који се више не изговарају. Други смер је био: да се употреба словних знакова што више упрости. Тако су све више изостајали словни знакови ЈѢ, ЈЮ, ІІ без којих се могло. Та два смера имала су и веома конкретан резултат: од педесетак словних знакова старословенског писма, у српској предвуковској ћирилици било је у употреби нешто више од тридесетак словних знакова.

Једно од словних знакова којих није било у старословенској ћирилици, а које се јавља у српској, јесте слово ѡерв, односно ѡерв. Слово ѡ, не постоји у свим словенским језицима. Не постоји, на пример, ни у словеначком и бугарском. Радомир Дамјановић, у књизи *Српско-српски речник* каже: „како би Бугарин изговорио Ђурђевдан Ђорђа Ђорђевића? Одговор: не може да изговори јер не разликује ни ѡ ни ѡ већ оба мења

са з“ (2003: 44): Старословенско слово ђерв имало је два деривата. Једно је слово *ђ*, а друго је слово *ћ*. Такође, ни слово *ћ* не постоји у свим словенским језицима. Не постоји, на пример, у руском, а не постоји ни у словеначком и хрватском (кајкавском).

Пошто слово ђерв није постојало у старословенској ћирилици, а постојало је у глагољици, вреди обратити пажњу на хипотезу да је глаголица можда најпре настала на терену где се говорило словенско-српским језиком.

У историји предвуковске ћирилице на терену српског језика десиле су се три реформе писма.

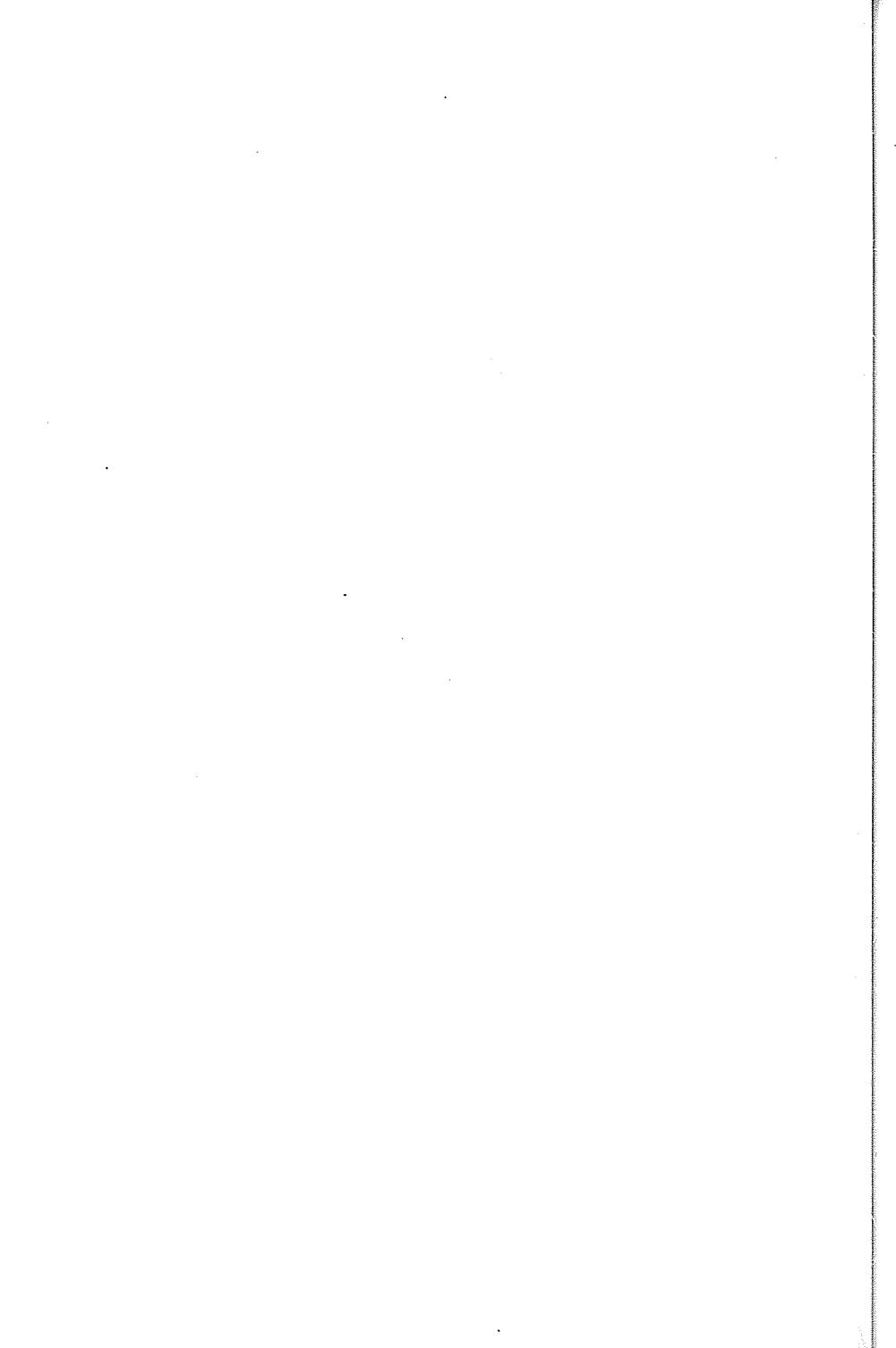
а) Прва се десила у време Светог Саве, почела је нешто пре његове појаве. Тада је и успостављена српска редакција старословенског (односно српкословенског језика). За ту редакцију је карактеристично да се ослонила на српски народни језик. Изостављање неких слова, убацивање слова ђерв, означили су помоћу промена у словним знаковима, промене које су се десиле у оквиру језика. Павле Ивић је био у праву када је језичку реформу Светог Саве доводио у везу са реформом језика и писма Вука Караџића: и једна и друга полазиле су од језика којим је народ у актуелно време говорио. Према тим променама дешавале су се и оне у ортографији. (*Прилог историји српског језика*, 1998: 39)

б) Друга реформа се десила у време деспота Стефана Лазаревића. Та реформа се обично везује за деловање Константина Филозофа, који је пред турском најездом из Бугарске добегао у Деспотову Србију и био један од главних људи у ресавској школи. За ту реформу се говори и да је била ретроградна. Она је тежила да поврати неке графеме за гласове који се у српском језику више нису изговарали, као што су јерови, јусови итд. Стремилa је ка променама које су књижевни језик удаљавале од народног. Али има и супротних мишљења о овој Константиновој реформи по којима је ресавски правопис пратио промене у језику. И једна и друга мишљења представљена су у прилозима ове хрестоматије.

в) Трећа реформа српске ћирилице десила се у 18. веку. Она је учињена по угледу на руску реформу црквенословенског писма која је изведена у време владавине Петра Великог у Русији. Том реформом је уместо црквене ћирилице уведена у употребу грађанска ћирилица. Слова руске грађанске ћирилице обликована су по узору на штампану латиницу онога времена. Аутор реформе ћирилице код Срба био је Захарија Орфелин, књижевник и бакрописац у Аустријском царству, такође и „илирски канцелист“ у Митрополији сремскокарловачкој. У оквиру реформе писама који су средином 18. века вршени у Аустрији, Орфелин је 1859. објавио *Калиграфију*, а затим 1778. и *Калиграфију за изображеније младежи српске и валахијске*. Румуни, тада скоро искључиво православци, писали су ћирилицом. Орфелинова реформа писма, тј. увођење грађанске ћирилице, била је урађена и за Србе и за Румуне. У *Калиграфији* је аутор навео и текстове писане истим словима на два језика: на српском и на румунском. Румуни су једним специфичним обликом грађанске ћирилице писали до 1863. године када су сасвим напустили ћирилицу и прешли на латиницу.

Увођењем грађанске ћирилице у употребу крајем 18. века учињен је значајан корак ка стварању ћирилице којом се Срби данас служе.

ПРИЛОЗИ II

Јован И. Деретић

ПОРЕКЛО САВРЕМЕНЕ ПИСМЕНОСТИ

Све до 25 година уназад, заправо до почетка рада нове српске самородне историјске школе, у науци није запажен виднији напредак у погледу истраживања и развоја писмености. Како у погледу писмености у општем смислу, тако и у погледу истраживања корена савремене писмености европског порекла. У последњих четврт века ми Срби смо направили изузетак и допринели да се на томе пољу, као и на пољу опште историје и лингвистике, прошире у великој мери хоризонти наших знања. Поред писца ових редова, у томе су значајну улогу играла још два велика истраживача: проф. Радивоје Пешић и Светислав Билбија. На жалост, обојица су променила свет. Пешићева систематизација винчанског писма, Билбијина дешифровања етруских, лидијских и ликијских текстова и моја теорија о настанку и развоју писмености, уопште и препознавање српског писма, србице (serbice) као корена европске писмености, омогућила су нам да знатно проширимо досадашња знања и да у иста уведемо крупне промене.

Да почнемо са теоријом настанка и развоја писмености уопште, која се доказала као важећа за све изворе писмености. Човек је осећао потребу да се, поред говора, изражава и помоћу одређених знакова. Прво је то било обележавање предмета, оружја и алата, ради украса и распознавања својине. Избор шара и њихово обликовање доводи до понављања извесних знакова, који тиме примају одређено значење. Тако је настало прво писмо помоћу кога су се могле изразити неке идеје или појмови, то је знаковно писмо, односно – знакопис. Најстарији до сада нађен знакопис потиче из Беле Воде код Крушевца, који потиче из времена око тридесет хиљада година пре нове ере. Професор Пешић је успео преписати 48 знакова тога знакописа. Друго важно налазиште знакописа је Лепенски Вир из времена од 8.000 до 6.000 година с. е. У свим местима настанка и развоја писмености, па и у Србији, од знакописа прешли су на сликопис. У Мисиру сликопис је добро усавршен и остао је трајно у употреби. У другим местима настанка писмености сликопис је прешао у идеопис. Сlike су цртане тако упрошћено да је цртеж давао само идеју слике. Даљи корак у развоју писмености био је прелаз на слоگوпис. У Месопотамији слоگوпис је клинасто писмо које је остало у трајној употреби. У Србији иде се даље у развоју писмености и од слоگوписа прелази се на словопис, тако што су почетна слова слоگوписа постала слова са својим гласовним вредностима.

Подунавска цивилизација имала је посебно брз и карактеристичан развој од 10.500 до 5.500 године с. е. То је уједно време брзог развоја и формирања писмености, чија су најбогатија налазишта на пределу Београда, као што су Винча и Бањица. Ми ту налазимо једну савршену словописну писменост, последњи облик у развоју писмености. Старост тога писма добијана

помоћу C-14 креће се од 3.973 године с. е. за старију Винчу, па до 3.473 с. е. за Бањицу, са могућим одступањем, више или мање од око сто година.

Најстарија сумерска писменост, сликопис, потиче од 3.100 године с. е. Најстарија мисирска писменост, такође сликопис, потиче од 3.000 године с. е. Кинески сликопис потиче од 1.400 године с. е. Акадски клинопис, то је слопис, од 2.500 година с. е. Што значи, ми у Србији имамо последњи степен развоја писмености неколико векова старији од почетка писмености у Месопотамији. Не само што је писменост Србије најстарија на свету, него је истовремено најсавршенија. Та стара србица из Винче и Бањице је била корен европске и садашње савремене писмености. Довољно је само упоредити првобитну србицу са првобитним етрурским, грчким, арамејским, јеврејским, иберским, латинским и јужноарапским писмом, па доћи до закључка да су сва та писма настала од србице. Познато је време настанка сваког од њих, то је од 900 године с. е. па на овамо. Сва та писма су, у свом најстаријем облику, једноставни препис србице. Савремена србица је непосредни и усавршени наставак првобитне србице.

Овај текст Јована И. Деретића, заједно са табелом на следећој страни, објављен је у часопису *Глас Скардоније. Voice of Sardonja*, Београд – Чикаго 1998/6. Текст је у целини прештампан у мојој књизи *Увод у србистику* (2002, 2003: 522-524)

А, А, А

В, В

Г

Д

Е

В

З

И

Ж

И

К

Л, Л

М, М

Н

О

П

М, Ш

Ф

А, М, Р

Х, Х, З

Т, Т, Ш

У, У

Х

Ф, 8

У

Т, Т, Ш

А

В

Г

Д

Е

В

З

И

Ж

И

К

Л, Л

М, М

Н

О

П

М

Ф

А

С

Т

У

Х

Ф, 8

У

Т, Т

К

А

А

А

А

А

У, У

И

И

Ж

И

К

Л

М, М

Н

О

П

М

Ф

А

У, У

Х

А	А
В	В
Г	Г
Д	Д
Е	Е
В	В
З	З
И	И
Ж	Ж
И	И
К	К
Л	Л
М	М
Н	Н
О	О
П	П
М	М
Ф	Ф
А	А
У	У
Х	Х

А

Б

Г

Д

Е

В

З

Ъ

Ж

И

К

Л

М

Н

СТ, ШТ

О

П

ШЧ

КУ

Р

С

Т

У

Х

Ф

Ч

Ш

СРБИЦА

Као што је изложено у поглављу *Порекло Ћирилице*, њен обновитељ, Константин Филозоф, затекао је код народа на Криму написане књиге језиком који је он читао и разумео. Константин је тај начин писања средιο и остварио могућност да на истом језику могу да се напишу богослужбене књиге за Словене. Азбука употребљена за тај начин писања, по њему се прозвала кирилица или ћирилица.

Замењујући етрурска слова одговарајућим словима ћирилице исте гласовне вредности, утврдио сам, да се највећи број етрурских речи налази у *Рјечнику српског језика* Вука Стефановића Караџића. Такође сам утврдио, да језични састав етрурских текстова, приказаних у овој расправи, потпуно одговара језичним и реченичном саставу у српском језику.

Око двадесет процената етрурских речи, које нису сачуване у српском језику, налазе се у другим словенским језицима, па латинском и германском. Није било никаква проблема у мом раду, да несловенске речи као што су италијанске и латинске које имају истоветне основне корене или морфеме са етрурским речима, пренесем ћириличном транскрипцијом, постигавши на тај начин, да оне у српском преводу буду потпуно разумљиве.

Проблем се тај нарочито испољио при читању и тумачењу лидијског текста са „Споменика изгинулим лидијским коњаницима“, као и у познатом тексту „Ћипо ди Перуђа“ (*Cippo di Perugia*). Сама чињеница, да је читање етрурских, лидијских и ликијских текстова без обзира када су и где су постали омогућено помоћу слова српске ћирилице, поставља захтев, да се — због терминологије у овом раду — том начину писменог изражавања мора дати одговарајуће име, које би се односило на цео онај период, у коме још нису била позната писма које данас називамо ликијским, лидијским, етрурским и ћирилицом.

По моме мишљењу, а из разлога, који ће бити објашњени у току ове студије, име које најбоље одговара као технички термин за филологе а и за популарно разумевање, јесте назив „Србица“.

Неоспорно присуство у српском језику највећег броја речи, нађених до сада у свима прочитаним етрурским споменицима, као и у два лидијска и ликијска споменика, приказаних у овој расправи, потпуно оправдавају тврђење, да је именица СРБИЦА израсла из српског језика.

Прастаро име Срб и Срби разни народи су различито изговарали, најчешће због њихове немогућности правилног изговора, али се смисао те именице није никада удаљавао од основног значења. Име Срби у најстарије доба примењивало се на све народе у Малој Азији, да би се протегло на све европске народе, који су говорили српским језиком. Име Словени међутим као нејасно и неодређено заменило је у историји и књижевности име Срби. Једини народ који је до данас задржао српско име и проширио га на цен-

тралне рашанске области на Балкану, били су данашњи Срби, којима се морају додати Срби Горње и Доње Лужице.

Србица је стога свеобухватни језички појам за писменост, која се развијала у малоазијским културним центрима српских или србичких држава. Она је у тим политичким и културним средиштима живела и развила се све дотле, док је трајала етничка егзистенција тих држава. Постоје знаци, да је малоазијска србичка писменост животарила под перзијском и римском окупацијом. Њено коначно уклањање почело је под Византијом, а било је потпуно докрајчено онда када су најпре Арапи, па после Турци, војнички запосели те некадашње малоазијске политичке и културне србичке центре.

Мали број писаних споменика које је земља покрила, једино су тако могли да се спасу од потпуног уништења. Они су се као и етрурски споменици, почели да се појављују много касније као сведочанства. И ако нису још прочитани и протумачени сви већи етрурски писани споменици, док је број лидијских и ликијских још увек мали, ипак према мојим досадашњим налазима, слова којима су ти споменици писани, могу се по месту постанка, развитка и налаза назвати:

Лидијска србица, којом су написани лидијски споменици. Захваљујући азбуци коју сам приказао у овој расправи, неће више бити нарочитог проблема за истраживаче, да прочитају све до данас непротумачене лидијске писане споменике.

Ликијска србица се састоји од слова која су највећим делом истоветна са лидијском србицом, из напомену, да постоји неколико слова, која – и ако имају исту гласовну вредност као одговарајућа лидијска, друкчије се пишу. То јасно може да се запази на приложеној упоредној табlici.

Рано пресађивање србичке писмености у остале области Средоземља и Црног Мора вршено је или добровољно, или присилно. Оно је било условљено економским, политичким и ратним недаћама становништва које се иселавало из малоазијских србичких држава. Због тога је схватљиво, да су иселеници из северних србичких држава у Малој Азији били први, који су се насељавали на Крим и у области Јужне Русије.

Као што је напоменуто у поглављу *Особине етрурског језика и писма*, од те малоазијске србичке писмености, једна грана се одвојила према северо-западу, одразивши се у писмености северних европских народа, под познатим именом РУНА.

Но остаје увек отворено питање, да ли писмо познатих химни ВЕДА, од њиховог најстаријег дела познатог као РГ-ВЕДА, својим необичним знацима указује на слоговно писмено изражавање језиком назван српским и који је исто тако однет из Европе у далеку Индију у време још увек од науке неутврђено.

С обзиром на сва излагања, та веома рано отсељена писменост из малоазијских србичких држава, која је наставила свој живот и развитак у областима Црног Мора, требало би да се назове:

Кијевско руска, или *Руско кијевска Србица*¹, која је сачувала – поред основних графичких знакова – исто тако и језичну грађу, што је омогућило да се с успехом одгонетне:

Рашанско-римска Србица. Ја сам ову последњу Србицу тако назвао, јер је рашанска србица изворна азбука, пренета непосредно из малоазијских србичких центара, и пошто се она прво усталила на северу, међу под-алпским рашанским племенима, од њих је пренета у централну Италију, где је била негована, развијајући се у културним и политичким центрима рашанске Етрурије.

Када су Рашани, или Етрурци, почетком седмог века пре Христа заго-сподарили већим делом Италског Полуострва, они су своју србичку азбуку ширили међу осталим племенима, која до тада нису имала своју писменост, или – ако су је имала – она је још увек била неразвијена.

То је био случај и са Римом. Том чобанском насељу Рашани су створили услове, да се касније развије у културну метрополу целог ондашњег света. Рашанска србичка писменост у Риму се обогатила још присуством житеља племена Латина, чији се такође рашански говор није много разликовао у то доба од рашанског, или етрурског језика. Племена Латина, које је некада припадало великом племену Волоса или Власа, било је под великим утицајем избеглица из Лидије, па је играло велику улогу приликом обликовања писма које је после по њима било прозвано.

Према том употреба назива: *Рашанско-римска Србица*, за азбуку из које ће касније да се формира латиница, одговара потпуно историјском и језичном развоју те писмености.

Неиспитани подаци иберijske писмености не могу још да добију своје језично обележје, јер ни до данас нису иберски писани споменици прочитани и протумачени.

Одељак из књиге *Староевропски језик и писмо Етрураца*, Чикаго 1984. Фототипско издање – Београд 2000, стр. 77-80. Из исте књиге су и три табеле на наредним странама (преузете са стр. 43, 105, 142).

¹ По налазу студента руске и украјинске историје, г. Саве Вујиновића из Ескондида, Калифорнија, САД, за ознаку писмености, коју је Константин Филозоф затекао на Криму, уместо руско-украјинска србица, према историјском развоју за то подручје, боље и тачније одговара назив: кијевска, а не украјинска србица. Сматрајући да је ова примедба веома корисна ради бољег разумевања изложене грађе, ја сам је прихватио, те ће у овој расправи писмо, које је Константин Филозоф нашао на Криму, бити названо: Руско-кијевска и Кијевско-руска Србица.

Редни број	Г у м а ч е њ е сликовног знака сопствених и других језицима	Критски сликовни и идеограм	Етрурски писмени знаци-слово	Знаци и гласови у		
				Латиници	Писму рума	Латиници
1	акатто, агага = плуг, орати aquila = орло (италијански)	𐀀 𐀁 𐀂 𐀃 𐀄	𐀀 𐀁 𐀂 𐀃 𐀄	А	Л, R	А
2	боравиште, баи, бановиште, бано = стани, становиште (або)	𐀅 𐀆 𐀇 𐀈 𐀉 𐀊	𐀅 𐀆 𐀇 𐀈	Б	Д, В	В
3	глава, градине, грабље, италијански grado, градња-колина, нога	𐀋 𐀌 𐀍 𐀎 𐀏	𐀋 𐀌 𐀍 𐀎	Г	С, Ђ	Г
4	дом, дворца, дола, долажа, италијански domus (дома), египа (костур лажа).	𐀐 𐀑 𐀒 𐀓 𐀔	𐀐 𐀑 𐀒 𐀓	Д	М, П	Д
5	врата, вине, ват, ватина, воба,	𐀕 𐀖 𐀗 𐀘 𐀙 𐀚	𐀕 𐀖 𐀗 𐀘	Е	А, Р	Е
6	змија	𐀛 𐀜 𐀝 𐀞 𐀟	𐀛 𐀜 𐀝 𐀞	В	Р, V	V
7	кнез и кнез	𐀠 𐀡 𐀢 𐀣 𐀤 𐀥	𐀠 𐀡 𐀢 𐀣	З	З, S	Z
8	мнија (повски), мрав, муга, мав, марко (сунце)	𐀦 𐀧 𐀨 𐀩 𐀪 𐀫	𐀦 𐀧 𐀨 𐀩	Ж	Ж, X	-
9	мгла, митиња	𐀬 𐀭 𐀮 𐀯 𐀰 𐀱	𐀬 𐀭 𐀮 𐀯	И	И	I
10	кача, кауч, кесер, кланпа, купа (чава),	𐀲 𐀳 𐀴 𐀵 𐀶 𐀷	𐀲 𐀳 𐀴 𐀵	К	К, >	K
11	лакат, ластево, лума (месеу) лист,	𐀸 𐀹 𐀺 𐀻 𐀼 𐀽	𐀸 𐀹 𐀺 𐀻	Л	Л, I	L
12	мова	𐀾 𐀿 𐁀 𐁁 𐁂 𐁃	𐀾 𐀿 𐁀 𐁁	М	М	M
13	нога, чива	𐁄 𐁅 𐁆 𐁇 𐁈 𐁉	𐁄 𐁅 𐁆 𐁇	Н	Н, N	N
14	стабло, стабљика	𐁊 𐁋 𐁌 𐁍 𐁎 𐁏	𐁊 𐁋 𐁌 𐁍	О	О, X	-
15	оно, обове	𐁐 𐁑 𐁒 𐁓 𐁔 𐁕	𐁐 𐁑 𐁒 𐁓	П	П, X	P
16	пролаз, порта (итал. portone), пракача, панга	𐁖 𐁗 𐁘 𐁙 𐁚 𐁛	𐁖 𐁗 𐁘 𐁙	Р	Р, X	R
17	мега, тестера са дрвцама на обе стране, ведрене (ит. чела (глава), чекрлица = преслица, лаварина, рало, ручатна,	𐁜 𐁝 𐁞 𐁟 𐁠 𐁡	𐁜 𐁝 𐁞 𐁟	С	С, X	S
18	зегрепс-змија (итал.) смук, сон, светло, сјечна, спома тиг, таукиа, тег (alb.) = бик, тулица, трчава	𐁢 𐁣 𐁤 𐁥 𐁦 𐁧	𐁢 𐁣 𐁤 𐁥	Т	Т, X	T
19	удница, утомна, убао	𐁨 𐁩 𐁪 𐁫 𐁬 𐁭	𐁨 𐁩 𐁪 𐁫	У	У, N	U
20	тоуп, траг, трка	𐁮 𐁯 𐁰 𐁱 𐁲 𐁳	𐁮 𐁯 𐁰 𐁱	Х	Х, T	T
21	змија, зочка	𐁴 𐁵 𐁶 𐁷 𐁸 𐁹	𐁴 𐁵 𐁶 𐁷	Ф	Ф, F	F
22	чучава, чокот, чучава, чедило, цвет	𐁺 𐁻 𐁼 𐁽 𐁾 𐁿	𐁺 𐁻 𐁼 𐁽	Ч	Ч, Y	-
23		𐂀 𐂁 𐂂 𐂃 𐂄 𐂅	𐂀 𐂁 𐂂 𐂃	Ц	Ц, Y	-

На овој Билбијиној табели налази се већина знакова које је он имао у виду при успостављању везе знак (слово) - глас.

Редни број:	Назив грчког слова	Грчко слово	Етрурско слово Марсилијана	Гласовна вредност етрурског слова у српском језику	ПРИМЕДБЕ :
1	алфа	Α	Α	А	
2	—	—	—	Б	Грци немају
3	вита	Β	Β	—	Етрурци немају
4	г-јама	Γ	Γ	Г	
5	делта	Δ	Δ	Д	
6	е-псилог	Ε	Ε	Е	
7	—	—	—	В	Грци немају
8	зита	Ζ	Ζ	З	
9	ита	Θ	Θ	—	Етрурци немају
10	—	—	—	Ћ	Грци немају
11	тхита	Τ	Τ	—	Етрурци немају
12	—	—	—	Ж	Грци немају
13	иота	Ι	Ι	И	
14	капа	Κ	Κ	К	
15	ламтхва	Λ	Λ	Л	
16	ми	Μ	Μ	М	
17	ни	Ν	Ν	Н	
18	кси	Ξ	Ξ	—	Етрурци немају
19	—	—	—	СТ, ШТ	Грци немају
20	о-микрон	Ο	Ο	О	
21	пи	Π	Π	П	
22	—	—	—	Ш, Шћ, Шч	Грци немају
23	—	—	—	КЈ, Ћ	Грци немају
24	ро	Ρ	Ρ	Р	
25	сигма	Σ	Σ	С	
26	тау	Τ	Τ	ТЈ, Ћ	
27	и-псилог	Υ	Υ	—	Етрурци немају
28	—	—	—	У	Грци немају
29	—	—	—	Т	Грци немају
30	фи	Φ	Φ	Ф	
31	хи	Χ	Χ	—	Етрурци немају
32	пси	Ψ	Ψ	—	Етрурци немају
33	—	—	—	Ч, Ћ, Ц	Грци немају
34	о-мѣга	Ω	Ω	—	Етрурци немају

СЛОВНА И ГЛАСОВНА ТАБЛИЦА
у етрурским, лидијским и ликијским споменицима

Редни број	Гласовна вредност у српском језику:	Ала и Перун	Arringatore	Бољарева погреб	Бољар Пукаша	Duenos vase	Lemnos	Lamina di Magliano	Cippo di Perugia	Pirgi	Praenestine fubula	Рашански Букар	Situla Giovannelliana	The Centuripe Vase	Torre di San Mamno	Мајчина туга	Лидијски текстови	Ликијски текстови
1.	А	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α
2	Б			Β				Β	Β	Β				Β		Β	Β	Β
3	В	Ϝ	Ϝ	Ϝ	Ϝ	Ϝ	Ϝ	Ϝ	Ϝ	Ϝ		Ϝ	Ϝ	Ϝ	Ϝ	Ϝ	Ϝ	Ϝ
4	Г						Γ											
5	Д			Δ										Δ			Δ	Δ
6	Ђ			ϸ	ϸ	ϸ	ϸ	ϸ	ϸ	ϸ				ϸ		ϸ	ϸ	ϸ
7	Е	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε
8	Ж	Θ		Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ
9	З			Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ
10	И	Ι	Ι		Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι
11	Ј			ΙΙ	ΙΙ	ΙΙ	ΙΙ	ΙΙ	ΙΙ	ΙΙ	ΙΙ	ΙΙ	ΙΙ	ΙΙ	ΙΙ	ΙΙ	ΙΙ	ΙΙ
12	К	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ
13	Л	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ
14	М			Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ
15	Н	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν
16	О			Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο
17	П	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π
18	Р	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ
19	С	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ
20	Т	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ
21	Ћ																	
22	У	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ
23	Ф			Φ														
24	Ц																	
25	Ч			Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ
26	ШЧ-ШЋ			Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω
27	СТ-ШТ			Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ
28	КЈ-Ћ			Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ

ПРАСЛОВЕНСКА ПИСМЕНОСТ

Словени су Славјани

Јосиф Добровски

Благословен нека је онај који је измислио писмо
Благочестива изрека древних Индуса, по Жану Полу

„Да, Скити – то смо ми! Да, ми смо Азијати, са искошеним и прождрљивим очима“. То је казано о Русима. Али наука је још за живота Александра Блока исправила то што се тиче искошених очију. Показало се да су Скити у антрополошком смислу европиди. Скити су говорили иранским наречјима. Но на томе се није свршило. Од неког времена у нас се мешају словенски језици с балтијским, при чему се с особитим ентузијазмом покреће, не питање блиске везе, старих контаката и сродства, него једна специфична концепција, која опет Словене ставља у положај некога ко је произведен, овога пута од Балта. Научно „филовање“ ове концепције је овакво: „У почетку је протобалтијски језички субстрат у свом западном ареалу подвргнут деловању суперстратног италијанског, што је довело до установљења протословенског“ (XIII в. пре н. е – стварање лужичке културе). Овај последњи, са своје стране, подвргнут је дејству суперстратног иранског, што је довело до појављивања „прасловенског“ (V в. пре н. е. – рушење лужичке културе).²

Питање о секундарном пореклу Словена и њиховог језика од некаквог другог, „старијег“ језика и народа, „успешно“ се разрађује на Западу. Али, као што видите, наши сународници су их превазишли. Користећи „новија достигнућа науке“ они су чак установили датум рођења Словена – V в. пре н. е. У светском историјском календару тај век одговара „златном веку“ атинске државе с Акропољем, Дионисовим позориштем и олимпијским играма. Што би се рекло: „Богу божије, а цару цареву“. Очигледно, тако и мора бити. Треба само прецизирати колико се тај исказ односи на Словене, и све поставити на своја места, према заслугама. Резултати мог рада на дешифровању прасловенске писмености одређују то стање. Али, пошто у научној литератури одсуствује појам „прасловенска писменост“, потребно је дати за то сажето објашњење.

„Прасловенска писменост“ – то је писменост Словена, којом су се они користили много пре словенске азбуке коју су створили Ћирило и Методије. Прасловенска писменост је слоговна. Откривени су само слогови типа СГ (согласниј плус гласниј, тј. сугласник плус самогласник) и Г (гласниј тј. самогласник).

² Балто-славянские исследования. – М.: Наука, 1980, с.

Прасловенском писменошћу испуњени су: тартеријски натписи (V миленијум пре н. е.); протоиндијски натписи (XXV – XVIII в. пре н. е.); критски натписи (XX - XIII в. пре н. е.), међу којима су натписи са линеарним писмом А, линеарним писмом Б, и Фестски диск; етрурски натписи (VIII – II в. пре н. е.), а такође и натписи који су нађени на територији насељеној Источним и Западним Словенима са такозваним писмом „црта и реза“³. Словени су се, тако, користили прасловенском писменошћу током шест миленијума, све до преласка на словно писмо, које су Ћирило и Методије створили у другој половини IX века наше ере.

Језик натписа, нађених на територији расељења Источних и Западних Словена, према томе, био је источнословенски (староруски) и западнословенски – старополски (?).

Језик осталих побројаних натписа је општесловенски – прасловенски, тачније *језик прасловенске писмености*,⁴ који се, природно, унеколико разликује од хипотетичног, условно установљеног прасловенског језика, пре свега по свом морфолошком склопу.

Језик прасловенске писмености веома је близак старословенском књижевном језику свих Словена, који је уведен ради потребе хришћанске Цркве средином IX века н. е. Није могло бити пуне идентичности прасловенског и старословенског језика, зато што је сваки од њих служио разним типовима писма: први слоговном, други словном чиме није умањен заједнички лексички састав у тим језицима, и што је посебно важно, пуна сагласност многих граматичких облика (најнепромењивији део језика). Тако су у прасловенском писаном језику, распрострањени глаголски облици за 3-ће лице без Т (Ъ). Е – „јест“, БОДЕ – („будет“), РЕЖЕ, – „режет“ и други примећују се у старословенском језику XI века. Подударње граматичких облика оба језика добро се показује кроз промене заменице другог лица множине.

Падежи	Праславјанский язык	Старославјанский язык
Им.п.	ВЫ	ВЫ
Вин.п.	ВЫ	ВЫ
Род.п.	ВЫ	ВАС, ВЫ ⁵
Дат.п.	ВЫ	ВЫ, ВАМ
Твор.п.	—	ВАМИ
Мест.п.	—	ВАСЪ

³ „Сводную таблицу знаков праславяской письменности“ в. у Лингвистичком коментару.

⁴ На истом месту види о фонетском систему прасловенског језика.

⁵ У старословенским споменицима (не пре XI в.) почели су се појављивати облици генитива са значењем акузатива“ (Хабургаев, Г. А. Старославјанский язык, М., 1974).

Одредивши прасловенску писменост језиком и свим напред реченим, постаје очигледно да њу треба посматрати као праписменост која је значила почетак свих осталих основних писмености у свету и да са других позиција треба сагледати древну историју Словена, сакривену од нас дебелим вишемиленијумским наслагама. Не претендујући на пун и коначни завршетак, хоћу само да разместим путоказе те историје.

Узимајући за полазиште Тартарију, могуће је почети од става да су у V миленијуму пре нове ере, тј. 7 хиљада година уназад, словенска племена насељавала широка просторства у Подунављу на југоистоку Европе.

На крају V – почетком IV миленијума пре нове ере дошло је до значајних кретања Словена у правцу истока и југа.

На јужном правцу поједини таласи тога кретања доспеће до Дворечја (долина Тигра и Еуфрата – П.М.). Остаци наших предака леже у темељима хумке „Ел-Убанд“. Око и подаље од њега временом су израсли градови Сумераца и Вавилонца. И ми смо дужни да памтимо оне који су њих научили да подижу ове градове.

Померајући се ка истоку, Словени ће доспети до Средњег Поднепровља, а већ у III миленијуму пре н. е. скоро цело Подунавље. Поднепровље ће бити обухваћено развијеном трипољском културом. Ова култура је постепено, али на ширем фронту него у IV миленијуму, почела да се распростире на југ. „Захваћени колонизационим процесом, у свом кретању на југ, део Трипољаца доспеће до Пенцаба и Инда⁶. И овде су Словени, који су себе називали Рисичи, створили једну од три величанствених култура Старе Индије. Протоиндијска цивилизација, која је постојала око 700 година, око 1800 године пре нове ере неочекивано је престала да постоји. Сматрали су да је могући разлог њеног ишчезавања освајање Индије од стране Аријаца, иако се завојевање Индије од стране Аријаца догодило скоро три столећа после ишчезавања културе Мохенџо-Даро и Харапи. Отуда разлог њеног ишчезавања треба тражити другде. То је могуће, јер управо у то време, око 1800. године пре нове ере, у *метрополи* је дошло до сукоба трипољских племена са источним племенима, која су насељавала степену источно од Дњепра. Тај сукоб ће за Трипољце имати катастрофални карактер.

Изгнани из Средњег Поднепровља, Словени се, утрвеним путевима устремљују ка југу, на Балкан, а затим и даље – у Егеју, сада већ под именом „Пеласги“. Овамо, кроз Малу Азију, прилазе им саплеменици, Русичи, оставивши своје градове у подножју Хималаја (та околност добро објашњава разилажење мишљења специјалиста о томе откуда су Пеласги дошли у предхеленску Грчку и на Крит – са севера преко Балкана и са истока – преко Мале Азије).

Сви заједно на острву Криту стварају моћну Критску државу, чија је уметност претеча велике уметности Старе Грчке. И понова је – овога пута природа – хтела да испита чврстину наших предака. Пожелела је да их

⁶ Рыбаков, Б. А. Язычество древних славян, М.: Наука, 1981. с. 211.

избрише са лица земље – ако имамо у виду ерупцију вулкана на острву Санторини око 1450. г. пре н. е., после које ће бити подривена моћ Критске државе а Словени (Минојци – Пеласти – Рисичи) гоњени од стране Дораца напуштају Крит. Упркос свему овоме, кроз неколико векова, потомци индијских и критских „Рисича“ – „Руси“ проналазе пређашњу снагу и моћ, али већ на другој земљи, у Италији, у оном њеном делу, за који је прихваћено да се зове Етрурија.

Како се одвијала даља судбина Словена, тешко је казати. Но једно је несумњиво, да су се они, на крају крајева, вратили својој изворној земљи. Пронизилази да се то десило, као што видимо, не раније од IV – III века пре нове ере. Прихвативши се изградње поново пронађене земље у коју су опет дошли, старајући се пре свега о својој безбедности, Словени подижу огромне тврђаве и грандиозне насипе – „Змајеве таласе“ који се протежу „све до Кијева“.

Говорећи о пресељавању појединих словенских племена из Подунавља на земљу Дворечја, из Трипоља у Индију, ја нисам говорио о узроцима тих појава, пошто ни мени самом нису јасни. Могуће је да је то било узроковано тиме што су и Словени из Трансилваније, и трипољска племена, били многољудни (велики број огромних трипољских насеља потврђује ово домишљање) па се, са даљим растом насеља, појавила неопходност тражења нових земаља. Али, обраћајући пажњу на нама ближе етапе историје Словена (у датом случају Источних) немогуће је са ових позиција објаснити њихово кретање од XVI-XVIII века иза Урала у Западни и Источни Сибир и даље све до Аљаске. Сасвим очигледно, овде је, у свим временима, играо улогу други чинилац, повезан с душевним склопом Словена, који се може одредити као „жеља за променом места“.

Ову особеност, која није својствена другим народима, својевремено је запазио познати руски историчар Кључевски. У његовом чувеном *Курсу руске историје*, у II лекцији, налази се посебна глава *Колонизација земље као основни чинилац руске историје*. Она је, истина, посвећена Источним Словенима, али то је, у нашем случају, без значаја. „Наша историја – говорио је Кључевски – овом појавом открива, да источна грана словенства... ступа на руску равницу из једног њеног угла, с југо-запада, са падина Карпата. Многи векови словенског насељавања били су недовољни да би они потпуно заузели сву ту равницу. У условима историјског живота и географске средине, они се нису распростирали постепено путем рађања, нису се расељавали, него су се пресељавали, преносили се птичјим прелетањем с једног краја на други крај, остављајући удобна места и настављајући нова (видимо да су Грци називали Прасловене Пеласгима – родама – Г.Г.) Свако такво премештање дешавало се под дејством нових услова, који су проистицали из физичких особина новозаузетог краја, као и из нових спољних односа какве су стварали на новим местима. Те локалне особености и односи при сваком новом размештају народа давали су народном животу посебне особине, посебан склоп карактера“.

А ако се при томе узме да су Словени у нова места носили културу, а посебно културу писма, онда је тај посебан „склоп карактера“ Словена доносио посебна својства. И овде је можда место да се подсети на „загонетну словенску душу“, мада књига никако није о томе, него је само популарно излагање рада „Прасловенска писменост“ (резултати дешифровања). Ипак, иза речи и њеног смисла увек стоји нешто више, оно што у сваком од нас буди не само научни интерес, него даје и свето правило Словену да воли све словенско, а то је већ природно, као волети своје родитеље.

Текст представља Закључак књиге *Праславянская письменность. Результаты дешифровки*. Москва 1993. Превела га је са руског језика Вера Милосављевић.

Знаки		Буквы глаго- лицы	Знаки на пломбах и печатах	Знаки на древнерусских изделиях, кирпичях, монетах, прясли- цах, в календарях и рукописях	Значение	
Кири- лла	При- черно- морья				графем Кири- лла	буква глаголицы
Ж Ж	Ж Ж	Т М	Ж	Ж Ж Ж Ж	а	аз
Р	У Е	Е	У Р	У Р Ч Ч Е Р Ч	br	буки
М Ж У	У	У	У	У У У У	va, fa	веди
Г Г	Г Г	Г Г	Г Г	Г Г Г Г	ga, ka, ha	глаголь
Д Д	Д Д	Д Д	Д Д	Д Д Д Д	ti, di, to	добро
К К Ж	Е Е	Ж	Е К	У У К Ж	е	есть
У	У Ж Ж	Ж Ж	Ж	У У У У	sa	живете
У	У Р	Р	У	У Р Р Р	sa	земля
Х	Х	У	Х	У Х Х Х	i	и
Ж	У	У	У	У		ниже
Д Ж Ж	Д Ж Ж	У Ж	У Ж	У Ж Ж Ж	ja, je	ниже
П	П	П Р	П Р	П Р Р Р	ko, go, ho	дерево
Ж Ж	У	У	У	У У У У	ka, ki	како
Т Ж Ж	Т Ж Ж	Т Ж	Т	Т Т Т Т	lo, le	люди
М	М	Ж	Ж	У М Т М	mi	числоте
Т	Т Р	Ж	Т Р	Т Т Т Т	na	наш
У Ж Ж	У Ж	Ж	Т У У	У Ж Ж Ж Ж Ж	o, vo	он
Т Ж Ж	Т Ж	Т	Т Ж	Т Ж Ж Ж	pa	покой
Ж Ж	Ж Ж	Т	Ж	Ж Ж Ж Ж	ra	рцы
Ж Ж	Ж Ж	Ж Ж	Ж Ж	Ж Ж Ж Ж	Ji	слово
Т Ж Ж	Т Ж	Т Ж	Т Ж	Т Ж Ж Ж	la, lu	твердо
	Ж Ж	Ж Ж				ук
Ж Ж	Ж Ж	Ж Ж	Ж Ж	Ж Ж Ж Ж	ho, go, ko	х
Р Ж	Р Ж	Ж Ж	Ж Ж	Ж Ж Ж Ж	vo, o	от
У	У	У	У	У У У У	sa	цы
У	У	У	У	У У У У	te	червь
У	У	У	У	У У У У	se	ша
		У Ж				ша/шт/
Ж	Ж	Ж	Ж	Ж Ж Ж Ж	o	ер
Ж Ж	Ж Ж	Ж Ж	Ж Ж	Ж Ж Ж Ж	e	ерь
Ж	Ж	Ж	Ж	Ж Ж Ж Ж	ja	нть
У Ж	У Ж	У Ж	У Ж	У Ж Ж Ж	u	ю
Ж Ж Ж	Е	Ж Ж	Ж	Ж Ж Ж Ж	ni	юс малый
Ж	Ж	Ж Ж	Ж Ж	Ж Ж Ж Ж	po	юс больш.

Истрин у књижи 1100 лет славянской азбуки (1963:111) преноси табелу из студије Н. А. Константинова *О почетку руске писмености* са прицрноморским и староруским знацима на пломбама, печатима, преслицима итд. у поређењу са словима глаголице и кипарским знацима.

ВЛЕС КНИГА

1. ВЛЕС КНИГЪ СІУ ПТЧЕМО РГУ НДЕМОУ КІЕ РЪ
ВЛЕС КНИГО СІУ ПЧЕМО БГУ НДЕМО У КІЕ РО
ЗСТЕ ПРИЕЗИЦА СІЛА
ЕСТЕ ПРИЕЗИЦА СІЛА
2. РЪНДИ ВРМЪНДИ БІА МЕНХ ІАКОІ БІА БАГ А
В ОНОІ ВРМЪНОІ БІА МЕНХ ІАКОІ БІА БАГ А
ДІЛЕ ІХЕ РЧЕН БІА К ОЦТ В РСИ
ДБЛЕ ІХЕ РЧЕН БІА К ОЦТ В РСИ
3. А ТОІ МЧ ЖЕНУ І ДВА ДЩЕРЕ ІМАСТА ОН А
А ТОІ МЧ ЖЕНУ І ДВА ДЩЕРЕ ІМАСТА ОН А
ЗКТИ А КРАВЕ І МНГА ОБНОІ С
СКТИ А КРАВЕ І МНГА ОБНОІ С
4. ОНА І БІА ТОІ ВО СТОУПЪХ А ОН ІГА НЕ ІМЧ
ОНА І БІА ТОІ ВО СТОУПЪХ А ОН ІГА НЕ ІМЧ
МЕНХ ПРО ДЧР СВА ТАК МОЛІА
МЕНХ ПРО ДЧР СВА ТАК МОЛІА
5. БЗІ А БОІ РДЗ ГО СЕ НЕ СЕ ПРСЪЧЕ А ДЖО
БЗІ А БОІ РДЗ ГО СЕ НЕ СЕ ПРСЪЧЕ А ДЖО
УСЛОІЦА МЛБОУ ТУ А ПО МЛБЕ
УСЛОІЦА МЛБОУ ТУ А ПО МЛБЕ
6. ДІАЧ МЧ ІЗМЛЕНО ІАКО БІА ОЖЕЧЪДИ ТАІ
ДІАЧ МЧ ІЗМЛЕНО ІАКО БІА ОЖЕЧЪДИ ТАІ
ЗЕ РЪ ГРЕНДЕ НЕЗЕ НОІ
СЕ БО ГРЕНДЕ НЕЗЕ НОІ
7. А ІМЕМЪ ВРЖЕТЕСЕ СЕ БО МСНА ТЧЕМЪ
А ІМЕМО ВРЖЕТЕСЕ СЕ БО ЯСНА ТЧЕМО
ТУ БГ ВЛЕС ОТРЧЕ НЕСА
ТУ БГ ВЛЕС ОТРЧЕ НЕСА
8. СЕМУ ГРЕДЕХМ СЕ НАІМЕМО ДО БЗЕ НІЛА
СЕМУ ГРЕДЕХОМ СЕ НАІМЕМО ДО БЗЕ НІЛА
І ТОМУ РЧЕМО ХВЛУ
І ТОМУ РЧЕМО ХВЛУ
9. РЪНДЕ БІАГІВЕН ВЪД ОТ НОІНЪ А ПРСНЕ
БОНДЕ БІАГІВЕН ВОД ОТ НОІНЪ А ПРСНЕ
В ВЕКЪІ А ДО ВЕКІ
О ВЕКІ А ДО ВЕКІ
10. РЧЕМО ЕСЕ О КУДЪЧОІЦОІ А ТЕ
РЧЕМО ЕСЕ О КУДЪЧОІЦОІ А ТЕ
ПРЧ Е НДЧЕ Н ЗДВРЦЕТСЕ
ПРЧ Е НДЧЕ Н ЗДВРЦЕТСЕ

Превод Бориса Ребиндера дашнице Д-16А/II у књици
Живот и религија Словена прела Влес књици, Београд, 1996:69.

- 1 Велесову књигу ову посвећујемо богу нашем који нам је
уточиште и снага.
- 2 У она времена бејаше човек благ и одважан да га назваше
оцем Руса.
- 3 А тај човек имађаше жену и две кћери. Имађаше он стоку и
краве и много оваца
- 4 и пребиваше у степи и нигде не могаше наћи мужеве за своје
кћери и мољаше
- 5 богове да род његов тако не усахне. И Дајбог услиши молитву
његову и по тој молби
- 6 даде му што је молио. Тако бејаху ожењени они који су међу
нама.
- 7 И дужни смо веровати јер јасно је да бог Велес пород доноси.
- 8 Дужни смо боговима нашим и стога им одајемо хвалу:
- 9 Нека је благословен вожд наш сада и увек и за век и векова.
- 10 Изговорише то волшебници и одоше.

Превод Радивоја Пешића дашчице Д-16А/II у
Велесовој књизи. I део, Београд, 1997:85.

- [illegible]

Друга страна дашчице Д-11

- 1 Молимо се и клањамо се првом Триглаву и њему велику славу
појемо.
- 2 Хвалимо Сварога, деда божјег који је свему роду божјем
зачетник
- 3 и творац је свега живог, вечни извор који тече лети
4 и свуда, а и зими и никада не мрзне. И том живом водом напаја
5 и живот нам даје док не стигнемо до
6 ливада рајских, блажених. А богу Перуну, громовнику, богу
битке и борбе говоримо:
- 7 Ти оживљаваш нас непрестаним окретањем круга и водиш
стазом
- 8 Права кроз битке до Велике Тризне. И сви погинули
9 у борби – нека вечно живе у Перуновом пуку. Богу Световиду
славу
- 10 уносимо јер он је бог Права и Јава и њему појемо песму јер је
светлост
- 11 кроз коју видимо свет. Гледамо и у Јаву и опстајемо, а он нас
од Нава
- 12 чува и стога му хвалу појемо. Певамо и играмо њему и
призивамо
- 13 бога нашег да он земљу сунце и звезде постојано у светлости
одржава.
- 14 Слава сва Световиду, богу нашем што отвара
15 срца наша да признамо лоше поступке
16 и добру се окренемо. Нека нас у загрљај као децу прими јер
овако стоји:
- 17 Оно што створено је – половичним умом не бива виђено.
18 Јер тајна је велика, како то Сварог бива у исто време и Перун и
Световид.
- 19 Два бића у небу садржана, Белобог и Црнобог су,
20 а њих оба Сварог држи и заповеда.
- 21 За њима долазе – Хорос, Велес и Стрибог, а затим – Вишењ,
Лељ и Летиц.

- 1 Затим – Радгост, Кришни и Колада, а за њима – Удрзец, Сиви
 Јар и Дајбог.
- 2 За њима следе – Белојар, Лада, Купала – Сенић, Житнић,
 Венић – Зрнић, Овсенић, Просић
- 3 Студић, Ледић и Љутић, а за њима – Птичић, Зверић и Милић –
 Дождић
- 4 Плодић и Јагодић – Пчелић, Ирестић и Кленчић – Језеркић,
 Ветрић, Сломич
- 5 Грибић, Ловић и Беседић – Снежић, Странић и Свендић –
 Радић, Светић, Кривић
- 6 Красић, Травић и Стеблић, а за њима следе – Родић, Масленић
 и Живић – Ведић, Листвић
- 7 и Цветић – Водић, Звездић и Громић – Семић, Липић и Рибич –
 Брезић, Зеленић и
- 8 Горић – Страдић, Спасић и Листверић – Мислић, Гостић и
 Ратић – Странић
- 9 Чурић и Родић – а ту већ Смургл – Огњебог јаростан и прек
 рађа се брзо.
- 10 То је суштина Триглава јер сви од њега потичу
- 11 и њему се опет враћају. А ту је дивни Ириј
- 12 и тамо Ра река тече делећи Сваргу од Јава, а Числобог
- 13 одбројава наше дане и богу своја бројања саопштава: када је
 небески дан
- 14 а када ноћ. И он дане дели на дане Јава који су дани
- 15 божији и ноћ у којој је само бог наш Дид – Дуб – Сноп. Слава
- 16 Перуну – Огњебогу који стреле на непријатеље шаље и верно
 стазом предводи
- 17 која је част и суд војника. Он-златорун, милостив и праведан.

Снимци дашчице Д-11А и Д-11Б (II) и превод Радивоја Пешића преузети су из *Велесове књиге*, Београд 1997:150-153.

ВЛЕСОВИЦА И УКРАЈИНСКО ПИСМО

А	Л	Т	+
Б	Ѧ Б	У	4,8
В	Ѧ Ѧ	Х	Х
Г	Г	Ч	Ч ч
Д	Δ	Ц	Ц
Е	←	Ш	Ш ш К
Ж	Ж	Ъ	Ъ -Ъ
З	З з	Я	Я -Я
И	І	Ь	Ь -Ь
Ј	ІІ	Ѣ	Ѣ -Ѣ
К	Ѧ К	Ѥ	Ѥ -Ѥ
Л	Л л	Ѧ	Ѧ -Ѧ
М	М	Ѩ	Ѩ -Ѩ
Н	Н	Ѫ	Ѫ -Ѫ
О	О о	Ѭ	Ѭ -Ѭ
П	П п	Ѯ	Ѯ -Ѯ
Р	Р р	Ѱ	Ѱ -Ѱ
С	С с		

Азбучни систем М. Скрипника на основу писма *Велесове књиге* у поређењу са украјинским писмом (1968. год.). *Велесова књига*. Београд 1997:187.

ЕТРСКО ПИСМО	ВИНАНИЛА	ВЕСОВИЛА	РУНЕ	СТАРСКО ПИСМО	ОТКАНИЛА
А	ААА	А	АПА	А	А
В	ВВ	УТБ	В	В	В
Г	Г	В	В	В	В
Д	Д	Д	Д	Д	Д
Е	Е	Д	Д	Д	Д
Ж	Ж	Е	Ж	Ж	Ж
З	З	Ж	Ж	Ж	Ж
И	И	Ж	Ж	Ж	Ж
Ј	Ј	Ж	Ж	Ж	Ж
К	К	Ж	Ж	Ж	Ж
Л	Л	Ж	Ж	Ж	Ж
М	М	Ж	Ж	Ж	Ж
Н	Н	Ж	Ж	Ж	Ж
О	О	Ж	Ж	Ж	Ж
П	П	Ж	Ж	Ж	Ж
Р	Р	Ж	Ж	Ж	Ж
С	С	Ж	Ж	Ж	Ж
Т	Т	Ж	Ж	Ж	Ж
У	У	Ж	Ж	Ж	Ж
Ф	Ф	Ж	Ж	Ж	Ж
Х	Х	Ж	Ж	Ж	Ж
Ц	Ц	Ж	Ж	Ж	Ж
Ш	Ш	Ж	Ж	Ж	Ж

Систематизација писма *Велесове књиге* – Радивоје Пешић, 1985. год.
Велесова књига, Београд 1997:189.c

ЋИРИЛО

(Фреска у цркви Светог Климента у Риму, IX век)

(Илустрације на стр. 134, 227-230 и 334-335. преузете су из књиге Климент Охридски, Константин Преславски и непознати писци, *Ћирило и Методије. Житија, службе, канони, похвале*. Приредио Ђорђе Трифуновић., 1964)

МЕТОДИЈЕ
Фреска у манастиру Каленићу, почетак 15. века

преиначавана писмена:

ижеи	оукъ	оникъ	отъ	іеръ	іеры	іеръ
Ѣ	ѢѢ		Ѧ	Ѧ	ѢѢ	Ѧ
І	оу		Ωω	ь	ы	ъ
іосъ	в. іо	малы	іосъ	в.		
		и				
ѦѦ		ѦѦ	ѢѦ	ѢѦ		
ІѢ		Ѧ	Ѣ	ІѢ		

писмена прилагођена разним крајевима:

іо іѡ іѢ іѢ

Са почетка књиге Филипа Гаврића *Глагољица словенска* (Нови Сад 2000) овде је пренесен њен наслов исписан ћирилицом и глагољицом и табела са упоредним словима оба писма.

Гаврићева књига писана је нестандартним, па самим тиме и недискурзивним језиком. Аутор нигде не наводи прецизно литературу којом се користио. Може се ипак наслутити да је та литература обимна. Приликом читања књига изазива мноштво асоцијација. Технички је опремљена тако да може добро да послужи за учење глагољице.

ПОРЕКЛО И РАЗВОЈ СЛОВЕНСКОГ ПИСМА

Сажетак

Грчко писмо се историјски образовало као унцијала, чији су облици скоро без измене сачувани у средњовековној уставној ћирилици, а такође као савремена грчка (и ћириличка) велика слова. Сву потоњу историју грчког писма могуће је одредити као стремљење као брзопису и стилизацији његових резултата. Ова стилизација имала је функционални (олакшавање читања) и калиграфски смисао.

Начело стремљења ка курзиву могуће је овако одредити: чувајући једноставност и економију оцрта (без сложених, многолинијских фигура), чувајући такође читљивост писма (колико је могуће и сличност с унцијалом), добити непрекидно и течно писмо, при којем се перо не оставља, не подиже се с „хартije“, не понавља се већ написана линија и кратким путем се прелази ка следећој фигури. Непрекидноост писања несагласна је с правим углови-ма, док пуни заокрет пера (=180 степени) практично не прекида рукопис.

Али за то је било потребно коренито прилагођавање писма, прерада оцрта, а грчка историја није створила повољне услове за корениту реформу графиче. Затим, курзивација грчког писма долазила је стихијно, као постепена еволуција, која је грчку графичу само приближила ка жељеном, но никада у потпуности достигнутом циљу, који би обезбедио услов: непрекидноост оцрта одвојених фигура и везу међу њима.

Грчки антички курзив, који нам је познат захваљујући сачуваним образцима грчког писма у Египту (види наш „александријски“ курзив, таблицу 6 и типове слова на таблици 2) стремно је ка повезивању суседних графема више него ка непрекидноости оцрта. Чак је повезивање суседних графема, водило понекад ка разлагању неких слова, ка ницању унутрашњих цезура. Но повезивање хоризонталних делова слова (горња линија Т, П, Σ, Г, Ζ, средња линија Е, Н), стремљење косих цртица ка хоризонталном правцу (у А, Δ, К, Λ, Μ), а и растегнутост фигура (ширење слова и скраћивање њихове висине) довели су до система писма у којем пада у очи веза по једној осн (која стоји довољно високо, тако да углавном оставља утисак писма које висн).

Овај моноаксиални систем задржавао се у грчком курзивном писму током многих векова, али временом писмо је стремло ка дволинијском реду у књизи, у којем горња линија јасно чува улогу осе повезивања („конституанте“), у исто време када је доњој линији својствен пре свега оријентациони карактер (доња граница реда у књизи, такође је полазно место косих, узлазних веза), а само понекад улога стварне осе веза.

То је већ процес појављивања византијскога курзива, у којем је могуће разликовати два типа (в. тб. 6–8): различите варијанте брзога, случајног курзива (сачуване везе међу словима, но скупа с тим и унутрашње цезуре, мно-

гобројне лигатуре, лоша читљивост, немогућност калиграфске стилизације) и калиграфски, књижевни курзивни стандард, тзв. минускул. У том последњем типу отклоњено је распадање слова, но заједно с тим умањена је способност њиховог повезивања, која је и у брзом курзиву далеко од апсолутности.

Упоредо с овим процесима мењали су се облици слова (отклањање правих углова, укључивање веза у саму фигуру итд.) што је довело до тога да се грчки минускул оштро разликује од унцијала, можда не мање него глаголица од старе ћирилице.

2.

Нема сумње, да је Константин-Ћирило Философ добро познавао актуелни византијски писмени стандард. Али није мање је познато и то да његови графички обрасци нису били ограничавани овим стандардом; та он се није формирао стичући калиграфску праксу у неком манастиру, него у самом центру јелинске културе и њеној ризници, где, већ три месеца наврћкѣ граматикѣ учио се Омироу и геометрији, диалектици и всѣмъ философскимъ оученьемъ, къ симъ же и риторикѣ и арифметикѣ, астрономѣи и моусикѣи и всѣмъ прочимъ клинскимъ хѣдожествомъ.

Такође је несумњиво да је Константин, у својој наставној, библиотечној и дугој пракси, могао да се сретне, и да се добро упозна, са другим облицима грчког писма осим унцијала и калиграфског минускула (што је све ново достигнуће грчке културе, чији је први сачуван споменик из 835. г.) к томе и са традиционалним моноаксиалним курзивом. Зато с истим правом можемо тражити моделе константиновског рукописа у старијој грчкој графичкој као и у актуалном византијском стандарду.

И још један важан налаз: норме актуалнога стандарда, обавезне за онога који пише за друге (на пример за преписиваче црквених књига) каква је у то време била личност ранга и деловања Константина Философа, пре су биле потребне за максимално брзи курзив, којим могу да се пишу за себе потребни текстови.

Краће речено, *извесно је да су полазне форме константиновога личног курзива морале бити стандардне фигуре грчког писма (без строгих хронолошких оквира), но упркос томе његов графички манир могао се оштро разликовати од актуалног курзивног стандарда.*

3.

Наша теорија о пореклу словенског писма своди се на следеће:

1) Закономерност разилажења нормираних грчких и глагољичких облика („по чиноу гръчъскѣхъ писмѣнъ“) могуће је одредити следећом схемом:

нормирани грчки оцрти,
прилагођавање потребама максималног релационога повезивања и
непрекидности рукописа,
при чему су се прави и њима слични углови претварали превасходно у
„петљице“ („фибуле“) –
представљају основу глаголице, тј. константиновски лични курзив.

2-U-P-d-t-z-y-k-l-m-n-o-p-q-r-s-t-u-v-w-x

70-10-4 27-1-22 20-1-22 20-1-22

உலகம் பரந்ததெனினும் உலகம் பரந்ததெனினும்

Схема системских односа грчких и и претпостављених протоглагољич-
ких слова

1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31	34	37	40	43	46	49	52	55	58	61	64	67	70	73	76	79	82	85	88	91	94	97	100
2	5	8	11	14	17	20	23	26	29	32	35	38	41	44	47	50	53	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86	89	92	95	98	101
3	6	9	12	15	18	21	24	27	30	33	36	39	42	45	48	51	54	57	60	63	66	69	72	75	78	81	84	87	90	93	96	99	102
4	7	10	13	16	19	22	25	28	31	34	37	40	43	46	49	52	55	58	61	64	67	70	73	76	79	82	85	88	91	94	97	100	103
5	8	11	14	17	20	23	26	29	32	35	38	41	44	47	50	53	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86	89	92	95	98	101	104
6	9	12	15	18	21	24	27	30	33	36	39	42	45	48	51	54	57	60	63	66	69	72	75	78	81	84	87	90	93	96	99	102	105
7	10	13	16	19	22	25	28	31	34	37	40	43	46	49	52	55	58	61	64	67	70	73	76	79	82	85	88	91	94	97	100	103	106
8	11	14	17	20	23	26	29	32	35	38	41	44	47	50	53	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86	89	92	95	98	101	104	107
9	12	15	18	21	24	27	30	33	36	39	42	45	48	51	54	57	60	63	66	69	72	75	78	81	84	87	90	93	96	99	102	105	108
10	13	16	19	22	25	28	31	34	37	40	43	46	49	52	55	58	61	64	67	70	73	76	79	82	85	88	91	94	97	100	103	106	109
11	14	17	20	23	26	29	32	35	38	41	44	47	50	53	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86	89	92	95	98	101	104	107	110
12	15	18	21	24	27	30	33	36	39	42	45	48	51	54	57	60	63	66	69	72	75	78	81	84	87	90	93	96	99	102	105	108	111
13	16	19	22	25	28	31	34	37	40	43	46	49	52	55	58	61	64	67	70	73	76	79	82	85	88	91	94	97	100	103	106	109	112
14	17	20	23	26	29	32	35	38	41	44	47	50	53	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86	89	92	95	98	101	104	107	110	113
15	18	21	24	27	30	33	36	39	42	45	48	51	54	57	60	63	66	69	72	75	78	81	84	87	90	93	96	99	102	105	108	111	114
16	19	22	25	28	31	34	37	40	43	46	49	52	55	58	61	64	67	70	73	76	79	82	85	88	91	94	97	100	103	106	109	112	115
17	20	23	26	29	32	35	38	41	44	47	50	53	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86	89	92	95	98	101	104	107	110	113	116
18	21	24	27	30	33	36	39	42	45	48	51	54	57	60	63	66	69	72	75	78	81	84	87	90	93	96	99	102	105	108	111	114	117
19	22	25	28	31	34	37	40	43	46	49	52	55	58	61	64	67	70	73	76	79	82	85	88	91	94	97	100	103	106	109	112	115	118
20	23	26	29	32	35	38	41	44	47	50	53	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86	89	92	95	98	101	104	107	110	113	116	119
21	24	27	30	33	36	39	42	45	48	51	54	57	60	63	66	69	72	75	78	81	84	87	90	93	96	99	102	105	108	111	114	117	120
22	25	28	31	34	37	40	43	46	49	52	55	58	61	64	67	70	73	76	79	82	85	88	91	94	97	100	103	106	109	112	115	118	121
23	26	29	32	35	38	41	44	47	50	53	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86	89	92	95	98	101	104	107	110	113	116	119	122
24	27	30	33	36	39	42	45	48	51	54	57	60	63	66	69	72	75	78	81	84	87	90	93	96	99	102	105	108	111	114	117	120	123
25	28	31	34	37	40	43	46	49	52	55	58	61	64	67	70	73	76	79	82	85	88	91	94	97	100	103	106	109	112	115	118	121	124
26	29	32	35	38	41	44	47	50	53	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86	89	92	95	98	101	104	107	110	113	116	119	122	125
27	30	33	36	39	42	45	48	51	54	57	60	63	66	69	72	75	78	81	84	87	90	93	96	99	102	105	108	111	114	117	120	123	126
28	31	34	37	40	43	46	49	52	55	58	61	64	67	70	73	76	79	82	85	88	91	94	97	100	103	106	109	112	115	118	121	124	127
29	32	35	38	41	44	47	50	53	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86	89	92	95	98	101	104	107	110	113	116	119	122	125	128
30	33	36	39	42	45	48	51	54	57	60	63	66	69	72	75	78	81	84	87	90	93	96	99	102	105	108	111	114	117	120	123	126	129
31	34	37	40	43	46	49	52	55	58	61	64	67	70	73	76	79	82	85	88	91	94	97	100	103	106	109	112	115	118	121	124	127	130
32	35	38	41	44	47	50	53	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86	89	92	95	98	101	104	107	110	113	116	119	122	125	128	131
33	36	39	42	45	48	51	54	57	60	63	66	69	72	75	78	81	84	87	90	93	96	99	102	105	108	111	114	117	120	123	126	129	132
34	37	40	43	46	49	52	55	58	61	64	67	70	73	76	79	82	85	88	91	94	97	100	103	106	109	112	115	118	121	124	127	130	133
35	38	41	44	47	50	53	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86	89	92	95	98	101	104	107	110	113	116	119	122	125	128	131	134
36	39	42	45	48	51	54	57	60	63	66	69	72	75	78	81	84	87	90	93	96	99	102	105	108	111	114	117	120	123	126	129	132	135
37	40	43	46	49	52	55	58	61	64	67	70	73	76	79	82	85	88	91	94	97	100	103	106	109	112	115	118	121	124	127	130	133	136
38	41	44	47	50	53	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86	89	92	95	98	101	104	107	110	113	116	119	122	125	128	131	134	137
39	42	45	48	51	54	57	60	63	66	69	72	75	78	81	84	87	90	93	96	99	102	105	108	111	114	117	120	123	126	129	132	135	138
40	43	46	49	52	55	58	61	64	67	70	73	76	79	82	85	88	91	94	97	100	103	106	109	112	115	118	121	124	127	130	133	136	139
41	44	47	50	53	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86	89	92	95	98	101	104	107	110	113	116	119	122	125	128	131	134	137	140
42	45	48	51	54	57	60	63	66	69	72	75	78	81	84	87	90	93	96	99	102	105	108	111	114	117	120	123	126	129	132	135	138	141
43	46	49	52	55	58	61	64	67	70	73	76	79	82	85	88	91	94	97	100	103	106	109	112	115	118	121	124	127	130	133	136	139	142
44	47	50	53	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86	89	92	95	98	101	104	107	110	113	116	119	122	125	128	131	134	137	140	143
45	48	51	54	57	60	63	66	69	72	75	78	81	84	87	90	93	96	99	102	105	108	111	114	117	120	123	126	129	132	135	138	141	144
46	49	52	55	58	61	64	67	70	73	76	79	82	85	88	91	94	97	100	103	106	109	112	115	118	121	124	127	130	133	136	139	142	145
47	50	53	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86	89	92	95	98	101	104	107	110	113	116	119	122	125	128	131	134	137	140	143	146
48	51	54	57	60	63	66	69	72	75	78	81	84	87	90	93	96	99	102	105	108	111	114	117	120	123	126	129	132	135	138	141	144	147
49	52	55	58	61	64	67	70	73	76	79	82	85	88	91	94	97	100	103	106	109	112	115	118	121	124	127	130	133	136	139	142	145	148
50	53	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86	89	92	95	9																	

Оцрти грчких слова у почетној позицији као могући прототипи
глагољичких облика

2) Сагласно потребама претпостављеног курзивног система стилизација константиновских (тј. протоглагољичких) слова спроводила се тако што су полазне и излазне линије биле на једном и истом нивоу и стремиле су ка хоризонталном правцу, формирајући главну осу везе, конституанту писма (в. тб. 2, 4 и др.).

3) Дати курзивни систем заснива се на традицији, карактеристичној за ранији курзив, који има добре потврде у египатским споменицима грчког писма (в. тб. 2 и 6).

4) Константиновско претварање uglova u petljice predstavља po sebi zakonitu posledicu brzine pisma, koja je u većoj ili manjoj meri svojstvena svakome kurzivu; naročito su interesantne analogije u preslavskoj epigrafiци IX-X века (тб. XI)

5) За разлику од стандардних типова, константиновски курзив, по свој прилици, био је практично потпуно оспособљен за врло брзи, непрекидни рукопис.

6) Осим јеврејског Ц, Ш (и „пе“? и копт. „шен“?) за графеме „по словѣнѣстѣи рѣчи“ Константин је створио редовне лигатуре, чији су принципи јасно видљиви у Б, Ч, Ю. (в. тб. 3).

7) У лигатурама, као новоствореним, нема допунских петљица. Према томе, манир петљица, сам по себи, представља карактерну црту константиновског грчког курзива, а не појаву повезану са стварањем словенског писма.

8) Конструкција азбуке је условљена грчким, делимично и јеврејским алфабетским поретком (в. тб. 9–10).

9) Према томе, ако је постојала курзивна пртоглагољница, она је природно, у некој мери била присутна у константиновској пракси. Даља њена студбина остаје нејасна; при анализи тога проблема треба, може бити, узимати у обзир и неке појаве преславске епиграфике (в. тб. 11).

Додајмо још к томе да би неко место у нашој пртоглагољници, и неко значење у преобраћењу грчко-глагољског писма у ћирилички унцијал, могла имати и велика слова (у првом реду почетна), која би могла представљати својеврсну транскрипцију (унцијални метаграми) редних пртоглагољских оцрта (в. тб. 5; упор. такође: И. Гошев, Староб'лгарски глаголически и кирилски надписи од IX и X в., Софија 1961, 113 и даље).

*

* *

Аутор сматра да, у светлости предложене теорије, постају јасније многе појаве глагољичке графије.

Глаг. К, на пример, у варијанти једног од писаца Кијевских листића, скоро без измена понавља један од редовних старијих прототипова.

Чак кукица на ножици глаг. Н постаје јасна у поређењу са блиским античким варијантама.

Глаг. Т разликује се од најобичније античке варијанте практично само по брзини и непрекидности писања.

Аналогију глаг. О могуће је наћи скоро у сваком брзопису, ако се о повезује и надесно и налево.

Коси изглед глаголског Ф закономерна је последица релационог повезивања.

У претпостављеном систему византијско курзивно В морало је да добије петљице, какве су виде у глагољ. В.

Потпуно су правилне петљице као рефлекси правога угла континуанти и окомитих штапића глаг. Г, Д, Л, М.

Угласта варијанта глаг. З, која се лако изводи из „зете“, није, истина, добила брзописну форму, али то није имало значаја за грчки курзив, зато што се ово слово тек ретко сретало.

Лако је у датом систему објаснити глаг. П, Г, Х, ОѢ, Р.

У глаг. Ѓ, за које у грчком курзиву налазимо низ сродних облика, друга хориз. црта у целини се може објаснити као траг конституената (који су се сачували и у оштру глаг. П.

Ако се грчка „јота“ с двома тачкама пише не подижући перо с хартије, резултат ће бити управо глаг. I.

Било који писмени Византинца могао је у неким варијантама глаг. Б препознати лигатуру МВ.

Није мање очита и логична структура ТШ у глаг. Ч.

Није тешко разумети логику и, надам се, није тешко прихватити очевидност структуре ОУ у глаг. Ю.

Нема видних тешкоћа за одређивање глаг. Ж као ЗΣ, S као ΔZ, њ као ОЕ, њ као IЕ.

Иако, на крају, остају хипотетички и нејасни прототипи и путеви развојка глаг. Я, И, Ћ, Ђ, иако у судбини носних самогласника остаје много загонетнога, аутору се ипак чини, да и ти случајеви, мада теоријски објашњиви и проблематични, као и могуће грешке, не оповргавају претпостављени систем.

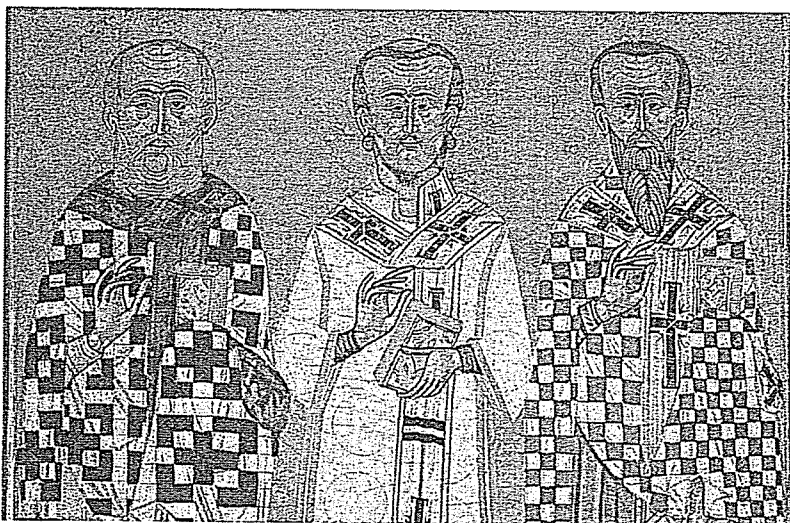
У основи тога система могла би бити проста, али рационална логика: аутор глаголице је решио да за Словена састави такво писмо, које би он могао о д м а х лако да пише и чита.

Садржај и аргументација наших хипотеза видљиви су и у приложеним таблицама.

Текст Митра Пешикана под насловом *Порекло и развој словенског писма* објављен је у *Јужнословенском филологу*, књига XXIX, св. 1-2/1972, стр. 105-150. Овде се доноси *Резиме* његовог рада који је у часопису објављен на руском језику. Текст је превела на српски језик Вера Милосављевић. Уз превод *Резимеа* преносе се и две табеле из Пешикановог рада.

[illegible]

Илустрација уз текст Митра Пешикана. Основно објашњење дато је са десне стране снимка.

6. Svedržiteljev blagoslov

Kada su u *Žitju Konstantinovu* 14 kaže da je Filozofu u molitvi Bog objavio pismena glagoljice (s čim se slaže i *Žitje Metodijevo*)²⁹, a mi znamo da se to dogodilo u velebnoj Crkvi Svetih Apostola³⁰, onda tu tvrdnju vrela valja razumjeti tako, rekosmo, da je glagoljicu Konstantin iznašao originalnom interpretacijom *slike Boga*, tj. slike Svedržitelja iz glavne kupole Crkve Svetih Apostola. To je ona kružna slika, mozaik, koji prikazuje Kristovo poprsje, Krista kako u lijevoj ruci drži (zatvorenu) knjigu Evanđelja, ili otvorenu s natpisom koji obično govori o tome da je Krist svjetlost svijeta, a desnom rukom blagoslivlja. On, dakle, govori, govori na stanovit način, govori tekstom, ako postoji, ili strogošću lica, izrazom lica, ali govori i

²⁹ ŽM, 5: "Da tu javi Bogъ filozofu Slověnъsky knъigy, i abije ustroivъ pismena i besѣdu sъstavivъ, pъti se jetъ Moravъskajego, poimъ Methodъja." (V. *Prilog*)

³⁰ V. gore, II, A) 4.

gestom desne ruke jer On blago-slivlja blago-slovom. Kako pak ni pisac *Žitja Konstantinova*, kao ni pisac *Žitja Metodijeva*, nije budala koja ne zna da se s Bogom ne može razgovarati na bilo kakav način, nego samo onako kako je čovjeku dano s Bogom razgovarati licem u lice³¹, to je Bog Konstantinu objavio slova upravo na takav neka-kav način. Naša je zadaća da pokažemo, koliko je to moguće, naravno, kakav je to točno način objave bio, što ćemo pokazati u tekstu koji slijedi, i što se neće ograničiti tek na to da tvrdimo kako je riječ naprosto o psihološkome aktu iluminacije, poznatome kao jedna od faza otkrića, ona koja slijedi za fazom prikupljanja građe. Ne, mi ćemo, naprotiv, nastojati pokazati ključne i konkretne momente toga čina iluminacije, i kako je do njega došlo i u čem se sastojao, a to svakako pretpostavlja i našu interpretaciju onih dijelova *Žitja Konstantinova*, 14. glave, koja, uz rijetka druga vrela o otkriću glagoljice uopće i govori, ali govori jezikom koje naše doba više ne razumije, ili odbacuje kao izraz epohe koju procjenjuje vjerski zatucanom. *Žitje Konstantinovo*, dakle, o tome kazuje to da se Konstantin molio pred slikom Pantokratorovom³², na kojoj je prikazan s desnom rukom u položaju blagoslivljanja³³, s rukom koja "govori". Na slikama toga tipa u bizantskoj umjetnosti gledatelj vidi uzdignutu pred prsima Kristovu desnu ruku na kojoj je kažiprst ispružen u vis, kao i mali prst, dok su palac i prstenjak, domali prst, približeni vrhovima te zajedno čine krug kojega gledatelj vidi sa strane, obično³⁴, s punim otvorom. Srednji je prst donekle zakrivljen pa se gornjim svojim dijelom križa s ispruženim kažiprstom – dakle je i on, srednjak, donekle ispružen i usmjeren pretežito u visinu³⁵. Takvim namještanjem prstiju blagoslivlja se, čini se, na Is-

³¹ ЖМ, 1: "Моѡсѡи съ Аронѡмъ вѣ ѡбщѣиѣхъ божиѣхъ богѣхъ, Фараѡсовѣ, нареѣше се ѡ мѡѡсѣи Егѣпѣхъ, божиѣхъ ѡудѣхъ изведе, вѣ днѣхъ облакомъ свѣтломъ а вѣ поѡшѣхъ стѣхъ, помъ огнь-номъ, ѡ морѣхъ проби ѡ пroidsѣхъ по суху, а Егѣпѣхъ потопи, ѡ вѣхъ пустынѣхъ безводнѣхъ ѡудѣхъ напои воды ѡ хлѣбахъ ангѣлѣхъ каѣго насыти ѡ рѣчѣхъ. ѡ глаголѣхъ съ Богомъ, лицемъ къ лицу, ѡ какоже jestъ възмоѡжно чловѣку съ Богомъ глаголати, законъхъ ѡудѣхъ дастъ божиѣмъ, прѣхъстѡмъ нарисанъ." (V. *Prilog*)

³² V. gore, II, A) 4.

³³ V. gore, II, A) 4.

³⁴ V. na slikama da se ruka prikazuje i iz drugih položaja, motrišta.

³⁵ E. Fehreimbach, *Dictionnaire*, t. 2, part. 1, col. 753.

toku, zaključujući prema tome da je u 5. stoljeću na slici koja prikazuje apostola Andriju, zaštitnika Istoka, upravo takav položaj prstiju, za razliku od onoga koji na istoj toj slici ima apostol Petar, zaštitnik zapadnoga kršćanstva: Petar je ispružio tri prsta a dva savio, mali i domali, te blagoslivlja na način različit od istočnoga³⁶. I Pantokrator, Svedržitelj iz glavne kupole Crkve svetih Apostola držao je ruku onako kako smo rekli da je držao apostol Andrija (kao i na većini bizantskih slika s istim motivom Krista Svedržitelja), ilustrirajući evanđeoska mjesta iz Mat. 24, 35, Mar. 13, 31, Luka 21, 33, Iv. 6, 33, odnosno, jer je kao "jedan Bog" poznat već Starome zavjetu, pa se u Novome odnosi uglavnom na Boga Oca, ilustrirajući, dakle, i 2 Kor 6, 18, te Otkr. 1, 8; 4, 6; 11, 17; 15, 3; 16, 7, 12; 19, 5, 6; 21, 22. Time se izražava uvjerenje da Bog neprestance vlada svemirom te je opći svevladar: kraljuje svijetom jer ga je stvorio, ali ga i ljubi kao Otac te se za njega trajno brine i održava ga u opstanku. Takvo značenje uključuje riječ *Pantokrator*, kao i glagol *krateo* iz kojega ime proizlazi³⁷, a takvu sliku u biti poznaje i zapadna umjetnost romanike u motivu zvanome Krist u slavi, zapadnome pandanu teme Pantokratora, najvažnije teme bizantske ikonografije. Na pozadini se mogu sresti slova *alfa* i *omega*, simboli početka i kraja, bliska značenjem kružnici koja također nezaobilaznim motivom i po srednjovjekovnome shvaćanju, koje je preuzeto iz antike, simbolizira univerzum i čovjeka. Oko Krista su tetramorfi, anđeli i serafimi.

Razmještaj simbola u obliku slova X prati etape Kristova zemaljskoga postojanja pa tako simbolizira ideju univerzuma i njegova kretanja³⁸.

Krist, dakle, koji tako izgleda na slici koja znači to, blagoslivlja desnom rukom (ne lijevom – njome se proklinje)³⁹ na istočnjački

³⁶ loc. cit., i slika.

³⁷ Mandac, *Uvod*, str. 36.

³⁸ O. Beigbeder, cit. u: B. Kalin, *Povijest filozofije*, str. 66–67.

³⁹ U vezi je to s vjerovanjem da s desne strane jest dobro, a s lijeve zlo: usp. *Otkrivenje Iv.*, temu Posljednjega suda. No, kad je riječ o slikarstvu, valja na umu imati i činjenicu da u ikoni vrijedi zakon obratne perspektive.

kršćanski način, gestom koja nije bila poznata i prije pojave kršćanstva, kao što je bio slučaj s nekim drugim gestama u antici:⁴⁰ na slici Pantokratora ta je ruka koja blagoslivlja smještena u zenitu kupole, na najvišoj točki hrama, u kojoj se sabiru svi pogledi, u točki iz koje sve počinje i u kojoj sve završava, iz koje sve izvire i u koju sve uvire⁴¹, sasvim do očiju Pantokratorovih. Ruka, koja u kršćanskoj predaji znači moć i silinu Božju, a koja, kada je podignuta s dlanom okrenutim van⁴², kao i kada je namještena kao na slici Pantokratora u Svetim Apostolima, znak je blagoslova, božanske milosti i naklonosti, označuje prijenos snaga, približavanje svjetova kao najuzvišeniji oblik kozmičke energije i prvenstveno znači izraziti se riječju i njezinim misterijem, a potom i tu riječ popratiti vanjskih znakovima i gestama⁴³. Blagoslov je dar neposredno vezan uza život, dar koliko i riječ, *blago* koliko i *slovljenje* (u grčkome je to *eu-logia* a u latinskome jeziku *bene-dictio*), dar i riječ koji su potaknuti u Božjem stvaranju. Posljednji vidljiv Kristov čin na zemlji jest blagoslov Crkve i taj je ovjekovječen u bizantskoj umjetnosti i umjetnosti katedrala, gdje kao gesta znači mir, nadu, radost i nebo i još mnogo što⁴⁴, ali kao gesta — blagoslov je rječit, on govori. Jer, prema Grguru Nisenskome, ruke su u izravnoj vezi sa spoznajom i vizijom jer im je svrha govor. U raspravi o stvaranju čovjeka taj otac Crkve piše:

*ruke su mu potrebne kao posebna pomoć za govor. Onaj koji u upotrebi ruku vidi značajku racionalne naravi nimalo se ne vara zbog općeprihvaćena i lako razumljivog razloga što nam one omogućuju da svoje riječi prikazemo slovima. Uistinu je oznaka prisutnosti razuma izražavati se slovima i na stanovit način razgovarati rukama dajući pisanjem slova postojanost zvukovima i gestama.*⁴⁵

⁴⁰ E. Fehrembach, o. c., col. 748.

⁴¹ R. Ivančević, Uvod u *Leksikon lit. i simb.*, str. 37.

⁴² Cooper, *Ilustrovana*, s. v. Šaka, str. 165.

⁴³ *Rj. bibl. teologije*, str. 54, s. v. Blagoslov.

⁴⁴ loc. cit.

⁴⁵ Gheerbrant, *Rječnik*, str. 570, s. v. Ruka.

Konstantin se je Filozof zadovoljio time da su i geste slova te da se može razgovarati bez zvukova i bez pisanja, samo gestama, jer su geste i slova azbuke. Geste istočnoga blagoslova također i poglavitno, jer su jedan od temeljnih motiva slikarstva koje je u Konstantinovo doba bilo upravo izišlo iz ikonoklastičke krize — obnovljeno i poticano, slikarstva koje, jer je i pismo u bitnome likovni fenomen, može biti “čitano” kao slovni niz, dakle, riječ, tekst, pisani tekst⁴⁶, najmanje zbog toga što je to moguće postići gestama koje su motiv slike. Konstantin je to spoznao i iz te spoznaje izveo i slova glagoljice i model po kojemu su ona nastajala.

7. Gesta blagoslivljanja i slova

Kada je Konstantin Filozof s drugima, svojim suradnicima koji su bili iste misli kao i on⁴⁷, kada je molio u Crkvi Svetih Apostola pred slikom Krista Pantokratora, u njem je morao biti pokrenut podsvjesni psihološki proces, u njegovoj, dakle, duši, onaj proces kojega čovjek i inače u molitvi pokreće a koji je na djelu i u ljudskoj spoznajnoj aktivnosti, proces koji se zakonito ispoljava u činjenici da ono što čovjek traži, čemu teži, postaje sastavnim dijelom čitava bića čovjekova — njegova opsesija, sadržaj njegova života u određeno doba, bolno rađanje ideje, ono što na kraju i dobija jer je podsvjesno i traženo. Ako je ta želja za iznalaženjem, stvaranjem toliko jaka i tako silno izražena kao što je u Konstantina bila želja da stvori glagoljicu, popraćena uz to i onakvim njegovim izuzetnim sposobnostima, tada ne čudi da je Konstantin u svemu što je gledao, u svemu o čem je razmišljao, u svakome času toga svoga carigradskoga životnoga razdoblja, ne čudi, kažem, to da je Konstantin vidio samo slova i put koji je njima vodio, model za njihovo stvaranje. Ne čudi nas to utoliko više što je on slova vidio, ugledao, otkrio ili pročitao ondje gdje su ih nalazili i drugi, pa bilo to i poslije njega, ondje gdje smo ih otkrili i mi a da to ne smatramo ničim neobičnim ili čak

⁴⁶ R. Ivančević, Uvod u *Leksikon lit. i simb.*, str. 51–52.

⁴⁷ ŽM, 5. (V. *Prilog*)

čudesnim⁴⁸: na naslikanoj gesti istočnoga blagoslova, na mnoštvu slika s tim detaljem, pa i na slici Krista Pantokratora u Crkvi Svetih Apostola u Carigradu. Ne čudi nas to ni zbog toga, i poglavito ne zbog toga, što je Konstantin slova, neka slova, našao na gesti, pa bila ta gesta i samo naslikana, jer su geste, znamo to, i govor i pismo i simboli i znaci. Koja je slova, koji tekst Konstantin mogao vidjeti na ruci Pantokratorovoj? Koja su slova na njoj (i na svakoj, razumije se, takvoj istočnjačkoj gesti blagoslova) nalazili drugi? Pokazat ćemo to, ali imajući neprestano na umu da su jedni vidjeli jedna slova, drugi druga, neki malen broj slovâ, drugi veći broj i td. Važno je ipak, za našu tezu, uočiti to da je broj slovâ koji je iščitao s te geste ipak znatan, te da taj broj nije ni konačan. Može se naći netko čija će točka motrišta biti drukčija i koji će, uz ona slova koja ćemo mi izričito navesti u tekstu koji slijedi, vidjeti i druga slova, neka koja mi nismo vidjeli, ni mi ni itko prije nas, ali nije isključeno da ih je, recimo i to, vidio Konstantin. Njegova je jezična kultura bila izuzetna, poznavao je i Židove i Arape i razne Indoeuropljane, a kako je lako učio jezike, zasigurno je poznavao i mnoštvo pisama koja su bila u upotrebi u njegovo doba u jezičnome Babilonu jednoga carstva kakvo je bilo Bizantsko. Može se naći netko, jer je to zakonita sljedeća misao u nizu, ali ona misao koja donosi novu kvalitetu, sretna misao kojom kao da Bog obdaruje genija i koja novim munjevitim svjetlom osvjetljuje neprozirnu temu još nepoznatoga i neshvaćenoga, koja je otkriće, može se naći, kažem, netko tko će napraviti iskorak i vidjeti da je gesta koju čini Krist Pantokrator zapravo ruka u kojoj Bog drži sva slova (neke) azbuke. Ta nije li taj Bog rekao da je on *alfa i omega*, azbuka od početka do kraja, i ne stoje li ta slova, α i ω , u pozadini motiva Krista Pantokratora, Krista u slavi?⁴⁹ Može se naći netko genijalan, a mi mislimo da je Konstantin Filozof bio takav genij i da je njega koji je stvorio glagoljicu i kojega poznajemo iz vrelâ kao pravoga genija, mislimo, dakle, da je njega obasjalo jedna takva briljantna misao, dovoljna da se krene u kreiranje

⁴⁸ Neka smo slova u gesti pepoznali *prije* nego što smo u literaturi pronašli potvrdu za to naše maleno otkriće.

⁴⁹ V. ikone s rečenim motivom.

pojedinih slovâ pisma; misao oslonjena na činjenicu da se položajem prstiju jedne ruke mogu prikazati sva slova azbuke, kako onih već postojećih tako zacijelo i neke nove, još nepostojeće; misao utemeljena na činjenici da se već promjenom položaja prstiju nada je mogućnost da se iščita stanovita količina slova, da se, dakle, prstima može prenijeti sav sadržaj koji je moguće prenositi slovima, riječima, jezikom, pa da ga je onda moguće prenijeti i Slavenima, i to novim i svetim slovima, pa i kao sadržaj koji se nalazi u Svetome Pismu, u knjizi koju Pantokrator drži u lijevoj ruci dok desnom pokazuje slova i blagoslivlja. Konstantin je, dakle, mislimo, spoznao da se iz odnosa crtâ i likova koje čine prsti na ruci koja blagoslivlja mogu iščitati slova azbuke, da tih slova ima to više što ih dulje tražimo, trudimo se da ih prepoznamo, da ih ima toliko da se cijeli jedan jezik može u pismo prenijeti uz njihovu pomoć, samo ako se dovoljno udubimo u sliku ruke koja blagoslivlja i nađemo ključ po kojemu ćemo bitne geometrijske elemente toga lika-motiva poistovjetiti s bitnim geometrijskim elementima slovâ koja tražimo. A upravo o tome se radi: gesta rukom plodi slovima zbog toga što su isti temelji i slike i slovâ – sveti geometrijski likovi i simboli.

No, prije nego što do kraja razjasnimo odnos između slikane geste blagoslova rukom na istočni kršćanski način i slovâ, glagoljskih pak slova posebno, i prije nego što pokažemo kako je Konstantin od slovâ s ruke na slici Pantokratorovoj došao do modela koji u tome odnosu ima posredničku ulogu, došao do kombinacije geometrijskih simbola iz koje je lako izvodio pojedina glagoljska pismena, prije nego što to pokažemo, ispunimo obećanje koje smo dali gore: recimo najprije koja su slova na ruci koja blagoslivlja dosad normalno pročitana, pronađena, prepoznata. Potom ćemo ponovno doći i na temu Svetoga Trojstva, jer su tri prsta na ruci koja blagoslivlja simbol Trojstva, ali i to ćemo eksplicirati ispunjavajući rečeno obećanje.

8. Slovna slika geste blagoslova

Nitko ne misli, naravno, pa ni mi, da je Konstantin iznalazeći slova za Slavene u molitvi pred slikom Pantokratora odjednom u ruci koja blagoslivlja počeo uočavati crte i oblike koji, prenešeni na kožu, pred-

stavljaju slova glagoljice, novu azbuku. Ne, mi mislimo da je početak njegove spoznaje bio povezan najprije s grčkim slovima uočenima na Kristovoj gesti, a da je poslije stvaranju cijeloga glagoljskoga alfabeta još prethodilo Konstantinovo kreiranje modela sačinjenoga od geometrijskih likova, prethodilo bivstveno i faktički, s izuzetkom maloga broja glagoljskih slova koja su nastala prije njega, modela, ornamentalne mandale, geometrijskoga pralika. Mi mislimo da je Konstantinu njegov genij omogućio da vidi bitno strukturno jedinstvo koje je vladalo slikom koju je u molitvi gledao s podsvjesnom usmjerenošću na slova, azbuku koju je trebao stvoriti (bila ta nužna za kristijanizaciju Slavena, ili ne, ali to je bila prva njegova misao, to da je novo pismo nužda⁵⁰, i on ju je dosljedno slijedio od časa kada se u razgovoru s carem Mihajlom javila pa dok nije otkrio sva glagoljska slova), da vidi strukturno jedinstvo slike i ideje koje nipošto nije bilo strano razdoblju o kojemu govorimo a koje je upravo pobjednički teološkim razlozima, filozofskom mišlju, branilo ikonu, artefakt monaha zanatlija, sliku duboko metafizičnu, da vidi strukturno jedinstvo koje se, dakle, Konstantinu najprije manifestiralo kao ideja da su prsti na ruci koja blagoslivlja stanovit Kristov pečat, potpis, znak individualnosti, monogram, slova koja dodatno, redundantno, i skriveno, pojačavaju smisao slike, tvrdeći i u tome detalju da je riječ o Kristovu, Isusovu blagoslovu, ne o bilo čijem. Mislimo da je Konstantin u ruci koja blagoslivlja na slici najprije vidio slova X (khi) i P (rho), možda I (iota) i C (sigma), ista ona slova, dakle, koja se, uz slova α i ω , sva nalaze na pozadini slike kao njezin natpis, "titla", kao možda najvažniji dio ikone⁵¹, slova grčkoga pisma bizantskoga razdoblja (majuskulna) koja su kratica za Isusovo ime I(HCOY)C X(PICTO)C. Sva se nalaze na poleđini slike, ali i na ruci koja blagoslivlja, možda. Zašto upravo to ne bi bio mogao vidjeti genijalan Filozof, kad već imamo ovakav tekst:

Na ruci koja blagoslivlja tri su prsta uspravljena, ali su palac i prstenjak prekríženi: kažiprst ostaje ravan a srednjak je donekle za-

⁵⁰ Čini se da je bio običaj stvarati novu azbuku pri opismenjavanju i privođenju kršćanstvu novih naroda. (V. *Prilog*)

⁵¹ V. gore, ŽK, 5 (V. *Prilog*)

krivljen – oni formiraju ime Isusovo I(HCOY)C, IC. Drugi prst, kažiprst, ostaje otvoren i označava I (iota) a srednjak formira svojom zakrivljenošću jedno C (sigma). Palac se smještava preko prstenjaka, a mali je također malo zakrivljen, tako da formira, naznačuje riječ X(PICTO)C, XC, budući da ujedinenje palca i prstenjaka formira X (khi) a mali prst svojom zakrivljenošću tvori C (sigma). Ova dva slova su kratica za XPICTOC. Po božanskoj providnosti Stvoriteljevoj i prsti ruke čovjekove, koji su više ili manje dugački, dadu se rasporediti na način da tvore Kristovo ime⁵².

Zašto, pitamo, isto ili slično ne bi bio mogao vidjeti i Konstantin kad je u Veneziji 1730. Goar u gesti grčkoga blagoslivljanja mogao vidjeti Ι(ησοῦς) Χ(ριστός) ν(ικῶ), gdje mali prst čini slovo I, palac i prstenjak slovo X a kažiprst i srednjak koji, prema tome mišljenju, moraju biti donekle razdvojeni, čine slovo ν.⁵³

Jedan je pak stari grčki autor, Nikolaj Malaks, dao rečenoj gesti sljedeće značenje:

Kada su tako povezani kažiprst i srednjak u ruci koja blagoslivlja, prvi, uzdignut, predstavlja slovo I, drugi, zakrivljen, slovo C, što je u srednjekovnome grčkom sigma. Istodobno prstenjak i palac, koji su međusobno preklapljeni, predstavljaju grčko slovo X, a mali je prst, kao što je rečeno o srednjemu, zakrivljen i predstavlja C: otud prva dva slova, IC, svetoga imena Isusova, dok preostali prsti tvore dva slova, XC, koja označavaju ime Krist, kako objašnjava Ciampianus prema Raynunda de attributis Christi, sic. t. 4. c. 9. n. 733, i Raynundus prema Nikolaju Malaksu, grčkome piscu, citirajući odlomke iz njegova djela; što je, nadalje, takav položaj prstiju u ruci koja blagoslivlja grčki, ili bi trebao biti, i predstavlja rečena slova, prije je ingeniozna spekulacija rečenoga Nikolaja nego li prihvaćeni grčki obred, budući da se nitko drugi ne navodi, osim njega, tko bi spominjao da se takav običaj u blagoslovima čuva⁵⁴.

⁵² E. Fehrembach, o. c., col., 753.

⁵³ E. Fehrembach, o. c., col., 754.

⁵⁴ O. c., col. 753.: *Quod autem digitus index et medius sic jungantur in manu benedicente, ut primus erectus, litteram I, alter curvatus litteram C, quae graecum mediae aetatis sigma est, efficiant; atque iterum ut digitus annularis et pollex, inter se transmissi forment litteram graecam X; auricularis vero digitus, uti de medio dictum est, curvetur in*

Konačno, kad je već bilo i onih koji su na toj ruci vidjeli slova α i ω , gdje tri uspravna prsta čine ω a ujedineni palac i prstenjak α ,⁵⁵ zašto ne pomisliti da je Konstantin u gesti mogao vidjeti i riječ COT-HP ili IXΘYC, kad je već gotovo sigurno da je bilo IC XC a najvjerojatnije i α i ω .

9. Identičnost Kristove geste i njegova nimba

Tko je vidio slova u Kristovoj ruci koja blagoslivlja, vidio je ista ona slova koja su napisana na pozadini slike Pantokratorove, vidio je *jedno te isto*, bilo da je napisano konvencionalnim pismom ili pak izraženo gestom shvaćenom kao slovni skup. I tu je riječ o spominjanome dubinskome strukturnome jedinstvu slike, ali to i nije sve. Nije već i zbog toga što bolandisti u Malaksovu mišljenju vide samo ingenioznu spekulaciju (pa se to dade prigovoriti i nama i Konstantinu Filozofu), jer smatraju da gesta nije samo grčka nego i latinska, latinska možda i primarno. Stoga odbijaju rečeno objašnjenje, jer odgovara samo Grcima, a nude sljedeće, koje odgovara objema Crkvama: tri uspravljena prsta izražavaju vjeru u Sveto Trojstvo — palac i prstenjak tvore krug, simbol vječnosti (Acta sanct. jun. t. VII, p. 125.):

Tri prema nebu uzdignuta prsta kao da našu misao upućuju na razmišljanje o Svetom Trojstvu: palac i prstenjak približeni međusobno člancima predstavljaju slovo O ili prsten, hijeroglif vječnosti, koji znači da su dobra smještена na nebu vječna: to je nada koja slijedi iz blagoslova koji je upućen ljudima i povećava se⁵⁶.

C: et ex his demum duae primae litterae IC significant nomen sacrosanctum Jesus; posteriores autem duae XC, denotent nomen Christus, uti explicat Ciampianus ex Raynodo de attributis Christi, sect. 4. c. 9. n. 733, et Raynaudus ex Nicolao Malaxo, scriptore graeco, fragmenta ejus vis scio qualia citans; quod inquam, talis positio digitorum in manu benedicente graecorum sit, aut debeat esse, ad tales litteras formandas, ingeniosam potius Nicolai istus speculationem esse existimo quam receptum apud Graecos ritum: cum praeter illum alius nusquam citetur, qui talium rituum in benedictionibus servandorum, meminert.

⁵⁵ O. c., col. 754.

⁵⁶ O. c., col. 753–4: *Tres autem digitos erigi in coelum, ut eo cogitationes nostras dirigamus ad contemplandam sanctissimam Trinitatem: Digitumque annularem ac pollicem,*

No, ni to objašnjenje nije manje ingeniozno, a mi smo skloni tomu da ih oba pomirimo: zajednička im je točka, zajednički nazivnik, u geometrijskim apstrakcijama koje podjednako objašnjavaju i gestu i slova, u krugu, križu, crtama trokutova i kvadrata koji se dovode u svezu i s osobama Svetoga Trojstva, jer i Leo Alatijs (De const. Eccl. occide et orient., p. 1358 sq.) vjeruje da gesta trima uspravljenima prstima aludira na Sveto Trojstvo a kažiprstom i srednjakom da upućuje na dvije naravi Isusa Krista⁵⁷. Otac Polidori pak u gesti prepoznaje ispovijedanje vjere u Sveto Trojstvo (tri prsta) i vjeru u jedinstvo naravi (dva prsta)⁵⁸, a dva misterija, Trojstvo i Inkarnaciju, prepoznaje u gesti i Martigny, jer palac i prstenjak položeni jedan iznad drugoga čine križ⁵⁹. Nama se čini očiglednim da protivnici pronalaženja grčkih slova svojim tumačenjem, a da to i ne znaju, ukazuju na bivstvenu značenjsku likovnu i simboličku identičnost ruke koja blagoslivlja i nimba na Kristovoj glavi. Kada ruku koja blagoslivlja svode na simbole križa i kruga i Svetoga Trojstva, pa i inkarnacije, dakle i muke, dvojstvene naravi Kristove, ti, usudimo se kazati, naši neistomišljenici⁶⁰, ukazuju na to da je nimb na Kristovoj glavi upravo to: križ i krug, križ u krugu. Oni to i ne znajući kazuju, ali mi znamo da su tri vidljiva kraka unutar kruga Pantokratorova nimba znak Svetoga Trojstva, pa ništa naravnijega od toga da se u njima poslije nađu i grčka slova Ω N .⁶¹ Znamo da je i tu krug simboličan element beskonačnosti i neba a križ simbol zemlje, patnje i razapetosti (raširenosti na četiri strane), simbol svijeta, dakle. Ruka koja blagoslivlja je ključ i sveza, posrednik. Ona i opet upućuje na bitno strukturno jedinstvo slike, te nas sili da se sjetimo kako smo već nimbove dovodili u svezu s glagoljicom. Na mo-

suprimis articulis inter se contingentes conficere litteram O aut annulum, aeternitatis hieroglyphicon, ad significanda bona quae in coelis reposita sunt, aeterna fore: spemque illa consequendi per benedictionem divinam impertiri vel augeri hominibus.

⁵⁷ O. c., col. 754.

⁵⁸ loc. cit.

⁵⁹ loc. cit.

⁶⁰ Neistomišljenici u smislu da u gesti ne žele vidjeti i slova.

⁶¹ Na gesti je prepoznato grčko α i ω i v t c o pa je gesta mogla biti protumačena (samo ako se isključi α), kao $\acute{o}$ $\acute{o}$ v, pa i u slavenskome jeziku i u ćirilskome pismu: СЫИ.

zaicima i ikonama, ruka koja blagoslivlja značenjski je identična s nimbom, jer obje govori o Svetome Trojstvu i inkarnaciji, a nimb Janjeta, Jaganjca Božjega, pak, osobito, jer je njegov nimb, rekosmo gore, krizmon. Kao takav, Božji i slovni, taj nas nimb nužno podsjeća da je sačinjen od Kristova imena, od slovâ I i X, ili X i P, pa je identičan s natpisom na pozadini slike s motivom Pantokratora (pa i one u Svetim Apostolima u Carigradu), pa je identičan s Kristovim nimbom od kruga i križa, identičan je, konačno, i s rukom koja blagoslivlja ali, sada je jasno, ne samo zato što je i sam nimb od križa u krugu () nego još više zbog toga što je slovni kao i ta ruka – predstavlja slova (uz ostalo), plodi slovima (i glagoljskim). Pokažimo i to prije no što počnemo opširnije govoriti o Kristovu monogramu.

10. Ruka i prva glagoljska slova

Je li Konstantin do grčkih slova na ruci Pantokratorovoj došao teško, ili ne, mi baš i ne znamo, no sigurno je da nije tražio grčka slova, nego slavenska. Ako je pak Konstantin uočio da se ruka sastoji od slovâ (a nemoguće je da nije) kao i nimb na slici, kao i natpis na slici, što ga je moglo spriječiti da pomisli kako bi se i slova slavenskoga budućeg pisma mogla sastojati od istih oblika? Od kruga, od pružena prsta, od svinuta prsta? Od nimba Kristova obična, onoga sa slike, od nimba Kristova – inačice toga običnoga: od krizmona? Je li to toliko teška i nedostupna misao da ju jedan genij, sav usmjeren na slovno i simboličko, nije mogao dosegnuti? Genij koji je, prema Aristotelovoj definiciji, onaj koji ima sposobnost povezivanja onoga što na prvi pogled nije u vezi, nema vidljive veze. Je li jednome geniju bilo baš toliko teško učiniti ono što drugima izgleda teško, i preteško (barem dok se ne vidi kako su prava riješenja uvijek jednostavna), a što se, recimo, svodi na to da se ono što jest učini nečim drugim. Objasnimo to potanje! Ako ruka ima slova I, X, C, P, ako je ona sačinjena od kruga i prstiju uspravljenih u vis ili donekle zakrivljenih, ako je po tome bliska nimbu koji je krizmon

ili njegova inačica, te je tako i opet slovo I, X, (P), C, tada, dakle, I X C (P) na ruci koja blagoslivlja, viđeni kao krug, križ i štapić, jesu i glagoljska slova $\mathcal{L}$ i b. Odnosno, ako su slova IXC postala od prstiju u formi kruga, križa i štapića (najmanje tih), zašto od tih elemenata ne bi bilo moguće učiniti i druga neka slova, recimo, gledajući postojeća obratno, naopako, postavljena naglavce. Tà rečeno je već, uočeno nešto toliko očito, da su glagoljska slova $\mathcal{L}$ i b postala od grčkih X i P preokretanjem⁶². Jer, ako palac i prstenjak čine grčko X, Andrijin križ, onda kada se dodiruju člancima, zglobovima, tada pogotovo ta dva prsta čine glagoljsko $\mathcal{L}$: b, naime onda kad se pogled na dva prsta baci s točke motrišta onoga koji blagoslivlja. S te točke motrišta ista ta dva prsta tako postavljena mogu dati i glagoljsko slovo $\mathcal{L}$:b. Ali, slova $\mathcal{L}$ i $\mathcal{L}$ mi na ruci koja blagoslivlja vidimo i s motrišta gledateljeva, s onoga motrišta s kojega je Konstantin gledao mozaik u Crkvi Svetih Apostola. Uzmemo li, naime, to da palac i prstenjak čine krug (a ne preklapaju se, dakle, na člancima) a mali prst da je ispružen i ravan, oni zajedno, tj. krug i štapić maloga prsta, čine glagoljsko slovo b. A uzmemo li da je kažiprst ravan i uspravljen a srednjak da je donekle zakrivljen, tada gornja polovica srednjaka s cijelim kažiprstom i skupa s krugom palca i prstenjaka čine glagoljsko slovo $\mathcal{L}$:b. Ako je, nadalje, u trima prstima koji su na ruci u položaju blagoslivljanja ispruženi bilo moguće vidjeti grčko slovo ω , omegu, zašto netko ne bi mogao vidjeti (barem) gornji dio glagoljskoga slova $\mathcal{L}$? Tko pak inzistira na tome da prstenjak i palac ne čine čisti krug, nego da su u položaju križa, taj implicite kaže da su na ruci još neka glagoljska slova, konkretno, slovo $\mathcal{L}$: ono je, iskonski, križ. Suprotno tomu, tko kaže da palac i prstenjak čine krug bez križa a ujedno se u ispruženu kažiprstu i svinutu srednjaku hoće vidjeti trokut, ∇ , taj može spekulirati s tim da su ta dva geometrijska lika, trokut i krug, osnovni elementi glagoljskih slova $\mathcal{L}$ i $\mathcal{L}$. Ipak, nerv dokaza za to da su grčka slova na ruci koja blagoslivlja u izravnoj vezi s glagoljskim, ali logikom obrata, izravne suprotnosti, jest taj da ruku treba gledati i us-

⁶² Za P je očigledno, za X bi mogli vrijediti argumenti koje iznose Taylor, Jagić i dr.

pravno i naglavce i da, ovisno o tima dvama položajima, imamo grčka, odnosno, glagoljska slova. Tada je krug s uspravljenim malim prstom, glagoljsko slovo $\mathcal{L}$, preokrenut zasigurno grčko P. Grčko je slovo X isto i kad se gleda postavljeno naglavce, a njega ne moraju činiti prekriveni palac i prstenjak, već može nastati i iz ravna kažiprsta sa zakrivljenim srednjakom, iz, dakle, figure $\mathcal{P}$, koja daje grčko X i kada je postavljena naglavce. Iz elemenata te figure i iz cijeloga kruga palca i prstenjaka, pak, mi smo gore izvodili glagoljsko slovo h: $\mathcal{L}$, $\mathcal{L}$.

A na samome kraju ovoga odjeljka kažimo još samo sljedeće: u odjeljku koji slijedi za ovim još se opširnije ruka koja blagoslivlja, kao i Kristov nimb, objašnjava kao krizmon, . Tamo će postati sasvim evidentno kako su glagoljska slova $\mathcal{L}$ i $\mathcal{L}$ samo obratna grčka slova X i P, izvedena iz krizmona. Bit će objašnjeno i to kako je Konstantin, pošavši od ruke koja blagoslivlja, i hrama, pa preko nimba i krizmona došao do glagoljskih slova (u početku samo do slova $\mathcal{L}$ i $\mathcal{L}$, možda $\mathcal{P}$ i $\mathcal{P}$ pa i $\mathcal{X}$ i $\mathcal{X}$), kako je, još prije nego je izveo sva slova, došao do modela iz kojega ih je izveo.

Snimak odeljka knjige Slavomira Sombunjaka *Gramatofija Konstatina Filozofa Solunskog. Hipoteza o postanku i značenju glagoljice*. Zagreb 1998.

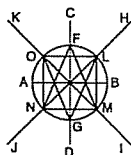
Jedna od najjasnijih ilustracija autorove ideje o tome da je glagoljica nastala na osnovu preslikavanja položaja i međusobnih odnosa prstiju ruke koja blagoslivlja može se videti na snimku sa str. 405. njegove knjige koja predstavlja tri sveca (Sofija 16.v.). Slika se ovde donosi na početku Sombunjakovog priloga.

I naredni prilog Slavomira Sombunjaka, *Od modela do slova*, preuzet je iz iste njegove knjige.

B) OD MODELA DO SLOVÂ

1. Uvod

Glagoljska je slova Konstantin Filozof izvodio iz lika koji je mogao nastati na način koji smo pokazali, ali je mogao nastati i na sljedeći, u stanovitu smislu "graditeljski" način:⁷⁷ Na čistu se prostoru povuče ravna vodoravna crta A—B. Zatim se ta duljina uzme u šestar i iz točaka A i B opišu se kružnice koje se sijeku u točkama C i D. Točke C i D spoje se zatim crtom koja je okomita na duljinu A — B i siječe je u točki E, točno u sredini. Ta je točka E središte kruga kojega ćemo dobiti kad opišemo kružnicu koja prolazi točkama A i B i kojemu je, dakle, duljina A — B promjer. Ta kružnica siječe crtu C — D u točkama F i G. Sad opet u šestar uzimamo duljinu A — B i iz točaka F i B te G i A opisujemo kružnice. Izvanjske točke u kojima se kružnice sijeku jesu točke H, I, J i K. Spojimo ih dvjema crtama koje se sijeku u točki E i međusobno su okomite. Točke u kojima te duljine sijeku osnovnu kružnicu, onu s radijusom A — B, označit ćemo slovima L, M, N i O. Spojimo ih sada crtama tako da u osnovnoj kružnici dobijemo kvadrat. Spojimo li još crtama točke O i L s točkom G, a točke N i M s točkom F, dobili smo lik Konstantinova modela zatvoren unutar osnovne kružnice:

To je, dakle, lik iz kojega možemo izvesti sva glagoljska slova pod jednim uvjetom, a taj je da ona slova koja svojom formom

⁷⁷ T. Burckhardt, *L' arte*, str. 25.

izlaze iz kružnice koja im je dominantan element, “sažmemo”, “vratimo u kružnicu”, “zatvorimo” kružnicom njihove izvanjske elemente. Primjerice, izvan kružnice su djelomično slova 𐤅 , 𐤆 , 𐤇 , 𐤈 , 𐤉 , a vratit ćemo ih u kružnicu sažimanjem ako $\text{𐤆} \rightarrow \text{𐤆}$, $\text{𐤇} \rightarrow \text{𐤇}$, $\text{𐤈} \rightarrow \text{𐤈}$, $\text{𐤉} \rightarrow \text{𐤉}$, $\text{𐤊} \rightarrow \text{𐤊}$, $\text{𐤋} \rightarrow \text{𐤋}$ i slično.

2. Slova za jedinice

Az̄b 𐤁

Alovo *azz* ima brojnu vrijednost “jedan” a glasovnu “a”.

Prema Šafařiku, glagoljsko *azz* priliči grčkome α na Basili-dijanovim gemama, Rački ga izvodi iz feničkoga *alef* dok Bêljajev i Jagić smatraju da je to kratica za grčko $\alpha : \div$. Slično i Taylor: *azz* potječe iz grčkoga kursivnoga $\alpha : +$, 𐤁 , 𐤂 . Iz hebrejskoga *Alef* izvodio ga je Vondrak, ali ih ima koji nalaze sličnost između njega i gruzijskoga znaka za glas *a*: 𐌂 . Miller, Grunskij i Vajs prvi su smatrali da je glagoljsko *azz* znak i simbol križa, križić⁷⁸. I zaista, u najstarijim je spomenicima to križić, ali sa spuštenim bokovima⁷⁹.

Iz Konstantinova modela izvodi se ovako:

Slovo je tropotezno.

Buky, buk̄vi 𐤂

To je slovo s brojnom vrijednošću “dva” i glasovnom “b”.

Šafařik, Rački i Amfilohij uzor mu traže u semitskim alfabetima, u *palmirskome*, *feničkom* i *hebrejskom Beth*. Nešto drukčije stanovište zauzimaju Grigorovič, Vondrak i Nahtigal koji u slovu *buky* prepoznaju samaritanske *mim*: 𐤌 , 𐤍 . Taylor i Bêljajev

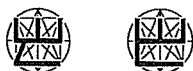
⁷⁸ J. Vajs, *Rukovět*, str. 61.

⁷⁹ J. Bratulić, *Leksikon*, str. 67. I u daljnjem tekstu koristit ćemo se tim Bratulićevim djelom, pa i onda kada ga, govoreći o oblicima glagoljskih slova, ne budemo uvijek i citirali.

ukazuju na kursivni grčki β , β , (β) a Jagić ga izvodi iz kursivnoga $\text{𐤁} = \mu + \beta$. Vajs se priklanja onima koji smatraju da je uzor slovu u hebrejsko-samaritanskome pismu⁸⁰.

U najstarijim spomenicima, u *Zo*, *Ma*, *Ass*, *Pra* i *Ki*, *buky* je jednodjelan, 𐤁 , ali je već u *Clo* sačinjen od dva dijela⁸¹.

Iz Konstantinova pralika nastao je ovako:

Slovo je tropotezno.

Vêdy, Vêdê 𐤁

To slovo ima glasovnu vrijednost “v” a brojnu vrijednost “tri”.

Većina učenjaka dovodi ga u vezu s grčkim pismom. Amfilohij, Jagić i Bêljajev nastoje ga objasniti uz pomoć grčkoga β , dok se Tayloru bližim čini grčko υ . Drugi, pak, poput Šafařika, Račkoga i dr. izvor mu vide u grčkome Υ kojega su Grci uzeli mjesto feničkoga F (Vau). Kuljbakin glagoljsko slovo objašnjava grčkim pismom, a tako i Grunski, ali posredstvom latinskoga⁸².

U najstarijim spomenicima dva se oka spajaju oštrom crtom, 𐤁 (Ki) ili, suprotno, blagim spojem: 𐤁. Postoje i prijelazne forme, a oka se mogu zatvarati i s unutarne i s vanjske strane⁸³.

Iz Konstantinova modela izvodi se na više mogućih načina:

Slovo je jednopotezno.

Glagoljê 𐤁

Glasovna je vrijednost “g” a brojna “četiri”.

Kuljbakin se slaže s Amfilohijem, Taylorom i Jagićem da to

⁸⁰ J. Vajs, o. c., str. 61–62.

⁸¹ Bratulić, o. c., str. 71; J. Vajs, o. c., str. 78.

⁸² J. Vajs, o. c., str. 62.

⁸³ J. Vajs, o. c., str. 78; J. Bratulić, o. c., str. 77.

slovo proizlazi iz grčkoga kursivnoga Υ : Υ , Υ , Υ , Υ ; $\Upsilon^\infty = \epsilon\Upsilon\omega$. Šifařik i Rački ističu da su slični glagoljski X i V (h) pa je i X slično, dakle, grčkome Υ , kao i armenskome *Ghad* i samaritanskome *Ghimel*. Nahtigal kao mogućnost koja je utjecala na ta dva glagoljska slova navodi i hebrejsko-samaritansko *Ghimel*. Vajs smatra da je glagoljsko X postalo od grčkoga Υ u ligaturi $\Upsilon^o = \Upsilon o$, $\Upsilon^\infty = \Upsilon\omega$, $\Upsilon^\infty = \epsilon\Upsilon\omega$.⁸⁴

U *Ass* su naglašena oba oka niskoga glagoljskoga X . U *Si ps* oka su ponešto spljoštena, dok su obla u *Ohridskome praksapostolu*.⁸⁵

Iz Konstantinova modela slovo se izvodi ovako:

Slovo je jednopotezno.

Dobro, Dobrê L

Brojna je vrijednost "pet" a glasovna "d".

I Rahlfs koji odbija mogućnost da su glagoljska slova nastala po uzoru na grčka, dopušta mogućnost da je glagoljsko L moglo odatle postati. Slovo podsjeća na grčko krusivno δ : δ , δ , ($\delta\epsilon\lambda\tau\alpha$); $\text{L} = \delta o$, $\text{L} = \delta\epsilon$. Ima ih koji to slovo nastoje objasniti ugledanjem na latinsko *d*. Tako Šafařik i Wesseli. No, Vajs smatra da je ono grčkoga postanja, i to da je postalo od δ koje je često ulazilo u ligaturu: L , L i sl.⁸⁶

U starijim spomenicima spojna petljica je oštro lomljena, oštra, ili je pak, kao u *Ass*, tupa, a oka su okrugla⁸⁷.

Slovo L je "zrcalni" lik slova P pa se iz Konstantinove mandale tako i izvodi:

Jednopotezno je slovo.

⁸⁴ J. Vajs, o. c., str. 62–63, 79.

⁸⁵ J. Vajs, o. c., str. 79; J. Bratulić, o. c., str. 81.

⁸⁶ J. Vajs, o. c., str. 63.

⁸⁷ J. Vajs, o. c., str. 80; J. Bratulić, o. c., str. 86.

Estb ƒ

Glasovna je vrijednost “e” a brojna vrijednost “šest”.

Jer je otvoreno prema lijevoj strani, to su slovo Grimm i Šafařík izvodili iz feničko-hebrejskih pisama. Rački ga izvodi iz feničkoga 𐤄 (*He*) a Vondrak iz samaritanskoga 𐤄, kao i Nahtigal. Amfilohij, Taylor i Jagić izvede to slovo iz kursivnoga ε. Vajs i Grunski priklanjaju se mnijenju da je slovo postalo od samaritanskoga *he*, 𐤄.⁸⁸

Slovo i u najstarijim rukopisima (npr. u *Ohridskome evanđelju*) može imati samo jednu prečku, ali češće dolazi s dvije. One mogu biti samo s unutarnje strane tijela slova, ali jedna od njih može izlaziti i van njega⁸⁹.

Iz Konstantinova pralika slovo se izvodi ovako:

Slovo je tropetno.

Živěti ȝ

Glasovna vrijednost je “ž” a brojna “sedam”.

Dok Šafařík nastoji uputiti na armensko *Dže*, Amfilohij to slovo dovodi u vezu s ćirilskim ж a Rački u svezu s grčkim i latinskim X. Kao rezultat ugledanja na ligaturu grčkoga τ + σ vidi glagoljsko slovo ȝ Taylor, kao ȝȝ Jagić, kao σ σ F. Müller. Također iz grčkoga izvodi ga Bêljajev, ali iz ζ. Prema istočnim se pismima okreće Fortunatov (koptsko 𐪎, *džandža*) i Nahtigal. Njima se pridružuje i Vajs: čini mu se da je slovo složeno iz grčkoga τ i samaritanskoga 𐤄 (*Thav*), tj. iz emfatičnoga 𐤄.⁹⁰

U spomenicima, u početku glagoljske pismenosti, kružići su spojeni horizontalnom crtom. Rošćići iz te crte mogu rasti iz jedne točke, izravno ili posredno – iz uspravne crte koja se račva u rošćić, ponekad i u horizontalnu crticu paralelnu sa spojnicom među kružićima: ȝȝ, ȝȝ, ȝȝ, ȝȝ.⁹¹

⁸⁸ J. Vajs, o. c., str. 63, 64, 80.

⁸⁹ J. Vajs, o. c., str. 80–81.

⁹⁰ J. Vajs, o. c., str. 64 i 81.

⁹¹ J. Vajs, o. c., 81; J. Bratulić, o. c., str. 90.

Iz Konstantinove se mandale slovo izvodi ovako:

Može biti jednopotezno, dvopotezno i tropotezno.

Зêло ѿ

Glasovna vrijednost je “dz” a brojna “osam”.

Glagoljsko ѿ Amfilohij dovodi u vezu s ćirilskim З, Taylor i Jagić u svezu s grčkim ζ a Fortunatov i Bêljajev u svezu s grčkim ς (Σ, σίγμα). Neki naglašavaju sličnost između ѿ i ѿ.⁹²

U *Ass* je donji dio slova zaobljen a obla zastavica okrenuta je na lijevo. U *Clo* ona je okrenuta na desno i polukružna je, dok je donji dio trokutast. Trokutasta su oba dijela i u *Ohr. ev.* a donji je dio u obliku nepravilne četvorine u *Pra.*⁹³

Iz Konstantinove se mandale slovo izvodi ovako:

Dvopotezno je.

Земља ѿ

Glasovna vrijednost je “z” a brojna “devet”.

Šafařík i Rački uočavaju sličnost između glagoljskoga slova *zemlja* i slova ѿ (*c*) a uzor mu traže u feničkome Z (*Zain*) i starogrčkome Ζ. Iz grčkoga pisma izvodi ga i Amfilohij, ali iz slova ζ, dok mu Taylor, u skladu sa svojom idejom o važnosti ligatura, nalazi uzor u svezi grčkoga ѿ + ѿ, ѿѿ. Jagić, a slijedi ga i Vajs, izvor tomu slovu vide u grčkome minuskulnome ѿ (Ϸιτα), i izgleđom i zvukom. Bêljajev ga radije izvodi iz ѿ.⁹⁴

⁹² J. Vajs, o. c., 64–65.

⁹³ J. Vajs, o. c., 82; J. Bratulić, o. c., str. 91.

⁹⁴ J. Vajs, o. c., str. 65.

U najstarijim rukopisima zastavica s desne strane tijela slova pretežno je okrenuta prema dolje (osim u *Eu sin*), dok je samo tijelo ili ovalno ili romboidno ili je stanovit paralelogram⁹⁵.

Iz Konstantinova pralika slovo se izvodi ovako:

Slovo je dvopotezno.

3. Slova za desetice

Iže Ɱ

Glasovna je vrijednost "i" a brojna "deset".

O postanku toga slova neki uopće ne govore (Šafařík i Rački) a drugi ga izvide iz grčkoga minuskulnoga ι : i, ι, s tim da bi dvije točke u glagoljici bile prešle u oka. Tako Jagić a s njim se suglasio i Bêljajev. Taylor je sklon izvođenju iz minuskulnoga ι : ι, ι, također, naravno, grčkoga. Grundski, međutim, uzor nalazi u latinici a Nahtigal i Vondrak u istočnim pismima: jedan u hebrejskome 'Aiin a drugi u hebrejskome Jod, ז. Vajs se priklonio Jagiću⁹⁶.

Nožice u slovu iže u najstarijim spomenicima mogu biti sljubljene ili razdvojene. U gornjem su dijelu dva spojena oka⁹⁷.

Iz Konstantinove mandale slovo se izvodi ovako:

Slovo se daje izvesti u jednome, najviše dva poteza.

⁹⁵ J. Vajs, o. c., str. 82–83; J. Bratulić, o. c., str. 92.

⁹⁶ J. Vajs, o. c., str. 65.

⁹⁷ J. Vajs, o. c., str. 83; J. Bratulić, o. c., str. 95.

Glasovna vrijednost “i” a brojna “dvadeset”.

Davno je uočena sličnost među tim slovom i glagoljskim slovom **Ⲕ**. Iz grčke minuskule to slovo izvodi Taylor, a za njim i Jagić, koji ga izvode iz ligature ε + ι, odnosno iz kurzivnoga **ϵ** (**ι**). Prema rješenjima te dvojice Vajs je nepovjerljiv te se priklanja Vondraku i Nahtigalu koji glagoljsko **i** izvode iz hebrejsko-samaritanskoga **ⲓ** (**Aiin**) koji se nalazi uz *sameh*, **ⲓ**.⁹⁸

Oba su dijela slova podjednako velika, i trokut i krug u koji je trokut poboden. Slovo uglavnom nije mijenjalo oblika⁹⁹.

Iz Konstantinova modela to se slovo izvodi ovako:

Slovo je dvopotezno.

Ⲕ Dervb

Glasovna vrijednost “g” a brojna “trideset”.

Iz samaritanskoga *Jod*, **Ⲕ**, izvode ga Šafarik, Rački i Vondrak. Taylor i Jagić, kao i Kuljbakin, objašnjavaju ga u svezi s grčkim δ + ι, odnosno γι. Vajs ga je sklon izvoditi iz samaritanskoga pisma¹⁰⁰.

Slovo je sačinjeno od nižega i višega dijela, prvoga i drugoga, osim u *Ass* gdje su oba dijela niska¹⁰¹.

Iz Konstantinova lika slovo se izvodi ovako:

Slovo je jednopotezno ili dvopotezno.

⁹⁸ J. Vajs, o. c., str. 66.

⁹⁹ J. Vajs, o. c., str. 83; J. Bratulić, o. c., str. 97.

¹⁰⁰ J. Vajs, o. c., str. 67.

¹⁰¹ J. Vajs, o. c., str. 84–85; J. Bratulić, o. c., str. 98.

Kako 𐤊

Glasovna vrijednost je “k” a brojna vrijednost “četrdeset”.

Slovo se piše s desna na lijevo i sačinjeno je od dva nepovezana dijela. Zato se dovodilo u vezu s hebrejskim ק (Koph) (Šafařík) ili s feničkim Kaphu (𐤊, 𐤋) i starogrčkim kappa (κ) (Rački). Istočno porijeklo slova pretpostavljaju Vondrak i Nahtigal a dopuštaju i Amfilohij i Kuljbakin. Pridružuje im se Vajs opredjeljujući se za hebrejski Koph, suprotstavljajući se tako Miklošiću, Tayloru, Jagiću, Bêljajevu i Leskienu¹⁰².

Iz Konstantinova se lika slovo izvodi ovako:

Slovo je dvopotezno.

Ljudbe 𐤌

Glasovna je vrijednost “l” a brojna “pedeset”.

Sa Šafarikom, Amfilohijem, Taylorom i Rahlfsom slaže se Vajs da je slovo 𐤌 postalo od grčkoga minuskulgna slova λάμβδα : λ, λ, λ, λ. Tako su Rački i Vondrak ostali usamljeni u uvjerenju da je glagoljsko slovo nastalo pod utjecajem feničkoga i samaritanskoga pisma¹⁰³.

U najstarijim spomenicima slovo u gornjem dijelu čin kružić koji je s donjim dijelom spojen okomitom crtom, ili je taj gornji kružić sastavnim dijelom donjega dijela slova, dakle ili 𐤌 ili 𐤌¹⁰⁴.

Iz Konstantinove mandale izvodi se ovako:

Slovo je jednopotezno.

¹⁰² J. Vajs, o. c., str. 66–67.

¹⁰³ J. Vajs, o. c., str. 67.

¹⁰⁴ J. Vajs, o. c., str. 86; J. Bratulić, o. c., str. 110.

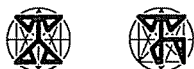
Myslite ꝛ

Glasovna je vrijednost “m”, brojna “šezdeset”.

Dok ga neki, među njima i Črnčić, izvode iz feničkoga *Mem* ili iz rune *Man*, drugima to slovo očigledno postaje od grčkoga minuskulnoga μ, μ, μ, (*My*). Tako i Vajsu, ono je stilizirano minuskulno μ.

U najstarijim rukopisima imalo je varijante koje su se razlikovale i u nožicama i u očicama, čineći slovo ponekad i nesimetričnim¹⁰⁵.

Iz Konstantinove mandale se izvodi ovako:

Slovo je višepotezno.

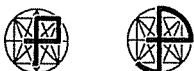
Naš ꝥ

Brojna je vrijednost “sedamdeset”, glasovna “n”.

Postanjem se to slovo dovodilo u vezu s runama, s orijentalnim, feničkim i hebrejskim slovom *Nun* te s grčkim slovom iste glasovne vrijednosti: muniskulnim ν, ν, ν. Takvo rješenje prihvaća i Vajs izvodeći ga iz ν, (ν).

U najstarijim rukopisima očica mu je okrenuta na desnu stranu a s lijeve su mu dvije grane¹⁰⁶.

Iz Konstantinove se mandale izvodi ovako:

Slovo je jednopotezno.

On ꝥ

Glasovna je vrijednost “o” a brojna “osamdeset”.

Slovo je moglo biti reminiscencija na germansko, gotsko i dr. o,

¹⁰⁵ J. Vajs, o. c., str. 67–68, 87.

¹⁰⁶ J. Vajs, o. c., str. 68, 87.

ali je moglo nastati i prema grčkome ὀ μικρόν. Vajs i Vondrak ga pak izvode iz samaritanskoga 𐤕 (*Vau*).

Moglo se je pisati jednim potezom i trima, očice su mogle biti međusobno udaljene, ili pak zbližene, hasta ravna ili pak zaobljena i td.¹⁰⁷

Iz Konstantinove se mandale izvodi ovako:

Slovo je jednopotezno.

Pokoi 𐤑

Glasovna je vrijednost “p” a brojna “devedeset”.

Mislilo se da je moglo postati od orijentalnoga, hebrejskoga *Phe*, kao i od starogrčkog Π (*pi*). Neki ga radije izvode iz grčkoga kursivnoga Ϟ a drugi iz latinskoga P.¹⁰⁸

U početku to slovo karakterizira poprečna crtica s lijeve strane, ali se rano znade i izostaviti. Hasta je dulja ili kraća, očica u početku obla, poslije trokutna i kvadratična.¹⁰⁹

Iz Konstantinova se pralika izvodi ovako:

Slovo nastaje iz više poteza, najmanje tri.

4. Slova za stotice

Rbci 𐤒

Glasovna je vrijednost “r”, brojna “sto”.

Taylor i njegovi sumišljenici izvode to slovo iz grčkoga kursivnoga ϱ: Ϸ, ϸ, Ϲ (*ro*), dok je Rački smatrao da ono proizlazi iz

¹⁰⁷ J. Vajs, o. c., str. 68–69, 88.

¹⁰⁸ J. Vajs, o. c., str. 69.

¹⁰⁹ J. Vajs, o. c., str. 89.

samaritanskoga 𐤒, 𐤓 (*Reš*), a Šafařík nalazi sličnost s ćirilskim Ъ (*Jer*) i runskim Ir. No, prevladava mišljenje da je ono zavisno o grčkom ρ, eventualno o 𐤓 (𐤓).¹¹⁰

Morfologija mu je relativno jednostavna pa i nepromijenjena. Slovo karakterizira kružić koji može poprimiti ovaj ili onaj oblik, te vodoravna crtica na hasti, koja se ne čini i obvezatnom. Nešto je specifičniji njegov lik u *Ass* gdje se okomita crta spušta na vrh, ne uz lijevi bok kružića.¹¹¹

Iz Konstantinove se mandale slovo izvodi ovako:

Slovo 𐤓

Glasovna je vrijednost “s”, brojna “dvjesta”.

Slovu se uzor nalazi i u grčkome *Sampi* i u grčkome *Sigma* i u hebrejskome i samaritanskome pismu. Neki priznaju da mu je porijeklo nepoznato a neki ga izvide dijelom iz grčkoga σ (*Sigma*) a dijelom iz samaritanskoga *Samaekh*, odakle da bi potjecao trokut.

Izvorno je slovo sačinjeno od kruga i trokuta. Poslije se krug može deformirati a trokut izgubiti oštrinu kutova, uz to što im i odnosi veličine mogu biti poremećeni.¹¹²

Iz Konstantinove mandale slovo se izvodi ovako:

Slovo je dvopotezno ili tropotezno.

Tvr̥do 𐤓

Glasovna je vrijednost “t” a brojna “trista”.

Uočena je sličnost toga slova s feničkim *Thav* (𐤕) i grčkim *Tau* (𐀓), ali se mislilo da bi moglo biti latinskoga, pa i ćirilskoga postanja.

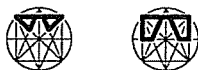
¹¹⁰ J. Vajs, o. c., str. 69–70.

¹¹¹ J. Vajs, o. c., str. 90.

¹¹² J. Vajs, o. c., str. 70 i 90.

Kružići mu u najstarijim spomenicima mogu biti i trokutasta i uglasta oblika, ravna crta gore može biti i zakrivljena¹¹³.

Iz Konstantinova se pralika izvodi ovako:

Slovo je jednopotezno.

Укѣ ѳ

Glasovna je vrijednost “u”, brojna je “četiristo”.

Kako izgleda da je slovo sačinjeno od dva glagoljska *o* (ⲟ), nije neobično ni da se izvodi iz grčkoga *o* + *o* ili iz *ou*, a kako je uočeno da je možda sastavljeno i od ⲟ Ⲭ (od *o* i *ýžice*), to se dovodilo i u vezu sa samaritanskim *Vau* (Ⲳ).

Odnosi među kružićima variraju, kao i njihova veličina ili oblik. Repić nije uvijek obvezatan, a kad postoji može biti i svinut. U istome rukopisu zna se naći više tipova slova *u* – tako u *Ass*.¹¹⁴

Iz Konstantinova se lika slovo izvodi ovako:

Slovo je dvopotezno

Frѣѣ Ѱ, ѱ

Glasovna je vrijednost “f” a brojna “petsto”.

Porijeklo je slovu u grčkome *ϕ*, *φ*, *ϕ*, ali se dovodi i u vezu s *Θ*.¹¹⁵

Oblici su mu vrlo raznoliki pa može biti i nakošeno, tijelo mu je okruglo ili pak trokutno ili pravokutno, ponekad i s udubljenim bokovima: Ⲭⲟ, kao u *Ma*.¹¹⁶

¹¹³ J. Vajs, o. c., str. 70–71, 90–91.

¹¹⁴ J. Vajs, o. c., str. 71 i 92–93.

¹¹⁵ J. Vajs, o. c., str. 71–72.

¹¹⁶ J. Vajs, o. c., str. 93.

Iz Konstantinove se mandale slovo izvodi ovako:

Slovo je višepotezno, ali može biti ostvareno i samim jednim potezom.

Šta 𐌗

Glasovna je vrijednost “št”, u čakavštini “šč”, a brojna je vrijednost “osamsto”.

Ima isto porijeklo koje i ćirilsko 𐌗, koje je ligatura od III i T. Glagoljsko 𐌗 moglo je biti stanovita varijanta 𐌗 (ili obratno), ali je moglo biti u vezi i s glagoljskim slovom 𐌗.

Šta u spomenicima dolazi rijetko jer se ista glasovna skupina mogla pisati kao 𐌗𐌗, a kada dođe, kružić na slovu može biti raspoređen simetrično, u sredini, ali i nesimetrično. Moguće je da se kružić preoblikuje u trokutić ili u kvadratić.¹²¹

Iz Konstantinove se mandale slovo izvodi ovako:

Slovo je tropotezno.

Ci 𐌘

Glasovna je vrijednost “c”, brojna “devetsto”.

Izvodi se iz hebrejskoga i samaritanskoga, ili iz grčke ligarute τσ, ϥ, ili slično.

U početku je to nisko slovo, oštro na susretištu granâ, s okruglom ili duguljastom oblom očicom. Poslije se dno slova zatupljuje a strane, koje su nekada bile jednako dugačke, postaju nejednakima jer se, obično, desna strana pokraćuje.¹²²

¹²¹ J. Vajs, o. c., str. 73 i 95.

¹²² J. Vajs, o. c., str. 72–73 i 95–96.

Iz Konstantinove se mandale slovo izvodi ovako:

Slovo je jednopotezno.

5. Slovo za tisućicu i sljedeća

Čr̋v̋ ѿ

Glasovna je vrijednost “č” a brojna “tisuću”.

Taylor to slovo izvodi iz grčke ligature $\xi\xi$, $\tau\sigma\sigma$, dok neki drugi vide njegovu sličnost s hebrejskim, neki opet s koptskim ovim ili onim slovom. Neki pak misle da je nastalo kao spoj ćirilskoga III i grčkoga τ .¹²³

Slovo je simetrično, kao u *Ass*, ili pak nije, ovisno o tome spušta li mu se donji dio (koji završava kružićem) iz sredine gornjega dijela, ili pak sa strane. Taj donji dio poslije postaje i trokutast, kao u *Bečkim listićima*.¹²⁴

Iz Konstantinove se mandale izvodi ovako:

Slovo je jednopotezno ili višepotezno.

Ša ѡ

Glasovna vrijednost “š”, brojna pak nesigurna.

Izvodilo se iz grčke ligature $\sigma\sigma$ ili iz slova *Sampi*, te iz hebrejskoga *Šin*, feničkoga *Šin* i td. Preteže mnijenje da je slovo nastalo prema orijentalnim, semitskim uzorima.¹²⁵

Slovo je jednostavno pa su i razlike među pojedinim realizacijama minimalne, svode se uglavnom na duljinu uspravnih crta i njihovu eventualnu zakrivljenost ili nakošenost.¹²⁶

¹²³ *Gram na stbl. ez.*, str. 47.

¹²⁴ J. Vajs, o. c., str. 72–73, 96–97.

¹²⁵ J. Vajs, o. c., str. 74.

¹²⁶ J. Vajs, o. c., str. 97.

Iz Konstantinove se mandale slovo izvodi ovako:

Slovo je tropotezno.

Јорѣ, Јерѣ, Јеру Ѡ, ѡ, ѡѢ

Glasovna vrijednost kratki “ü” i “ı” te “y”, brojna nestabilna.

Taylor ih izvodi iz grčkih kursivnih ligatura $\sigma + \epsilon\iota$, $\sigma + \epsilon\iota + \eta$ dok Jagić kombinira glagoljsko З i Ѕ sa zakovima > i — . Vondrak je skloniji samaritanskome *Vau* X kao uzoru, i to za oba poluglasa, slično Vajsu.¹²⁷

Osnovna je razlika među *jorom* i *jerom* u tome što jedan ima kružić a drugi slomljenu crtu. Varijante su brojne i ovisne o tome izlazi li crtica (s okom ili bez njega) iz sredina tijela slova, ili pak iz gornjega, ili donjega, kružića tijela slova. Tijelo je ponegdje oblikovano kao osmica, ponegdje je jajoliko a ponegdje i nakošeno.¹²⁸

Iz Konstantinove se mandale izvodi ovako:

Slovo je dvopotezno.

Jery se izvodi tako da svaki od elemenata nastaje kao posebno slovo: X s jedne, a P , A ili З s druge strane.

Јатѣ A

Glasovna vrijednost “jē, ’ä, ja”, brojna nesigurna.

Postanje mu je tamno, ali se ipak uzori pronalaze, pretežito u grčkome pismu, u ligaturama¹²⁹.

U najstarijim je spomenicima to istokračni trokut bez vrha, ili s njim, i s vodoravnom i okmitom crtom unutra¹³⁰.

¹²⁷ J. Vajs, o. c., str. 74–75.

¹²⁸ J. Vajs, o. c., str. 97–98.

¹²⁹ J. Vajs, o. c., str. 75.

¹³⁰ J. Vajs, o. c., str. 99.

Iz Konstantinove se mandale izvodi ovako:

Višepotezno je slovo.

Ju 𐬨

Glasovna vrijednost “ju”, brojna nesigurna.

Izvodi se iz grčkih ligatura, ili pak iz koptskoga ili avestijskoga pisma.¹³¹

Tvori se od trokutastoga i zakrivljenoga lijevoga dijela i kružića s desne strane vodoravne crte. U *Clo* je specifično.¹³²

Iz Konstantinove se mandale izvodi ovako:

Jednopotezno je ili dvopotezno slovo.

Esʿb, Qsʿb, Jesʿb, Jqsʿb, 𐬨, 𐬨, 𐬨, 𐬨

Glasovna je vrijednost “e, q, je, jq” (nazalno *e, o, s* jotacijom ili bez nje), brojna je vrijednost nesigurna.

Drugi se dio slova izvodio, tj. 𐬨, iz grčkoga kursivnoga 𐌶 (V), ili iz ligature ε + υ. Prema Tayloru, *jēsʿz* je ε + ευ, *jqsʿz* pak = o + ευ. Jagiću je prvo ευ a drugo ov.

Znaci za e i je ponegdje su svedeni na onaj za jotirani nazalni vokal, ponegdje pak postoje oba. Negdje u znaku za *jσ* izostaje kružić, i to zato što uopće nema međuprostora, ili zato što je međuprostor sveden na kvadratić koji nastaje od dvije paralelne poprečne crtice, i td.

¹³¹ J. Vajs, o. c., str. 75.

¹³² J. Vajs, o. c., str. 99–100.

Одељак из књиге Ђорђа Трифуновића
Ка почецима српске писмености, Београд, 2001.

О глагољици код Срба

Глагољица је необично писмо.³⁴³ Супротно начину писања ћирилице, основни градитељски чинилац глагољских слова јесу кратке цртице особено распоређене усправно и водоравно. Постапак глагољице је веома сложено питање, које се појавило у науци пре готово два века и остаје присутно у славистици до наших дана. Целовити приказ настанка и историјског развоја глагољице међу првима је написао Ватрослав Јагић као посебну књигу у оквиру чувене Енциклопедије словенске филологије 1911. године.³⁴⁴ Две деценије касније познати истраживалац глагољице Јозеф Вајс саставио је нови историјски преглед глагољице у који је унео сва важнија мишљења и тумачења о њеном настанку.³⁴⁵ Поред тога, стотине радова објављено је у часописима и зборницима, што је само делимично библиографски обрађено.³⁴⁶

³⁴³ Глагољица као назив за писмо јавља се од XIX века и долази од старословенског глагола глаголати (говорити).

³⁴⁴ И. В. Ягичъ, *Глаголическое письмо*, Энциклопедія славянской филологии. Выпуск 3, Санктпетербургъ 1911, стр. 51–262 + XXXVI табли

³⁴⁵ J. Vajs, *Rukovět' hlaholske paleografije. Uvedení do kněžního písma hlaholského*, V Praze 1932, стр. 178 + LIV табле

³⁴⁶ Уз свој енциклопедијски чланак о глагољици Петар Илчев доноси библиографију до 1976. године у: Кирило-Методијевска енциклопедија, I, София 1985, стр. 491–509. Посебан зборник радова посвећен глагољци појавио се 1971. године као 21. књига „Слова“, часописа Старославенског института у Загребу. Године 1996. одржан је у Бечу симпозион

Писмо које су саставили Ћирило и Методије, то су истраживања несумњиво показала, била је глагољица. Облицима и саставом слова потпуно је одражавала гласовни склоп дијалекта који је узет за основу словенског књижевног језика. Споменици писани првобитном глагољицом, нажалост, нису познати. Сада о тим споменицима можемо судити само на основу једног и по до два века млађим преписима. Словенска глагољска писменост ширила се у Великој Моравској и Панонији, одакле су је после смрти светог Методија (885) ученици пренели у јужне крајеве. Овде се глагољица неговала у изворним списима и бројним преписима, од којих су се неки сачували само у ретким класичним глагољским рукописима с краја X и почетка XI века (Зографско јеванђеље, Маријино јеванђеље, Асеманијево јеванђеље, Синајски евхологион, Синајски псалтир и др.).

Убрзо после доласка ученика Солунске браће у јужне и бугарске крајеве, о чему нам кажу старија и новија истраживања, састављена је ћирилица. Глагољица се и даље упоредо употребљава, све до почетка XII века, када потпуно преовладава ћирилица. Иако су у том раздобљу оба писма била равноправна, глагољица се више неговала у Западној Бугарској, Самуиловом царству и све до Јадранског мора, где се у хрватским крајевима одржала до XIX века као угласта глагољица. Српске земље су припадале том великом пространству, те је сасвим природно да су и најстарији српски непознати нам списи и преписи били претежно писани глагољицом. Ретка су мишљења, без икаквих чвршћих доказа, како се у српским земљама у почетку није употребљава-

посвећен глагољци, чији је рад приказала Славија Брлиева у часопису *Старобългаристика*, XXI, 2, София 1997, стр. 107–112. Радови са овог симпозиона штампани су у зборнику *Glagolitica. Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*. Wien 2000 (издање Аустријске академије наука). Корисна библиографија и уз рад В. Станишића, *Глаголица и фонетическије алфавитиј среднеј Европы*, *Balkanica*, XXV–1, Belgrade 1994, стр. 267–285.

ла глагољица. Ђорџи Поп-Атанасов, на пример, пише — „во средновековна Србија се употребувало исклучиво кирилското писмо“, а да се представници Охридске књижевне школе служе глагољцом и током X века.³⁴⁷ Из каснијег излагања јасно ће се видети да се ова тврдња не може одржати. Недостатак непосредних оновремених извора не значи да се глагољица није употребљавала. На подручју Западне Бугарске и охридских крајева, рецимо, где се глагољица најдуже користила, готово да нису нађени глагољски натписи. Једино је у цркви Светог Наума на Охридском језеру откривен глагољско-ћирилски графит из XII века. На моравско-панонском подручју, колевци глагољице, није нађен ниједан глагољски натпис (Бранко Фучић).

У руској писмености нема рукописа писаних у целини глагољцом. Григориј Андрејевич Иљински, састављајући списак руских ћирилских рукописа са глагољцом, навео је петнаест књига од XI до XVI века у којима се јављају глагољска слова, речи, ретко редови, неколико пута иницијали (Јевгењевски псалтир, XI век) и кратки записи.³⁴⁸ Татјана Рождественска проучавала је десет глагољских натписа и фрагмената XI века откритих у Софијском собору у Новгороду. Полазећи од ових сведочанстава, закључила је да је већина познатих руских глагољских натписа од X до XII века и половина ћирилских рукописа са глагољским додацима —

³⁴⁷ Ѓ. Поп-Атанасов, *Оригинално литературно дело од IX–X век*, Спектар, 9, Скопје 1987, стр. 22. Када говори о великом географском подручју на коме се употребљавала глагољица од IX до краја XII века, Вјекослав Штефанић уопште не укључује Србију: „То је Велика Моравска, Панонија и Чешка, Бугарска и Македонија, Босна и Захумље, Хрватска те према сјевероистоку Молдавија и Русија“ (V. Štefanić, *Prvobitno slavensko pismo i najstarija glagoljska epigrafika*, Slovo, 18–19, Zagreb 1969, стр. 14).

³⁴⁸ G. Il'inskij, *Погодинские кирилловско-глаголические листки*, Byzantinoslavica, I, Praha 1929, стр. 86–118. Упор. *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР, XI–XIII вв.*, Москва 1984, бр. 29, 30, 59, 60.

везана за Новгород и Северну Русију. На основу тога претпоставља да је глагољска традиција у Новгороду имала чврсту основу и самостални развитак. „Новгород као центар писмености представља неприкосновену зону за развитак ћирило-методијевске традиције у Русији“, закључује Т. Рождественска.³⁴⁹

Михаил Несторович Сперански указао је како су изворна и преведена дела најстарије бугарске књижевности доспевала у Русију из западнобугарских и охридских крајева. Глагољски предлошци ових дела могли су да стижу до руских предела и далеког Новгорода и пре и после званичног покрштавања Русије (988).³⁵⁰ Колико је Новгород са далеког Севера заиста имао духовне везе са охридским крајевима, може показати пример из средњовековног живописа. Виктор Никитич Лазарев говорећи о стилско-уметничким паралелама са живописом у Светој Софији у Новгороду (после 1109. године), указује, поред осталог, и на велику блискост са сликарством двеју цркава из околине Струмице — Свети Леонтије у Водочи (прва половина XI века) и Богородица Елеуса у селу Вељуси (после 1080. године).³⁵¹

На великом простору Бугарске кнежевине и царства, које је пружио гостопримство ученицима Ћирила и Методија, сачувало се врло мало трагова некадашњег распрострањеног и богатог глагољског наслеђа. Међу ретким траговима прво место припада најстари-

³⁴⁹ Т. Рождественская, *Древнеболгарская эпиграфическая традиция и новгородская эпиграфика XI–XV вв.*, Старобългаристика, XIV, 2, София 1990, стр. 51–58.

³⁵⁰ М. Сперанский, *Откуда идут старейшие памятники русской письменности и литературы?* Slavia, VII, Praha 1928–1929, стр. 516–535.

³⁵¹ В. Н. Лазарев, *Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы*, Москва 1978, стр. 160. За цркве вид. В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, стр. 11–12, 180–181, који скреће пажњу и на друге сличности између иконографских формула из Вељусе и руских фресака XII века.

јим уопште словенским натписима на камену. То су три натписа у престоници Преславу, који се односе на избор Симеона за кнеза 893. године. Сви су писани ћирилицом, али се на неколико места јављају и глагољска слова.³⁵² У десетак бугарских ћирилских рукописних књига од краја XI до XIV века срећу се глагољском писана слова, речи, заглавља, бројеви и кратки записи.³⁵³ Један од ових рукописа, такозвани „Песнивец“ (псалтир са тумачењима), писан за бугарског цара Ивана Александра 1337. године, бугарском редакцијом, има неколико псалама обележених редним бројевима помоћу глагољских слова са бројном вредношћу. Ова лепо украшена књига била је, изгледа, у XV веку у српској средини, јер под годином 1456–1457. има српскословенски запис о смрти деспота Ђурђа Бранковића.³⁵⁴

³⁵² И. Гошев, *Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в.*, София 1961. — Кратак преглед позне глаголице код Бугара и Срба доноси А. А. Турилов у: Б. Н. Флоря, А. А. Турилов, С. А. Иванов, *Судьбы Кирилло-Методиевской традиции после Кирилла и Методия*, Санкт-Петербург 2000, стр. 94–99.

³⁵³ V. Jagić, *Weitere Spuren der glagolitischen Buchstaben in den cyrillischen Handschriften*, Archiv für slavische Philologie, XXIV, Berlin 1902, стр. 313–314; X. Кодов, *Фрагмент от старобългарски ръкопис с глаголическа приписка*, Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му. София 1966, стр. 121–131; А.-Е. Tachiaos, *The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossikon) on Mount Athos*, Thessaloniki 1981, бр. 7; Б. Христова, Д. Караджова, А. Икономова, *Български ръкописи от XI до XVIII век запазени в България. Своден каталог*, I, София 1982, бројеви 1, 3, 5, 19; N. Schidlovsky, *A Note on the Slavic Modal Signature*, Cyrillomethodianum, VIII–IX, Thessaloniki 1984–1985, стр. 175–181; Б. Райков, С. Кожухаров, X. Миклас, X. Кодов, *Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора*, София 1994, бр. 106. Докторска дисертација Борјане Велчеве „Глаголицата на Балканите до начало на XIII век“ позната нам је у приказу Ангелине Минчеве у: *Българистика. Осведомителен бюлетин*, 3, София 1989, стр. 48–54. Недавно је објављен већи део дисертације: Б. Велчева, *Късната българска глаголица*, Кирило-Методиевски студии, 12, София 1999, стр. 87–152.

³⁵⁴ X. Кодов, *Опис на славянските ръкописи в Библиотеката на Българската академия на науките*, София 1969, стр. 11–16.

Епиграфске грађе глагољицом писане највише је сачувано у хрватским крајевима. Натписи, који нису старији од XI века, потичу са крајњег запада, из Истре и са Кварнерских острва. На супротној, пак, страни Балканског полуострва, у добруданском селу Басарабу, на старом стубу у цркви сачувано је пет глагољских слова, вероватно, с краја X века.³⁵⁵

У време Климентовог епископства у западним и југозападним крајевима Бугарског царства неговала се глаголица. Она живо постоји у овим областима и после његове смрти (916), у X и XI веку.³⁵⁶ Српске земље окренуте овом простору, као што смо видели у глави трећој, почеле су врло рано да прихватају дела бугарске књижевности и писмености писана глагољицом. То се може пратити непосредно, преко дела писаних глагољицом, и посредно, преко ћирилских списа са препознатљивим наслеђем из глагољске епохе.

На основу гласовних и речничких особености може се рећи да је глагољско Маријино јеванђеље настало на српском говорном подручју најкасније почетком XI века.³⁵⁷ Времену Маријиног јеванђеља припадали би кратки глагољски натписи урезани у још непечену керамику или угребани на старије керамичко посуђе. Поступак својствен епиграфским споменицима.

³⁵⁵ V. Štefanić, *Prvobitno slavensko pismo i najstarija glagoljska epigrafička*, стр. 30–37.

³⁵⁶ Б. Велчева, *Глаголицата и школата на Климент Охридски*, Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му. София 1966, стр. 133–141.

³⁵⁷ О Маријиним јеванђељима вид. у првој глави књиге, напомене 19–27. О три глагољска споменика, Маријино јеванђеље, Гршковећев и Михановићев одломак, сада ће бити врло мало речи зато што им више пажње посвећујемо у првој глави књиге.

Најпре уломак са Чечана. Чечан је брдо (728 м) у атару села Брусник, између села Дубовца и Брусника, југозападно од Вучитрна. На Чечану се живело од антике до средњег века. Наш уломак припада последњем раздобљу живота на Чечану, од IX до XI века. То је део рамена крчага, рађеног на витлу, од добро пречишћене и печене земље, углачане површине окер-црвене боје, величине 75 × 45 мм. Судећи по облику, уломак одговара такозваним амфороидним крчазима, који су били веома распрострањени на словенском простору.³⁵⁸

После израде крчага, неко је (да ли грнчар) заштиљеним предметом урезао у непечену земљу знаке, симболе и слова. Сада се на уломку види крст са четири разлистала крака. Испод њега, до подножја крста, остала су само четири слова обле глагољице, која дају реч шѣѣ (у ћирилској транслитерацији *шест*). У наставку речи, на самој ивици уломка виде се два трага слова, што би могло да буде танко јер (ѣ : њ), које се писало на крају речи „шест“ у основном облику (*шѣѣ*). Близу горњег крака крста урезано је шест кратких усправних црта спојених једном дужом попречном (као чешаљ). Можда овај знак представља број 6, који је доле исписан словима. Слова *е* и *с* имају особености које им одређују велику старину. Према палеографском прегледу слова Јозефа Вајса³⁵⁹ *е* и *с* са уломка веома су слични истим словима из глагољских рукописа X–XI века, што би, усаглашено са врстом посуде, одредило и време настанка глагољског натписа.

Нађен, а, вероватно, и настао у граничном појасу према српским земљама, уломак са Чечана нам несум-

³⁵⁸ Опис уломка са студијом: Гордана Томовић, *Глагољски натпис са Чечана*, Историјски часопис, XXXVII, 1990, Београд 1991, стр. 5–19. Застута за проналазак уломка припада историчару Рељи Новаковићу, који га је откупио од мештанина у селу Дубовцу 1981. године. Вид. Г. Томовић, *Глагољица*, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, стр. 112–114.

³⁵⁹ J. Vajs, *Rukovět' hlaholske paleografije*, стр. 80–81, 90–91.

њиво потврђује претпоставку — да је глагољско наслеђе притицало у Србију и из охридских крајева и простране епископије Климента Охридског. Бранко Фучић, познати истраживалац глагољске епиграфике, на основу најстаријих хрватских глагољских натписа успоставио је јужни пут глагољице који је спајао охридско-бугарско подручје са хрватским.³⁶⁰ Полазећи од јаког глагољско-ћирилског извора, овај пут је морао да пролази преко српских земаља, остављајући препознатљиве трагове, еда би се завршио у далекој Истри. Тако, када говори о кратком глагољско-ћирилском натпису са цркве Светог Петра у Шуми у Истри, из XII века (Супетарски уломак), Б. Фучић овако закључује: „Појава ћирилице на Супетарском уломку потврђује јужни пут славенске писмености којим су у XI–XII ст. долазила из Македоније у хрватске земље истовремено оба славенска писма, глагољица и ћирилица. Супетарски уломак показује да се у то вријеме јужни пут протезао све до средње Истре.“³⁶¹

Далеко од Чечана, у североисточним српским крајевима, посведочени су и други глагољски натписи из истог времена, X–XI века. У средњовековном гробу античког утврђења на ушћу речице Песаче у Дунав пронађена је, крај ногу покојника, античка опека са накнадно урезаним глагољским натписом, односно именом Федор³⁶²: ⱮⱮⱮⱮ (у ћирилској транслитерацији фѣдор). На крају речи, после слова *p* урезано је још једно слово које личи на глагољско *p*. То, чини нам се, може бити ћирилско јер (ѣ или љ), коме је место на крају речи иза сугласника (фѣдорѣ или фѣдорљ). Судећи по особеном облику слова *ф* и *е* на таблицама Јозефа Вајса³⁶³, песачки натпис би могао да припада X–XI веку. У Гамзиграду у ра-

³⁶⁰ B. Fučić, *Glagoljska epigrafika. Kulturno-historijski vidovi*, Zagreb 1982, стр. 4–6.

³⁶¹ B. Fučić, *Supetarski ulomak*, Slovo, 38, Zagreb 1988, стр. 60.

³⁶² Г. Томовић, *Глагољски натпис са Чечана*, стр. 10, 16.

³⁶³ J. Vajs, *Rukovět' hlaholske paleografije*, стр. 80–81, 93.

новизантијском градском насељу, које је расељено 1072. године, пронађен је у словенском слоју крчаг са две дршке на чијем је доњем делу накнадно урезан глагољски натпис, од којег се могу разазнати само четири последња слова *сойе*³⁶⁴: *ꙗꙗꙗ* (у ћирилној транслитерацији *сопе*). Глагољска слова су, вероватно, и у овај крчаг урезивана у X–XI веку.

На основу облика слова наведених натписа тешко је доносити коначне закључке. Но, ипак, може се рећи да су глагољска слова са наших натписа слична оним у споменицима насталим у Моравској (Прашки одломци) или на Југу (Зогграфско јеванђеље, Маријино јеванђеље и др.). То истовремени иде у прилог нашем разматрању — да је писменост у српске области долазила са севера, из Моравске, и са југа, из бугарско-охридских крајева. Глагољица се, значи, врло рано проширила у српским крајевима, јер је, ево, налазимо у широкој употреби, као што су крчазе (Чечан, Гамзиград) или опека са именом, можда, покојника (Песача).

Михановићев одломак, односно, читав апостол, настао је, као што смо видели, у првом полустолећу XII века, у оним српским областима где су писани Мирослављево и Вуканово јеванђеље, Јерусалимски палимпсест и Листови Срезњевског, потписи великог жупана Стефана Немање и кнеза Мирослава и Хиландарска оснивачка повеља.³⁶⁵ Два сачувана листа особена су слика суживота два писма у најстаријем добу српско-словенског језика, када је већ укорењена глагољица у својој јединствености морала да се повлачи пред ћирилицом, која је брзо почела да осваја простор православних Словена.

Ток смењивања глагољице ћирилицом свакако је дуго трајао. Више поколења преписивача и читалаца

³⁶⁴ Г. Томовић, *Глагољски натпис са Чечана*, стр. 10, 16.

³⁶⁵ О Михановићевом одломку апостола вид. у првој глави књиге, напомене 53–62.

најпре је знало упоредо оба писма, али са претежном употребом ћирилице. После тога су пристизали нараштаји који су лако читали глаголицу, али су писали ћирилицу. Ово раздобље је код Срба врло дуго трајало, као што ћемо видети, све до XIV, па и XV века. О томе нам речито говори коришћење Маријиног јеванђеља код Срба до XIV столећа, а можда и касније. Сличну је судбину имао је и Гршковићев одломак апостола, односно читав апостол. Доследно писан само глаголицом, у првом полустолећу XII века, овај апостол се, као и Маријино јеванђеље, дуго употребљавао код Срба, о чему на маргинама сведоче српском ћирилицом писана богослужбена упутства најкасније почетком XIV века.

У Руској националној библиотеци у Санкт-Петербургу чува се једна цела тетрада (свешчица) од осам пергаменских листова, што чини само део веће рукописне целине у манастиру Свете Катарине на Синају. То је зборник житија, слова и апокрифа писан ћирилицом и бугарском редакцијом, са русизмима, у XIII веку. Рукопис је, иначе, палимпсест. Испод ћирилског текста види се првобитни испрани слој са глагољским текстом (део из осмогласника). Хорас Г. Лант, који је проучавао овај рукопис, постанак глагољског текста ставља у крај XI века и везује га за Рашку или Захумље. Борјана Велчева разматра могућности настанка глагољског текста у Рашкој или Захумљу, те налази да Лантов палимпсест има заједничких црта са правописом Мирослављевог јеванђеља. То је, рецимо, писање и уместо **ѡ** иза **к**, **г**, **х**. Ова ретка појава у старословенским споменицима, а посведочена у Лантовом палимпсесту, позната је у Мирослављевом јеванђељу. У Лантовом палимпсесту среће се и једна особина спроведена у Мирослављевом јеванђељу: да се (у непрекидном писању) крај једне и почетак друге речи назначи одређеном употребом слова. Тако имамо име **ѡмю**, **ѡже ѡсть** (уместо име **ѡмю**, **ѡже ѡсть**) и сл. Стављајући Лантов палимпсест у крај XI или, вероват-

није, у XII век, Б. Велчева закључује о двојници преписивача (палимпсеста и Мирослављевог јеванђеља): „Изгледа да су двојица преписивача била везана за један књижевни центар (у различито време?).“³⁶⁶

У досадашњој литератури није указивано на чињеницу — да је Асеманијево јеванђеље, класични старословенски споменик писан глагољицом крајем X или почетком XI века, дуже времена био у српској средини.³⁶⁷ Рукопис садржи апракос-јеванђеље, то јест јеванђелска чтенија у суботу и недељу у току читаве прквене године, и у другом делу — забелешке о празницима по календарском редоследу (месецослов). Украшен је многобројним разнобојним заставицама и иницијалима. Пронашао га је у Јерусалиму 1736. године оријенталист арапског порекла Јосиф Симон Асемани (1687–1768), тада префект Ватиканске библиотеке. После његове смрти рукопис је припао Ватиканској би-

³⁶⁶ О Гршковићевом одломку апостола вид. у првој глави књиге, напомене 32–52. — О Лантовом палимпсесту (тако га зове Б. Велчева) у Руској националној библиотеци (сигнатура Q.п. 1.64, 8 листова величине 190 × 135 mm) вид. H. G. Lunt, *On Slavonic Palimpsest*, American Contributions to the Fourth International Congress of Slavistics. Moscow, September 1958, Gravenhage 1958; В. М. Загребин, *О происхождении и судьбе некоторых славянских палимпсестов Синая*, Из истории рукописных и старопечатных собраний (Исследования. Обзоры. Публикации). Сборник научных трудов, Ленинград, Изд. Публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1979, стр. 61–80; *Сводный каталог*, стр. 276, бр. 305; Б. Велчева, *Късната българска глаголица*, стр. 117–119.

³⁶⁷ Асеманијево јеванђеље има 150 пергаменских листова величине 220–230 × 165–175 mm. Налази се у Ватиканској апостолској библиотеци под бројем 3 (Codex Vaticanus Slavicus 3 Glagoliticus). Последњи опис рукописа: А. Джурова, К. Станчев, М. Япунджич, *Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека*, София 1985, Vat. Slav. 3. Библиографија о споменику: В. Иванова-Мавродинова, А. Джурова, *Асеманиевото евангелие. Старобългарски глаголически паметник от X век*, София 1981; Д. Минев, *Асеманиево евангелие*, Кирило-Методијевска енциклопедија, I, София 1985, стр. 124–134. Р. Вечерка у: *Старославянский словарь*, стр. 15. За датовање упор. и Љ. Васильев, *Нов йодайшак о времену наштапка Асеманијевог јеванђеља*, Археографски прилози, 10–11, Београд 1988–1989, стр. 13–18.

блиотеци у Риму као једна од најдрагоценијих књига збирке словенских рукописа.

Не зна се где је књига писана и украшена. Претпоставља се да је настала у западним крајевима Бугарског царства. Дакле, у областима окренутим и отвореним према српским земљама. Није познато ни како се књига нашла у Јерусалиму. Михаил Несторович Сперански претпостављао је да је најпре пренесена на Синај, у манастир Свете Катарине, где су у то време већ постојале бугарске и српске насеобине.³⁶⁸ Одавде је књига могла да доспе у Јерусалим, где су Срби већ од времена светог Саве и, нарочито, краља Милутина имали своје цркве и манастире.³⁶⁹ Можда се књига обрела управо у манастиру Светих архангела Михаила и Гаврила, здању краља Милутина, где се и иначе у то време налазила велика збирка српских и словенских рукописа. Као што је то био случај са Маријиним јеванђељем или Гршковићевим апостолом, тако су сада и Срби монаси могли на богослужењу да читају из Асеманијевог јеванђеља. Да се књига, вероватно, овде читала у XIV веку, сведоче нам српски записи из овог времена.

Када се 1929. године појавила црно-бела фототипија целе књиге у природној величини, могао је добро да се види распоред и положај свих накнадних записа.³⁷⁰ Међу бројним ћирилским записима из разних временских раздобља за српско наслеђе посебно је значајна мања скупина записа писана једном руком. Језик за-

³⁶⁸ М. Н. Сперанский, „Злые дни“ в приписках Ассеманова евангелия, Македонски преглед, VIII, 1, София 1932, стр. 41–53.

³⁶⁹ О српским црквама и манастирима у Јерусалиму: Ђ. Трифуновић, *Сѣшара срѣска књижевности*, стр. 211–214.

³⁷⁰ Прво издање Асеманијевог јеванђеља приредио је глагољским словима Фрањо Рачки (Загреб 1865), а друго, латиницом — Иван Чрнчић (Рим 1878). Јозеф Вајс и Јозеф Курц припремили су прво фототипско издање (*Evangeliarium Assemani*, I, Прага 1929). Две и по деценије касније Ј. Курц је објавио споменик у ћирилној транслитерацији: *Evangeliář Assemanův. Kodex Vatikánský 3. slovanský. Díl II. Uvod, text v prepise cyrilském*,

писа је чист српскословенски, српска редакција. Срећемо неколико црта својствених српском народном (говорном) језику. Упитна и односна заменица „који“ у књижевном језику је *кѣи*. Врло рано, међутим, у српским споменицима писаним народним језиком јавља се облик *кои*³⁷¹, што налазимо у 2. и 5. запису. У 4. запису срећемо будуће време као што је у народном језику („и сија ће бити и минути“ — и ово ће бити и минути).³⁷² Има и упрошћавања писања у духу говорног језика: у 2. и 5. запису треба *тевѣ*, а не *теве*; у 4. запису правилно је *выше*, *выти*, а не *више*, *вити*. Пошто Јозеф Курц, Аксинија Џурова и Красимир Станчев нису штампали све српске записе, преносимо их овде у целини.³⁷³ Први запис само исписан је на средини десне маргине предње стране првог листа; сви остали записи писани су на доњим белинама странице. Испред сваког записа је крст (†), што се, иначе, често јавља на почецима српских повеља уместо речима исказане инвокације (У име Оца и Сина и Светога Духа).

(1) 1a

† г[оспо]д[и]нѣ

(2) 68a

† ѡхъ тебѣ, ѡкаѡана д(оу)ше• кои час(ѣ) ждѣтъ тебѣ

poznámky textové, seznamy čtení. Vydal Josef Kurz. Praha 1955. Друго фототипско издање, у боји, приредили су Вера Иванова-Мавродинова и Аксинија Џурова (*Асеманиево евангелие. Факсимилно издание*, Софија 1981). Ово издање је приказала Зденка Рибарова и подробно навела предности прве фототипије (Slovo, 35, Zagreb 1985, стр. 164–171).

³⁷¹ Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, 3, Београд 1863, стр. 519.

³⁷² У српском говорном језику још пре писаних споменика развио се нарочити облик за будуће време: скраћени облици глагола *хѣти* у садашњем времену (*ћу*, *ћеш*, *ће*, *ћемо*, *ћете*, *ће* или *те* и *ке*) налазили су место испред или иза инфинитива (А. Белић, *Историја српскохрватског језика*. Књига II, свеска 2: *Речи са конјугацијом*, Београд 1951, стр. 136).

³⁷³ Скраћенице под титлом разрешујемо помоћу полукружних заграда, а без титле помоћу угластих. Преносимо изворно писање тачке и запете.

(3) 1326

† азъ ѿсмы· с(вѣ)тъ мнѣ· ходѣи по мнѣ не има
тъ· ходити въ тѣмѣ· нѣ иматъ с(вѣ)тъ
и животъ —

(4) 133a

† си в(ѣ)са дѣвельнага више и минѣше
и сиѣ те бити и минѣти

(5) 137a

† ѡхъ тебе збога д(оу)ше· кои час(ѣ) ждѣтъ

Јозеф Курц писмо ових српских записа назива „босанска ћирилица“. Аксинија Џурова и Красимир Станчев одбацују ово одређење („е неточно“) и веле да су записи исписани пословним писмом („с делово кирилско писмо“) карактеристичним за другу половину XIV — почетак XV века. Њихово мишљење је недоречено зато што не наводе за коју је средину, односно редакцију, карактеристично писмо ових записа.

Писмо наведених записа среће се у српским повељама одређеног раздобља. Од времена краља Милутина образовао се нарочити српски канцеларијски брзопис који је временом почео да добија посебне облике.³⁷⁴ Из Рашке се касније проширио у Босну и Хум. Особено писмо записа се слаже са графијом српских повеља из друге половине XIV и почетка XV века.³⁷⁵ Писар наших записа је, дакле, са српског говорног подручја, који је у другој половини XIV или почетком XV века исписао своје редове. Где? Записе је највероватније исписао неко од Срба монаха у Јерусалиму, у српском манастиру Светих архангела Михаила и Гаврила. Налазећи се у

³⁷⁴ V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I, стр. 12–13; V. Mošin, *Metodološke bilješke o tipovima pisma u cirilici*, Slovo, 15–16, Zagreb 1965, стр. 150–182.

³⁷⁵ Вид. снимке повеља у: *Поглед у прошлост. Документи приморских архива од X–XIX века*. Дубровник, Задар, Кошор, Београд 1957, табле XIII, XX, XXV; Д. Синдик, *Повеље српских џаџиријаха Саве, Свиридона и Никодима*, Хиландарски зборник, 9, Београд 1997, слика 3.

српској средини, Асеманијево јеванђеље, значи, могло је још у XIV и XV веку да се употребљава у манастиру Светих архангела као свештена књига. У то време и Маријино јеванђеље и Гршковићев одломак (апостол) користе се на богослужењу код Срба.

Садржина записа нам открива да је њихов састављач био духовно и образовано лице. Тако, трећи запис чине речи Исуса Христа из Јеванђеља по Јовану VIII, 12 (Ја сам светлост света; ко иде за мном, неће ходити по тами, него ће имати животну светлост). Други и трећи запис (Ох теби, јадна душо, који час чека тебе; Ох теби, убога душо, који час чека тебе) имају синтагме својствене византијској химнографији („окајана душе“, „убога душе“).³⁷⁶ Четврти запис посвећен је пролазности (Све ово старо било је и прошло и ово ће бити и проћи).

Простор српских говора ушао је у једну научну претпоставку о постанку Кијевских листића (Кијевског мисала), глагољског споменика из X или XI века.³⁷⁷ Језику споменика (панонизми, чехизми и др.) и нарочито његовим надредним знацима посвећени су бројни радови.³⁷⁸ Познати чешки славист Вацлав Вондрак посветио је

³⁷⁶ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, II, Санктпетербургъ 1895, стубац 640, III. Санктпетербургъ 1903, стубац 1114.

³⁷⁷ Кијевски листићи — седам пергаменских листова (136–145 × 102–108 мм), чувају се у Академији наука у Кијеву. Прва страна првог листа је из XI–XII века (из апостола), а све остало је део мисала (преведеног са латинског сакраментара), X или XI век. Споменик је издаван неколико пута. Први га је објавио И. И. Срезњевски (Кијев 1874). Критичко издање приредио је Куниберт Молберг (Рим 1928).

³⁷⁸ Богату библиографију о Кијевским листићима доноси Ангелина Минчева у: Кирило-Методиевска енциклопедия, II, София 1995, стр. 248–260. Прегледну историју проучавања излаже Олга Недељковић — *Ascenti ili neume u Kijevskim listicima?* Slovo, 14, Zagreb 1964, стр. 25–51. Упор. В. М. Загребин, *Периодизация употребления надстрочных знаков в средневековых сербских рукописях и надстрочные знаки Киевских глаголических листков*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, стр. 469–479.

Кијевским листићима посебну књигу.³⁷⁹ Прихватајући Јагићево мишљење да је првобитни текст настао у панонско–словеначкој области и да чехизми припадају, касније, Чеху преписивачу, В. Вондрак је претпостављао да је тај Чех преписивач радио у српским крајевима. Његов препис су средином X века преписала два Србина, који су оставили трагове свог језика, нарочито у постављању знака за дужину изнад крајњег **ъ** у генитиву множине. Овде се тај знак (˘) над последњим **ъ** у генитиву множине тумачи као србизам. Означавање дужине овог **ъ** појављује се попут два полугласника (**ѡѡ**) у генитиву множине српских текстова XIII–XIV века (**ѡѡѡѡ**, **сиѡѡѡ**).³⁸⁰ Стјепан Михајлович Куљбакин и Ватрослав Јагић убрзо су оспорили Вондракову претпоставку. Но, српски говори, као и јужнословенски уопште, остаће и даље као једна од могућности у тумачењу и проучавању Кијевских листића.

У дугом и богатом српском писаном наслеђу срећу се ћирилски споменици са глагољским словима или читавим речима исписаним глагољицом. Ова појава није слика смењивања једног писма другим. Смењивање глагољице ћирилицом био је свакако дуг ток који је остављао упечатљиве трагове у најстаријим и сада нам непознатим писаним споменицима. Присуство глагољице у српским ћирилским споменицима од XII века може се схватити као узгредни и духовити знак образовања писара — да се глагољица још није заборавила.

³⁷⁹ V. Vondrák, *O původu Kijevských listů a Pražských zlomků a o bohemismech v starších církevněslovanských památkách vůbec*, V Praze 1904.

³⁸⁰ У ово време слично тумачење србизма изнео је и руски филолог Николај Кузмич Грунски (вид. О. Nedeljković, *Akcenti ili neume*).

Један од најстаријих споменика јесте епиграфски. Из области средњовековног Захумља познат нам је у камену уклесан ћирилски ктиторски натпис за цркву Светог архангела Михаила, коју је подигао Крсмир (Хумачка плоча). У низу ћирилских слова овог натписа, широко датираног од X до XIII века (биће да је крај XII), срећемо глагољска слова *е* (э) четири пута и *ѡ* (о) једанпут.³⁸¹ Глагољско обележје овом споменику даје и употреба слова *ђерв* (аѡханѡела), што га приближава Повели бана Кулина, Мирослављевом јеванђељу и Хиландарској оснивачкој повели.

У Јерусалимском палимпсесту, можда из средине XII века, не препознаје се само јако глагољско наслеђе, већ се налазе и глагољска слова. Климентини Ивановој припада заслуга што је у испраном тексту палимпсеста пронашла глагољска писмена. У синтагми *пѣславное чѣдо* само почетно *пѣ* написано је ћирилицом, а остало је глагољицом.³⁸²

У српским рукописима XIII и XIV века провлаче се глагољска слова и речи. Зборник слова светог Јована Златоустог (Златоструј), на пример, манастира Хиландара, из последње четвртине XIII века³⁸³, има на једној страни шест глагољских слова. У оквиру логичко-синтаксичке целине (низа), омеђене тачкама, писар их је исписао у средини: *ни ѡвѣщаѡѡѡ ѡѡ ѡѡ чим же имѣти* [= *ни ѡвѣщати се ни чим же имѣти*].³⁸⁴

У збирци изгореле Народне библиотеке у Београду налазио се апостол XII–XIII и XIII века, српске редакције, састављен из три дела. Средњи и најстарији део

³⁸¹ Б. Чигоја, *Најстарији српски ћирилски најѡииси*, стр. 13–15. Вид. у глави другој наше књиге напомену 95.

³⁸² У глави другој вид. напомене 115, 116.

³⁸³ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, бр. 386.

³⁸⁴ Фотографија 50а стране са глагољицом у: Ђ. Сп. Радојичић, *Старе српске ѡвеле и рукописне књиге у Хиландару*, Архивист, II, 2, Београд 1952, стр. 57, слика 5.

(XII–XIII век) на два места у заглављима имао је глагољицу.³⁸⁵

Бројем глагољских записа посебно се истиче међу српским рукописима апостол из Архива Српске академије наука и уметности³⁸⁶, у новије време датиран око 1366–1367. године.³⁸⁷ После преписивања нека друга рука исписала је са стране, на белинама, двадесетак бележака. Негде је писано ћирилицом, негде глагољицом, која је каткад мешана са грчким и ћирилским словима. Белешке се увек односе на одређено место у основном тексту апостола и доносе његово исправно читање.³⁸⁸ Тако, на 41. стих XXVII главе из Дела апостолских („вапијаше же ва место осопно оставише кораб“) односи се белешка писана глагољским, ћирилским и грчким словима: ꙗѡ ѡ ѡ маѡто ѡѡѡно [= пиши ѡ ѡ маѡто ѡѡѡно]. Овакав начин писања требало је да скрене посебну пажњу на одређена места приликом будућег тумачења или преписивања апостола.

Константин Јиречек је за време свог боравка у Бугарској имао прилику да се упозна са рукописом који се налазио у приватном власништву.³⁸⁹ Рукопис је већег формата, има дрвене корице, писан на пергамену у XIII

³⁸⁵ С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд 1952, бр. 43 (914)

³⁸⁶ Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига. Збирка Српске краљевске академије*, Београд 1901, бр. 20 (55)

³⁸⁷ Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982, бр. 55.

³⁸⁸ Издање бележака: Lj. Stojanović, *Ueber einen cyrillischen Apostolus serbischer Redaction mit glagolitischen Marginalglossen*, Archiv für slavische Philologie, XXII, Berlin 1900, стр. 510–525. Упор. М. Н. Сперанский, *Тайнопись в югославянских и русских памятниках письма*, Энциклопедия славянской филологии, 4.3, Ленинград 1929, стр. 4–5. После конзервације у конзерваторском одељењу Народне библиотеке Србије, неколико бележака у рукопису бр. 55 из Архива САНУ више се не може прочитати.

³⁸⁹ К. Jireček, *Zur glagolitischen Handschriftenliteratur*, Archiv für slavische Philologie, IX, Berlin 1886, стр. 307–308.

или почетком XIV века, срpske редакције. Садржи јеванђеља и Дела апостолска и календарски додатак. Књига није само добро очувана, већ је и чисто и марљиво писана. Позлаћени иницијали су испред Јеванђеља по Марку и ишарана поља испред почетка сваког јеванђеља (плаве арабеске на позлаћеној основи). Иако делује као да је потпуна, књизи недостаје запис о имену преписивача, месту и времену преписивања. Кроз цео рукопис, на доњим белинама испод основног текста, иста рука је црвеним мастилом исписала упутства за читања недељна и празнична. Сва упутства су писана ћирилицом до места из Јеванђеља по Матеју IX, 27, где су речи *ѡ двѣю слѣпѣѡу* у целини исписане глагољицом.

У збирци рукописа А. И. Хлудова (сада Државни историјски музеј у Москви) под бројем 13 налази се јеванђеље из средине XIV века, срpske редакције, које има глагољски запис *ѡ цѣстви же нѣсм*. Према М. Н. Сперанском запис је писан угластом глагољицом XV века.³⁹⁰

Некада се у збирци манастира Крушедола (сада у Музеју Срpsке православне цркве у Београду) налазио зборник из четврте или пете деценије XV века, који, поред осталог, има и редак препис Слова љубве деспота Стефана Лазаревића. На једној чистој страни исписано је више записа у познијим временима. Са леве стране уздуж крупним словима је најстарији запис. Прва реч је само ћирилским (попъ), а остале су глагољским *словима*: *попъ давидъ изъ белград(а)*. Овде се глагољица јавља у улози тајнописа. У основи је то обла глагољица са делимичним извитоперавањима и пренаглашавањем облика, као што је уношење кружића. Тешко је рећи из којег је времена глагољски запис. Судећи према неким историјским појединостима, чини нам се да би овај за-

³⁹⁰ М. Н. Сперанский, *Тайнопись*, стр. 8. М. Н. Сперански наводи овај запис као „указание на проникновение хорватской глаголицы в кирилловскую письменность на сербской территории“.

рилски текст уносили глагољска слова, нарочито д, ѡ и ѣ.³⁹⁵ Књига се, вероватно, употребљавала на богослужењу у неком од светогорских манастира, можда у самом Светом Пантелејмону, који су Срби обновили средином и у другој половини XIV века.

У науци познато Чајничко јеванђеље настало је у областима источне Босне крајем XIV или почетком XV века.³⁹⁶ На две чисте стране, у средини књиге (89б–90а), написан је глагољски текст. На левој страни исписана је непотпуна глагољска азбука. Иста рука је на десној страни исписала глагољицом одломак из Јеванђеља по Јовану XV, 17–20. Одломак није доследно писан глагољицом. На многим местима јављају се ћирилска слова (ї, к, м, ѿ, ч, ђ, ю). Судећи према начину и облику ћирилских слова, одломак је, вероватно, писан у првој половини XV века. Ћирилска слова у одломку несумњиво и јасно нам откривају да је писар са подручја где је владала рашка школа, како закључују Вјекослав Штефанић и Вера Јерковић.³⁹⁷ Писар одломка носио је у свести облу глагољицу, што је указао В. Штефанић. Но, рекли бисмо да је у „кројењу“ глагољских слова оставило препознатљиве трагове и лично, ћирилско, писмо писарево.

Преписивач Радосав крстјанин преписао је између 1443. и 1461. године, у западној Босни, Апокалипсу са додацима молитава и почетком Јеванђеља по Јовану.³⁹⁸

³⁹⁵ А.-Е. N. Tachiaos, *The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossikon) on Mount Athos*, Thessaloniki 1981, бр. 6.

³⁹⁶ Чајничко јеванђеље, односно четворојеванђеље, има 167 листова величине 150 × 195 мм. Чуvalo се у православној цркви у Чајничу (Босна). Вид. В. Јерковић, *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*, Нови Сад 1975.

³⁹⁷ V. Štefanić, *Glagoljski zapis*, стр. 5–8; В. Јерковић, *Палеографска и језичка испитивања*, стр. 49–51.

³⁹⁸ Апокалипса Радосава крстјанина, писана на хартији, има 60 листова величине 110 × 143 мм. Чува се у Ватиканској библиотеци у Риму. О рукопису: V. Jagić, *Analecta romana*, Archiv für slavische Philologie, XXV, Berlin 1903, стр. 20–36; V. Štefanić, *Glagoljski zapis*, стр. 8–15; А. Джуро-

При крају књиге Радосав је глагољским словима на посебној страни исписао кратак одломак из Посланице Титу II, 12–13. Разматрајући упоредо глагољске одломке у Чајничком јеванђељу и Апокалипси, В. Штефанић примећује да и у „Радосављевој запису [глагољском] има такођер нешто ћирилског елемента, и то у опћој стилизацији и у појединим словима“.³⁹⁹

Прегршт наведених примера из српских рукописа уверава нас да се код Срба познавала глагољица кроз читаво средњовековно раздобље. Поред тог спољашњег сведочанства о глагољници, има и унутарње, уграђено у саму ћирилицу. Српска ћирилица и њен правопис носе извесне особености које непосредно указују на глагољско порекло српске писмености. Међу њима се нарочито издваја глагољско слово *ђерв* (Ѣ).⁴⁰⁰ У класичној старословенској ћирилици није било одговарајућег знака за ово писмо. Имала га је само српска ћирилица, где се јавља у два облика, као угласто (Ѣ) и као обло *ђерв* (окренуто за 180 степени ч као чаша). У глагољници је *ђерв* служило за писање страних речи, углавном грчких (анђел, ђејена, Ђенисарет). За Србе, пак, глас *ђ* (као и *ћ*) био је обичан и устаљен још пре појаве писмености. Зато се *ђерв* писало и у речима из српских народних говора, као што је *граѢамъ* (грађам) у Повељи бана Кулина. *Ђерв* срећемо још у Мирослављевом јеванђе-

ва, К. Станчев, М. Јапунџич, *Опис на славјанските рѣкописи*, *Borg. illir.* 12; М. Харисијадис, *Фигурални иницијали у Радосављевој апокалипси*, *Зограф*, 9, Београд 1978, стр. 50–53.

³⁹⁹ Радосав је на горњој половини 59а стране исписао глагољском одломак из посланице. На доњој половини стране исти текст је преписан младом хрватском глагољском XVIII века (В. Штефанић).

⁴⁰⁰ М. Pavlović, *Знак Ѣ и njegove glasovne vrednosti*, *Slovo*, 6–8, Zagreb 1957, стр. 278–291. улази, углавном, у палеографско разматрање.

љу, Хумачкој плочи, Хиландарској оснивачкој повељи и Вукановом јеванђељу.

Само су Срби, дакле, могли већ у X и XI веку доследно да преносе глагољски текст ћирилицом. Тако, Николај Николајевич Дурново, који се бавио местом ћерва у склопу најстаријег словенског писма, с правом закључује: „бугарски писци XI века, као и руски, ово слово [ћерв] већ нису познавали и нису могли, преписујући с глагољице, да га ставе на место одговарајућег глагољског слова.“⁴⁰¹ О ћерву као изразито глагољском белегу у српској ћирилици говори се и у другим филолошким студијама. Александар Белић, на пример, пишући о ћерву у Мирослављевом јеванђељу, везује ово „јеванђеље са глагољском азбуком. Јер у старословенској ћирилици тога знака није било. Иако се мора претпоставити да су наши стари писци ћирилицу добили са истока, из старословенских споменика, ипак је јасно да су до тога времена код њих морали бити у употреби глагољски споменици које су они затим самостално транскрибовали ћирилицом и самостално нашли знак за глагољско ѡ (г у речима као ангелъ и сл.).“⁴⁰²

На основу стања из средине и краја XII века може се рећи да се у још дубљој прошлости образовао фонд српске ћирилице према глагољици. Тако, првобитна ћирилица код Срба, од које се нису сачували споменици, није још знала за сва прејотована слова, што је несумњиво утицај и наслеђе глагољице. Дакле, за групе *ја* и *је* на почетку речи и слога писало се *ѣ* односно *ѣ* (*ѣ*ко јако, *ѣ*же *је*же). Трагови некадашњег јаког утицаја глагољице на образовање српске ћирилице јасно се могу пратити у

⁴⁰¹ N. Durново, *Еще о происхождении старославянского языка и письма*, Byzantinoslavica, III, Praha 1931, стр. 76.

⁴⁰² А. Белић, *Учесће св. Саве и његове школе*, стр. 223. Упор. П. Поповић, *Југословенска књижевност око средине XII века*, стр. 106–108; П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, стр. 64, 70; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, стр. 42, 121; Д. Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд 1997, стр. 134–135.

Хиландарској оснивачкој повељи из 1198. године.⁴⁰³ Повеља је готово доследно писана у глагољској традицији. Нема прејотовано ꙗ и љ (само ꙗ и љ је) и има ђерв. Свако слово, осим једног, има одговарајући знак у глагољници. То је за ћирилицу особена лигатура ук (8), која се развила из два слова (оник оу), а води порекло из грчког писма. Ук се у повељи јавља двадесетак пута, а оник (оу) преко деведесет пута. Хиландарска оснивачка повеља једини је сачувани изворни спис настао у непосредној близини светог Саве. Свети Сава је, изгледа, и учествовао у њеном састављању.⁴⁰⁴ Повеља нам, значи, наговештава и какву је ћирилицу Сава, односно Растко, могао да учи у дечачким годинама. Била је то ћирилица по своме саставу скоро иста као глагољица. Зато је Сава са лакоћом, вероватно, читао глагољске књиге, које у његово време још нису биле велика реткост.

Поред Хиландарске оснивачке повеље, јако глагољско наслеђе препознаје се у Јерусалимском палимпсесту, Листовима Срезњевског и Мирослављевом јеванђељу, о чему је већ било речи у глави другој. Екатерина Дограмаџијева је недавно нашла и непосредне трагове глагољице у Мирослављевом јеванђељу: на четири места означавају се бројеви према бројним вредностима глагољских слова.⁴⁰⁵ Глагољског порекла су и нека српска ћирилска четворојеванђеља, писана иначе рашким правописом средином XIII века, као што су Хиландарско и Мокропољско јеванђеље.⁴⁰⁶ Позната дела Златног доба бугарске књижевности изворно су писана глагољницом у Преславу. Многа су се врло рано нашла у

⁴⁰³ Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља светог Симеона и светог Саве*, Осам векова Студенице. Зборник радова, Београд 1986, стр. 49–60.

⁴⁰⁴ Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља*, стр. 51–52.

⁴⁰⁵ Е. Дограмаџијева, *Нови дани за апракосите от мирославовски тип*, Старобългаристика, XXIII, 1, София 1999, стр. 3–13.

⁴⁰⁶ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, стр. 128.

српској средини. Шестоднев, на пример, Јован Егзарх је писао глагољцом. У богатој преписивачкој традицији овога дела трагови некадашњег глагољског изворника најоучљивији су у српском препису Теодора Граматика (Спана) из 1263. године.⁴⁰⁷

Нису ретки српски ћирилски рукописи који излазе из глагољске основе. У Руској националној библиотеци у Санкт-Петербургу, рецимо, чува се требник писан српском редакцијом у време краља Стефана Драгутина (1276–1282). Садржи, поред осталог, чин погребца са стихирама у азбучном редоследу. Вјачеслав Михајлович Загребин нашао је да својеврсне омашке преписивача и глагољски азбучни редослед стихира у чину погребца несумњиво указују на глагољску основу протографа овог требника. Словен преводилац са грчког очигледно је владао глагољцом, којој је прилагодио свој превод стихира.⁴⁰⁸ У иницијалима Вукановог јеванђеља препознају се далеки узор иницијалне орнаментике глагољских рукописа XI века (Асеманијево јеванђеље, Синајски евхологион, Синајски псалтир и др.).⁴⁰⁹

У трагању за коренима српске писмености уверили смо се да су најстарији и непознати нам списи претежно били писани глагољцом. Неминовно смењивање или потискивање глагољице ћирилицом код Срба дуго је трајало. Временом се глагољица угасила као званично писмо, али се није заборавила све до XIV и XV века. Ретке древне глагољске књиге дуго су се употребљавале на богослужењу у српским земљама и међу Србима на Светој Гори и у Светој земљи.

⁴⁰⁷ Т. Славова, *Глаголическата традиција и преславската книжнина*, Старобългаристика, XXIII, 1, София 1999, стр. 35–46.

⁴⁰⁸ В. М. Загребин, *Заупокойные стихири азбуковне в сербском требнике XIII века*, Археографски прилози, 3, Београд 1981, стр. 65–91 (књига је са сигнатуром Q.п. I.14 и има 68 листова)

⁴⁰⁹ Л. Васиљев, *Глаголическая традиция в инициальной орнаментике славянских кирилловских рукописей древнейшего периода*, Sympotium Methodianum, Neuried 1988, стр. 347–365. Вид. напомене 63, 64, 70.

ТАБЕЛЕ

IMENA SLOVA	GLAGOLJICA		BROJNA VRIJEDNOST	LATINIČKA TRANS- LITERACIJA	ČITA SE KAO
	OBLA	UGLATA			
azē	𐌰	𐌱	1	a	a
bukzvi	𐌲	𐌳	2	b	b
vědy	𐌴	𐌵	3	v	v
glagoljō	𐌶	𐌷	4	g	g
dobrē	𐌸	𐌹	5	d	d
estz	𐌺	𐌻	6	e	e
živēti	𐌼	𐌽	7	ž	ž
dzēlo	𐌾	𐌿	8	z	dz
zemlji	𐌿	𐍀	9	z	z
iže	𐍂, 𐍃	𐍄 𐍅	10	ī	i, ji ili j
	𐍆	𐍇	20	i	
dervō	𐍈	𐍉	30	ġ, ĵ*	đ
kako	𐍊	𐍋	40	k	k
ljudōe	𐍌	𐍍	50	l	l
myslite	𐍎	𐍏	60	m	m
našō	𐍐	𐍑	70	n	n
onz	𐍒	𐍓	80	o	o
pokoj	𐍔	𐍕	90	p	p
rōci	𐍖	𐍗	100	r	r

slovo	𐌲	𐌺	200	s	s
tvrdō	𐌳	𐌴	300	t	t
ukō	𐌵	𐌶	400	u	u
frōtz	𐌺, 𐌸	𐌺	500	f	f
hērō	𐌽	𐌿	600	h	h
ōtō	𐌾	𐌾	700	ω, ȯ	o
šta	𐌽	𐌽	800	št, šć/ć*	št, šć/ć*
ci	𐌿	𐌿	900	c	c
črovō	𐌿	𐌿	1000	č	č
ša	𐌿	𐌿	—	š	š
jerō	𐌿	𐌿	—	ȳ	ə (')
jerō	𐌿	𐌿	—	b	ə (')
jery	𐌿 𐌿 𐌿 𐌿 𐌿	—	—	y	rus. ъ
ěto	𐌿	𐌿	—	ě ê	je ja
ju	𐌿	𐌿	—	ju	ju
ęsz	𐌿	—	—	ę	nazalno ę
qsz	𐌿	—	—	q	nazalno q
jęsz	𐌿	—	—	ję	ję
jqsz	𐌿	—	—	jq	jq
theta	𐌿	𐌿	—	θ	th
ižica	𐌿	𐌿	—	î	î

Ове табеле објављене су су у *Енциклопедије Југославије* (1984) уз одредницу о глагољници коју је писао Јосип Хам.

Славко Вукомановић

ПОРЕКЛО И ПРИРОДА СТАРОСЛОВЕНСКЕ ЋИРИЛИЦЕ

Међутим, све то не значи да је да је првобитна ћирилица била у свему буквална копија средњовековног грчког уницијалног писма. Фонолошки систем грчког језика прилично се разликовао од фонолошког система оног македонског дијалекта који чини основицу старословенског језика. Грчки језик је имао знатно мање фонема. Разлике су биле нарочито велике у вокалском систему. Старословенски је имао чак 15 самогласника (кад се рачунају *љ* и *ѝ*, тврдо и меко *рѣ*, *рѣ*, *лѣ*, *лѣ*) готово три пута више него што их је било у грчком. Када се упореде грчки и старословенски фонолошки систем, јасно се издвајају два реда фонема (гласова): фонеме које су постојале у оба језика и фонеме које је имао један језик, а у другом их није било. Творци словенских азбука нису се дакле могли ослонити само на грчку графију, већ су за словенске гласове морали тражити нова граfiјска решења. Аутору ћирилице свакако је је било најлакше када је из грчког писма могао позајмити засебна слова; нема сумње да су 24 ћирилска слова позајмице из грчке (уницијалне) граfiје. То су: *а*, *в*, *г*, *д*, *е*, *з*, *и*, *і*, *к*, *л*, *м*, *н*, *о*, *п*, *р*, *с*, *т*, *ф*, *х*, *ѡ*, *ѣ*, *џ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*. У свим тим случајевима ћирилица има по једно (просто) слово. Али од њих је у словенском писму било неопходно само 18, а шест граfiја (*і*, *ѡ*, *ѣ*, *џ*, *ѡ*, *ѡ*) било је, услед разлика у грчком и старословенском систему, сувишно.

Творцу ћирилице главну тешкоћу представљао је недостатак знакова за старословенске гласове којих није било у грчком језику. За њих су морале бити створене нове граfiје. Обично се мисли да је да је у првобитној старословенској ћирилици било 19 нових слова: *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*. Међу њима преовлађују она састављена само из једног знака, каквих је било 11 (*ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*).

Прво од њих (*ѡ*) начињено је граfiчким преокликовањем грчког уницијалног *В* (вита) које је у неким византијским споменицима по облику више личило ћириличком *ѡ* него слову *ѡ*.

За три слова (*ѡ*, *ѡ*, *ѡ*) се претпоставља да су направљена према глагољским словима. Граfiчка подударност нарочито је велика између глагољског и ћирилског *ѡ*.

Пет их је добивено трансформацијом неких других ћирилских слова. Тако је заосновицу слова за носне вокале (*ѡ*, *ѡ*) послужило слово *ѡ*, које је у неким византијским рукописима веома слично ћирилском *ѡ* (*мало јус*), а понекад и слову *ѡ* (*велико јус*).

Три слова, њ, њ, њ, вероватно су начињена према ћирилском в. Сва три имају, наиме, заједнички део (њ). Пречкицу је слово њ највероватније добило према глагољском слову ҃ (а).

Постанак слова з, ж није довољно јасан. Прва граfiја је могла настати према варијантном, новијем облику з старогрчког графема *дигамма* Ϝ, који се иначе рано изгубио, а друга је, можда, направљена додавањем усправне црте слову х или пак удвајањем слова з.

Међу овим новим словима има их више која су сложеније граfiчке комбинације, настале на бази заједничког принципа. Пет их је (џ, џ, џ, џ, џ) направљено по истом начелу, тако што је испред граfiја којима се обележавају вокали (ѐ, а, о, љ, ж) додато слово и, а потом су оба слова спојена једном хоризонталном цртом у граfiчку целину.

На сличном принципу (спајањем два слова у једно) настала и граfiја џ, која и у глагољници има сличан облик (џ), па стога нема сумње да је та граfiја преузета (с малим граfiчким изменама) из глагољнице.

И, најзад, две граfiје џ, џ слободна су комбинација два засебна слова (диграм) којим се обележава један глас. По истом принципу састављена су та два слова и у глагољници, па је и то посредни утицај глагољнице на ћирилицу. Када се граfiјама преузетим из грчког уницијалног писма дода ових 19 нових, укупно их је 43.

*

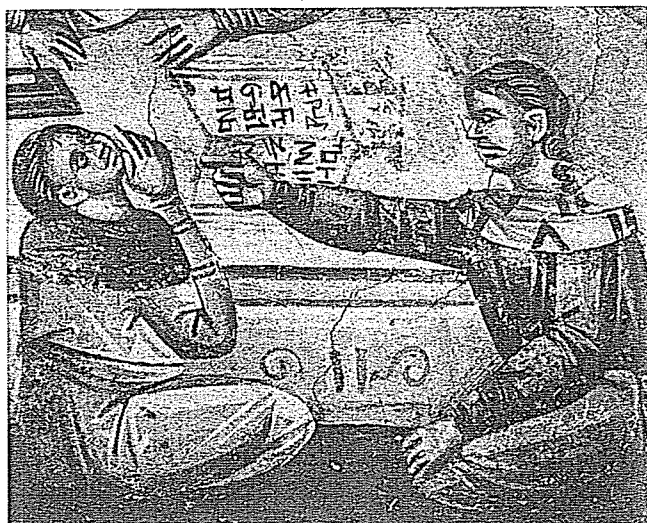
Чињеница је да сачувани старословенски ћирилски споменици из доцнијег времена имају знатно више граfiја. Појављују се и поједина слова са дијакритичким знаком (ѧ, ѧ, ѧ), којима су се обележавали старословенски палатални сугласници. У тим споменицима се, исто тако, комбинацијом две граfiје обележава један глас. Тако се, нпр., вокално г и / пише рѧ, рѧ, лѧ, лѧ. Треба посебно истаћи да се у старословенским споменицима из XI в. налази и по неколико граfiја за исти глас: и се обележава помоћу и, и, и; о се пише као о и ѡ, глас ы као ѣ, у као ѡѣ и ѡѣ, носни самогласник ѣ као ѣ, ѣ, ѣ. Старословенска ћирилица преузела је из грчког писма такође шест сувишних граfiја (њима су се углавном обележавали бројеви). Када се саберу сва та слова из старословенских рукописа, тј. када се узму све различите (идејне) словне варијанте, онда их има више од педесет. Све то показује да ни ћирилица којом су писани најранији сачувани старословенски споменици није била, без обзира на многе нове добро створене граfiје, фонолошка азбука у којој би сваки глас (фонема) био обележен само једним словом.

Одломци из *Енциклопедије Југославије*, одредница о ћирилици
(1984: 335–336)

ФОНОЛОГИЗАЦИЈА СТАРЕ СЛОВЕНСКЕ (ЋИРИЛСКЕ) ГРАФИЈЕ

Ту се, већ с почецима писмености, у ћирилској графици јавља неколико важних иновација: неутрализација разлике између ђ и њ и свођење обе графици на (дебело ђ још се само ретко пише у Вукановом јеванђељу и неким епиграфским споменицима); писање њ у духу танкога јера (ѡ): увођење слова ѣерв (Ѡ, ѡ, ѣ, ѣ); елиминисање графици ѡ, ѡ, ѡ, ѡ. Слова за назале пишу се тада још једино у црквеним споменицима (*Мирослављево јеванђеље*, *Вуканово јеванђеље*, *Хиландарски типик*), али већ ту су она углавном само траг графици предлошка. Све те измене које су предочене у најранијим сачуваним српскохрватским споменицима водиле су постепено у фонологизацију старе ћирилске графици. У то време су се у српскохрватском језику редуковани вокали (полугласници) већ изједначили, па је тако једна стара графика постала сувишна. У споменицима се се стога од најранијег времена пише углавном само једно јер (ѡ).

Одломак из *Енциклопедије Југославије* (1984: 337–338)

УЧЕНИЦИ СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ШКОЛЕ
(Детаљ фреске у цркви Светих апостола у Пећини, почетак
XIII века)

П Р А В О П И С

СТАРОСЛОВЕНСКЕ АЗБУКЕ

§ 41. У приложеној табели дају се слова глаголице и ћирилице, заједно с њиховом бројном вредношћу, гласовна вредност слова у латиничкој транскрипцији и њихова имена:

ГЛАГО- ЛИЦА	бројна вред- ност	ЋИРИ- ЛИЦА	бројна вред- ност	гласовна вредност	име слова
Ѧ	1	а	1	[a]	азѦ [aъ]
Ѣ	2	б	—	[b] и [b'] § 43.	воуѢъ [bъky]
ѦѦ	3	в	2	[v] и [v'] § 43.	вѦѦѦ [vѣdѣ]
ѦѦѦ	4	г	3	[g] и [g'] § 44. и [ŋ] § 45.	глаголѦ [glagol'i]
ѦѦѦѦ	5	д	4	[d]	добро [dobro]
ѦѦѦѦѦ	6	ѣ	5	[e] и [je] § 46.	иѣѦ [jeſtѣ]
ѦѦѦѦѦѦ	7	ж	—	[ž]	живѣѦѦ [živѣle]
ѦѦѦѦѦѦѦ	8	з	6	[dz] § 47.	зѣло [dzѣlo]
ѦѦѦѦѦѦѦѦ	9	з	7	[z]	землѦ [zeml'a]
ѦѦѦѦѦѦѦѦѦ	10	и, (i)	10	[i] и [ji] и [jъ] § 48.	иѣ [iѣe] и [i]
ѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦ	20	и	8		
ѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦ	30	(h)	—	[ǣ] § 49.	ѣръѦ [dѣrvъ]
ѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦ	40	к	20	[k] и [k'] § 44.	како [kako]
ѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦ	50	л	30	[l] и [l'] § 50.	людѦѦ [l'udije]
ѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦ	60	м	40	[m] и [m'] § 43.	мыслиѦѦѦ [myslſite]
ѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦ	70	н	50	[n] и [n'] § 50.	наѣѦ [naѣъ]
ѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦ	80	о	70	[o]	онѦ [onъ]
ѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦѦ	90	п	80	[p] и [p'] § 43.	покон [pokoъ]

ГЛАГО- ЛИЦА	бројна вред- ност	ИРИ- ЛИЦА	бројна вред- ност	гласовна вредност	име слова
б	100	р	100	[r] и [r'] § 50.	раци [r̥ci]
з	200	с	200	[s] и [s'] § 51.	слово [slovo]
у	300	т	300	[t]	тврдо [tv̥rdo]
ѣ	400	оу, ѝ	400	[u] § 52.	оукъ [uk̥]
ѣ	500	ѣ	500	[f] § 53.	ѣратъ [f̥r̥at̥]
х	600	х	600	[ch] и [ch'] § 44.	хѣръ [ch̥ěrb]
о	700	ω	800	[o] § 53.	отъ [ot̥]
ѡ	800	ѡ	—	[ʃi] § 54	ѡа [ʃia]
ѡ	900	ѡ	900	[c]	ѡи [ci]
ѡ	1000	ѡ	90	[č]	чрънь črb̥ny]
ш	—	ш	—	[ʃ]	ша [ʃa]
ѣ	—	ѣ	—	[b] § 55	нр̥ъ [j̥erb] „дебело“
ѣ, ѣ, ѣ	—	ѣ, ѣ, ѣ (ѣ)	—	[y] § 56.	нр̥ъ [j̥ery]
ѣ	—	ѣ	—	[b] § 55.	нр̥ъ [j̥erb] „танко“
ѣ	—	ѣ	—	[č] и [ja], [ʔa] § 57.	ѣтъ [jat̥]
ѣ	—	ю	—	[ju], [ʔu] § 58.	[ju]
—	—	ѡ	—	[ja], [ʔa] § 58.	[ja]
—	—	и	—	[je], [ʔe] § 58.	[je]
ѣ	—	ѣ, ѣ, ѣ	900	[e], [je], [ʔe] § 59.	[eʃ]
ѣ	—	ѣ	—		[jeʃ]
ѣ	—	ѣ	—	[e] § 59.	[eʃ]
ѣ	—	ѣ	—	[je], [ʔe] § 59.	[jeʃ]
—	—	ѣ	60	[ks] § 53.	ѣи [ksi]
—	—	ѣ	700	[ps] § 53.	ѣи [psi]
ѣ	(500)	ѣ, ѣ	9	[th] § 53.	ѣита [thita]
ѣ	(400)	ѣ, ѣ	400	[ü] и [v] § 53.	ѣица [ižica]

§ 42. При учењу старословенског језика уобичајено је — у издањима текстова, речницима, граматикама и сличним прилозима — да се слова глагољице замењују одговарајућим словима ћирилице (=ћириличка транслитерација глагољских текстова).

Такође се — у речницима, граматикама и сличним прилозима — примењује уједначен, нормализовани правопис, изузев, разуме се, при цитирању, кад се примери дају у правопису дотичног споменика.

Гласовна вредност слова даје се у латиничкој транскрипцији, при чему се употребљавају следећи нарочити знаци: [l'], [n] и сл. = мекоћа или умекшаност даног сугласника; [r], [l] и сл. = вокалност, употреба у служби самогласника; [i], [u] и сл. = неслоговност; [e], [ø] и сл. = назалност, носни изговор даног самогласника; [ē] и сл. = дужина, а [ō] и сл. = краткоћа даног самогласника; [ü], [ö] = лабијализованост, изговор *i*, *e* са заобљавањем усана.

§ 43. Словима *в*, *м*, *п* — поред обичних уснених сугласника [b], [v], [m], [p] — обележавају се такође још и њихове умекшане варијанте [b'], [v'], [m'], [p']: ово друго среће се само у одређеној фонетској позицији (§ 147) и у појединим споменицима може бити и посебно означено нарочитим надредним знаком (§ 61) или пак писањем „прејотованих“ слова за вокале иза њих (§ 58), нпр. на зѣмѣн [na zem'i], прѣставѣннѣ [pristav'enije] и сл. благословѣж [blagoslov'ø], зѣмѣж [zem'ø] и сл.

У нормализованом правопису — у овом другом случају — употребљавају се првобитни облици с гласовним групама [bl'], [vl'], [ml'], [pl']: на зѣмѣн [na zeml'i] и сл. зѣмѣж [zeml'ø] и сл. (обележавање палаталног [l'] исп. § 50).

§ 44. Словима *г*, *к*, *х* — поред обичних задњонепчаних сугласника [g], [k], [ch] — обележавају се такође још и њихове умекшане варијанте [ǵ], [k̃], [ch̃]: ово друго среће се само у непреведеним, грчким речима и у појединим споменицима може

биги и посебно означено надредним знаком (§ 61), нпр. кесареви [Kesarēvi], кинсѣ [kinsъ], кѹринѣ [kŭrinъju] и сл. гѣона [g'ona], маѣнѣстриѣнѣ [maġistrijaнъ] и сл. рахѣниѣ [rach'iil'ъ] и сл.

§ 45. Словом г у правописним групама гг, гк — које се сређу само у непреведеним, грчким речима — обележава се задњонослечано л [η], нпр. аѣѣлѣ [aηġelъ], еѣкратѣ [eηkratija] и сл.

У нормализованом правопису пише се у овом случају н, нпр. аѣѣлѣ.

§ 46. Словом е — поред самогласника [e] — обележава се такође још и слог [je]: ово друго на почетку речи и слога, тј. после самогласника (у ћирилским споменицима налазимо у овом случају посебно слово-лигатуру ѣ — која се употребљава и у нормализованом правопису), нпр. еѣте = еѣте [jeste], знаѣте = знаѣте [znajete], поѣреѣениѣ = поѣреѣениѣ [pogrebenije] и сл.

О почетном е- [e-] исп. § 115.

§ 47. Словом з — које се сређе само у старословенским ћирилским рукописима и то искључиво као бројни знак за б' — обележава се при ћириличкој транслитерацији глагољских текстова (у већини издања и такође у нормализованом правопису) африката [dz], нпр. зѣло [dzĕlo], зѣѣзда [dzvĕzda], мѣноѣзи [mъnodzi], дѣѣзѣти [dvidzati], кѣѣнѣѣѣ [kъnĕdzъ] и сл.

У малим ћирилским споменицима-одломцима (Унг. Хил. Мак. Зо.) — африката [dz] обележава се нарочитим словом које је у ствари модификација слова з (вероватно да првобитна ћирилица није имала посебно слово за овај глас).

§ 48. Према два глагољска знака за слово „иже“ — у ћирилици налазимо само једно слово, па је зато — поред слова і (с варијантом ѣ) — у ћириличкој транслитерацији глагољских текстова уведен још и други знак ѣ (мада се, ређе, за ту сврху употребљава и ћириличко варијантно ѣ).

У нормализованом правопису — као једини словни знак за самогласник [i] — употребљава се само слово и.

Поред самогласника [i] — словом и одн. і (і) и і обележавају се такође још гласовна група [ji] и гласовна група [jb]; ово друго у следећим двома позицијама:

- и = [ji] = после самогласника у облицима с основом на [j] + [i] у наставку, нпр. наши крај [naši kraji], очима својима [očima svojima], танти [tajiiti] и сл.
 = [jb] = после самогласника у облицима с основом на [j] + [ъ] у наставку, нпр. нашъ крај [našъ krajb], въсѣхъ людинъ [vŕsěchъ l'udijb] и сл.

§ 49. За глагољско слово „ђерв“ — којим се обележава умекшано г (ђ) у непреведеним, грчким речима — у старословенској ћирилици не постоји посебно слово: зато је у ћириличкој транслитерацији глагољских текстова (а тако је обично и у нормализованом правопису) уведено слово ħ (узето из српске ћирилице — у старословенским ћирилским споменицима пише се у том случају ђ одн. г), нпр. ħeona = ġeona [deona = ġeona], мѣѣонѣ = mġeонѣ и сл.

§ 50. Словима л, н, р — поред обичних сонаната [l], [n], [r] — обележавају се такође још и њихове палаталне варијанте [l'], [n'], [r'] : ово друго у одређеној фонетској позицији (§ 144) и у неким споменицима може бити и посебно означено надредним знаком (§ 144), нпр. оучитељъ [učitel'ъ], на земљи [na zeml'i], домашњи [domašnji], огњъ [ogñъ], ослабленъ [oslabl'enъ], възлюбленъ [vŕzl'ubl'enъ], клаиѣаше [klaiaaše] и сл. или ославленъ [oslabl'enъ], кланѣаше [klaiaaše], моѣю [moŕu], творѣаше [tvoŕaaše] и сл.

У нормализованом правопису — палатални сонанти [l'], [n'], [r'] обележавају се (а) надредним знаком = испред ѡ и и, нпр. родитељъ, господѣљъ, вратаѣъ и сл. на коиѣ, въ коравѣѣ, въ моѣѣ и сл. или пак (б) писањем јотованих слова иза њих = испред осталих самогласника, нпр. лювити, земаѣ, полѣ, глагоѣѣ, глагољѣшти и сл. коню, покланѣѣти, стѣнѣѣте, стѣнѣѣтъ и сл. рѣѣти, творѣѣаше, моѣѣ, разорѣѣ и сл.

§ 51. Словом с — поред обичног зубног сугласника [s] — обележава се такође још и његова палатална варијанта [š] : ово

друге у одређеној фонетској позицији (§ 137) и у појединим споменицима може бити и посебно означено писањем јотованог слова, нпр. въсъ [vъsŕ] и сл. Такође (писањем слова ѣ у вредности 'а'): въсѣ [vъsa], въсѣкѣ [vъsakъ] и сл.

§ 52. Диграмом оу обележава се обичан самогласник [u], нпр. оуста [usta], доуша [duša], въ домоу [vъ domu] и сл.

Место диграма оу — у ћирилским споменицима среће се, ређе, лигатура ѣ (првобитно, вероватно, ради штедње простора, а после где било).

У нормализованоме правопису — употребљава се само диграм оу.

§ 53. Слова ф, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ преузета су непосредно из грчког заједно са непреведеним речима у којима се јављају:

— ф = [f] — грчко „фи“, нпр. философъ (ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ), фари-
си (ΦΑΡΙΣΑΙΟΣ), филиппъ (ΦΙΛΙΠΠΟΣ) гнафен (ΓΝΑΦΕΥΣ) и сл.

У споменицима се срећу ређи примери замењивања ф са п:
пиникъсъ Пс. 122.13 (ΦΟΙΝΙΞ) и сл. Такође има и обрнутих
примера са ф место п: скорѣпин лк XI 12 Мар. = скорѣфин Сав.
(ΣΚΟΡΠΙΟΣ) и сл.

Место групе СФ налазимо сѣ или св: власѣиниѣ мк VII 22
Мар. и др. власѣиниѣ мт XII 31 Зо. и др. (ΒΛΑΣΦΗΜΙΑ) и сл.

— ѡ = [o] — грчко „омега“: среће се такође у домаћим,
словенским речима, као графичка варијанта о, већином као
почетно велико слово одељка (§ 66).

— ѡ = [ks] — грчко „кси“: јавља се само у старословенским
ћирилским рукописима, и то у Суѣр., нпр. александѣръ ((Αλεξανδρος),
доуѡѣ (δουξ) и сл.

— ѡ = [ps] — грчко „пси“: јавља се само у старосло-
венским ћирилским рукописима, и то у Суѣр., нпр. ѡалмѣ
ѢААМОС и сл.

Такође у домаћој, словенској речи: у Суѣр. ѡати поред
обичног писати.

— Θ (θ) = [th] — грчка „тхѣта“: обично се замењује са т, нпр. $\theta\mu\alpha$ и $\theta\mu\alpha$ (ΘOMAC), у *Суџр*. тѣмнѣнѣ 228.28 и др. и $\theta\lambda\mu\mu\alpha\eta\eta$ 220.23 и др. и сл.

— v (v) = грчко „ипсилон“: меша се са и и оу, нпр. упокритъ и ипокритъ и еупокритъ (ΥΠΟΚΡΙΤΗΣ), сѹрнѣ и снрнѣ и соѹрнѣ (ΣΥΡΙΑ) и сл.

У позицији између два самогласника и самогласника и сугласника: v (y) = [v], нпр. еѡаѣѣиѣ [evanĝelije] и сл. гавриилъ [gavriilʲ] и сл.

§ 54. Слово **ци** = лигатура **шт**: **аце** = **аште**, **хоцете** = **хоштете**, **ниць** = **ништѣ** и сл.

Kaο jеdini znak za obеlеžavaње suglasničke grupe [ʃt] upotrеblјava sе u *Euh.* i *Маk. il. odl.*; uопште nе знају za лигатуру *ш* *Зo.* и *Кл.*, *Уng. Маk. ћир. odl.* и *Зo. odl.*; u оstалиm споmенициmа upotrеblјavaју sе напоредо *ш* и *шт*.

У нормализованом правопису употребљава се само шт.

§ 55. Словима њ „дебело јер“ и њ „танко јер“ обележавају се редуковани вокали или тзв. полугласници (§ 72): тврди [ъ] и меки [ь], нпр. дѣнь [дъ-нь], сѣнь [сѣ-нь], сѣтѣникъ [сѣ-тѣ-ни-къ], тѣмънь [тѣ-тѣ-нь], тѣмъница [тѣ-тѣ-ни-ца], кѣто [кѣ-то], чѣто [чѣ-то], ношѣ [но-штѣ], врагъ [вра-гъ] и сл.

§ 56. Диграмом ч_ы „јери“ обележава се високи самогласник средњег реда без лабијализације [y] — као руско *ы* и пољско *у*, нпр. вѣти [v_ыti] „бити, постојати“ (: в_{ити} [b_{ити}] „бити, туђи“ — као у руском *быть*: *б_{ит}ь* или пољском *być*: *bić*) и сл.

Поред њи — што је најобичнији начин — у споменицима се среће још њи (као једини знак за [y] у *Киј.* и *Мак. ил. огл.*, доста често у *Ас.*, а у осталим споменицима само спорадично) и њи (само у глагољским споменицима и то ретко). Такође се у појединим рукописима среће и писање њ место њ у првом делу: њ (као једини знак у *Мак. ћир. огл.* и нешто чешће у појединим деловима *Суџр.*) и њи (нешто чешће у делу *Ас.* где иначе превлађује писање њ).

У нормализованом правопису употребљава се само **џ**.

§ 57. Словом **ѣ** — поред некадашњег прасловенског самогласника [ě] „јат“ — обележава се у старословенским споменицима такође још слог [ja] = на почетку речи и слога, тј. после самогласника и [’a] = после палаталних сугласника (у ћирилским споменицима употребљава се у овом другом случају и посебно слово-лигатура ѡ), нпр.

ѣ = [ě]: вѣра [věra], мѣра [měra], посрѣдѣ [posrědě] и сл.
 [ja]: ѣвити = јавити [javiti], поѣсъ = појасъ [pojasъ] и сл.
 [’a]: воѣѣ = воля [vol’a], клаѣѣти = кланјати [klaňati] и сл.
 Ређе: чѣсъ = часъ [časъ] и сл.

У нормализованоме правопису: на почетку речи и слога, тј. после самогласника пише се ѡ, нпр. јавити, јасти, јаможѣ и сл. појасъ, војати, зяня и сл. Такође се ѡ пише после [l’], [ń] и [ř]: воля [vol’a], кланјати [klaňati], воѣѣ [bu’a] и сл., док се после осталих палаталних пише а.

§ 58. Словима **ю**, **ѡ**, **ѣ** — поред гласовних група [ju], [ja], [je] = на почетку речи и после самогласника — обележавају се такође још и самогласници [’u], [’a], [’e] = после палаталних сугласника, нпр.

ю = [ju]: јутро [jutro] и сл. очию [očiju] и сл.
 [’u]: ѡвити [l’ubiti], коню [koňu], морю [mořu] и сл.
 Ређе (после отврђлих сугласника): чюдо = чоүдо, отьцю = отьцоу и сл.

ѡ = [ja]: јавити [javiti] и сл. стојати [stojati] и сл.
 [’a]: воля [vol’a], кланјати [klaňati], воѣѣ [bu’a] и сл.
ѣ = [je]: једино [jedino], мојего [mojegogo] и сл.
 [’e]: полѣ [pol’e], отъ него [otъ ŋego], морѣ [moře] и сл.

У нормализованоме правопису: словима-лигатурама **ю**, **ѡ**, **ѣ** — поред слогова [ju], [ja], [je] = на почетку речи и после самогласника — обележавају се још само палатали [l’], [ń] и [ř], док се после осталих палаталних сугласника пишу слова оу, а, е (§ 162), нпр. людин, коню, морю али чоүдо, жоупанъ, шоуница, отьцоу, кънаѡзоу и сл. воля, коня, моря али чаша, жава, отьца, стьѡа и сл.

§ 59. Словима ѡ и ѡ обележавају се носни самогласници [e] и [e], а словима ѡ и ѡ ѡнхове прѣјотоване варијанте [je] и [je] = на почетку речи и слога, тј. после самогласника, одг. [e] и [e] = иза палаталних сугласника, нпр.

ѡ = [e]: пѣтъ [peŭb], имѡ [imɛ], носѡшти [nosɛŝti] и сл.

ѡ = [e]: пѣтъ [peŭb], имѡ [imɛ], носѡшти [nosɛŝti] и сл.

ѡ = [je]: ѡже [ježe], моѡ [moje], стоѡшти [stojeŝti] и сл.

[e]: воѡ [vo'e], баѡ [ba'e], боѡ [bu'e] и сл.

ѡ = [je]: ѡже [ježe], моѡ [moje], знаѡшти [znajeŝti] и сл.

[e]: воѡ [vo'e], баѡ [ba'e], боѡ [bu'e] и сл.

Наведени, четворословни систем обележавања носних самогласника — који је усвојен и у нормализованом правопису — особина је споменика тзв. Охридске школе (Зв. Мр. Ас. Кл. Еух.).

Међутим — првобитна је глаголица (Мис. Пс. Охр. Праш.) имала само једно слово, ѡ, и за [je] = на почетку речи и слога, тј. после самогласника и за [e] = после сугласника (исто као што за [je] и за [e] постоји у глаголици само једно слово), нпр. у Мис. твоѡ [tvoje] и сл. и свѣтаго [svetago], сѡ [se] и сл.

У старословенским ћирилским рукописима нема слова ѡ (среће се свега неколико пута у Суѡр.): у оба велика ћирилска споменика, Сав. и Суѡр., ѡ = [je], док се [e] обележава нарочитим знаком ѡ или ѡ, нпр. ѡже [ježe], моѡ [moje], стоѡшти [stojeŝti] и сл., али пѣтъ или пѣтъ [peŭb], имѡ или имѡ [imɛ] и сл.

У малим ћирилским споменицима-одломцима налазимо следећу ситуацију: у Хил. ѡ = [je], а ѡ = [e], нпр. ѡподѡвѡѡ сѡ [upodobl'aje se] и сл. у Зв. недоследно, нпр. прѡдати и велѡкѡѡ части и сл. у Мак. само једно слово ѡ, нпр. воѡшти сѡ [bojeŝte se], чѡта [čota], ѡзыѡ [jezyk] и сл., а у Унг. само ѡ, нпр. ѡдѡдноѡѡ же полѡѡѡ [njednogo že polodze], сѡѡѡѡѡѡ [sopreŝtem] и сл.

НАДРЕДНИ ЗНАЦИ

§ 60. По угледу на грчке текстове — и у старословенским рукописима срећу се различни надсловни одн. надредни знаци, чија се права вредност и служба не дају поуздано утврдити и који су временом постали, углавном, чист писарски манвр.

Од свих њих — за правилно читање и разумевање текста — важни су следећи: (1) *знак мекоће*, (2) *ајосѣроф* и (3) *ѣиѣла*.

§ 61. Знаком $\wedge$ с десне стране изнад слова за извесне сугласнике обележава се њихова мекоћа:

л̂, њ̂, ѣ̂ = [l'], [n'], [j'] (§§ 50, 144)

г̂, к̂, х̂ = [g'], [k'], [ch'] (§ 44)

б̂, в̂, м̂, п̂ = [b'], [v'], [m'], [p'] (§§ 43, 147)

Знак палаталности среће се релативно доследно само у два споменика: у *Зо.* и *Суѣр.*; у осталим споменицима је врло редак или га уопште нема.

У нормализованом правопису знак мекоће употребљава се за обележавање палаталности сугласника [l'], [n'] и [j'] испред њ и и: л̂ ѡ [l'ъ], њ̂ ѡ [n'ъ], ѣ̂ ѡ [j'ъ] и ѡи [l'i], ѡи [n'i], ѡи [j'i].

Такође у непреведеним, грчким речима: г̂, к̂, х̂ = [g'], [k'], [ch'].

§ 62. Апострофом се обележава испуштени самогласник, најчешће полугласник : к'то м. кѣто, ч'то м. чѣто, м'нож'ство м. мѣнож'ство, народ' м. народѣ и сл.

Такође: вѣшнѣго м. вѣшнѣаго, невѣска' м. невѣскаа и сл.

У страним речима: ан'дрѣа, мат'тен, фав'ви и сл.

§ 63. Титла — надредни знак у облику $\neg$, $\sqcap$, $\sqcup$, $\wedge$ и сл. — има двојаку службу у старословенским рукописима:

(а) обележава скраћено написане речи (скраћенице), нпр. бѣ = в(ог)ѣ, бѣа = (вог)о(ди)ца, глати = г(лаго)лати и сл.

(б) употребу слова у вредности броја, нпр. прѣстѣпи же прѣстѣпи .ѣ. талантѣ (.ѣ. = идинѣ) и сл.

§ 64. Скраћено или „под титлом“ пишу се, пре свега, речи које означавају религијска имена, појмове и предмете („помина сасга“), а такође и речи које су се често употребљавале.

§ 65. Чешћи начин скраћивања је *контракција* (испушта се средина речи), ређи — *сусцензија* (испушта се крај речи).

Најобичније скраћенице:

$$d\tilde{f}_A-, d\tilde{h}_A- = d\tilde{h}\tilde{f}_E A-, d\tilde{h}\tilde{h}_E A-$$

дѣла- = апостол-

Б-, БЖ-, БЗ- = БОГ-, БОЖ-, БОС-

БЛВ-, БЛГВ-, БЛГСВ- = ВЛАГОСЛОВ-

ВѢЦ-, БѢЦ- = БОГОРОДИЦ-

ВѦК-, ВѦЦ- = ВЛАДЪІК-, ВЛАДЪІЦ-

Г- = ГОСПОД-

ГЛ- = ГЛАГОЛ-

ГҢ- = ГОСПОДИН- И ГОСПОДЬН-

$$A\tilde{B}E-, A\tilde{B}-, A\tilde{B}A-, A\tilde{A}- = A\Delta B\gamma_1 A- \text{ и } A\Delta B\gamma_1 AOB-$$

$\bar{A}\bar{C}-, \bar{A}X-, \bar{A}Ш- = \bar{A}OYС-, \bar{A}OYX-, \bar{A}OYШ-$

Еѣм-, еѣм- = нѣроусалим-

ЕПК-, ЕПП- = ЕПИСКОП-, ЕПИСКОУП-

нѣл-, нѣ- = издраниѣ-

Нѣ- = нсоуѣ-

НѢВ- = НСОУСОВ-

кѣт-, кѣт- = крѣст-

мѣст- = мѣлост-

МЛТВ-, МТВ- = МОЛНТВ-

$$M\ddot{T} = M\Delta T -$$
$$M\bar{\rho}^-, M\bar{\tau}\rho^- = M\Delta T\rho^-$$

МЧК- = МЖЧЕННК-

НВ-, НБС- = НЕВ-, НЕБЕС-

НѢСК-, НѢСН- = НЕБЕСЬСК-, НЕВЕСЬН-

оѣ-, оѣ- = отѣц-, отѣч-

пѣк-, пѣц-, пѣч- = пророк-, пророц-, пророч-

ṅT- = nāḥṇT-

сѣ- = съи-

сѣ-, сѣс- = сѣпас-

срѣц- срѣч- = срѣдѣц-, срѣдѣч-

$$CT^- = CAT^-$$
$$\psi\bar{\rho}^-, \psi\bar{\epsilon}\rho^- = \psi\bar{\epsilon}\epsilon\epsilon\bar{\rho}^-$$

ЧК-, ЧЛК- = ЧЛОВ'КК-

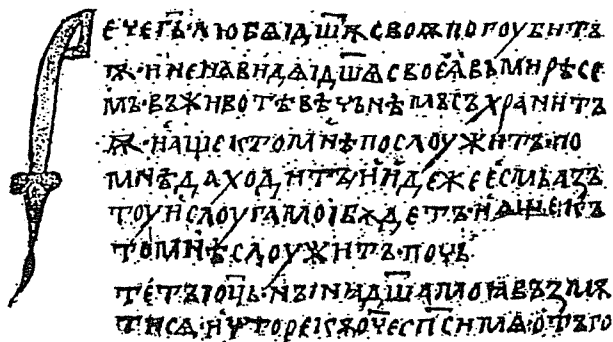
474-, 474- = 4108'44-, 4108'44-

ЧСК- = ЧЛОВ'ЄЧЬСК-

Почетна слова мањих или већих делова текста који чине извесне целине (иницијали) протежу се изнад реда или спуштају у дубину и могу бити украшена плетивом и минијатурама, покаткад у боји.

„SCRIPTURA CONTINUA“

§ 69. Речи се нису одвајале једна од друге: цео се ред пише изједна, нпр. (*Савина књиџа*, 127):

ТАЧКА

§ 70. При таквом, континуираном писању тачком су се раздвајале семантичке и синтаксичке целине (знак предаха).

Тачка се обично писала на средини између двеју линија.

На крају мањих или већих делова текста стављане су две, три, четири и више тачака, саме или у комбинацији с другим знацима.

Снимак поглавља из књиге Светозара Николића *Старословенски језик. I. Правопис, гласови, облици*. Девето издање. Београд 1997:29-41.

РАЗЛИКЕ ИЗМЕЂУ ГЛАГОЉИЦЕ И ЋИРИЛИЦЕ

§ 27. Разлике између глагољице и ћирилице испољавају се у следећем:

(1) У глагољици постоји само једно слово *є* – у ћирилици му одговарају два слова: *е* и *к*.

(2) Глагољском једном слову *ѣ* одговарају у ћирилици два слова: *ѣ* и *ѡ*.

(3) Глагољица има посебно слово за грчко меко *[ǣ]* – у ћирилици се у том случају пише слово *ѣ*.

(4) у глагољици постоје различита слова за африкату *[dz]* и за сугласник *[z]* – првобитна ћирилица није имала посебно слово за африкату *[dz]*: у рукописима који тај глас имају, он се обележава модификованим словом *з*.

(5) Глагољица нема слова *ѣ* и *ѡ*.

§ 28. Много су важније сличности које постоје међу двома старословенским азбукама: и у систему и у нацрту слова, што указује да је састављач једне азбуке знао за другу и угледао се на њу.

Заједничке су следеће црте:

(1) два слова за самогласник *[i]*: *и* и *і* (трећи, глагољски знак *і* само је модификација другог;

(2) два слова за самогласник *[o]*: *о* и *ѡ*.

(3) обележавање самогласника *[u]* диграмом *ѡѣ*;

(4) исти начин писања словенског специфичног самогласника *[y]*: постоје два слова *ѣ* и *ѡ* за самогласник *[i]* (*і*, *ѣ*, *ѡ*)

(5) подједнак начин обележавања сугласничке групе *[ʃʲ]* = *ѡѣ*

(6) заједнички елементи у словима за словенске гласове: *ж, ш, ч, ц, ѣ, ѡ, ѣ*;

(7) подударност у писању надредних гласова.

Одломак из књиге Светозара Николића *Старословенски језик. I. Правопис, гласови, облици*. Девето издање. Београд 1997:19-20.

VIII. Придѣ же слыи къ цесарю отъ Козарѣ, галголашсте: яко иерурх единого Бога знаиши. иже есть надѣкъ всѣмъ, и томоу сѣ князиемъ на вѣстоу, и обѣхана своимъ нитъ стодѣмъ дръжаште. Искрен же оустѣтъ нѣхъ вѣрѣ ихъ и дѣтелѣ прияти, а Сраирни на друугѣмъ странѣ, мирѣ даиште и дарѣ мѣногѣ тажѣтъ нѣхъ на свои вѣрѣ, галголашсте: яко наши вѣра есть добротнии вѣстѣхъ изумѣхъ. То сего ради сѣмѣнѣ къ вамъ старѣмъ друугѣмъ и любѣмъ дръжаште: изумѣхъ бо велии сѣмѣнѣ изсѣрѣство отъ Бога дръжѣте. и вашего сѣмѣнѣ вѣрашаште просишѣ шѣмъ князѣмъ отъ васѣ, да аште приириятъ Искрен и Сраирни. то по намъ сѣ вѣрѣ илѣмъ. Тогда вѣдѣшѣхъ цесарѣ философѣ и изобрѣтъ сѣмъ Козарѣмъ рѣхъ, галголаш: иди, философѣ, къ людѣмъ и сѣтвори нѣмъ слово и отъвѣтъ о сѣмъ Тронци сѣ помонтихъ исѣ; нѣхъ ко нѣктоже не можѣтъ достоинно сего сѣтворити. Онѣ же рѣхъ: аште вѣдѣши, вѣдѣшко, на синовиѣмъ рѣхъ сѣ радостѣмъ идиши и вѣстѣхъ сѣмъ: ижеже не вѣдѣше господѣхъ оученикомъ сѣ нѣсѣти. Отъвѣшта же цесарѣ: аште сѣ тѣмъ нѣхъ хотѣхъ о сѣмъ сѣтворити. то добре изъ галголашѣхъ; нѣ цесарѣмъ дръжѣхъ вѣдѣхъ и устѣхъ устѣно иди сѣ цесарѣмъ помонтихъ. Ане же илѣти сѣмъ, и Херсона дошѣхъ, илючи сѣ тоу иждовѣсѣти вѣстѣхъ и князѣмъ, осми уастѣмъ прѣложѣхъ граммѣтии и отъ того рѣхъ: колѣи вѣспирнишѣ, Смарѣнишѣ же нѣхѣти тоу живѣшѣхъ, и прихода къ нѣмоу сѣмъ сѣмъ, и принѣсѣхъ князѣмъ

Самаряньскы, покажа нѣмоу. И испроши за оу него философа, златнори са въ храминѣ, и на молитвѣ са шложи, и отъ Бога разоумѣ приниѣ, уисти нѣуатъ кѣнигы бес порока. Оузырѣвъ же Самарянинъ, изъиди кельсѣмъ гласомъ, и рече: въ истинѣ иже въ Христа вѣроуѣтъ, въ скорѣ доуѣхъ святѣи приемлятъ и блягоудѣи. Сѣбнои же са его аны крѣпшѣноу и самъ са крѣсти по нѣмъ. Обрѣтъ же тоу исклѣныи и фѣлѣтъ росѣкыи писменѣ нѣсно и уловѣи обрѣтъ глаголюкыи тожъ вѣсѣдожъ и вѣсѣдоуѣвъ съ нѣмъ и сѣмъ рѣуи приниѣ, скои вѣсѣдѣ прикладѣ, разлѣуи писменѣ гласныи и сѣмъзѣти, и кѣ Богоу молитвѣ дѣжѣ въ скорѣ нѣуатъ уисти и сѣмъзѣти, и изънои са нѣмоу дѣмъзѣмъ Бога хѣмъзѣтѣ. Сѣмъзѣтъ же нѣко святѣи Климентъ нѣштѣ кѣ мори лѣжитъ, нѣмоль са рече: вѣроуѣвъ въ Бога и святѣисѣмъ Климентъ нѣдѣжъ са, нѣко обрѣсти его нѣмъ и нѣнести изъ моря. Оуѣжѣвъ же архѣпископу и съ клиромъ кѣсѣмъ и говѣитѣ нѣжѣ, кѣсѣдѣтѣ кѣ корѣкъ нѣжъ на мѣсто, и оуѣтѣнѣноу са морю кельи и дошѣдѣтѣ нѣужѣ конѣти нѣмъштѣ. Аны же кѣстѣ хризма изънога нѣко и кѣдѣхъ изъногъ, и по сѣмъ лѣвишѣ са святѣиша мошти, ѣже кѣзѣмъштѣ съ великомъ уѣстѣмъ и съ сѣмъомъ вѣсѣхъ гризѣдѣнъ кѣтѣса кѣ градѣ, нѣкоже нѣштѣтъ въ обрѣтѣнѣи его. Козарѣскѣи же вѣсѣводѣ, съ конъ нѣдѣ, обѣстѣи христьянѣскѣи градѣ, и оплѣте сѣ о нѣмъ. Оуѣдѣвъ же философа, ис лѣнъ са, идѣ кѣ нѣмоу и вѣсѣдоуѣтъ же съ нѣмъ

TRAKTAT CRNORISCA HRABRA

(bugarska red., g. 1348.)

Прѣжде оубо Словѣне не имѣхъ книгъ, нѣ чрѣтами и
 рѣзани чѣтѣхъ и гатахъ, погани сѣще. крѣстивше же сѧ,
 римскими и грѣчьскими писмены нѣждахъ сѧ (писати) сло-
 вѣнскоу рѣчь безъ оустроѣнна. нѣ како можетъ сѧ писати добрѣ
 грѣчьскими писмены. въ, или живѣтъ, или зѣлаѡ, или црковъ,
 или чаанне, или ширѡта, или пѣдъ, или ждоу, или юность, или
 языкъ и инаа подобнаа силъ? и тако вѣшѣ многа лѣта. по
 том же члѣколюбѣ въ, строжи всѣ и не вставляѣхъ члѣа рода
 безъ разоумѧ, нѣ всѧ кз разоуму приводеа и спсению, поми-
 ловавъ родъ словѣнскихъ. посла нѣмъ стго Вѣстантина философа,
 нарицаемаго Кирила, мѣжа праведна и истинна. и сзтвори нѣмъ
 .л. писмена и осемъ. шва зѣв по чиноу грѣчьскихъ писменъ,
 шва же по словѣнстѣн рѣчи. ѡ прѣваго же наченъ по грѣчь-
 скоу. шни оубо алфа, а сз азъ. ѡ аза начать швое. и такоже
 шни, подовельше сѧ жидовскимъ писменемъ, сзтворишѣ, тако
 и сз грѣчьскимъ. Жидове бо прѣвое писма имѣтъ алефъ, еже
 сѧ сказаетъ оучение сзвръшаѣще. въводиоу дѣтицоу и глаше:
 вчи сѧ, еже есть алефъ. и Грѣци, подоваѣше сѧ томоу алфа
 рѣшѣ. и сподоби сѧ реченне сказанна жидовска грѣчьскѣ язы-
коу, да речеть дѣтицоу въ оученна мѣсто: ици, алфа бо ици
 сѧ речеть грѣчьскомъ языкомъ. тѣмъ бо подова сѧ, стын
Кирилъ сзтвори прѣвое писма азъ. нѣ яко и прѣвоу сѣшюу пи-
 сменн азъ, и ѡ ба даноу родоу Словѣнскому на шврѣстие оустъ,
 въ разоумъ оучаѣщимъ сѧ буквамъ великомъ раздвиженнемъ
 оустъ възгласитъ сѧ. а шна писмена маломъ раздвиженнемъ
 оустъ възгласитъ сѧ и исповѣдаѣтъ сѧ. се же сѣтъ писмена
словѣнскаа, сиче а подоваѣтъ писати и глади: а в в г. дроуэни
 же глатъ: почто есть .лн. писменъ сзвориа. а можетъ сѧ

сѧ ихъ ·кд· по мнозѣхъ же летѣхъ Дѡниисъ граматикъ ·с·
 двогласныхъ шѣрѣте. потомъ же дроугъи ·е· и дроугъи ·і·
 числениѡа. и тако мнози многыи лѣты едѡа сѡбращъ
 ·ан· писменъ. потомъ же многомъ лѣтѡмъ линѡвшемъ. вѣнемъ
 повелѣнемъ шѣрѣте сѧ ·ѡ· мѡжъ, иже прѣложишъ ѡ жи-
 довскаа на грѡчскыи ѡзыкъ. а словѣнскыѡ книги едѡиъ
 стѡи Кѡстантинъ, нарицаемъи Кирилъ, и писмена ·твори и
 книги прѣложѡ. въ малѣхъ лѣтѣхъ. а ѡни мнози многы лѣты
 ·з· ихъ писмена оустроѡ. а ·ѡ· прѣложене. тѣмъ же словѣнскаа
 писмена стѣиша сѡ и чѣстиѣиша. стѣ бѡ мѡжъ створиѡ на
 ие(тъ). а грѡчскаа Блѡгии погани. еце ли кто речеть, ико иѣе(тъ)
 оустроѡиѡ добрѣ, понеже сѧ постраждѣ и еце, шѣѣтъ речеиъ
 сиимъ. и грѡчскыи такожде. мѡгѡжди сѡтъ постраѡи Дѡниѡа
 и Симѡахъ, и потомъ ииѡи мѡзи. оудѡѣе бѡ естъ послѣжде
 потѡорити, неже прѡвое стѡорити. Яце бѡ въпросиши книгъчиѡ
 (грѡчскыѡ) гла· кто вы естъ писмена стѡориѡ, или книги
 прѣложиѡ, или въ кое врѣмѡ, то рѣдѡи ѡ нихъ вѣдѡтъ.
 Яце ли въпросиши словѣнскыѡ воукаѡ гла· кто вы писмена
 стѡориѡ естъ, или книги прѣложиѡ, то вси вѣдѡтъ. и
 ѡвѣщѡвше рѣжѣтъ. стѡи Кѡстантинъ фѡлософъ, нарицаемъи
 Кирилъ. тѣ наиъ писмена стѡори и книги прѣложѡ. и Мѣродне
 вратѣ его. и аце въпросиши. въ кое врѣмѡ, то вѣдѡтъ и
 рѣжѣтъ. ико въ врѣмена Мѡханѡа црѣ грѡчскаго, и Борисѡ
 кнѡза вѡлгарскаго, и Растица кнѡза морѡвска, и Коцелѣ
 кнѡза вѡатѣнска. тѣ лѣта же ѡ сѡздѡнѡа вѡсего мѡра ·с· тѣ ·ѡр·
 сѡтъ же и ииѡи ѡвѣѣти, ѡже и инде речеиъ, а ииѡиѣ иѣе(тъ)
 врѣмѡ. такъ разоумъ, братѡе, въ естъ далѡ Словѣнѡмъ. емоу же
 слаѡа и чѣстъ и дрѡжава и поклѡнѣние, ниѡиѣ и присно и въ вѡско-
 нечныѡ вѣкы. аминъ:

Трѡктат Црнорисца Храбра преузетъ је изъ кѡиѣе Славѡмира Сѡмбуѡѡка
Грамотѡѡфиѡа Константина Фѡлософа Солѡнскогъ, Загреб 1998:351-353.

КАКО СХВАТИТИ РЕЧИ ЦРНОРИСЦА ХРАБРА

Ако нам се и појави, иначе сасвим легитимна сумња, да у датој епоси и на датом месту код Словена писменост није постојала, онда то треба доказати, а не одбацити са образложењем да „Словени тада још нису имали своју писменост“. Ради се, дакле, о нечему што тек треба доказати. (Ако је некада Француска Академија наука одбацила падање метеорита или постојање вечитог леда у Сибиру, то не значи да су метеорити престали да падају или да је лед ишчезао.) Треба веровати логици чињеница, а не логици нашег ума који често гради лажне представе.

Интересантна сведочанства налазимо у делу „О писменима“ бугарског калуђера Храбра, који је писао не касније од почетка 10-тог века, пошто је у њему навео да су још живи неки који су познавали Ћиорила и Методија.

Он је записао: ПРЕЖДЕ УБО СЛОВЕНЕ НЕ ИМАХУ КНИГ НО ЧРЪТАМИ И РЕЗАМИ ЧЪТЕХУ И ГАТА'АХУ ПОГАНИ СУЩЕ. КРЪСТИВШЕЖЕСЯ, РИМЪСКАМИ И ГРЪЧЪСКИМИ ПИСМЕНИ НУЖААХУСЯ СЛОВЕНСКУ РЕЧЬ БЕЗ УСТРОЕНИЯ. Према томе, калуђер Храбар је разликовао два степена словенске писмености: 1) до прихватања хришћанства, 2) после примања хришћанства. Са прихватањем хришћанства, Словени су почели да пишу латинским и грчким словима, али „без правила“, односно, како се коме допадало или чинило zgodним. Тако је трајало дуго, наставља Храбар, и заправо је прошло више од 220 година (огромн период) док се није појавио Константин Филозоф. За почетак Ћириловске писмености Храбар сматра 863 годину. Храбру је био познат и претходни, дохришћански стадијум писмености „цртама и резовима“. Научници сматрају да је у том одломку све јасно и разумљиво, али у ствари баш и није тако.

Израз „чтјоху“ и „гатааху“ не може се третирати као јасно разумљив. По смислу реченице, може се претпоставити да се ради о „читали“ или „писали“, или тачније „бројали“ и „читали“. Међутим, реч „гатааху“ се не уклапа. Ни за реч „чтјоху“ такође не можемо да будемо уверени да је исправно разумемо, пошто постоје две блиске речи „чест“ – бројати и „читат“ – читати. „Чтјоху“ би превасходно ваљало сматрати за „считат“, односно, да су за бројање користили црте и резове. Што се тиче речи „гатааху“ чини се да је реч о лапсусу: не „гатааху“, већ „читааху“ пошто се слова Ч и Г пишу врло слично и лако се могу заменити. Претпостављамо, дакле, да се у оригиналу ради о „чатјаху“, то јест читаху, а да је реписивач нетачно прочитао ту реч.

У сваком случају, Храбар је почетком 10. века јасно указивао да су у прошлости Словени имали сопствену писменост.

Одломак из увода у *Велесову књигу*, Београд 1997:26–27.

ἸΑΓΡΑΦΙΜΕΝΑ ΒΙΒΛΙΑ,

Λ α ᾱ

κ κ´

τ τ

β β

λ λ

ο υ ὀ ὕ

γ γ

μ μ

φ φ

δ δ

ν ν

χ χ

ε ἑ ε

ζ ζ

† †

ζ ζ

ο ο

ω ω

η ἥ

π π

ϝ ϝ

⊕ ⁂

ρ ρ

✠

ι ἰ

ς ς

Α Μ Η Ν +

ГРЧКО УСТАВНО ПИСМО IX ВЕКА

СРПСКО ПИСМО X ВЕКА (ТЕМНИЊКИ НАТПИС, СПОМЕНИК РЕЗАН
У КАМЕНУ)

СРПСКО ПИСМО ИЗ 1180—1190. ГОДИНЕ (МИРОСЛАВЪЕВО
 ЈЕВАНЂЕЉЕ, ПИСАНО РУКОМ ВАРСАМЕЛЕОНА И ГЛИГОРИЈА)

razvitak ćirilice				moderna srpska cirilica	
ime slova	broj na vrijednost	tipovi slova u rukopisnim spomenicima	stara cirilica		
АЗЗ	1	А А А А А А А А А А А А	А а	А	а
БОУКЗИ	-	Б Б Б Б Б Б Б Б Б Б Б Б	Б б	Б	б
ВѢДѢ	2	В В В В В В В В В В В В	В в	В	в
ГЛАГОЛИ	3	Г Г Г Г Г Г Г Г Г Г Г Г	Г г	Г	г
ДОБРО	4	Д Д Д Д Д Д Д Д Д Д Д Д	Д д	Д	д
ЕЦЗ	5	Е Е Е Е Е Е Е Е Е Е Е Е	Е е	Е	е
ЖИВѢТЕ	-	Ж Ж Ж Ж Ж Ж Ж Ж Ж Ж Ж Ж	Ж ж	Е	е
ЗѢЛО	6	З З З З З З З З З З З З	З з	Ж	ж
ЗЕМАНА	7	З З З З З З З З З З З З	З з	Ж	ж
ИЖЕ	8	И И И И И И И И И И И И	И и	Ж	ж
і	10	І І І І І І І І І І І І	І і	Ж	ж
КАКО	20	К К К К К К К К К К К К	К к	Ж	ж
ЛЮДИНЕ	30	Л Л Л Л Л Л Л Л Л Л Л Л	Л л	Ж	ж
МЫСЛИТЕ	40	М М М М М М М М М М М М	М м	Ж	ж
НАШЬ	50	Н Н Н Н Н Н Н Н Н Н Н Н	Н н	Ж	ж
ОНЗ	70	О О О О О О О О О О О О	О о	Ж	ж
ПОКОИ	80	П П П П П П П П П П П П	П п	Ж	ж
РЬЦИ	100	Р Р Р Р Р Р Р Р Р Р Р Р	Р р	Ж	ж
СЛОВО	200	С С С С С С С С С С С С	С с	Ж	ж
ТВРДО	300	Т Т Т Т Т Т Т Т Т Т Т Т	Т т	Ж	ж

oykz	400	oy oy or oy zozj y or	Oy oy	C c e c
φpztz	500	φφ φφ φφ φφ φφ φφ	Ф ф	T t π π
Xepz	600	X X X X X X X X	X x	h h K k
WTZ	800	ω ω ω ω ω ω ω ω	Ω ω	Y y y y
шТА	-	ш ш ш ш ш ш ш ш	Ш ш	Ф ф ф ф
ци	900	ц ц ц ц ц ц ц ц	Ц ц	X x X x
чpббб	90	ч ч ч ч ч ч ч ч	Ч ч	Ц ц Ц ц
шA	-	ш ш ш ш ш ш ш ш	Ш ш	Ч ч Ч ч
кpз	-	к к к к к к к к	к	Ц ц Ц ц
кpы	-	к к к к к к к к	к к к к	Ш ш Ш ш
кpь	-	к к к к к к к к	к	posebni znakovi u makedonskoj azbuci
кTь	-	к к к к к к к к	к к	Г г Г г
JU	-	ю ю ю ю ю ю ю ю	Ю ю	К к К к
Ja	-	я я я я я я я я	Я я	S s S s
Je	-	е е е е е е е е	е	posebna slova u ruskoj azbuci
ѣсѣ	900	ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ	ѣ ѣ	Й й
ѣсѣ	-	ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ	ѣ ѣ	Щ щ Щ щ
јесѣ	-	ј ј ј ј ј ј ј ј	ј ј	Ѣ Ѣ
јсѣ	-	ј ј ј ј ј ј ј ј	ј ј	ѣ ѣ
ksi	60	ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ	ѣ ѣ	Ѣ Ѣ
psi	700	ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ	ѣ ѣ	Ѣ Ѣ
дИТА	9	ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ	ѣ ѣ	Ѣ Ѣ
ѣжица	400	ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ	ѣ ѣ	Ѣ Ѣ

Табела *Развитак ћирилице* објављена у *Енциклопедији Југославије* (1984) уз одредницу коју је писао Славко Вукомановић.

Свети Сава 1175-1235

У његово време извршена је реформа правописа прилагођена
потребама српскословенског језика

Петар Ђорђевић

КУЛТУРНО И АЗБУЧНО ДВОЈСТВО

Културни дуализам који се открива у сачуваној црквеној архитектури и монументалној пластичној уметности може се запазити и у археографској грађи. У тексту *Маријина јеванђеља* употребљено је једном латинско слово Р наместо глагољског Ђ. И у другим старословенским глагољским споменицима срећу се тако иницијали или почетна слова из другог писма које се може узети и не само као грчко, односно ћирилко, него и као латинско.

Много је сигурније и чвршће чисто словенско азбучно двојство, глагољско и ћирилко, које се огледа у употреби обеју азбука у једном истом рукопису и код једног истог писара. У *Зографском јеванђељу*, најстаријем сачуваном глагољском споменику, има ћирилски маргиналних записа које је писао сам писар тога јеванђеља. Из друге половине 12. века потичу одломци двају глагољских рукописа апостола, названи Михановићеви и Гршковићеви и у њима се такође налазе слова и речи писани ћирилицом. Колико се глагољица знала код Срба показује управо *Маријино јеванђеље* које врви од ћирилских додатака на српскословенском језику на којем су исписане у 14 веку две читаве стране јеванђелског текста наместо насталог изворног листа. И обрнуто, глагољица се среће у српским ћирилским рукописима чак и у 15. веку, наравно само као индивидуална појава. Такви, иако изузетни случајеви, могу указивати и на извесне везе између глагољског и ћирилског подручја, које су се још дуго одржавале и после потпуно подвојеног црквеног живота, тако да ниједна од двеју словенских азбука није добила искључиви конфесионални карактер. То се нарочито односи на ћирилицу која се вековима употребљавала као световно или пословно писмо и у појединим нашим крајевима у којима је богослужбени језик био латински. Тамо где је у цркви била глагољица, била је и у свакодневном животу, али поред ње и ћирилица, као и у средњој Далмацији (Пољица). Оба словенска писма доцније је потиснула латиница. Она је почела продирати већ од половине 14. века. Пред њом је после глагољице узмакла и ћирилица уколико је била у употреби код припадника западног обреда. Ћирилица је на тај начин остала уско везана за подручје источног обреда и после постала национално обележје српског народа. Са етничком асимилацијом, коју је постојано изводило српско средишње племе својим ширењем из првобитних области, ишла је и културна нивелација, која се вршила ширењем ћирилице на рачун глагољице и латинице, и пре Немање и св. Саве. Један од најстаријих преписа *Светосавске крмчије*, тзв. *Иловичке крмчије*, из 1262. био је повезан у корице двама пергаментним листовима исписаним глагољицом. То су били они Михановићеви одломци апостола. И таква је дакле могла да буде судбина глагољских рукописа после превласти ћирилице.

Одломак из књиге *Историја српске ћирилице*. Београд 1990: 63-64.

ЈЕДИНСТВЕНИ НАДНАЦИОНАЛНИ СИСТЕМ КЊИЖЕВНОГ ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА И НАЦИОНАЛНЕ РЕДАКЦИЈЕ СТАРΟΣЛОВЕНСКОГ ПИСМА

Одсуство великих центара словенске писмености у 11–12. в. на византијском делу Балкана погодно је јачем испољавању народних и локалних језичких елемената, који спонтано улазе у графију, односно језик старословенских споменика, чинећи, према уобичајеној терминологији словенских националних филологија тзв. „редакције“. Међутим, ове редакцијске разлике углавном се односе на графије за назале и полугласнике (тзв јерове и јорове), као и диграфе јерова-јорова и ликвида р, л. С обзиром на даљи развој и промене назала и полугласника у овом раздобљу (10 – крај 12. в.) у односу на читав гласовни систем, и замена њихових графија словима за вокале у, е, а о – у зависности од поједине словенске територије – проведена је прилично систематски, тако да се по своме опсегу може сматрати ортографском иновацијом. Сви остали кодифицирани дијалекатски феномени били су мањих размера и интензитета и односе се претежно на граfiјско фиксирање појединих фонетских појава. Све то скупа са релативно малобројним и спорадичким променама у флексији облика није имало никаквог битног утицаја на саму структуру ни старословенског, а затим ни црквенословенског језика, који као књижевнојезичка формација и надаље хармонично делује на два нивоа: панцрквенословенском и локалном, који су изукрштани на културном плану тако да их је немогуће више издвојити. Дакле ради се о раслојавању различитих и територијалних и хронолошких феномена у средњовековним словенским текстовима, које више није могуће са неком већом сигурношћу ни локализовати, ни датирати. Ни у случајевима датираних споменика ситуација није много боља, јер развојне чињенице, фиксиране у њима, могле су се појавити неке више десетина, а неке и више стотина година раније, и то не код свих представника одређене језичке заједнице истовремено, већ постепено, после дужег периода коегзистенције старог и новог облика кад долази до победе новог, али датум које исто тако није могуће утврдити. У дијахронији постоји само релативна хронологија, при којој се може утврдити да се један облик јавио у језику раније него други (нпр. сх. *хоѡху* је старије него сх. *иѡху*; или криоце је старији облик са заменом *л>о* у затвореном слогу, која је имала своје временско трајање, али која већ одавно није на снази, те је *л* враћено у новији облик *крилице*). Међутим одређивање релативне хронологије појединих феномена на материјалу самих споменика је отежано. Као што је већ речено, због одсуства „праве традици-

je“, због могућности комбинација хетерогених ортографских црта из различитих споменика, територијално веома удаљених, због веома бројних и разноврсних компилација, разноврсних текстолошких интерполација. Донста, могуће је говорити само о наднационалном јединственом књижевном систему црквенословенског језика, који унифицира широки комплекс норми, а не о старосрпском, староруском и старо- или средњобугарском језику и књижевности. Покушаћемо то још из поближе да илуструјемо на сачуваним старијим споменицима са територије Зете, Хума и Рашке.

Одломак из студије *Свети Сава и рашка правописна школа*.
Зборник *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање*. САНУ,
Београд 1979: 179-180.

СРПСКА И ХРВАТСКА РЕДАКЦИЈА СТАРΟΣЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА И ПИСМА

Резимирајући проблем формирања писмености на западној јужнословенској територији, желимо да истакнемо неколико момената. Сви најстарији ћирилски текстови јасно указују на то да се тзв. српска редакција црквенословенског формирала у зетско-хумско-босанском подручју, што се закључује на основу спорадичких фонетских трагова у графици текстова, преписаних од стране писара-штокаваца. Условно бисмо га могли назвати и *штокавско-јадранско подручје* (укључујући ту и Рашку кад је кантар српске државе пренет тамо) за разлику од хрватског типа црквенословенског, коме је „основа у прво вријеме била чакавска“ (Јосип Хам, *Хрватски тип црквенословенског језика*, Слово, 13, 1963, 43—67, спец. 50.), те би то било северночкавско-глагољско подручје. Осим спорадичних штокавских и чакавских дијалекатских елемената (*никако не основе*), који уопште нису утицали на саму структуру црквенословенског као чисто књижевне формације, као и разлике у употреби ћирилице, односно глаголице, све остале редакцијске одлике на оба наведена подручја су биле готово идентичне: ћирилско *јер* и глагољско *јор*; у, е (ређе чакав. *ѡ*) м. *А. Ж*. Ћирилско штокавско-јадранско подручје развило је писменост у традицији глагољског подручја. Оно је највероватније добило црквену писменост непосредно од Моравско-панонске цркве са Запада, али је даље (заједно са зетско-хумско-босанским ћирилским подручјем тек формираним у тим релацијама сталних, живих политичких и културних веза између Бугарске, Моравске и Хрватске) било изложено како струјањима текстова из преславске школе, с културом писма у традицији бугарске писмености Симеонова доба, тако и притицању текстова из Климентове охридске школе. Затим, кад су Бугарска и источносрпски крајеви потпали под власт Византије, на непокорене и тек ослобођене западнојужнословенске крајеве почели су стизати преко Галиције и Мађарске источнословенски предлошки рукописа црквенословенске књижевности, а што је, као што смо видели, нашло одраза у најстаријим сачуваним споменицима оба писма. Специјално на ћирилском подручју ова текстолошка симбиоза више различитих извора и оријентација оставила је бројне трагове, како у рукописима црквено-литургијског садржаја са уставним типом писма, тако и у документима и повељама са пословним писмом. Ови последњи, захваљујући специјалним развојним околностима и везама са Дубровником, односно дубровачком канцеларијом, носе печат те писарске традиције (повеља Кулина бана) за разлику од диплома, састављених у другим скрипторијима, специјално на Св. Гори, са строго сачуваним карактеристичним изоглосама црквенословенског језика (нпр. Немањина Хиландарска повеља). У догово-

рима се обично догађало да једна страна шаље повељу на основу већ готовог садржаја, који јој је доставила противна страна. Тиме се објашњава идентичност правописа не само примерака једне повеље већ целних дипломатичких корпуса. Такав је случај правописно и језичко јединство читаве српске дипломатике са Дубровником од 13. до 15. в. која одступа по неким својим изгласама (нпр. консеквентна употреба к, г у гласовној вредности ђ, ѣ) од осталог комплекса српске средњовековне књижевности.

Коначним окретањем немањичке државе ка православљу државна власт и аутокефална православна црква штите ћирилску писменост (св. Сава уводи Архиепископију, а цар Душан Патријаршију). Ћирилска писменост се развија у искључивим оквирима византијске културно-цивилизацијске-црквене заједнице, учествујући у стварању средњовековног црквенословенског језика и књижевности, заједничке тековине свих православних Словена. Управо одласком св. Саве на Свету Гору долази до појачане употребе источнословенских предлога и новог продора тзв. ортографских и графичких „русизама“ у српске средњовековне текстове, као што је то показано у Белићевој студији о доприносима светосавске школе при стварању српске редакције ћирилских споменика. Несумњиво је и рад Стефана Првовенчаног, а специјално Растка-Саве имао пресудног утицаја на развитака даље српске писмености у 13. в. Особито Савин рад на изграђивању српске црквене самосталности, црквеног ауторитета и хијерархије, специјално рад на крмчији и другим делима црквено-правне литературе коначно је учврстио црквенословенску језичку и књижевну традицију, која ће се одржати не само до пропасти немањичке државе него и много доцније, до 18. в., када преко славеноруског долази до поновног процвата црквенословенске књижевности код војвођанских Срба. Зато на подручју средњовековне српске писмености и књижевности никада није дошло до увођења посебних редакцијских карактеристика, као што је нпр. био ђерв у босанским текстовима и доцније у пољичким, или као што су биле бројне иновације и локално-дијалекатске изгласе у хрватској редакцији црквенословенског језика.

Одломак из студије *Свети Сава и рашка правописна школа*.
Зборник *Сава Немањич – Свети Сава. Историја и предање*. САНУ,
Београд 1979:186-189.

ГРАФЕМ ЋЕРВ

Са глагољицом везује зетско-хумске и босанске споменике српске редакције и једно посебно слово: графем ћерв (ћ). Постоји мишљење да „историја српске ћирилице почиње у 12. веку, у тренутку када се у њој појавило слово названо *ћерв*“ (Ђорђевић 64). Мишљење које би се морало подвргнути критици с обзиром на многобројне историјске модификације ове појаве, али је у сваком случају појава *ћерва* у српској ћирилици 12 века (тј. у најстаријим сачуваним српским рукописима) карактеристична због потребе да се један српски фонем изрази посебним графемом, онда због тога што је та потреба задовољена преузимањем једнога глагољскога слова. То и јесте израз ћирилско-глагољске заједнице. Уосталом, тиме се враћамо и на саме почетке писмености и у Срба, где стари кодекси, споменици старословенског канона, као и *Маријинско јеванђеље* (10-11 век) а потом и *Гриковићеви* и *Михановићеви одломци* (12 век), неким својим србизмима у старословенском тексту или нарочитим ћирилским додацима и заменама из 14. века (Мар.) довољно јасно сведоче да су се глагољске књиге на српском подручју читале и да се глагољско писмо са не мање разлога од ћирилице може сматрати првим словенским писмом у Срба. Највероварније да је реч о својеврсној упоредности писма, о „заједници“, која је и на другој страни, и на тако класичним западно-глагољским теренима као што је Далмација, знала уз глаголицу и за ћирилску праксу (Пољичка област у средњој Далмацији).

Одломак из студије *Развој ћирилског писма у Србији до 15 века* (1985). Текст је преузет из Богдановићеве књиге *Студије из српске средњовековне књижевности*. СКЗ, Београд 1997: 134-135.

СВЕТИ САВА КАО РОДОНАЧЕЛНИК ПИСАЊА НА СТАРОСЛОВЕНСКОМ И СРПСКОМ НАРОДНОМ ЈЕЗИКУ

Свети Сава је родоначелник писања на српскословенском, али истовремено и писања на народном језику и комбиновања тих двају изражајних система у истом тексту. Од њега почиње диглосија у српској писмености. Диглосија значи употребу двају језичких типова у истој друштвеној заједници, уз функционалну диференцијацију тих типова. Функцију „вишег стила“, онога који сачињава властелинство цркве и учености, обављао је српскословенски језик, док је народни језик функционисао као „нижи стил“, прикладан за писање о стварима из свакодневног живота. То што су се оба та система изражавања тако лако комбиновала и мешала, често суседујући у истом тексту, понекад и у границама исте реченице, знак је да се они нису осећали као два различита језика, него као два начина изражавања у оквиру истог језика. Гласовна и граматичка блискост тадашњег народног језика српскословенском омогућавала је такав однос према том језичком варирању у текстовима.

Одломак из текста О језику у списима светог Саве. Зборник *Сава Немањић – Свети Сава*. Историја и предање. САНУ, Београд 1979: 169

СВЕТИ САВА И РЕФОРМА ЋИРИЛИЦЕ

О ортографији Мирослављева јеванђеља доста је писано¹⁾. Па ипак о њој није још све речено. Ово су основне црте-

1) Исп. код Љ. Стојановића, ор. cit. 203, Ст. Куљбакина, ор. с. 15 – 21;

ТѢГЛѢ КЪЗМНКИ	СТАТА-СКРѢНИКИ
ЗМНРАСНННТЛН	ЖЕТАВКАТАТА-ГЪ
МЛТНААТ-ПННМЪ	ЖЕПАРАСКѢКЛНН
ТЕНКННРАСННТЕ	ПАЦѢ-ГДННАЖЕ
АЗУСННЕРѢТАЮКА	КЪМКИ-З-НГЛАНН
НЕМДКНННТНААТ	АТМІСЕЦРАКАШ
ЖЕПАКНГЛННГЛН	ОНИЖКЛННЕРЮКА
КНАУРЕСНТН-ІСЪЖЕ	ЗМНКЪЗМНПРНЪ
ЊКѢТАРМНННСТКО	НН-ГЛНМЛТНА
РН-ГЛАРМНННААТ	ТЛ-ЦРААНКАШЕГО
МНКАННН-ЊКЕЦРАК	ПРННННОВ-ЊКЕША
АРНН-НСКѢСНАНЖКО	ШЕАМНН-АРННЕРКН
КАІСТНМАМНПРНН	НЕНМАМЦРАТЛКІ
ТНТЕ-НКЛАСТНМА	МОКІАРА-ТЛГЛАЖЕ
МЛНЮСТНТНТЕ-ЊВ	ПРНДЛСТННМАДН
СНАІСНННМАШНКА	ПРННННТЛ-ВННЖН
АСТННМАМНЖННКОС	СННШЕІСККІСЕНКІ
ЉЕ-АШЕ-НСКНТНААН	ПРНТОРН-НСАМІСНН
ОІККІШЕ-ТІАТІЖЕ	СІХІ-НЗНАДККПРН
АЛННАКАТЛ-АВКЕСАН	ПРНМОСАКНН-СМЪ
ЗКЕАККННІСАНСЕАЕ	ТО-СЖЕНАРННАСТ
НАСНДНРН-НАМЕСТЪ	СЕАКРННГКНТОАГО
НАРННАРНАМЪМАНТЪ	ТА-НАТЖЕ-НПРННШЕ

њене: ж се употребљава у значењу ж и љ: како се ти знаци у Мирослављеву јеванђељу замењују гласовима џ и ю, то се и ж замењује у свима положајима или гласом џ или гласом ю. Тако је дошло да се и једини јотовани знак љ неправилно употребљава у MJ, јер је у свести његова преписивача било да у извесном положају оно има вредност звука ю (исп. мо~~ж~~ = мо~~у~~), па је тако и место к~~ж~~д~~ж~~ добивено к~~д~~ју поред к~~ж~~д~~ж~~, к~~д~~ју, к~~д~~џ и сл. С друге стране, звук в употребљава се у значењу в и љ, па је тако могло и само о~~у~~ да значи ю, на пр. у л~~ж~~дне и сл. Сем тога употребљавало се поред в у истом значењу и љ и љ на пр. в~~м~~џ или в~~м~~ю, љ~~м~~џ, љ~~м~~ю и сл. У значењу старога љ и звука ш — употребљавало се љ: љко 976, љсти 103а, пи~~ж~~ницами ib., љко~~ж~~ се 105а, и сл. (ретко пр~~ж~~ивши 105а, и сл., исп. Куљбакина ор. cit. 20, Стојановић ор. cit. 204, са нарочитим ограничењем), наз~~ж~~р~~ж~~нини 106а, о~~ж~~чит~~ж~~љ (често) итд., као што се види, и после самогласника и сугласника.

Тако је створена или се ишло к томе да се створи нарочита ћирилска азбука. С једне стране, јотовани се вокали, углавном, нису употребљавали, и онај једини, који се употребљавао (ю), — није се употребљавао правилно. То је све водило ка новој употреби тих знакова. У исто време још су се у знатној мери употребљавали и знаци за носне гласове ђ и њ (Ѧ), истина без старе своје вредности, већ као знаци за ѣ и ю (ж), за е и љ (ѧ, ѡ). То је све показивало да није од времена писања МЈ било удаљено време када су у оригиналима тога текста ти гласови и правилно употребљавани. Али је у ту употребу унесена једна измена: ниједан од тих гласова није био јотован.

Ја нећу улазити у питања о развиту ортографије старословенских споменика. Али је поуздано да у једној епоси развита ортографије старословенских споменика, вероватно првој, није било засебних знакова за љ и њ, већ се употребљавао један знак за оба. То је урађено у овом споменику и са ж и њ. Оба су сведена на ж. Али, с друге стране, онако као у некадашњим старословенским споменицима (Супрасалском зборнику и Хиландарским листићима, исп. Куљбакина, *Le vieux slave*, 1929, 42 и даље) употребљавају се две шаре за љ: љ и љ.

Нема никакве сумње да се тиме хтела диференцирати употреба *м* у различним положајима (као што је и заиста био случај у старословенским споменицима), али се данас према Миросл. јеванђељу не може рећи у којем је правцу у његовим ранијим оригиналима та диференцијација била извршена. Графика се развијала све више у правцу неупотребљавања јотованих знакова, у духу главних особина најстарије епохе глагољске графике, иако су ти најстарији споменици то бе лежили на други начин.

За нас су важне још три особине Мирослав. јеванђеља: употреба знака *п* у смислу глагољског *г* (умекшаног *г*), употреба једног полугласника, и то *ѡ* место ранијих двају (*ѡ* и *ѡ*), и мењање звука *ы* иза задњенепчаних сугласника *к*, *г* и *х* у *и*.

Прва црта, употреба нарочитог знака за умекшано *г* у облику *п* од којег води порекло и наше *ћ*, везује поново ово јеванђеље са глагољском азбуком. Јер у старословенској ћирилици тога знака није било. Иако се мора претпоставити да су наши стари писци и ћирилицу добили са истока, из старословенских споменика, ипак је јасно да су до тога времена код њих морали бити у употреби глагољски споменици које су они затим самостално транскрибовали ћирилицом и самостално нашли знак за глагољско *м* (*г* у речима као *ангелѡ* и сл.)

Исто тако су они, наизглед у старословенским споменицима *ѡ* и *ѡ*, почели већ врло рано потискивати један од тих знакова. Та околност што су ћирилски текстови задржали *ѡ* показује да је наша редакција постала у оним крајевима у којима се полугласник изговарао као глас близак звуку *е* (као *ѡ* или сл.). А тим људима било је познато да се у старословенским текстовима *ѡ* замењује гласом *е*, а *ѡ* — гласом *о*. Они су се зато одлучили за *ѡ*.

Што се у хрватској глагољници, у првим њеним споменицима, Бечким листићима, Михановићеву октоиху, на Башчичкој плочи — употребљава само *ѡ*, то је тако исто разумљиво, јер је *ѡ* у тим крајевима имало вредност пригушеног *и*. Можда се *ѡ* у Гршковићевим одломцима, који су, вероватно, писани негде у крајевима хумским, може на исти тај начин објаснити. Па тако се мора објаснити *ѡ* и у бугарским

споменицима место оба полугласника: и тамо оно има гласовну вредност пригушеног *a*

И тако полугласник *ъ* као једини полугласник наш — знак је стварне промене старословенске азбуке у корист народног изговора. Та се промена могла само тамо извршити где се у то време полугласник тако изговарао; а то је била — Зета. Зато се и може рећи да је почетак ћирилске редакције наших споменика извршен у Зети која је први јачи политички центар наше државе. Та се редакција проширила доцније и на Хум и на Рашку. Можда су ти први почети стварања наше азбуке извршени око краја XI века. Вероватно је све друго у старословенској азбуци у зетској употреби остајало сем два полугласника. Зато и у Мирослављево јеванђељу, чији главни текст припада знатно старијем времену, нема већ никаква колебања између *ѡ* и *ѡ*, већ се употребљава једино *ѡ*.

Нема никакве сумње да је оригинал Мирослављево јеванђеље био ћирилски и Куљбакин има права кад вели да нема никаквих непосредних знакова да је он глагољски. Али, ја мислим, да целокупно испитивање Куљбакиново показује да по пореклу своје Мирослављево јеванђеље иде међу најстарије глагољске споменике. То показују и његове гласовне особине (*o* и *e* м. *ѡ* и *ѡ* и др.), а нарочито његове морфолошке црте и речник. По толико типичном асигматском аористу Мирослављево јеванђеље показује већу старину од Зографскога, по несажетим облицима имперфекта оно је ближе Маријину и Зографском јеванђељу него ћирилским споменицима, по употреби наставка *ште*, *шта* у имперфекту такође, по кондиционалу¹⁾ и др. особинама (исп. Куљбакина ор. cit. 61, 62, 63 и др.) — исто тако.

Из свега тога Куљбакин, и сувише обазриво, изводи врло неодређен закључак: да је старословенска подлога Мирослављева јеванђеља „била споменик XI века никако ни македонском терену“ (ор. cit. 93). Ја пак мислим да нам све то допушта, а нарочито када томе додамо и оно што смо већ

¹⁾ „У главном се лексичка грађа Миросл. јев. подудара са грађом старих глагољских споменика“ (ор. cit. 93).

поменули о глагољском карактеру његове ортографије и реч *мѣша*, да је једна од старих подлога његових *прве* половине XI века била глагољска и да је једно време служила као подлога преписима по оним крајевима наше земље у којима се употребљавала реч *мѣша*, која је одатле у ту подлогу и продрла. Тек пред крај XI века преписано је, вероватно, то јеванђеље ћирилицом. Тај ћирилички текст свакако је више пута преписиван док није ушао у 2-ој половини XII века у Мирослављево јеванђеље.

Мора се претпоставити да је некад у целој земљи нашој била у употреби глагољица. За глагољашке крајеве то се зна; за Хум је то вероватно, пошто је утврђено да је апостол, који се сачувао у Гршковићевим одломцима¹⁾, вероватно, ту написан. Сада то видимо и за стару подлогу Мирослављева јеванђеља.

Ако то примимо као тачно, биће нам јасна и употреба ђ у њему, а, тако исто, биће нам јасно и слагање Мирослављева јеванђеља са Гршковићевим одломцима у замени њ звуком и иза задњенепчаних сугласника²⁾.

Уопште та замена (прелаз њ иза к, г и х) једна је од старих особина глагољских текстова по источнијим крајевима нашег народа (у Зети и Хуму, а можда и околним крајевима).

Тако је из тих споменика у ћирилске касније преписе продрло и ђ (п), њ > и у одређеном положају, ѣ = ѡ, е = љ, е и ю. Како се већ раније поколебала правилна употреба знакова ѡ и ѡ, то су у световној азбуци ти звуци били већ изостављани, тако да — врло вероватно већ око половине XII века — наша се световна азбука потпуно ослобођава тих знакова. Њени основни елементи постају: ѡ (= ѡ, ѡ), ђ (= ѡ, ѡ), ѣ (= ѣ, ѡ), е (= љ, е) и ю (чија употреба према ѣ постаје такође нарочита). Ја бих ову епоху у развоју наше ортографије и азбуке назвао зетско-хумском. Она је тада

¹⁾ Исп. Јагића, *Glagoljica II*, Grškovićev odlomak glagolskog apostola (U Zagrebu, 1893), 6. За Гршковићев одломак апостола он вели да је могао бити написан негде у јужној Босни или Херцеговини.

²⁾ Исп. Белића, *Глас LXII* (1901) 240.

заузима­ла све покрајине и у непосредној близини (Рашку, Босну и др.).

У црквеним споменици­ма и после прве половине XII века још се традиционално одржава, ма да у употреби са­свим неправилној, и љ и љ, и тек ће се ти споменици од њих потпуно ослобођавати у XIII веку, — вероватно под ути­цајем напредније свештовне азбуке. Зато је потпуно природно што су споменици слични баш Мирославље­ву јеванђељу дали повода да се око половине XII века створи зетско-хумска ре­дакција наше свештовне азбуке без знакова љ и љ које су ти црквени споменици, макар и у неправилној употреби, и даље задржали.

3.

Та зетско-хумска редакција сачувала се неко време у Хуму, а знатно дуже у Босни. У свим повељама у којима се сачувало ђ (ћ) у значењу ђ и ђ, у којима се употребљава е у значењу љ и е, ђ — и као ђ и ђ имамо ђено продужење. Она се сачувала у Никољском јеванђељу и другим босан­ским споменици­ма. Баш зато што се она сачувала у босан­ским споменици­ма, она се назива обично босанском; али за порекло ђено то нема значаја.

Али та се зетско-хумска редакција није дуго задржала у самом Хуму и Зети у непромењеном облику. Чим се државни центар — за време Немањино — преселио у Рашку, добила је та азбука неке мале измене које се могу лепо пратити у Немањиној повељи Хиландару од 1199 године, али које су се, вероватно, и знатно раније налазиле у споменици­ма све­товног карактера.

И Немањина повеља¹⁾ употребљава е у значењу е и љ: своен 1₃, вратне 1₅, своє 1₄, езика 1₆, строе 1₁₁, поспѣшеннемъ 1₂₀, в(о)жнѣмъ 1₂₁, въсприѣмашоу 1₂₁, моемоу 1₂₀, естъ 2₅ и сл.; само је једном употребљено љ: љ 1₂. По себи се разуме да се е пише у значењу љ и иза сугласника: нен 1₁, развлѣнъ 3₁₁, вл(а)гословленнемъ 2₂₅, вѣмѣнена 2₁₁, молениѣ 2₆, влад(н)ичнемъ глаголомъ 2₂, земле 1₁₇, Ковыле 3₂₅, не асс. рl. 1₅ и сл.

За ја у почетку речи и иза вокала употребљава ђ:

¹⁾ Ми ћемо је наводити овде по Ћоровићеву издању (Списи св. Саве, 1—4).

сто ю пише ѿ. не зна за ю; Охридски апостол, иако поред ѣ у значењу ја има и ѿ, употребљава за је у свима положајима е; то исто вреди и за Битољски триод (исп. код Цонева оп. cit. 210).

Нема никакве сумње да је сем ових споменика и њима сличних било и друкчијих споменика средњемакедонске редакције; али се по овоме види у ком је правцу ишао њихов ортографски развитак и шта су они могли пружити св. Сави и његовој школи крајем XII в.

Уопште цео XII век претставља време презирања и дефинитивног стварања руске, бугарске и српске редакције. Две засебне азбуке којима су писани први словенски црквени споменици, а које су се између себе разликовале, учиниле су да се пре дефинитивног стварања различних ортографских система удешених за гласове различних словенских народа — различно комбинују њихови начини писања. То је створило приличну пометњу у XII в. у писању и потребу да се изађе на чистину.

Азбука коју је св. Сава понео од куће показивала је велико несавршенство. Употреба истог знака ѣ и за право ѣ, тј. неку врсту гласа е, и за ѿ и за обележавање умекшаног сугласника испред а — стварала је, у најмању руку, пометњу. Тако исто и тројака гласовна вредност знака в: као е обично (небо), као умекшани глас испред е (нега=„њега“) и као је — морала је гонити св. Саву да то исправи, и он је почео да пише ю свугде где му је место у почетку речи и иза вокала. Све је то могао наћи у руској ортографији тога времена. Ако је она била као ортографија АЕ¹, а ми немамо разлога не претпостављати да је и била таква, као што смо видели, она св. Сави више није ни давала. Јер кад је онз ѿ употребљавала у случајевима као *земља* (земља), то св. Сави није дало могућности да га употреби, пошто је он знао да рускоме ѿ одговара наше е; зато он ту оставља по староме *земла*, не желећи писати *землѣ*, пошто је ѣ ограничио на његову употребу за право ѣ. Тако исто руска ортографија, основана на тадашњем народном изговору, којом се писало на исти начин *небо* и *него*, није давала св. Сави ништа да диференцира *небо* од *њега*; и он је ту оставио онако

како је и дотле било у његовој ортографији: *нега* и *небо*, али је зато у другим случајевима писао: *моѣ*, *пиѣ* и сл., а не *моѥ*, *пиѥ* и сл. као дотле.

Овоме би се могао учинити један приговор. Могло би се запитати: зашто св. Сава који је *ю* правилно писао (не само *мою*, *пию* и сл. већ и *люднѣ*, *любѣши* и сл.) није слично томе распростро *ѣ* и на *земля*, *ѣ* — и на *землѣ* и све сличне случајеве. Њему је то свакако падало на памет, и зато и имамо који пут у КТ *ѣ* употребљено за обележавање умекшаног сугласника испред *а*, па чак једном и *ѣ* за обележавање умекшаног сугласника испред *е* (в. примере напред стр. 230). У томе је правцу Глигорије дијак пошао нешто даље од св. Саве; он употребљава више од св. Саве *ѣ* за умекшани сугласник испред *а*; али за *ѣ* се и он није усудио то да учини.

Ортографске реформе никад нису потпуне и никад не иду брзо.

Уосталом да је св. Сава и докраја извео поменућу реформу, тј. да је писао *ѣзеро:нѣга:небо*, *твоѣ:земля:жена*, као што је писао *твою:землю:жену* и као што ће се иза њега за коју годину и урадити, он још не би дао савршену реформу, јер је и сувише јасно да је у *твоѣ* и *землю*, *ѣзеро* и *нѣга*, *твою* и *землю* — функција *ю* двојака: у првом случају има вредност гласа *ј* и једног вокала, а у другом умекшаног сугласника *њ* или *љ* и вокала. Ко зна да то двојство функције исте шаре није утицало на св. Саву да не буде сувише радикалан у својој реформи, утолико пре што за њу није налазио у овом правцу ослонаца у руској ортографији.

И тако, заслуга је св. Саве што је одвојно главну вредност *ѣ* од звука *ѣ* и тако свео могућност произвољности на знатно мању меру, од три на две; то је исто учинио и увођењем *ѣ*: од три вредности истог гласа задржао је за две гласовне вредности и даље *ѣ*, а трећој је дао засебни знак који је нашао у своме узору.

Ова реформа била би само тада потпуна, да се пошло стопама Супрасалског зборника, великог ћириличног споменика прве половине XI века. По њему би се разликовало

нега, земља од језера и твоја тиме што би над сугласником био знак умекшаности, као што одговара његовој природи, а жгна и небо имали би нејотоване вокале и сугласнике без каквих знакова. Само би тада требало додати надредни знак и испред у и писати *луди* и *твою*. Супрасалски зборник показивао је пут којим је ваљало поћи и при обележавању умекшаних сугласника и испред других вокала, на пр. *и* и *о*: *нѣмь, воловъ* у нашој редакцији; али, на жалост, надредни знаци у *охој функцији* занемарени су већ били потпуно у Савино време и доданије се више нису уводили у живот.

8.

Све оно што сам изнео о руским рукописима XII в. потврђује и Савина Крмчија.

Питање о Крмчији¹⁾ св. Саве још није изведено начисто. Још и сам текст Иловичке крмчије од 1262 г., који претставља један од најстаријих преписа Савине Крмчије који је до нас дошао, — није издан. Зато ћу се ја задржати на томе питању само утолико, уколико се то тиче нашег посла, остављајући све друго што нас се непосредно не тиче.

Када је св. Сава постао архиепископ (1219) и када му је ваљало организовати самосталну српску цркву, он је на повратку из Никеје саратио у Солун, и ту у грчком манастиру Филокали, пошто је богато обдарио манастир, „светимъ вѣса потрѣбнаа пѣже великон цркви достоина събракъ, и книги законныа съ собою кѣзѣма. митрополитѣма оубѣ упарѣом же и правими града свѣтло проваждаема. къ земли людѣи сконѣхъ шѣстѣиѣ творитѣ“ (Живот св. Саве, 1860, 136). Када други биограф Савин, Доментијан, говори о његовој посети манастиру Филокалу, он вели: „и таѣ црквиѣ велике хѣтѣ. и книги многи црквиѣ законныѣ о исправленни кѣрѣ. и хѣже трѣбѣвалне

¹⁾ *Кормчана книга* или у множ. *Кормчани книги* по руској редакцији *Кормчии* — онај што управља крмом на броду, а *кормчии* и придев „оно што припада њему“; дакле, *Кормчии книги* „управљачеве или управљачке књиге“. Код нас се одомаћно назив *Крмчија* (или чак и *Кормчија*) узет из горњег назива у множ.

Сада ћу још једном искупити овде на једном месту оно што истиче као резултат мојих разлагања у овој расправи.

Мирослављево јеванђеље у вези са споменицима Немањине епохе и са радом св. Саве допушта нам да загледамо у тамна времена развитка наше писмености у XII веку, а можда и нешто раније. Наравно, то не значи да је тиме исцрпено све што се о томе може још пронаћи или да су тиме обухваћене све могућности.

Почетак стварања српске редакције старословенских споменика пада у Зету око краја XI века, дакле у време када је међу нашим покрајинама Зета имала превласт. Зато се у нашој редакцији ћирилице одомаћило њесто старог њ и њ, јер је полугласник у Зети у то време био реда *е*.

Судећи по развиту ортографије Мирослављева јеванђеља и оној ортографији која се распрострла по Хуму и Босни, може се закључити да је то била ћирилица са особинама глагољице: *в* = *е* и *ѡ*, *ѣ* = *ѡ* и *ѣ* и само је било *оу* (*с*) и *к*; од сугласника био је за њу типичан знак *п* (*п*) који се употребљавао и за *ђ* и *ћ*.

Мирослављево јеванђеље својим особинама показује да је један од његових оригинала морао бити писан глагољицом и да се некад употребљавао и код католика (отуда реч *мѡша*). У вези са тим наводи се и карактер његових орнамената.

Основни текст (црним мастилом писан) МЈ изradio је, као што је већ раније било утврђено, неки Варсамелеон; а орнаменте и све натписе над читањима јеванђељским Глигорије дијак који је написао и крај рукописа (в. напред стр. 214) и запис на крају.

Орнаменте и натписе над јеванђељским читањима Глигорије дијак је само тачно копирао, готово прецртао, тако да се у тим натписима не налазе особине његове ортографије, већ основнога текста јеванђељског који је писао Варсамелеон. Због тога и натпис Жван Батиста (в. стр. 213), написан руком дијака Глигорија, само је тачна копија онога што је он нашао у своме узору, па зато и не може сведочити о њему да је био католик. То исто вреди за реч *мѡша* у нат-

писима које је дијак Глигорије писао. Та је реч била у оригиналу са којег ју је он тачно прекопирао.

Карактер ортографије Глигорија дијака, који се огледао у ономе делу рукописа на крају који је он писао, упућује нас на претпоставку да је своју ортографију дијак Глигорије добио у оној средини у којој и св. Сава: под утицајем руских књига друге половине XII века, вероватно у Св. Гори.

Хумско-зетска ортографија добила је за време Немањино малу измену у замени знака п словима к и г за ћ и ђ, и према томе је ми називамо *рашком* редакцијом наше ортографије. Све друго је било као и у хумско-зетској ортографији. Ту су рашку ортографију употребљавали и Дубровчани у односима са Рашком, па су је применили и у писму Кулина бана од 1189 год. Како се та ортографија наводи и у Немањиној повељи од 1199 год., вероватно је да се она у Рашкој употребљавала и онда када је Растко добијао своје образовање и зато је врло вероватно да је он том ортографијом писао када је око 1192 год. отишао у Свету Гору.

*

Ту у Светој Гори св. Сава, бавећи се у Пантелејмону и Ватопеду, и читајући руске црквене рукописе, морао је убрзо увидети недостатке своје рашке ортографије. Највећи недостатак, писање *ѣ* и за *ѣ*, за право *ѣ* и за умекшани сугласник испред *ѣ*, он је одмах дефинитивно исправио, остављајући *ѣ* само за право *ѣ* и узимајући *ѣ* за *ја* и каткада — поред *ѣ* — и за умекшан сугласник испред *ѣ*. Руски правопис својим *ѣ* за бележење умекшаног сугласника испред *ѣ* није му могао помоћи и зато је он ту колебаљив. Тако исто је под утицајем руских рукописа почео употребљавати *ѣ* за *је* иза вокала и у почетку речи; а како су они, према природи руског језика, имали *ѣ* и за обележавање умекшаног сугласника испред *ѣ*, што се слагало са Савином рашком ортографијом, то је и св. Сава остао при тој црти.

Св. Сава, подиравши са својим оцем Хиландар, засновао је у њему своју школу. Из те школе изашао је и писац хиланд. повеље Првовенчаног (XIII) и писац Хиландарског типика, који је био, вероватно, из Зете. Сви су се они служили

ортографијом Савином и само тамо где је она била неодређена, они су се ослањали на своју старију ортографију. Српски елементи свих споменика Савине епохе упућују нас на језик Рашке и Зете. Св. Сава је, вероватно, из тих области и узимао своје сараднике, као што је био на пр. преводилац Хиланд. типика. Када је доцније св. Сави устребао номоканон за уређење наше цркве, он је наредио да се за употребу наше цркве изradi његов текст нашом редакцијом. Колико се може видети по текстовима који су до нас дошли, а нарочито по најстаријем од њих, Иловичкој крмчији, у основици тога нашег текста наводи се руско-црквени превод. XII века, који је удесио за нашу употребу неко од претставника Хиландарске школе св. Саве.

*

Ортографија св. Саве није савршена. Њени су главни недостаци необележавања умекшаних сугласника испред *а* и *е* (испред *а* недовољно обележавање); али она претставља несумњиво знатан напредак према ономе што је било дотле. Од дела у којима се она наводи најрадикалнији је Карејски типик, текст који је, врло вероватно, сам св. Сава писао.

Ови недостаци или празнине Савине ортографије брзо су попуњене после њега; али док се није дошло да потпуно устаљене системе наше ортографије на бази реформе св. Саве и оних видика који су се њоме отварали, — у току XIII века видимо још многобројне остатке, у различним размерима, од оних особина његове ортографске системе које су се у њој доследно употребљавале. Остављајући та питања, ја бих још приметио да сама реформа ортографије није био један од циљева Савина рада уопште, већ је он за себe и за све оне који су под његовим руководством радили утврдио једну могућну, радну ортографију. Зато се у његовој школи не види она стега коју би претпостављала свака нарочито изведена реформа. Писци рукописа његове школе припадају више његовоме правцу рада неголи школи оличеној у непоколебљиво одређеним прописима. Зато су тада била могућна и мала размислилажења. Тако се може протумачити и у Хиландар. типiku и још понека друга ситнија разлика код њих.

Одломци из чувене Белићеве студије *Учешиће Светог Саве и његове школе...* која је објављена 1936. у *Светосавском зборнику* СКА.

СКАЗАНИЈА О ПИСМЕНЕХ

4.

Варају се неки кад говоре — једни да на српском језику треба тако рећи, други пак на бугарском или коме другом; није то тако. У почетку, наиме, они који су хтели да сачине (књиге) на словенском језику — очигледно је да то нису могли учинити на бугарском језику, иако говоре неки да су на њему сачињене. Јер како се тананост јелинска или сиријска или јеврејска могла исказати тако дебелим [грубим] језиком? али исто тако ни српским високим и уским гласом.

Просудивши о томе, они добри и дивни људи изабраше најтананији и најлепши руски језик, којему је у припомоћ дошао и бугарски, и српски, и босански, и словенски, и део чешког, и хрватски језик, како би се уобличиле свете књиге; и сачинише се тако. Узеше тако сачинитељи из грчког језика реч која гласи *ἡχοῦσα οἱ ποικίλους*, и не могући ниједним другим, рекоше зато / *смышаше пастырѣ*, а то је руски; и све су најтаније речи из руског језика. . . И у псалму 9-ом што се каже

ласта — по руски се каже, јер и сад Руси у молитви Господу својему говоре молећи се: „не лаи на ме хосподине“, што ће рећи „не карај ме“ или „не гневи се на мене“. Па и у еванђељу⁴ се каже. . . дажд моу и срачнцоу [дај му и кошуљу], а Руси и сад за кошуљу кажу „сорочка“ Или у Књизи царства⁵ о Илији, којему у доба суше рече Сарепћанка. . . гдѣста моуких [грст брашна] . . . а „мука“. се руским језиком каже за брашно, јер „брашно“ у том језику значи храну или јело. Али зашто да се све редом казује? Него ћу само обједињено рећи: све су свете књиге по руском језику, осим припомоћи од других овде-онде и осим х [уместо і] . . .

11^a А као помоћ овоме (језику) јесте — из бугарског *ниџа* и *присно* [„ниџа и присно“, тј. сад и заувек] и остало овако, што се по руском не угоди; и тако из српског језика /*моужь* [муж или човек] или *мьчь* [мач] или овоме слично, што се из оних не угоди; и тако босанско *ты* или *мы* [*ѡи*, *ми*] и друго такво; а колико се из ова три не угоди, они хрватским попунише, као ово што је: *рѣхь* [*рекох*, дијал. *ријех*], или *дѣла* [због] и друго; и друге празнине словенским и чешким такође.

Још се и данас налазе књиге првога састава написане одабраном речју ових језика, у којима (сачинитељи), било шта да се именује, одбацише оно што је неугодно, или просто, или уско, или у било ком смислу неприкладно. А добре речи из било којег језика узеше и допунише једне (језике) другима оним што је недостајало, те се тако (књиге) сачинише.

Али веле неки да (их) је најпре Кирил Филозоф сачинио. Нека буде, прихватам. Међутим, он — начелник будући и као посланик господњи, подобан и пророку Давиду — изабрао је из свих ових племена људе који знају грчко писмо и словенски језик, будући да је грчки скиптар био моћан (могао је одабрати). Од било ког колена да су се десили дивни људи који су овоме служили, по њему јединоме се назва, као и псалтир по Давиду . . .

11^b Тако се ова (словенска књига) сачини. Зато је књижевници не називају ни бугарском ни српском, него словенском, јер припада свим овим племенима, али највише Русима.

12^a Треба ово без устезања рећи: кад су се она добра и красна сачињена искварила, неки врли (људи) постараше се и поново их сачинише, али их предаше искваренима, и ови их убрзо опет изопачише. Узму, наиме, оно што је добро и лепо, али ниједан редак здрав не оставе, /а да не унесу изопаченост и хуљење и варварство. Још их називају новим изводом! о, штеточинства! а у њима је тушта и тма лажи. А кад их (књиге) ови предају другима, наћи ће се и више тога него код првих. А кад књига и до треће руке дође у преписивању, више ни за шта није осим за огањ. — Али зашто труд да улажем, много је о овоме речено!

У овој глави сачуван је још само почетак једне реченице, а даљи текст недостаје, као и почетак наредне главе. По Јагићевој претпоставци, овде је изгубљен један лист.

... (Словенских слова) има девет: **Ѕ, Ђ, Ж, Ћ, Ш, Ц, Ч, Ѓ**. И она са грчкима немају ничега заједничког. Али ни она нису била довољна допуна за овај језик (словенски), па узеше опет од грчких **ω** и **ι** и начинише слово **ѡ**; и тако опет **ї** и **о** спојивши назваше тада **ю**; **ї** и **а** спојивши назваше **ѣ**; такође опет **ї** и **ѣ** спојивши назваше **ѥ**. И ових састављених од грчких и преудешених за друге ствари има четири, то јест **ѡ, ю, ѣ, ѥ**. Постоји и пето са овима, такође два састављена у једно, али се са овима не подудара, јер му је половина од грчких слова, а половина од изнађених девет, то јест **ѡ** од девет и **ї** од грчких састављено је у слово. Свега их је 38.

Ништа те не спречава да децу научиш да пишу слова онако како се овде [у Србији] дају — помешано (словенска) с грчкима — само ако уметш њихова права својства објаснити, о чему ћемо касније говорити. Ако пак желиш поставити разумнију и јачу основу и од почетка упућивати на различитост ствари, онда напиши најпре 24 грчка слова по алфabetу, придодајући и **з** ради бројева,

126 jer ће ovim (načinom) brzo upoznati brojeve; a ispod ovih ona (slova) koja su iznađena prema slovenskim jezicima: Ukoliko želiš sve po redu /pisati, kao što je u početku napisano, devet (slovenskih slova) daј na kraju, a pet (složenih) između (grčkih i slovenskih). — Ako ne, onda (piši onako) kako se ovde pre pisalo...

7.

Желим да свим овим написаним словима имена
обзанаим, како би они који уче ступили на пут учења и
оспособили се да читање поуздано схватају: а; *веде*;
илајоље; *добро*; е; *зело*; *земље*; н; *виша* (ако речеш *фиша*,
како је зову, или *ишиша*, зар нећеш поћи мимо природе,
и пази како; неће се наћи на почетку свога имена, као
што је код осталих); *изсе*; *како*; *људије*; *мислише*; *наш*;
кси; *он*; *покој*; *рци*; *слово*; *шардо*; оу; *фи* (или *фри* или
фиша ако је назовеш, ништа не грешаш, ако се само
слово налази на почетку свог имена); *хир* (или *хи* та-
кође); *иси*; *ш* (каже се „о велико“, а оно што држи број
седамдесет „о мало“, али и „он“ рекосмо према сло-
венском језику); *на*; *н*; *ю*; *ѡ*; *м*; *букви*; *живеће*; *јаи*; *ша*;
иша; *ци*; *црв*; ѡ пак узпразно стоји и нема неко своје
почело, нити што слично другима, па због тога ни име-
на свога где би било почетно нема. Као што ћемо на-
пред објаснити, пише се као и *јаи*, само као завршно
(слово) за друга (претходна); а такво је и *м*. Али при-
роду њихову напред ћеш наћи, а по ономе како се овде
предочише, тако треба говорити њихова имена. Ако
које преиначиш, то у темељ уграђујеш [узрок за] рушење
и бесмисао, и ништа /чврсто нећеш моћи назидати, већ
само млечну кашу.

Имена слова смо транскрибовали према тадашњем вероватном изговору у српској средини, при чему смо ипак оставили нетранскрибовано S (има га и сад у нашим дијалектима, изг. сливено *gz*), а такође и ѓ (грч. међузубни сугласник), будући да Константин инсистира да се не изједначају са *џ* или *ш*. Такође смо оставили изворно слова којима Константин не даје овде посебно име. Из других глава види се да су му била позната имена за *ђ* (*аз*), *ѣ* (*јер*, и „*јерац*“ за *ђајерак*), *Ѣ* (*јери*).

Ако они дивни људи не могоше да са двадесет и четири грчка слова сачине (књиге), задржавајући и сва њихова обележја, него се даше у толики труд да овима додају још четрнаест — како ми можемо ако смо изгубили петнаест, не рачунајући обележја и надредне? Свакако не, нико не може тананост светих књига спознати без њих. Због тога смо лишени дубине разума, и никога нема међу нама као међу Грцима, иако је овај народ веома оштроуман; али тежак да послуша. — Али време је већ да укажем на сва кварења, као што раније обећах.

Одозго ово треба начети, па ће и остало постати видљиво. Јер верујем да ће људи од књиге видети (све што треба) као у огледалу, иако није могуће писати о свим исквареностима, него само укратко о којечему рећи. „Кажи мудроме, и биће још мудрији; научи праведнога, и знаће више.“⁶ А о ономе што се нађе да недостаје у овоме ја ћу се постарати, ако владару то буде по вољи; они чију сам помоћ у овоме желео, ускратише ми је. Али спремни смо да о овоме опширније говоримо, утолико пре што је потребно око сваке књиге повести расправу са оним који је написао.

13⁶ С л о в о Ы [јери]. — Да ли нешто ново овим обзнањујемо, или обнављамо старо? Мислим да изнова изналазимо оно што беше изгубљено. Иако се ово у књигама и нађе, те ће рећи неко да не спада у изгубљено, ја не устежући се да кажем да је изгубљено. Јер може ли неко гледати очима извадивши их са места и преместивши десно на лево и лево на десно, или ако их прилепи на другом месту на лицу? Или достојанство имати с носом на челу? Или десницом радити привезавши је ногама? Или ногама ходати причврстивши их уз врат?

А тако је и са овим словима која назвасно изгубљенима, што и јест тако. Зашто би било смишљано и ако не би било одвојено и од и и од ї, и ако не би другу реч представљало? Овако (на пример): ап(о)с(то)лы прѡр(о)кы м(оу)ч(є)н(и)кы ієрархы пр(ѣ)п(о)д(о)вны пшє(т')ники, храбры [акуз. мн.] — ап(о)с(то)ли, прѡр(о)ци, м(оу)ч(є)н(и)ци, ієрарси, пр(ѣ)п(о)д(о)вни, пшє(т')нни, храбри. [ном. мн.]. И зар мислиш ти, о лажни пишче, претварајући оваква и у ы или ы у и да исто казују? Зар не схваташ да ап(о)с(то)лы, са ы говоримо извештавајући (о њима): посла ап(о)с(то)лы⁷, док је са и молитвено: то јест кад њима самима неко говори: ап(о)с(то)ли с(вє)тїи молите се г(осподє)ви . . .

И да ли ово мислиш да само у простим речима кривословиш? Није тако; гледај како до свих јереси застрањујеш самим овим словом, а колико ли тек свима; овако (на пример): „јединородны сы с(ы)нъ“ [„јединородни будући син“], а ти преиначиш ово слово и напишеш ї: „јединороднїи си“ [„јединородни ови“, тј. множина]. Зар не испољаваш Несторијеву јерес у два лица расецајући Господа? . . .

- 14^а Много се разгранављу речи светих књига: неке су дозивне, неке заповедне, неке молителне, а неке приповедне; и неке средње, неке мушке, а неке женске; и много је различитога. Зато је нужно да свака на своме месту стоји, те да не претвориш узрочну реч у дателну или месну, или у било које обличје. Ако ли не (стоји), онда ћеш овим једним словом преиначити целу реч . . . ты се каже једном самом, а ти многима [лична зам. и множина пок. зам.] . . . Али се ово ы и є сасвим уништише, те им се ни име не зна.

*

- 14^б Ћ[јат] такође пропаде, јер се нигде не изговара по њему. И није то толико зло због изговарања, колико што се не налази на своме месту (у писму) и своје речи не одржава. А ако се то неће, зар да га онда избацимо, да га не буде? Па како да разоримо оно што зидамо? Без јединог овог слова све ће се изопачити, као што се искварише свете књиге зато што је испремештано ово ы. И ради чега га је требало изнаходити ако не би било

одвојено од **ѣ** и **ѥ**. и ако не би друге речи обзнањивало? Јер са **ѣ** је свѣтъ [светлост] ... а са **ѥ** свѣтъ, то јест „свет Господ“ или „свети неко“ ...

А ако хоће неко да сазна како треба изговорити саму реч у којој се јат налази, не ругајући ми се спознај ово према исмаилџанском [турском] језику и према другима, јер се друкчије не да то предочити ... И због тога је потребно речи из ових језика да се овако унесу како би онај ко учи тај језик тачно сазнао; (на пример) како се изговара „ја“, то јест „вѣѣ“ [тур. *ben*]; ако напишеш са **ѣ** или ако речеш да се са **ѥ** изговара, то са **ѥ** нећеш моћи тачно изговорити, а са **ѣ** се (управо) тако и изговара. Или како можеш са **ѥ** тачно изговорити грчко „крѣсѣ“ [грч. *kreas*, 'месо']? А са **ѣ** — тако се и изговара, али то је по (говору) Грка простих људи, а не књижевних, јер ни у грчком нема слова **ѣ**, нити се по њему што књижевно треба изговарати. Или влашким језиком како да се тачно изговори „вѣѣ“ [рум. *bea*, 'пијем']? И ово са **ѣ** а не са **ѥ**, такође и у другим речима сличним овима.

15^a На тај начин, потребно је у светим књигама разликовати речи које су са **ѣ** и које су са **ѥ**. Али пошто се то тешко прима у овоме језику, то нека се изговара како и изговарају, само/нека стоји (у писму) **ѣ** на својем месту а **ѥ** на својем, да се свете књиге не кваре. Па и ми сами децу која се уче у нас не учимо да изговарају по овоме слову, да не би на себе навукли непотребно изругивање од незналица; овако (поступам) докле ми се не би (друкчије) заповедило, ако некад буде (одлучено) да се негује целовито учење. Ако ли не буде, претрпели бисмо и ову окрњеност, па нека се и код нас самих изговара и према **ѣ** и према **ѥ**. Само нека на својему месту стоји, да би зналци познавали свете књиге, по којему начину која реч иде, како ћемо напред показати у 31. глави. Ако се и не установи у учењу деце да по њему [јату] изговарају, треба их онда упућивати и предавати им велико знање ... Са смелошћу кажем да ће дете, ако се једну годину учи правом учењу, моћи препознати је ли неко писање право или искварено ...

*

Ћ је завршно слово, рецимо: петрѣ, паулѣ, моужѣ, юнѣ. Природа му је да раздваја како се не би сливало садашње с долазећим [дата реч с наредном], него да се реч оштро одсеца. Ако не би било ѣ, сливале би се речи овако: где се каже „паулѣ иде“ ... испусти ли се ѣ, припојило би се и уз л, те би се рекло „паулиде“; истина, сливање не би било потпуно као у грчком писму ако на
 156 почетним вокалом] ... Али у овоме нико не греши, (већ) само у наредном (облику) овога ѣ ('), што ће рећи ѣ велики и з мали [јер и „јерац“ одн. *јајерак*] ... „финѣ“ ако узмеш са ѣ (уместо '), не кажеш онда име, него га квариш ...

Требало је да три изгубљена (слова) најпре обзнаним, али како рекох горе да ћемо се прво позабавити завршницама, то због тога овде међу њих и ѣ уведосмо. Јер ова три [ѣ, ѣ, ѣ] нити започињу (реч) нити су владајућа [тј. сугласничка].

О опет, иако спада у њих у овом језику, ипак га у другу природу опредељујемо, будући да је (узето) од грчких слова; а у грчком оно, истина, није владајуће, али јест почтно.

*

Обзнанивши, дакле, само о потчињенима, рећи ћемо и о ѳ, које је владајуће слово, а који они што су покваренога ума не само да искварише него и уништише. И уништише с њим главну основу књига, јер се прво у грчком *θαις* са ѳ говори ... Постоје и код Мојсија и про-
 16а рока многе речи које садрже ово (слово) ...

Ψ [пси] такође је владајуће слово, за разликовање ствари и речи од π и σ ... Ψ(а)лѣмѣ, Ψ(а)лѣмѣ [псалом, псалтир] и слично овоме.

Ξ [кси] такође иде с другим речима и значењима, а с другима с и к. Овако: Ξεφ'α' ... или *αλεξανδρ* [Ксеркс, Александар] и овоме слично, да књиге не исквариш. И ово је слово владајуће, и има из јеврејског језика много речи.

З је такође владајуће слово, и з има од њега различите речи. Овако: з има зѣло, звѣзды, а з опет: зѣмля, зѣмљѣнь, знаѣнь, вѣзвѣх(ъ) и слично овоме...

*

И сад, кад смо обзнанили владајућа и с њима три потчињена и незапочињућа, рећи ћемо и о онима која и започињу (реч) и потчињавају се владајућима. Њих такође овдашњи учитељи искварише, као и она.

16^б **Ї** [je] и започиње и потчињава се ради потреба српског језика: У почетку, наиме, кад се заједно сва слова изнађоше и саставише с грчкима, није било никакве потребе да се (ѣ) потчињава [тј. да стоји иза сугласника], него само да започиње. Но неки то додаше, сагласно српском језику, ради оваквих речи: г(оспод)нѣ, ш нѣм(ъ), конѣ и овима сличних ... О почетку (речи) да опет кажем да имамо овако: ѣзыкъ ... што значи 'племе'. А ти, о пишче, пишеш или речеш ѣзыкъ, а то је јасно да је (онда) сав говор лажан. Јер се каже ѣзыкъ који је у устима, којим говоримо, који се у грчком каже „γλῶσσα“, а племе; „ἔθνος“ овако: ѣзыкъ ...

*

17^б **Ю** [ju] такође је и завршно и почетно ... Завршно је кад се каже „пѹтнѹ г(оспод)нѹ“ [путу господњем]. Ако пак узмеш „пѹтѹ“ ... то ће бити „оковима господњим“, а не „путу“. Или (узмимо) ово, према говору: господа пишу у посланици „г(осподи)ноѹ гѹр'гѹ“ [господину Ђурђу]; али не напишу са ю него са ѹ ... И гледај, тако и ово/слово кваре претварајући га овде, а такође и у светим књигама ...

А за почетно (ю) имамо ово: ако хоћеш рећи „јуже прѣде“, што је по простом (говору) „дође већ“, па напишеш „ѹже прѣде“, тиме си реч преиначио, јер је „ѹже“ на српскоме језику „уза“ ... Постоје и (слова) љ, љ, која су некад била и код Срба: А (сад) кад их овде нема, нешто мало се оштећују речи, и то гледај како. Ако тамо код Бугара напишу „ѹже“ [већ], није оштећена друга реч ... јер постоји у том језику и ово слово љ, чиме се одвајају ствари, те се каже „ѹже“ [већ] и

- 18^a „аж“ [уза, коноп] ... Али ово су најтананије ствари у светим речима, по којима нико не би могао Еротимату [Мосхопулов *Училишник*] уредити, да је и сам анђео ... Али могао би другу направити, према овоме језику ...

Али мислим да се због (недостатка) ових љ, ж овде подесило да **к** и **т** буду потчињени у речима ... Јер овим **к** и **т** српски језик је шири од бугарског, јер започињу и потчињавају се, а у бугарском само започињу. Бугарски је опет овим љ и ж шири од српскога ...

Онај који ово зна сличан је видару који најпре све осмотри, те може не само лечити, него и знати откуда болест дође, где се угнездилa и како се испољава . . .

*

- 19^a Ћ овакав однос има са о: *соломшнь, нѣзѣ, вѣдѣ, мѣра* ... И да не мисли ко како се узалуд труде писци где да пишу ш а где о, него нека зна да има много разлика међу стварима ...

А ми, о Самодришче, треба да имамо веће страхопоштовање и више обзира према словима него Грци, како бисмо бисер божји сачували. Јер нисмо ми својим бродом пучину пребродили и узели га од Јевреја, него је њиховим бродом пренесен, те и до нас дође. А ми их, попут малог бродића, са придодатим словима сусретосмо у пристаништу и узесмо (од њих) ...

Оваково [„мало“, звано он, за разлику од „великог“, тј. омеге] као потчињено (пише се) овако: ... вода, море, нво и друго оване слично, а w велико: ... шелацн ... Велико о множини објављује, а мало о једном. Постоје и таква која разликују мушко и женско: ... шњ, она ...

卒

- 21^б Ї [иже] бива и почетно и завршно, али не на крају завршно, као (што бива) н. Као завршно је овако: га-уџиџа ... рафаџиџа, днџиџиџа ... метанџе, вытџе и (дру-го) овакво. Као почетно имамо овако: џиџа ... џакшџа, џншџа и (друго) овакво ...

И смо предочили у погледу склада са **м**, само што **м** не започиње, а ово и започиње и потчињава се; зато ћемо казати о започињању (примере): **н**вѣѣ, **н** дас(тѣ)...

22^a У овакво [са два „зрна“ горѐ] јесте потчињено, али не на крају; овако: *мѣро, тѣр, сѣдоуѣ* ... Почетнога нема много, али се и такво понекад нађе ... само што је без зрна ... Ако хоћеш да кажеш *мѣроу* [миро, мирис] и напишеш и овакво, то не казујеш *мѣроу* ... него другу реч; овако: *мѣро'но* и *миро'но* ... Зар ћеш рећи, о залудни пишче, да је обоје једна реч? Та појми ... *мѣро'но оука-ниѣ* [мирисни дах] ... па опет појми другу реч, која је са и: *миро'но оустроениѣ* [мирно стање] ...

Опширно смо пренели изводе из гл. 10 (која је у спису још много опширнија) зато што писац овде излаже главни део свог правописног огледа. Овде се срећемо и са особеном Константиновом терминологијом. Иако му је познат термин *суласна* слова, писац сугласнике назива владајућим словима („господствујућа“), а самогласнике потчињенима („покоритељна“ и сл.) ако су иза сугласника, с тим што могу бити (не сва) и почетна или започињућа („начелствујућа“) кад су на почетку речи; самогласник *ѡ* (ижица, грч. ипсилов) увршћује и у сугласнике (будући да алтернира са *ѡ* у речим узетима из грчког или преко грчког језика).

Несторијева јерес (цариградског патријарха Несторија из V в.), која се помиње у одељку о Њ, јесте учење које рашчлањује Исуса на човека и слово божје у њему, узимајући да се није родио као богочовек, него га је тек касније осенио Свети дух.

Одломак из књиге Константина Филозофа *Повест о словима* (Сказаније о писменех). *Житије Деспота Стефана Лазаревића*. Приредила Гордана Јовановић. Београд 1989.

„СКАЗАНИЈА О ПИСМЕНЕХ“
КОНСТАНТИНА ФИЛОЗОФА

О Константиновом „Сказанију о писменех“

Српскословенска писменост створила је доста погодан и за оно време веома смислен и једноставан правописни систем већ у рано немањинско доба, који је веома успешно дорађен и уређен почевши од времена светог Саве па до краља Милутина, тј. у XIII веку. Тај се правопис, међутим, није конзервирао, него се и даље у понечему мењао, каткад и на штету раније једноставности и доследности. Ове су промене биле углавном културолошки и историјски условљене.

Са Милутиновим и Душановим освајањима на истоку наша је култура долазила у још непосреднији додир како са културом других Словена код којих је неговано ћирилицом-

дијевско дело, тако и са Грдима и њиховом културом. У ово-
ме је велику улогу имао Хиландар, и уопште Света Гора, као
својеврсна словенска културна и духовна престоница, а исто-
времено и мост према грчкој култури, која је била стални
ослонац и узор православном Словенству.

Мењала се и говорна основица језика, тиме што се српска
држава ширила и изван граница типично штокавског дија-
лекатског простора на коме је настала, а и у самом штокав-
ском гласовном систему долазило је до извесних промена.
Развијало се и само писмо. Поред ранијег устава и полу-
устава развијао се у Милутиново доба и брзопис, који је ути-
цао и на облик уставног писма, па и на правописне манире.

Из ових, као и из других културолошких разлога, по-
јављују се и новине у српскословенском правопису. Слово
јер (ѣ, ѣ) добија и своју упрошћену, економичнију варијанту
— знак сличан апострофу (ʼ), тзв. *ѡјерак*, који Константин
зове „јерац“. Уводи се широко ѿ, што је у употребном смислу
варијанта *омеје* (ω) (омега се у XIII веку писала углавном на
почетку речи и на почетку унутрашњег слога); уводи се и ва-
ријанта ѿ с тачком у средини (Константин је зове „зрпце“);
у неким споменицима јавља се и грчка курзивна омега (као
два слова *о* приљубљена једно уз друго). Поново се уводи у
српску редакцију тзв. *дебело јер* (ѣ), али само у неким пози-
цијама, а такође и ѡ (ѡ), које је раније — у складу са стањем
у главном делу штокавског наречја — било замењено са ѣ
(ѡѣѣѡѡ-ѡѣѣѡѡ). У правопис се уводи и предвокалско ѣ (уместо
ранијег и), а истовремено се смањује употреба прејотованих
вокала: ѡ се замењује са ѡ (-ѡѡ ум. -ѡѡ; -ѡѡ ум. -ѡѡ), а ѣ са ѣ,
које се делом диференцира као „широко ѣ“.

У првој половини XIV века почињу се, по угледу на грчку
писменост, употребљавати акценти, док су се раније од над-
редних знакова употребљавали само тзв. спиритуси или хи-
јатски знаци, изнад вокала на почетку речи и унутрашњег
слога. Посебно се сигнализирале кратке речце (Константин каже
„од два или три слова“), тиме што се на њих ставља нарочити
надредни знак или што се удваја *јер*, а на сличан начин се обе-
лежава и завршетак генитива множине.

Све је ово наведено како би се јасније видело колико Кон-
стантинова правила значе реформу, а колико је то само сре-
ђивање и нормирање на основу већ створених узуса, јер се по-
некад такве појаве тумаче утицајем Константинове реформе
нако су, у ствари, само наставак знатно раније примењиваних

преседана. Тиме ће се и боље осветлити тзв. „ресавски правопис“ назван тако по значајном скрипторију који се налазио у манастиру Ресави (Манасији), задужбини деспота Стефана и важном духовном, културном и књижевном средишту Деспотовине.

*

Стари писци примењивали су својеврсну симболику у свом раду, што се добро види у *Сказанију*. Тиме је условљена и подела на 40 глава. Број 40 и иначе спада у бројеве којима се придавао симболички значај, а Константин га је применио и као број слова у азбуци; морао га је при томе некако помирити и са словенском традицијом о броју слова.

Можда већ од солунске Браће, св. Тирила и Методија, а свакако од почетка X века, кад је њихов настављач, монах Храбар, написао свој знаменити спис о словенској азбуци, који се много преписивао по словенским земљама — узимало се да словенска азбука има 38 слова, од којих су 24 узета од Грка а 14 су особена, словенска. И Константин Костенечки поштовао је тај традиционални број, па је навео да их је толико и у српској писмености, уз нека условна прилагођавања.

Да би дошао до броја 40, Константин је прибродјао још два јуса (првобитно слова за носне самогласнике ѡ, ѡ), али их није укључио у српски систем, него их помиње као бугарске, јер су се чувала у бугарској редакцији, за разлику од српске. На тај је начин имао и традиционални број 38 и симболички 40. То се види из завршног записа, где Константин за своје дело каже: „Писа се (по томе) колико је слова — 40... јер њих 40 набројисмо, будући да споменуемо и два бугарска.“

У истом овом запису набројао је у једној, на први поглед, нејасној схеми такође 40 слова, узимајући негде по једно а негде по два заједно. Кад се редом читају, та слова не откривају никакав смисао, али кад се друга половина тога низа напише испод прве, види се да је то тајнописна (данашњим речима — енигматска) плетеница, односно криптограм:

а о р' а н о оу в по оу тѡ а оу а' о та н'
с м д ж в м д с т с ф и р в к и' с и'т н

Кад читамо та слова, а узимамо наизменично по једну позицију из доњег и горњег реда, добијамо осмишљени запис:
самодржавному десјоѡиоу сѡефаноу раб' кон'сѡан'ѡин'

Константин је могао постићи исто читање и да није при- бегавао групама од два слова, нити пајерку (који и не рачуна као слово) давао посебно место. Могуће је да је плетеница променила лик током преписивања, али је могуће да је и сам Константин саставио онакву каква је горе показана, јер је можда из одређеног разлога желео да му у доњем реду буду сугласничка слова. Он, наиме, прави и симболичку разлику између сугласника, које зове в л а д а ј у ћ и м словима („гос- подствујушћа“), и самогласника, који су за њега п о т ч и - њ е н а („покорителна“) слова.

Плетеница у коју је уткана посвета и потпис није нека Константинова новотарија, него у то време распрострањен обичај; на пример, у јеванђељу патријарха Саве, који је сто- ловао у време цара Уроша, видимо у квадратном крипто- граму прикривен запис: савы патријарха тетраевѣггѣ (‘патријарха Саве четворојеванђеље’).

Константин је своју посвету и потпис двоструко уткао, па и сам указује у завршном запису да је дело писано „по на- чину крајегранесија“, одн. акростиха. И доиста, кад се узме прво слово сваке главе, добија се иста посвета, само што се почетак шесте главе није сачувао па недостаје слово р.

*

Занимљиве су Константинове представе о извору сло- венског књижевног језика, изречене у 4. глави, где се види да је то тада било актуелно, па и спорно питање. Кад су сло- венски првоучитељи хтели да сачине свете књиге на словен- ском језику, јасно је — вели Константин — да то нису могли бугарским језиком, „иако говоре неки да су на њему сачи- њене“. Јер „како се тананост јелинска или сиријска или јев- рејска могла исказати тако *дебелим* [по свој прилици, ‘грубим’] језиком, али исто тако ни српским високим и уским гласом“. Просудивши о томе изабрали су „најтананији и најлепши руски језик, којему је у припомоћ дошао и бугарски, и српски, и босански, и словенски, и део чешког, и хрватски језик“, те су књиге првога превода писане „одабраном речју ових је- зика“.

Наивне су, разуме се, његове представе о томе шта је из кога језика узето, али је битан закључак, који сведочи о Кон- стантиновом начелном ставу и оријентацији: „Добре речи из било којег језика узеше и попунише једне (језике) другима у оном што је недостајало.“

На приговор „неких“ да је књиге испрва издао Кирил Филозоф Константин има спреман одговор: „Он (Кирил), начелник будући, изабрао је из свих ових племена људе који знају грчко писмо и словенски језик“, што му је омогућила тадашња моћ грчког скиптра; при томе, „од било ког колена да су се десили дивни људи који су овоме служили“, дело се назвало само по њему, Кирилу, као што су се и псалми називали по Давиду иако нису само његови. Због тога словенску књигу, закључује Константин, књижевници не називају ни бугарском ни српском — него словенском, „јер припада свим овим племенима, али највише Русима.“ Можда Константинова скепса према матерњем бугарском језику долази и отуда што је бугарски језик у великој мери већ био захваћен познатим балканским језичким процесима, па се удаљио од старословенског система, у коме је писац видео узор; могуће је да је и његова опседнутост руским језиком условљена граматичком конзервативношћу својственом томе језику и добром чувању словенске старине у њему, а не само лексичким подударностима које наводи *сорочка* — *срачница*; *лалийъ* — *латати*; *мукѧ* — *моука* 'брашно'. Уосталом, у то време није постојала научно утемељена граматика која би тачно одредила односе међу словенским језицима, него се о њиховој блискости судило углавном на основу лексичких карактеристика.¹

Упркос овој пристрасности, ни српски језик (који Константин зове и именом *срѣски* и описно *овај језик*) не пролази лоше у његовом оцењивању, само да није небриге према писму у светим књигама. Критичност према ставу у писмености не прелази у нерасположење према народу — с прекорима се укрштају и похвале Србима: „И овај народ видим као надарен и добар у свему као и било који други што је, чак у људској мудрости и више; али о светим књигама није старање довољно“ (гл. 3). Он с разумевањем говори о неким српским особеностима у словенској графици, као што је обележавање меког изговора (путем писања прејотованог *е*) у речима типа *іосіодгње, коње, о њем* (гл. 10), и свестан је разлике у односу на бугарски језик, где ове потребе нема.

Међутим, у српском језику и писмености највише му смета што се не чува *jaiŭ* (ѣ) него се меша са *e*. Српски из-

¹ В. Ягич, *Книга Константинова Философа и грамматика о писменехъ, Разсуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянскомъ языкѣ*, Т. I., Санктпетербург 1885—1895, стр. 377.

говор у ствари се косио са Константиновим језичким осећањем, јер је у његовом родном говору *jaii* било широког изговора, тежећи ка боји вокала *a* (уз умекшавање претходног сугласника). О томе је Константин оставио и нехотична сведочанства, јер му се дешавало да у свом спису напише *п* уместо *ѣ* (нпр. повемиѣа у гл. 10), а о томе се и изричито изјашњава; наиме, он Србима — који не знају како се изговара *jaii* — предочава да се такав глас чује у изговору турске речи *beṇ* 'ја', грчке *kreas* 'месо' (али у изговору простих људи) и румунске („влашке“) речи *bea* 'пијем'. Све три аналогије, заиста, упућују на широки изговор типа *ā* или *'a*. На знатном простору српске језичке области давно пре тога дсба био је завладао екавизам; међутим, Константин је живео на северу Србије, па је морао долазити у додир са људима који још нису изједначили *ѣ* са *e* (таквих говора има и данас, а у то дсба их је морало бити и више). Такав је изговор још више морао вређати Константиново језичко осећање јер је такво *jaii* још даље од Константиновог него обично *e* (српско и уопште српскохрватско *jaii* било је између *e* и *и*).

*

Константинова правописна правила изгледају прилично замагљена због заплетених фигуративних и симболичких аргументација и необичне терминологије, због неких неправилних облика и речи, а нарочито због местимичне несагласности између прокламованих Константинових правописних и језичких начела и њихове примене у сачуваном рукопису. Објашњење овакве, на први поглед, необичне ситуације дала су новија научна истраживања. Закључено је, наиме, да „једини постојећи рукопис *Сказанија* у библиотеци Српске патријаршије“ потиче из 40-тих година XVII века, о чему сведоче водени знаци, палеографске особености и орнаментика², а не из XV в. како мисли В. Јагић³ или Ђ. Даничић, који сматра да овај рукопис није млађи од XVI века а мсжда је и старији.⁴ То значи да за поједине грешке и нејасноће у тексту

² О. Недељковић, *Правоиис „ресавске школе“ и Константинов Филозоф*, Стара књижевност, приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1965, стр. 474.

³ В. Јагић, *Книја*... , стр. 366.

⁴ Ђ. Даничић, *Књија Константинова Филозофа о правопису*, Старине, ЈАЗУ, књ. I, у Загребу 1869, стр. 5.

(нпр. дрѣжитѣ) и л (вѣдѣтъ); у јаком положају, тј. онде где се полугласник није губио него чувао или претварао у други вокал; тѣм'кота, лѣг'че итд.;

— у сличним позицијама (изузев у префиксима) налазимо и ѡ, негде по правилу, а негде напореда са ѣ: изѡмѣ, поѡвѣашѣ, грѣчѡскѣи и грѣчѣскѣи, тѣчѣю и тѣчѣю итд.;

— у слабиим позицијама унутар речи (онде где се полугласник изгубио у говору) обично се употребљава пајерак: кол'ми, их'же сконн'ство, а тако и понегде где између два сугласника није било изворног полугласника: раз'дрѣшати рас'тлѣти, глас'са (грцизам) итд.

Константин иначе дефинише *јер* (у гл. 10) као завршно слово, којему је „природа“ да одваја, како се дата реч не би слила са следећом; док се писало без белина између речи (тзв. *scriptura continua*), доиста је тешко било опажати границу речи, и писање *јера* олакшавало је читаоцу да их разграничи. У гл. 7 вели да ѣ долази сувишно или упрасно („за туње“) и да га нема на почетку речи, па онда нема ни свога имена у ком би било на почетку, као што нормално слова имају.

г) Групе ѡа, ѡе, ѡу, ѡѡ, ѡѣ, ѡу пишу се помоћу прејотованих самогласника ѡ, ѡ, ѡ. Поменули смо већ да у овоме Константин реално примећује разлику између српске и бугарске писмености. Међутим, он непотребно допушта писање поутѣ (датив од поутѣ), да би се разликовале речи ѡуи и ѡуио 'оков', али се с разлогом залаже да се пише Гѡр'гѡ (Бурђу), а не Гѡр'гѡ или Гѡр'гѡ.

д) Групе ја, је, ју. Групу ју пише се ѡ у свим позицијама. За почетно ја редовно је ѡ, а изван ове позиције у неким врло честим позицијама долази а, јер се уместо старијег ѡ пише ѡ, а уместо ѡ обично је аа; уз ово иду и примери типа доѡѡѡѡѡ (али троѡ), одѡѡѡѡѡ и сл.; у својој сталној жељи да разједначи хомониме Константин тражи да се пише ѡѡѡѡѡ за ж. род а ѡѡѡѡѡ за двојину м. рода. Највише се проредило прејотовано е, јер се ѡ само унутар речи него и у почетку група је најчешће пише као е; и овде наш правописац хоће да диференцира хомониме, прописујући да се пише ѡѡѡѡѡ у значењу 'народ', а у анатомском и лингвистичком значењу ѡѡѡѡѡ.

ђ) За і писац каже да је „почетно и завршно али не на крају завршно“ — мисли да не стоји на апсолутном крају речи. Из примера се види да га доследно пише као предво-

калско слово (знаніє, тѣчїю, писанїа итд.), а као почетно долази само у именима узетим преко грчког.

е) За њ и ѣ Константин тражи да се пишу где им је место (етимолошко). Иако се њ изједначило са и пре XIII века, писари су током немањѣйког доба тежили да га тачно пишу, поједини од њих веома успешно; ово важи за прхвени (српскословенски) језик, а у световним списима на народном језику њ се слабо одржавало. Што се тиче *јаѣа*, писари су га у XIII веку тачно писали јер су га имали у говору, али су га по традицији добро одржавали у српскословенској писмености и касније, кад се развио екавизам. Важност чувања ових слова наш писац доказује потребом да се разликује свѣтъ 'свети' и свѣтъ 'светлост', или ты (лична заменица) и ти (множина показне заменице). Видели смо раније како Константин настоји да и српској средини објасни како се изговара *јаѣи*: увиђајући да ће тешко кога научити да промени изговор, он се мири са стањем у говору, али тражи да се *јаѣи* тачно пише.

ж) Обично, уско о већ у XIII веку избегавало се на почетку речи, где га испрва замењивала омега (ω, Константин је зове „о велико“ калкирајући њено грчко име), а касније јој се придружило и „широко о“, каткад и „окато о“. И по Константину обично о не пише се на почетку, него широко. Овде, међутим, наш граматик запада у потпуно ирационалну симболику, тражећи да се ω пише у множини (с тиме и речи типа *многѡ*), а о у једнини и опет: ω у мушком роду, а о у женском (*шнь*: она). Још је бизарнији захтев (који подсећа на примесе хијероглифа, сликовног писма) да се о у речи *очи* пише „са зрнцем“, тј. с тачком у средини, а у речи *очи* са два „зрнца“!

з) Сугласницима се писац мало бави. Зове их в л а д а ј у ѣ и м словима („господствујушта“), за разлику од самогласника, који су му п о т ч и њ е н а („покоритељна“) слова кад су иза сугласника (а могу бити и почетна, „начелствујушта“, кад су на апсолутном почетку речи). Тражи разликовање з и з, добро се оријентишући у етимолошкој разлици (*зѣло*, *зѣлды*: *зѣмла*, *знаѣмь*), али у тексту списа срећемо и секундарно з типа *зѣждѣмь*.

и) У оквиру сталне бриге о тачном преношењу грчких елемената, Константин се бави и сугласничким словима ѳ, ѡ и ѱ, као и словом ѱ (*ижица*), које третира и као самогласник и као сугласник. Све је то углавном инсистирање на изворном писању речи преузетих из грчког језика, само што са ѱ пише и словенску реч — множину од речи *ѣас*.

(нпр. дрѣжитѣ) и л (вѣггар'скии); у јаком положају, тј. онде где се полугласник није губио него чувао или претварао у други вокал; тѣн'кота, лѣг'че итд.;

— у сличним позицијама (изузев у префиксима) налазимо и ѡ, негде по правилу, а негде напореда са ѣ: изѡмѡ, погѡуѡаше, грѣчѡскии и грѣчѡскии, тѣчѡю и тѣчѡю итд.;

— у слабирм позицијама унутар речи (онде где се полугласник изгубио у говору) обично се употребљава пајерак: кол'ми, их'же свонн'ство, а тако и понегде где између два сугласника није било изворног полугласника: рас'дрѣшати рас'танти, глас'са (грцизам) итд.

Константин иначе дефинише *јер* (у гл. 10) као завршно слово, којеуу је „природа“ да одваја, како се дата реч не би слила са следећом; док се писало без белина између речи (тзв. *scriptura continua*), доиста је тешко било опажати границу речи, и писање *јера* олакшавало је читаоцу да их разграничи. У гл. 7 вели да ѣ долази сувишно или узпразно („за туђе“) и да га нема на почетку речи, па онда нема ни свога имена у ком би било на почетку, као што нормално слова имају.

г) Групе ѡа, ѡе, ѡу, ѡа, ѡе, ѡу пишу се помоћу прејотованих самогласника ѡ, ѡ, ѡ. Поменули смо већ да у олове Константин реално примећује разлику између српске и бугарске писмености. Међутим, он непотребно допушта писање поѣтѡ (дaтив од поѣтѣ), да би се разликовале речи ѡѡи и ѡѡио 'оков', али се с разлогом залаже да се пише Гѡр'гѡ (Ђурђу), а не Гѡр'гѡѡ или Гѡѡр'гѡѡ.

д) Групе ја, је, ју. Групу ју пише се ѡ у свим позицијама. За почетно ја редовно је ѡ, а изван ове позиције у неким врло честим позицијама долази а, јер се уместо старијег ѡа пише ѡ, а уместо ѡа обично је аа; уз ово иду и примери типа достоѡнѡе (али троѡа), одѡанѡе и сл.; у својој сталној жељи да разједначи хомониме Константин тражи да се пише ѡдинаа за ж. род а ѡдинаѡа за двојину м. рода. Највише се проредило прејотовано е, јер се не само унутар речи него и у почетку група је најчешће пише као е; и овде наш правописац хоће да диференцира хомониме, прописујући да се пише ѡзыѡ у значењу 'народ', а у анатомском и лингвистичком значењу ѡзыѡѡ.

ђ) За і писац каже да је „почетно и завршно али не на крају завршно“ — мисли да не стоји на апсолутном крају речи. Из примера се види да га доследно пише као предво-

калско слово (знаніє, тѣчїю, писанїа итд.), а као почетно долази само у именима узетим преко грчког.

е) За њ и ѣ Константин тражи да се пишу где им је место (етимолошко). Иако се њ изједначило са и пре XIII века, писари су током немањибког доба тежили да га тачно пишу, поједини од њих веома успешно; ово важи за црквени (српскословенски) језик, а у световним списима на народном језику њ се слабо одржавало. Што се тиче *јѣѣѣ*, писари су га у XIII веку тачно писали јер су га имали у говору, али су га по традицији добро одржавали у српскословенској писмености и касније, кад се развио екавизам. Важност чувања ових слова наш писац доказује потребом да се разликује *свѣтъ* 'свети' и *свѣтъ* 'светлост', или *ты* (лична заменица) и *ти* (множина показне заменице). Видели смо раније како Константин настоји да и српској средини објасни како се изговара *јѣѣ*: увиђајући да ће тешко кога научити да промени изговор, он се мири са стањем у говору, али тражи да се *јѣѣ* тачно пише.

ж) Обично, уско о већ у XIII веку избегавало се на почетку речи, где га испрва замењивала омега (ѡ, Константин је зове „о велико“ калкирајући њено грчко име), а касније јој се придружило и „широко о“, каткад и „окато о“. И по Константину обично о не пише се на почетку, него широко. Овде, међутим, наш граматик запада у потпуно ирационалну симболику, тражећи да се ѡ пише у множини (с тиме и речи типа *мнѡго*), а о у јединици и опет: ѡ у мушком роду, а о у женском (*ѡна*: она). Још је бизарнији захтев (који подсећа на примесе хијероглифа, сликовног писма) да се о у речи *око* пише „са зрнцем“, тј. с тачком у средини, а у речи *очи* са два „зрнца“!

з) Сугласницима се писац мало бави. Зове их *в л а д а ј у њ и м* словима („господствујушта“), за разлику од самогласника, који су *м у п о т ч и њ е н а* („покоритељна“) слова кад су иза сугласника (а могу бити и почетна, „начелствујушта“, кад су на апсолутном почетку речи). Тражи разликовање *з и з*, добро се оријентишући у етимолошкој разлици (*зѣло, звѣзды*: *земля, знаѣня*), али у тексту списа срећемо и секундарно *з* типа *зѣждѣнь*.

и) У оквиру сталне бриге о тачном преношењу грчких елемената, Константин се бави и сугласничким словима *ѳ, ѡ* и *ѡ*, као и словом *ѡ* (*ижица*), које третира и као самогласник и као сугласник. Све је то углавном инсистирање на изворном писању речи преузетих из грчког језика, само што са *ѡ* пише и словенску реч — множину од речи *ѡас*.

ј) За грчке спиритусе (дасија и апостроф) стара се да се њихова употреба саобрази грчкој, тј. да се вежу за почетак речи кад она почиње самогласником, уз ређу примену на граници двеју спојених речи. У овоме има разлике у односу на старији манир српске редакције (преузет из старословенског наслеђа), где се надредним знацима сигнализује тзв. непокривени самогласник (кад испред њега није сугласник), било да њиме почиње реч или да је у питању неки њен унутрашњи слог. Надредне знакове („надставне“) обједињује скупним термином „одејаније“, што можемо превести буквалније као *урес, одећа, рухо*, или слободније — *обележја*. И овде изводи једно симболичко правило, намењујући по један спиритус речима мушког и женског рода.

к) Лингвистички су занимљивији акценти⁶, за које смо рекли да се употребљавају и пре средине XIV века. Константин термин је „силе“, што можемо разумети као *ојачања* или слободније *најласци*, а наводи и грчку реч *ѿнос*. Употребљава, у ствари, три грчка акцента: *оксија* (акут), *варија* (гравис) и *ѿерисѿомена* (циркумфлекс). Овај последњи му је у тексту редак, а из датих дефиниција (у гл. 15) нећемо разумети одлике ни овог ни друга два акцента. По употреби у тексту *варија* се ограничава на последњи отворени слог, и рекло би се да делом означава финални акценат (видимо га нпр. код именица *змиа, зѿмла, моѿка* 'брашно', 'тѿнкота'), а делом акценатски наклон на суседну реч, ненаглашеност одн. ослабљену наглашеност (речи или, *оѿво, пакѿи, ѿво*, и сл.). По оним првим примерима и по употреби најчешћег акцента — *оксије* — рекло би се да је акцентуација углавном непренесена, али су потребна посебна истраживања како би се разлучило оно што је у бележењу ових акцената неки формални манир и примена унапред створених правила, а шта одраз стања у језику. Константин помиње још два акцента, али их веже за неке узвике. Систематски се, међутим, примењује један двоструки знак (као две варије или наш кратки силазни акценат), који пише на кратким речима (од два или три слова, како каже Константин), а среће се и на крајњем *јеру* у генитиву множине, где у старијим рукописима често видимо удвојено *јер* (тога код Константина нема).

⁶ И. Грицкат-Радловић, *Књижевни и културни рад Константина Филозофа*, Стара књижевност, приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1965, стр. 477.

Завршавајући овај приказ Константиновог правописа, додајмо да он обрађује и интерпункцију (гл. 17), где разазнајемо функције више или мање аналогне нашој тачки, зарезу, упитнику, наводницима; ту су такође разборити савети о скраћеницама (гл. 13), а и многи други савети и захтеви намењени томе да у сваком поступку влада „истинство“, одн. природа.

Гордана Јовановић

Одломак предговора из књиге Константина Филозофа *Повест о словима (Сказаније о писменех). Житије Деспота Стефана Лазаревића*. Приредила Гордана Јовановић. Београд 1989: 15-25.

РЕСАВСКИ ПРАВОПИС

Као што је познато, српска наука посматра ресавски правопис као феномен тзв. српске редакције старословенског језика. Промене које у правописној пракси наступају још средином 14. века и које су, како сам то поменуо, упоредне са појавом и развојем полуустава, састоје се у својеврсној рестаурацији ћирилометодијског правописа, који би, бар у теоријским схватањима учених људи 14 века, требало да је ближи своме замишљеном грчко-византијском прототипу. Тако су се у репертоару азбуке поново наша и нека грчка слова, а уз то и грчки лик надредних знакова и акцената — чија права природа и улога још није довољно проучена (мада су обављена нека озбиљна истраживања — О. Недељковић и Р. Булатова). Грчки је, у идејном погледу, и такав начин писања где је регулисана употреба слова која се у изговору нису разликовала: и, њ, њ; њ, њ; њ, њ; њ, њ; њ, њ. Одступа се од рашке прејотације па се *ја, је*, више не пише него се уместо тога пише, нарочито после и (тада обавезно као и ж њ) само њ њ. Најзад, поново се јавља њ (*дебело јер*) из рашког правописа избачено крајем 12 века. Истина то *дебело јер* се не јавља у функцији полугласника, већ да означи јаки полугласник који је у читању вокализован, са рефлексом њ, најчешће у префиксима и предлозима, али и на правим „јаким“ местима. То је био тзв. „двојеров ресавски правопис“, чије се особине могу сретати у српским рукописима давно пре оснивања ресавског скрипторијума, а поготово пре доласка у Србију Константина Костенечког (1411). Важно је истаћи да се том привидном рестаурацијом старословенске ортографије није прихватио и јусов знак, чак ни онолико формално колико *дебело јер*. По фонетској подлози, дакле, ресавски правопис одговара српском језику и природно је што га сматрамо једним феноменом српске редакције. Поготово кад се има у виду, да је упоредо са израженијим ресавизмом доста рукописа без икаквог ресавизма — дакле у рашкој традицији, а у 15 веку и једнојерових „ресавских“ рукописа, где су све одлике исте, сем *дебелог јера*. Сродне појаве заиста везују ресавски правопис с Јефтимјевом реформом у Бугарској, али се оне могу посматрати и као упоредне и синхроне, мада се може допустити и некакво узајамно дејство када су прилике на Балкану и заједничко исходиште нових духовних струјања из Свете Горе то дозвољавали. Судбина бугарске редакције у свим њеним традиционалним и новим школама била је, као што се зна, одиста трагична, а њен живот у измењеном виду и на сасвим другој подлози, укрштен са утицајима српске писмености, с једне, и руске писмености, с друге стране, приодужен је северно од Дунава, у Влашкој и донекле у Молдавији. Историјске прилике довеле су до тога да се српска редакција током 15 века стане ширити из својега националног подручја на терен

Бугарске. Ту је, захваљујући књигама и обновљеној јурисдикцији Пећке патријаршије (па и у оном привидном интерегнуму у XV. в. када се област Охридске цркве почела ширити), проширеној на западну Бугарску, почела да се прима ресавска правописна норма у своме српском редакцијском линку, поготово што је она својим ортодоксним и рестаураторским идејама, одступајући од српске рашке правописне норме, могла да буде прихватљива и за Бугаре. Без јусова, али не и без *дебелог јера*, са неким специфичностима које би се пажљивијим истраживањем морале и могле још боље издвојити, ресавизам западнобугарских скрипторија XV–XVII века не говори сам по себи ништа о провенијенцији, поготово не о српској провенијенцији њихове рукописне књиге. За утврђивање провенијенције рукописа ресавског правописа морају се имати и други подаци – филолошког, кодиколошког, палеографског или уопште историјског реда.

Са дубљим уласком у петнаести век, српска писменост постаје све више члан једне тесне, збијене породице православних народа на Балкану, које битно, у самим основама њиховог цивилизацијског идентитета, угрожава ислам. Преко своје „ресавске“ трансформације, српска књига је ушла у живо кружење јужнословенске литературе, која тада већ сасвим јасно носи и велику поруку духовног и политичког ослобођења.

Одломак из студије *Развој ћирилског писма у Србији до 15 века* (1985), објављене у Богдановићевој књизи *Студије из српске средњовековне књижевности*. СКЗ, Београд 1997: 162–164.

САВРЕМЕНА СРПСКА ПИСМЕНОСТ

ДАНАШЊА СРПСКА ПИСМА: ЋИРИЛИЦА И ЛАТИНИЦА

Два црквена круга хришћанства: православље и римокатолицизам поделили су српски језички и етнички простор још у средњем веку. То је условило и традиционално двојство писмености. Срби православне вере задржали су словенско писмо, односно ћирилицу, и на њој створили значајну, пре свега црквену средњовековну књижевност. Срби римокатолици, као и други припадници те вере, прихватили су латиницу. Њихова, не само црквена него и народна књижевност, писана је латиницом. Та подела никад није била апсолутна. И међу Србима римокатолицима било је појава употребе ћирилице (фрањевци у Босни) и поготово глаголице која се, мада прогањана, дуго одржала у приморским и далматинским крајевима. Сачуван је и један ћирилички рукопис Гундулићевог *Османа* из времена пре но што је ово дело штампано. Са друге стране, у појединим српским православним манастирима нађени су и записи на латиничном писму. Употреба два писма код Срба задржала се до данас. Разлика је само у томе што данас етнички Срби свих вера и разних националних опредељења користе оба писма упоредо или алтернативно. Другим речима, у српским школама уче се обе азбуке, а књиге и новине пишу се и штампају и ћирилицом и латиницом. Такво решење усталило се већ од друге половине 19. века, а нарочито у 20. веку. Али идеје о паралелној употреби оба писма код Срба потичу из ранијих времена, посебно из 18. века.

Као што у време Ћирила и Методија и њихових ученика Срби нису имали једно писмо, већ два, глагољицу и ћирилицу, тако је било и у 18. веку, у време успона европске филологије. Копитар је у тексту *Патриотске фантазије једног Словена* (1810) констатовао да Срби имају три писма: глагољицу, латиницу и ћирилицу. Срби римокатоличке вере употребљавали су, по њему, глагољицу и латиницу, а Срби православне вере ћирилицу. Ново писмо, у односу на време Ћирила и Методија и њихових ученика, било је латиница. Она је у међувремену преовладала код Срба католичке вероисповести, као и код других католика Словена: Лужичких Срба, Пољака, Чеха, Словака, Словенаца, Хрвата.

Почетком 18. века, руски цар Петар Велики, у оквиру многих реформи по угледу на западне земље, реформисао је и азбуку. У државној употреби стара ћирилица црквених књига замењена је тзв. грађанском ћирилицом. Срби су прихватили и ову руску новину и у другој половини 18. века многи су писали том руском грађанском ћирилицом. У *Историји српског народа* (1994, IV: 98-99) Павле Ивић и Александар Младеновић наводе да је у књиге намењене Србима руску грађанску ћирилицу први почео да уводи Захарија Орфелин. То је учиinio најпре у *Калиграфији* (1759) а затим у низу својих дела. После је тим писмом Доситеј штампао *Живот и прикљученија* (1783), а слично су чинили и други. Грађанска ћирилица преовладала је код Срба тек крајем 18. века. Орфелин је ипак најзаслужнији за посрбљавање руске грађанске ћирилице. Он је у књижици *Славенскаја и валахијскаја калиграфија* (1778, фототипски 1990) са великим умећем и високом ликовном културом обликовао ћириличка слова грађанске азбуке. И то истовремено за два народа тадашње Аустрије: за Србе и за Румуне.

У истом делу *Историје српског народа* приказан је и покушај увођења латинице за Србе православце. У интерпретацији Павла Ивића и Александра Младеновића то се овако одвијало:

Године 1781. Јосиф II је наредио да се у српске школе уведе латиница, али је митрополит Мојсије Путник протестовао. О предмету је расправљала владина школска комисија у Братислави 1782. Члан комисије загребачки каноник Мандић је истакао захтев да се све књиге за Србе осим црквених штампају латиницом, и то на икавском дијалекту славонских католика. Српски представник Теодор Јанковић је са много напора постигао само толико да књиге за Србе буду на “грађанском дијалекту”, тј. на славеносрпском. Цар је на предлог комисије наредио да се употребљавају тај језик и латиница. Јанковић је после тога упутио цару вешто образложен елаборат и истакао важне државне разлоге против напуштања ћирилице: таква наметнута мера уништила би углед Аустрије код Срба у турским земљама, а нанела би штету и државној благајни јер би омела трговину коју су Срби аустријски поданици, захваљујући познавању језика и писма, успешно водили с областима под турском влашћу. Притисак власти се ипак наставио, а такође и отпор на српској страни. Године 1784. митрополит Путник је упутио цару нову претставку у десет тачака, објашњавајући да је ћирилица за српски народ подеснија од латинице и да се „с губитком писмености и сам темељ одржања народног обара“, али уједно наговештавајући да би узбуђење народа могло довести и до немира. Најзад је цар 1785. одустао од првобитне одлуке. (1994, IV-2:92)

Срби православне вере – о којима Ивић и Младеновић у наведеном тексту једино и говоре – имали су један битан разлог за отпор према увођењу латинице. Они су увођење латинице доживљавали као корак ка унијаћењу а одбрану ћирилице схватали су као одбрану верског идентитета. Верски идентитет је, у то време, и са њихове тачке гледишта, био значајнији од националног. Много је доказа који сведоче да су се Срби православне вере радије окретали православним Русима или Румунима, него истојезичним, а иноверним сународницима. У томе они нису били изузетак. Ситуација се, у Аустријском царству, битније почела мењати тек када је Јосиф Други објавио 1780. Патент о верској толеранцији. Овај документ је био и остао једно од великих цивилизацијских достигнућа Запада. Он се тицао и односа према Србима православцима. Али и после објављивања овог документа, страх од унијаћења међу православним Србима није престао.

У тексту *Почеци српског новинарства* (из књиге *Српска књига и српски писци 18. века*, 1988) Лазар Чурчић подсећа на пројект Емануела Јанковића да покрене лист који би се штампао и ћирилицом и латиницом (1988: 262). Пошто је Јанковић исте године умро, његов је пројект остао неостварен. Али се већ следеће године јавио један сличан пројект. О томе Чурчић каже:

Нешто после браће Маркидес Пуљо, 27. јануара 1792, обратио се цару молбом за издавање недељног листа за Далмацију, Хрватску и Славонију и Фрања Богданић. Његов лист „би се бавио питањима привреде, првенствено земљорадње, сузбијањем предрасуда у народу, побољшавањем народног језика и обавештавањем народа о унутрашњим и спољним догађајима“ и излазило би у Бечу. И ова молба упућена је на решавање Илирској дворској канцеларији, која је, овај пут веома брзо, затражила да се Богданић изјасни којим ће писмом штампати новине. Већ 15. фебруара он је одговорио да би новине штампао латиницом, не кријући жељу да их штампа и ћирилицом. На ово је председник Илирске дворске канцеларије предложио цару да се Фрањи Богданићу дозволи издавање недељних новина латиницом и ћирилицом, с тим да подлеже цензури Илирске дворске канцеларије. (262)

За цензора је био одређен темишварски епископ и члан Илирске дворске канцеларије Петар Петровић. Али до остварења овог подухвата није дошло. И тај покушај јасно сведочи да је аустријска администрација и латиницу и ћирилицу јасно сматрала српским писмима, тј. у другој терминологији писмима Илира православца и Илира римокатолика. Треба имати у виду да је Аустрија у то време за Србе употребљавала само израз Илири, а њихов језик називала илирским. Привилегије које су аустријски цареви давали Србима биле су адресиране на илирски и илирско-расцијански народ а не на Србе. За Србе (свих вера) Аустрија је у 18. веку била образовала и Илирску дворску депутацију и Илирску дворску канцеларију.

Све чешћа употреба славеносрпског и народног језика у књижевности коју су неговали православни Срби наметала је питање реформе ћириличног писма. Неприлагођеност старог словенског писма тадашњем српском језику све теже је падала

писцима, а ни руска грађанска ћирилица није потпуно одговарала гласовним особинама српског језика. Писци су сами одлучивали како ће писати, која ће слова употребљавати а која неће. Пошто није било одговарајућег правописа за све типове језика који се користио у књигама, писао је како је ко умео или, како је рекао Павле Кенгелац, „по правилима бабе Смиљане“. На помолу је била реформа писма и стварање нове правописне норме. Реформом ћирилице бавила су се, готово истовремено, три значајна човека онога доба: Павле Соларић, Сава Мркаљ и Лука Милованов.

Павле Соларић проблемом писма бавио се у *Јероглифици*, свом главном делу које никад није у целини објављено. Из објављених делова *Јероглифике* (у уводу *Беседовника италијанско-илиричког* Викентија Ракића, 1810) може се закључити да је Соларић сматрао да су Словени створили три алфаветска писма. Прво од њих, глаголицу, створио је, по Соларићу, свети Јероним у 4. веку; друго, црквену ћирилицу, створио је свети Ћирило у 9. веку; треће, руску грађанску ћирилицу створио је руски цар Петар Велики почетком 18. века. Соларић је осећао да је српска ћирилица била дошла у кризу зато што је имала више знакова него гласова који се изговарају. Његова палеографска и граматолошка истраживања била су више теоријске природе. Соларић је још био жив кад је Вук и практично извео реформу азбуке; он је Вукову реформу и јавно подржао.

ЋИРИЛИЦА

У подухвату реформисања српске ћирилице Вук Караџић је имао двојицу значајних претходника: Саву Мркаља и Луку Милованова Георгијевића.

„Азбукопротрес“ Саве Мркаља

Реформа српске ћирилице, на почетку 19. века, била је потреба времена. За Саву Мркаља (1783-1833) она је била не

само теоријски проблем, већ и практичан задатак. Теоријску основу за свој подухват Мркаљ је нашао у идејама енглеског филозофа Џона Лока о односу говора и писма, а за њену техничку реализацију нашао је ослонац у формули немачког филолога Аделунга: „Пиши као што говориш“. Реформу српске ћирилице Мркаљ је обавио у свом главном делу *Салo дебелoгa јерa либo азбукoпрoтрeс* (1810), које има свега 18 страна. Основна Мркаљева идеја била је да се сваким словом означава један глас. На основу те идеје он је критички претресао ваљаност употребе сваког од слова. Мркаљ је, из претходне ћирилице, изоставио читав низ слова, такође и дебело јер. Изоставио је следећа слова: S, Ź, W, ц, њ, Ћ, е, ю, w, а, ђ, џ, ђ, џ, в, дакле укупно 15. Ни за једно од њих није видео потребу да се више задржи ради означавања гласова („гласића“, како он каже) српског језика. Задржао је: А, Б, В, Г, Д, Е, Ж, З, И, Ј, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш и танко јер (знак за умекшавање). Оставио је дакле укупно 25 слова и танко јер (ь). Оно му је било потребно да би се могла означити још четири гласа који су се у српском језику изговарали: ђ, љ, њ и ћ. Мркаљ је мислио да би њих требало писати овако: дђ, лђ, нђ, тђ. Тако су 25 словних знакова заједно са знаком за умекшавање, чинили Мркаљево српску ћириличку азбуку која је могла да значи укупно 29 гласова. Од 30 гласова колико их има Вукова азбука, Мркаљ није нашао место за глас *и*. Интересантно је и важно оно што је рекао за два гласа која је унео: за *ѣ* и *х*. „Ф је за стране речи. За Х сељани Сербљи не знаду; но мало уљудни почти свагда га изговарају и ја га зато употребљавам“ (12).

Лука Милованов Георгијевић (1784-1828) није доживео да му се штампа спис *Опит настављења к српској сличноречности*, јер га је одбила цензура у Будиму 10. августа 1810. године. (Само месец дана после тога изашао је из штампе Мркаљев *Азбукопротрес*). Спис Луке Милованова објавио је о свом трошку и са својим предговором Вук Карацић (1833). Према најновијим испитивањима Видана Николића (1998) и Милованов је био значајан претходник Вуков. И то у два области: у идентификовању српских акцената и у ортографији. Милованов је сматрао да Срби имају 30 гласова и за њих је нашао исто толико слова. Он је као слова за српске гласове укључио и *х* и *ѣ*. Сасвим јасно је као српски глас уврстио и *и* који Мркаљ у својој азбуци није имао. Као и Мркаљ, слова *и* и *і* разликовао је као два гласа: као *и* и *ј*. Четири словна знака писао је као диграфе: *љ*, *њ*, *т*, *д*).

Вукова реформа српске ћирилице

И Сава Мркаљ, и Лука Милованов, идејама на које су се наслањали, али и својим практичним деловањем, припремили су терен за Вукову правописну реформу. Вук је своју реформу обавио у једном од својих главних дела и најтрајнијих споменика српске културе: у *Српском рјечнику* (1818). То обимно дело Вук је штампао својом реформисаном ћирилицом, овом коју данас имамо. Она се разликовала и од руске црквене ћирилице и од српске грађанске ћирилице којима су Срби у то време писали. Истовремено била је најближе решењима које су осам година раније предлагали Мркаљ и Милованов. Сва слова из црквене ћирилице, које су они изоставили, изоставио је и Вук. Вукова реформа и реформе његових претходника разликују се само у детаљима.

Слово *јат*, о којем се још увек јавно дискутује, а које су изоставили Мркаљ и Милованов, изоставио је и Вук.

По броју гласова, Вукова азбука разликовала се од азбука његових претходника: Мркаља (који је сматрао да српски

језик има 29 гласова) и Милованова (који је сматрао да их има 30). То се види из прве реченице одељка *О словима* из *Српског рјечника*: „У Српском језику има 28 прости гласова (т. ј. тако чисти, да се више не могу раздијелити), који се најпаметније могу записати ево овим словима: а, б, в г, д, ђ, е, ж, з, и, ј, к, л, љ, м, н, њ, о, п, р, с, т, ћ, у, ц, ч, џ, ш.“ Из те азбуке изостављена су два словна знака: ф и х. У пододељку истог текста *О славенским словима* Вук је та слова коментарисао. Сматрао је да их Срби употребљавају у страним речима, па да их због тога ипак треба задржати. Касније их је нашао у употреби и у српским речима. Према томе, Вукова азбука је, као и азбука Милованова, садржала укупно 30 слова.

Вукова азбука, као и азбука Милованова, укључивала је и слово ц (није га било у азбуци Мркаља).

Уместо диграфа ть, дь, ль, нь, које су предвиђали и Мркаљ и Милованов, Вук је ставио словне знакове које је пронашао у старим српским ћириличким текстовима: ђ, ђ, љ, њ. Тиме је постигао идеал да за сваки глас има један словни знак.

Уместо слова *i* које је означавало глас *j*, чији су остатак предвидели и Мркаљ и Милованов, Вук је слово *j* преузео из (српске) латинице. За тај потез био је оштро критикован од противника његових реформи, а посебно његове правописне реформе. Пребацивало му се да хоће да „пошокчи српски народ“, што је значило – да их преведе у католике. Из овог потеза се види да је он водио рачуна о „конвертибилности“ ћирилице и латинице и о њиховом приближавању.

Вукова реформа српске ћирилице створила му је већи број противника него све што је учинио у погледу избора књижевног језика. Чак су и многи одушевљени поштоваоци Вуковог скупљачког рада и многе присталице употребе народног језика у књижевности имали резерве и отпоре према његовој азбучној реформи. Бранили су стару азбуку као израз националног и верског идентитета. То су чинили око средине 19. века и такви људи као што је био Стерија. Стерија се отворено залагао за поновно увођење црквене ћирилице.

Вукова реформа азбуке званично је прихваћена у Србији тек 1868, дакле, четири године после његове смрти. Данас се сматра да је Вук створио једно од најједноставнијих и фонетски најсавршенијих писама. Међутим, и данас се износе приговори Вуковој правописној реформи поводом слова јат. Тврди се: да је јат остало, оно би се и даље у изговору рефлектовало као: *е, и, ије*, али се више не би питање изговора јата постављало као питање језичког стандарда. Тврдња се може и проверити. Један од првих и најзначајнијих Вукових следбеника, Јован Суботић, подржао је Вукову реформу писма, али је сматрао да треба задржати слово јат. Своја *Дела* у осам књига штампао је Вуковом ћирилицом, вуковицом, али је јат задржавао. Читалац његовог епа *Краљ Дечанскиј* (1846), на пример, могао је текст читати екавски, ијекавски или икавски.

ЛАТИНИЦА

Реформу ћирилице, традиционалног српског/словенског писма, са циљем прилагођавања савременом народном српском језику извршила су три Србина: Саво Мркаљ, Лука Милованов и Вук Стефановић Караџић током само једне деценије, у размаку од 1810. до 1818. године. Сва тројица су били ијекавци и сва тројица су свој језик називали српским. Такође, сва тројица су били православци. Све битно о начину настанка ове ћирилице и о њеној субини објашњено је у науци.

На жалост, све битно око настанка латиничког писма којима се служе Срби није објашњено. У периоду превласти сербокроатистике латиницом су се бавили углавном Хрвати. Њихов приказ настанка овога писма био је једностран. Удео Вука и српске стране у настајању латинице којом се служе Срби, Хрвати и Словенци био је маргинализован. Школски систем кроз који су пролазиле генерације и генерације, па и моја, стекле су представу да је Вук направио реформу ћирилице а Гај реформу латинице; по том приказу, на основу

Вукове реформе настала је „вуковица“, а на основу Гајеве реформе настала је „гајица“. Моја испитивања показују да та схватања нису у складу са чињеницама.

Српска и хрватска писма пре Вукове и Гајеве реформе

Да би се овај проблем у пуној мери схватио, треба се вратити табели *Alphabeti serborum* из првог издања Вуковог *Српског рјечника* (1818). У тој табели, у 11 колона, приказане су српска ћирилица и српска латиница (*Serb. graec.* и *Serb. lat.*) затим, латинице: мађарска, хрватска, словеначка, чешка, пољска, немачка, талијанска, француска и енглеска. Мада је табела објављена у *Рјечнику* који је потписао Вук Карацић, њен стварни аутор могао је да буде Јернеј Копитар, за кога се зна да је са Вуком непосредно сарађивао на изради овог дела. За ту табелу не би се могло рећи да је нека ексклузивна Вукова или Копитарева творевина, већ само снимак актуелног стања у писмима више европских народа. Иза овог „снимка“ стајала је не само словенска, већ и европска филологија.

За ову расправу интересантан је однос два писма: српске и хрватске латинице онога времена. Идентичности и разлике између ова два писма лако је уочити ако се она прикажу паралелно, у првом реду српска, а у другом реду хрватска латиница (по редоследу српског ћириличног алфабета).

a	b	v	g	d	dj, gj	e	x	z	i	j	k	l	lj	m	n	nj
a	b	v	g	d	dy, gy	e	zs	z	i	j	k	l	ly	m	n	ny
o	p	r	s	t	ch	u	f	h	c	cs	-	sc				
o	p	r	s	t	-	u	f	h	cz	ch	-	ss, sh				

Као и латинице других европских народа, и српска и хрватска латиница, имале су највећи број једнаких слова за исте гласове. Разлике су испољене у неколико словних знакова. То су: ђ (у српској латиници је: dj, gj; у хрватској *dy, gy*), ж (у српској: x, у хрватској: zs), љ (у српској lj, у хрватској *ly*), њ (у

српској *nj*, у хрватској *ny*), *ц* (у српској *с*, у хрватској *cz*); *ч* (у српској *cz*, у хрватској *ch*), *ш* (у српској *sc*, у хрватској *ss, sh*). У српској латиници *ћ* се писало као *ch*, а није било слова *џ*; а у хрватској латиници није било словних знакова за *ћ* и *џ*.

У поређењу са другим латиничним писмима, хрватска латиница скоро је у потпуности била идентична са мађарском латиницом. Разликовала се од ове само у означавању словних знакова за *ч* и *ш* (који се у мађарском означавају са *cs, ts* и *sh*). Српска латиница била је слична словеначкој латиници (имала је иста слова за *љ* и *њ*, тј. *lj, nj*). Словеначка латиница, међутим, није имала знакове за *ћ* и *ђ*, које је српска латиница имала. Такође српска латиница имала је нека слова карактеристична за италијанску латиницу. Хрватска латиница се развијала под утицајем мађарске, српска под утицајем италијанске. (Дубровачки и други српски писци у доба ренесансе и барока развијали су се у италијанској духовној сфери).

Вукова реформа латинице

Упорно се негује предрасуда да је Вук узимао само ћирилицу као српско писмо. Та предрасуда нема основа ни у Вуковом делу, нити у његовом начину мишљења. Вук је, разумљиво, знао за Копитарев став из текста *Патриотске фантазије једног Словена* (чији се један одломак доноси у овој књизи) да Срби православне вере пишу ћирилицом, а Срби католичке вере пишу латиницом и глагољицом. Он је, међутим, као актуелна српска писма сматрао и ћирилицу и латиницу. О томе може да посведочи и табела, под насловом *Alphabeti serborum*, из *Српског рјечника* (1818), која се фототипски прештампава у овој књизи.

Српска латиница код Вука готово је идентична са овом латиницом којом се ми данас служимо. Разлика између данашње и некадашње је у овим словима: *dj, gj* (đ); *x* (ž); *ch, (ć); cs (č), sc (š)*, дакле у пет слова.

Девет година после *Српског рјечника*, Вук је објавио књижицу (свега 20 страна) која се зове *Први српски буквар* (1827). Та књижица стварно није била први српски буквар, како је Вук мислио. Први је *Буквар инока Саве*, монаха манастира Дечани, штампан у Венецији 1597. Други је *Буквар* Кипријана Рачанина, писан 1717, који је остао у рукопису, јер је настао у време мораторијума за штампање српских књига. Вуков *Буквар* важан је са становишта развоја српске писмености. Као и у *Српском рјечнику* (1818) и у овој књижици постоји једна табела, под насловом *Alphabeti serbici*, са приказом разних писама. (И ова табела се може видети у прилозима). У првој колони, под називом *Serbic*, приказано је 30 слова његове ћирилице, исте ове којом се и данас данас служимо. У следећој колони, под насловом *Illyr.*, приказано је илирско писмо. Оно такође има 30 слова. Од њих је 29 слова потпуно идентично са латиницом којом се данас служимо. То су ова слова: A, B, C, Č, Ć, D, DŽ, E, F, G, H, I, J, K, L, LJ, M, N, NJ, O, P, R, S, T, U, V, Z, Ž. У овом низу нашло се и слово DŽ кога је било само у српској ћирилици. Само је слово *đ* писано као диграф *dj*. Тај диграф је идентичан са диграфом из српске латинице а различит од диграфа из хрватске латинице (*dy*, *gy*). Латиничко слово *đ* ће касније у употребу увести Ђуро Даничић.

Латиница, коју је Вук приказао, није била одраз или приказ стања. Таквом латиницом у то време нико није писао. Она је била пројекат писма за популацију „римског закона“ која је говорила српским језиком, а која је, по правилу, називана Илирима. Али је била и пројект писма и за друге Илире, тј. Јужне Словене који се служе латиничким писмом, конкретно за Хрвате и Словенце. Управо та Вукова латиница из 1827. је преживела све касније реформе и употребљава се и данас (са изузетком Даничићевог слова *đ*).

Као ни српском латиницом коју је затекао, Вук није могао бити задовољан ни латиницом коју је сам сачинио и објавио као илирску латиницу. Ниједна од њих није се уклапала у његов идеал по коме сваки глас треба да буде означен једним

словним знаком, тј. без диграфа. На питање: зашто Вук није наставио реформу српске латинице доследно овим својим начелима, као што је то учинио са ћирилицом, није тешко одговорити. Оптужбе које је добијао због тога што је у ћирилицу увео само једно латинично слово *j* биле су изузетно оштре и о њима је он морао да води рачуна. Стално му је над главом стајала оптужба да хоће да „пошокчи“, тј. покатоличи Србе.

Проблем ће убрзо додатно компликовати појава илирског покрета који се програмски тицао свих јужних Словена, а поготово Јужних Словена римокатоличке вероисповести. Латиница коју су наметали илирци под именом илирског правописа, била је, у ствари, иста она Вукова из 1827. Самим тиме илирци су му додатно и отежавали да подухват реформе латинице доведе до краја. Дугачка фуснота из књиге *Писма Платону Атанацковићу* (1845), која је пренета у овој књизи, завршава се овим реченицама:

Овдје сад морамо напоменути још једно. Данашњи је Илирски или Загребачки правопис бољи него сви дојакошњи и остали садашњи правописи јужнијех Славена Римскога закона, али још није онаки, какав би требало да је: они би ваљало према Латинскијем словима да сачине осам новијих слова (место *ђ, ж, љ, њ, ћ, ч, ш, р*), а *џ, њ, љ, њ, љ, њ, љ, њ* да изоставе, па би тако они имали најсавршенији правопис на свијету, и по правди би могли казати, да је њихов правопис бољи и од Славенскога. Кад би се ово поправило, то Гајеву славу не би умалило, него би је још умножило. (124)

То што је Вук предлагао није до краја урадио ни он сам, али нису урадили ни други. Данашња абецеда, којом се служе Срби, Хрвати, Словенци, иако по пореклу Вукова, није у оној мери савршена колико је савршена Вукова ћирилица.

У наведеном одломку треба обратити пажњу на израз „јужни Славени римског закона“. Тај израз се односио и на Србе римокатолике, и на Хрвате и на Словенце. У својим намерама и предвиђањима Вук је био реалан. Он је знао да се Срби римокатолици тешко могу приволети да прихвате ћирилицу као своје писмо (што су им предлагали Соларић, Текелија и други) јер то не подржава Римокатоличка црква. Зато је

он сматрао да Срби православци и Срби римокатолици треба да задрже оба своја писма. Али он је истакао као идеал да и српску латиницу треба тако поједноставити да сваки глас има своје слово и да сваком слову ћирилице одговара слово латинице. Израз „конвертибилност српских писама“ Радмила Маројевића из књиге *Српски језик данас* (2000) показао се оправданим. Нарочито је то постало очигледно у доба компјутера. Ви купате на латиничкој тастатури, а текст се на екрану или у штампаном облику, по вашем избору, појављује ћирилицом. Радећи на конвертибилности српских писама, Вук је радио и на јединству српског језика и српске књижевности.

Вук до краја живота, није одустајао од свога идеала. Њему није сметало што „наша браћа Римског закона“ прихватају „Илирски или Загребачки правопис“ већ што тај правопис није савршен. У писму Анти Кузманићу из 1847. године он јасно каже да је то правопис за Јужне Словене римског закона. Њихови језици су били такви да су сви они могли да пишу истим латинским словима. Илирским правописом и писмом, тј. латиницом коју је Вук сачинио, био је написан и бечки Књижевни договор о књижевном језику. На овај договор православних и римокатоличких „Илира“, писан руком Ђуре Даничића латиницом, и Вук и Даничић, као православци који су ту били у мањини, ставили су своје потписе латиницом.

Прва Гајева реформа: латиница за хрватски језик

Реформом латинице на словенском југу, после Вука Караџића, бавио се највише Људевит Гај. Треба имати у виду да Гај није направио једну реформу латинице, него две: прву – за хрватски језик, и другу – за илирски, тј. за српски језик.

Своју прву реформу Људевит Гај је начинио у књижици која се зове *Кратка основа хорватско-славенског правописања* (1830). Ова чувена књига има укупно 27 страна. Штампана је двојезично: хрватски, реформисаном Гајевом латиницом, и немачки, готицом. То значи да она, на једном језику, има 14

страница, отприлике онолико текста као и *Сало дебелога јера* либо *азбукопротрес* Саве Мркаља.

Загребачки професор Иван Мартинчић у публикацији *Хрватски препород. Темељни програмски текстови, свезак I*. (Загреб 1994) објавио је овај Гајев рад тако што је задржао оригинални текст на кајкавском и упоредо са њим, уместо немачког превода, штампао је превод на савремени штокавски, који приређивач назива „савремени стандардни штокавски језик“ (66), а ја га називам српски језик. Ради потпуније документарности, у овој хрестоматији доносим снимак оригинала Гајевог текста из 1830. године, његову кајкавску верзију, а уместо немачког текста оригинала, доносим Мартинчићев превод на савремени српски језик у загребачкој верзији.

Из књижице се сасвим јасно види неколико ствари.

Прво се види да је Гајева књига писана на једном језику за који се никако не може рећи да је исти са српским, или да је једно наречје српског језика. Језик Гајеве књижице темељно се разликује од језика у текстовима Мркаља, Милованова и Вука, који су настали скоро у исто време, а који се доносе и у овој хрестоматији. Ни са каквим правом тај језик се не може назвати ни српскохрватским или хрваткосрпским, јер у њему нема компоненте српског језика. Слависти првих деценија 19. века тај језик су називали хрватским, а тако га је називао и Гај. Израз хорватско-славенски језик употребљен је код Гаја по правилу по којем су називани и други словенски језици: српско-словенски, бугарско-словенски, чешко-словенски итд. Тим изразима је подвлачено словенско јединство и национална особеност тих језика. Национална особеност Гајевог језика изражена је његовим хрватским именом.

Друга важна чињеница је да се Гајева правописна реформа тицала само тога хрватског језика (а никако не и језика којим су писали штокавци, тј. српског језика).

Као треће, види се да је Гај, у својој реформи латинице за хрватски језик, пошао од истих начела која је поштовао и Вук у својој реформи правописа српског језика: тј. да се за један глас употреби један словни знак, једна графема. Тако је Гај

изоставио диграфе из хрватске латинице (*ly, ny, dy, gy*) и добио неколико слова којих у дотадашњој латиници, ни српској ни хрватској, није било. То су ова слова: *l̃, ñ, ġ*. (Мартинчић каже да Гај није разликовао *h̃* и *μ*, што је карактеристично за кајковце).

Четврта ствар је да је Гај, по угледу на чешку абегеду, конструисао слова којих у дотадашњој хрватској абегеди није било. Та слова су слична (не иста) словима *č, ž, š*. Уместо дијакритичких знакова, карактеристичних за чешку латиницу, Гај је употребио на истом месту сличан знак (али ипак различит) који се назива *тилда* тако да је добио облике: *č̃, ž̃, š̃*. То се може видети на снимку оригинала Гајевог текста који је фототипски донесен у овој књизи.

Пета ствар је да је Гај изоставио латинично слово у које се понекад користило да означи вредност вокала *и* (*i*), а определио се словни знак *i*.

У Гајевом тексту нема никаквих тежњи да се правопис хрватског језика приближи правопису српског језика (српској латиници) или да се хрватски језик приближи српском језику. Супротно од тога, Гај рачуна на приближавање у графици чешком и пољском језику и писму. У време када је настала ова Гајева књижица, у радовима најистакнутијих слависта словенски језици су дељени на две групе: на југоисточне (где спадају језици Руса, Белоруса, Малоруса, Бугара и Срба) и на северозападне (где спадају језици Пољака, Лужичких Срба, Чеха, Словака, Словенаца и Хрвата). Та подела је била заснована и на језичком и на верском принципу. Тек од илирског покрета на снагу је ступила подела словенских народа и језика на Источне, Западне и Јужне Словене. Гај је правопис хрватско-словенског језика оријентисао ка интеграцији у оквиру северозападне подскуине словенских народа и језика. Ако се језик његове књижице пореди са чешким, словачким, пољским, а поготово са словеначким језиком, показаше се да је та подела била реална.

Друга Гајева реформа: латиница за илирски језик

Ова прва Гајева реформа латинице није доживела ширу подршку. Сам Гај није много настојао да се она прихвати. Разлог томе био је у најави Ивана Деркоса (*Genius patrie*, 1831) и Јанка Драшковића (*Disertacija*, 1832) да Хрвати треба да напусте кајкавски и да се оријентишу ка прихватању штокавског наречја за свој књижевни језик. Била је то основна идеја илирског покрета који је настајао тих година.

Гласило илирског покрета биле су *Novine horvatzke* које су почеле да излазе 1835. Ово гласило је имало подлистак под називом *Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*. Преко тога подлистка оствариване су Гајеве идеје, односно идеје илирског покрета. Гај је ова своја гласила почео да штампа старим хрватским правописом, тј. правописом за кајкавски језик/наречје на којем је била написана и већина текстова у листу. Али је већ у првом броју *Данице* био један прилог на српском језику (тј. штокавски). Током излагања његових новина број прилога на штокавском се све више повећавао, а оних на кајкавском се смањивао. Од прилога на штокавском језику најчешће су објављиване српске народне песме из Вукових збирки. На крају илирског покрета (1843) сасвим је преовладао штокавски. Али је у том процесу преовладао и нови правопис који је Гај створио у другој својој реформи латинице (кад је прихватио реформисану Вукову латиницу).

У три броја *Данице хорватске, славонске и далматинске* из 1835, у бројевима 10, 11 и 12, Гај је објавио текст под насловом *Pravopisz*. И он се прештампава у целини у овој књизи. Текст је писан кајкавски (тј. хрватски), а његов је закључак да аутор препоручује да се његова *Кратка основа* из 1830. године заборави. На делу је било настојање да се публика навикне и на нови језик (илирски) и на нови правопис примерен превасходно том језику.

У време формирања данашњих српских писама, ћирилице и латинице, име Илири употребљавало се у разним значењима. Понекад се оно односило на све Јужне Словене, понекад на Словене настањене на подручју бивше римске провинције

Илирик, а то практично значи на Словенце, Хрвате и Србе. Током 17. и 18. века и у првој половини 19. века службена Аустрија је израз Илири употребљавала превасходно за Србе који су говорили једним језиком, тј. српски, свеједно да ли су били православци или римокатолици. За разлику од хрватског, овде се избегавала употреба српског имена. Од Велике сеобе Срба, аустријски цареви су Србима давали више привилегија. Ниједна од њих није била адресована на српско него све и само на илирско име. Српског патријарха званична Аустрија је називала илирским патријархом, а српски народ илирским или илирско-расцијанским народом. За Србе православне и римокатоличке вере Аустрија је, у другој половини 18. века, основала Илирску дворску депутацију и Илирску дворску канцеларију. Употребљавајући за српски језик назив илирски језик, службена Аустрија, али и културна јавност, јасно је идентификовала тај језик као српски и одвајала га је од другог словенског језика, хрватског. У књизи Јернеја Копитара коју је приредио Јоже Погачник а издала Матица српска 1984. под насловом *Serbica*, језик Доситеја Обрадовића, али и Вука Караџића, на пример, назива се илирски. А Копитар је био цензор за српске књиге и кустос националне библиотеке у Бечу, дакле, државни службеник надлежан за ова питања. Чак је и један речник који је носио назив *Немецкиј и сербскиј словарь* (1790), а урадио га је Србин православне вере Теодор Аврамовић, у свом називу на немачком означавао српски језик и српски народ илирским именом: *Deutsch und Illirisches Wörterbuch zum Gebrauch der Illirischen Nation*. На разлику између хрватског и илирског језика указала је у првом броју Гајева *Даница* у тексту који је овде у *Прилозима III* донесен у оригиналу, фототипски, и у преводу.

Најобавештенији слависта у првој половини 19. века, Павел Јозеф Шафарик, под илирским именом у ужем смислу доследно је подразумевао Србе трију вера. У најужем смислу за њега су Срби римокатоличке вере били Илири уколико нису узимали локална имена покрајина у којима су живели. Шафарик је и Гаја, као и друге илирце, сматрао српским

писцима, јер су са хрватског (кајкавског) прешли да пишу на српском (а не на хрватском) језику. И то се може видети из одломака његових текстова који се прештампавају у овој књизи. А да је то за њега било посве природно види се по томе што је и он сам, иако Словак, писао на сродном чешком језику који је био развијенији и, до појаве опозиције Људевита Штура, имао перспективу да постане књижевни језик и Чеха и Словака.

То да поједини народи прихватају језик другог народа за језик свога књижевног изражавања, није у свету ретка појава. Довољно је подсетити се енглеског, шпанског, француског или руског језика. Народи који прихвате туђи језик по правилу му не мењају име и идентитет. Енглески остаје енглески иако на њему пишу Ирци или Индуси или Американци разног порекла. Идеја словачког писца и слависте Јана Колара о литерарној узајамности, дала је и Гају и његовом илирском покрету теоријске основе да Хрвати узму једно од илирских наречја – оно које је најраширеније – за свој књижевни језик. Хрватски прваци, међутим, учинили су то другачије од других народа. Преузевши српски за свој књижевни језик, они га нису називали српски, већ су га називали илирски, онако како је српски језик називала званична Аустрија. После забране илирског покрета од стране аустријске државе (1843), они су изоставили израз илирски језик, и опет уз сарадњу са Аустријом, том језику наметали су хрватско име. Оно што је дотле називано илирским, почело се звати хрватским, па је испало да један језик има два национална имена и да су га према томе створила два народа, Срби и Хрвати. Да би се ублажила та нелогичност нашло се решење у сложеници *српскохрватски језик*, односно *хрватски или српски*, чиме је давано до знања да је то један језик. Ипак све време је у употреби било и раздвојено име српски или хрватски што је упућивало на могућност да се ради о два језика, а не само о српском језику којем се придодаје још и хрватско име.

Суочен са проблемом како би требало схватити појам илирски језик, најзначајнији слависта онога времена, Павел

Јозеф Шафарик, у књизи *Slovanski narodopis*, штампаној на чешком језику (1842), објавио је обиман текст под насловом *Илирски језик*. Исти текст преведен је на српски и штампан је у мојој књизи *Срби и њихов језик* (1997, 2002), а један његов део се прештампава и у овој књизи. Илирски језик Шафарик је протумачио као језичку заједницу састављену од три наречја: српског, хрватског и словеначког. Српско наречје је исто што и штокавско наречје, хрватско је исто што и кајкавско. Дакле, код Шафарика нема симбиозе и нема нарушавања идентитета појединих језика нити брисања разлика међу њима. Чак ни Ђура Даничић никада није прихватио кон-струкцију о штокавском и кајкавском као једном језику.

Део српског народа, Срби римокатоличке вере, чији је матерњи језик био српски, свој језик су називали различито: илирски, словински, славенски, босански, далматински, славонски. Разлог оваквог именовања тога језика треба тражити у политичким приликама у којима су ти људи живели. Али у писању они су се служили латиницом јер су не само то писмо него и латински језик били језик и писмо њихове цркве. На српској латиници настала је респектабилна литература. Знаменита дубровачка књижевност, онај њен претежни део који су стварали римокатолици српскога језика, али и писци исте вере у другим покрајинама, објављивали су своја дела латиницом. Латиницом су били објављени и главни речници илирског, односно српског језика, који су се појавили пре Вуковог *Српског рјечника* и на које се Вук угледао. То су речници Микаље (1649), Дела Беле (1728), Волтиђија 1802), Стулија (тротомни 1801-1810). И граматике Бартола Кашића (илирског језика) и Антуна Матије Рељковића (славонског језика) штампане су латиницом. И када је Гај приступио новој реформи латинице, он ју је примеравао потреби тога језика који је био српски а са програмском оријентацијом да постане и књижевни језик Хрвата.

Нова Гајева реформа латинице има неколико карактеристика, које су саопштене у самом тексту *Правописа*, али и таквих које се могу спознати на основу њене будуће примене.

1) Гај нову реформу више не прави само за хрватски језик (кајкавски), као у *Краткој основи*. Нову реформу он прави као вођа илирског покрета који сада има другачије погледе на језик којим треба да се служе сви Илири, па и Хрвати. Та реформа се тиче илирског језика (превасходно оног главног његовог дела, штокавског, који слависти тога времена називају српским наречјем или језиком). Она се, истовремено, тиче и других наречја илирског језика (хрватског и словеначког, евентуално и бугарског – који се никад нема у виду на конкретан начин). У Вуковој терминологији, Гајева реформа латиничног писма тиче се Јужних Словена римскога закона.

2) Гај изоставља знакове које је, у духу Вукове реформе српске ћирилице (једно слово за један глас), био конструисао у својој првој правописној реформи. То су слова: љ, њ и ђ (*l̑, ñ, ġ*). Уместо њих узима диграфе *lj* и *nj* који су постојали у српској латиници, предвуковској и Вуковој, (а нису постојали у хрватској абечеди; али су постојали у словеначкој абечеди). Чини то, како каже Златко Винце у књизи *Путовима хрватског књижевног језика* (1978: 207), под утицајем Јана Колара и Шафарика. И Колар и Шафарик знају за разлике између српског и хрватског наречја (у значењу српског и хрватског језика). Они су могли да сматрају природним да Гај, са преласком на српски језик, треба да прихвати и слова српске латинице. Шафарик има принципијелан став кад у тексту *Илирски језик* сматра да је Гај постао српски писац кад је напустио хрватски језик и почео да пише српским језиком (или у старој славистичкој терминологији: српским наречјем).

3) Уместо диграфа *đj, gy*, који су постојали у старој хрватској латиници, Гај преузима из Вукове латинице диграф за *ђ* (*dj*); по сличном моделу додаје му опет из српске латинице још један словни знак: *gj*. Треба при томе имати у виду да глас *ђ* не постоји у словеначком језику, а постоји у хрватском (кајкавском). Та слова за *ђ* задржаће се све до реформе латинице коју је извршио Ђуро Даничић уводећи слово *đ*.

4) Пошто ни у хрватском ни у словеначком наречју/језику не постоји глас *ђ*, па према томе није ни постојало латиничко

слово *ć*, Гај за латинички правопис српског језика преузима слово *ć* из Вуковог *Буквара* (неки кажу из пољске абецедe).

5) Ни у првој ни у другој реформи Гајевој није поменуто слово *и* које и не постоји у словеначком и у хрватском језику. Слово *ц* у облику диграфа *dž*, Гај је увео накнадно. Мартинчић каже да је ово слово Гај увео још 1835. године. (Оно се, међутим, већ налазило у Вуковом *Буквару* из 1827).

6) Накнадно се, међу словним знаковима, којима су се служили илирци, нашло још једно слово, које није постојало ни у словеначкој, ни српској ни хрватској латиници, а постојало је само у црквеној ћирилици. То је *ѣ* (тзв. „рогато е“) знак за глас који је у црквеној ћирилици означавао знаком јат. Мркаљ, Милованов и Вук су то слово изоставили из српског азбучног система, држећи се доследно начела: пиши како говориш. У праксу писања илираца ово слово са дијакритичким знаком преузео је из чешке абецедe Вјекослав Бабукић у књизи *Основи словнице славјанске наречја илирскога* (1836). Слично је за ћирилицу чинио Јован Суботић задржавајући слово јат из старе словенске ћириллице.

7) Практично је тек у Вуковом *Првом српском буквару* (1827) и Гајевом другом реформом (1836) постигнуто да се истом абецедом може писати на сва три „наречја илирског језика“ (у другој терминологији: на српском, хрватском и словеначком језику). Разлика између Вукове латинице и Гајеве латинице (из његове друге реформе), свела се на једно једино слово: на слово *ђ* које је Вук писао као *dj* а Гај као *gj* и као *dj*. Милорад Живанчевић, аутор дела *Илиризам* које је објављено у едицији *Повијест хрватске књижевности*, у праву је када каже да су Гајеви предлози за реформу латинице „темељ данашње наше, хрватске, српске и словеначке латинице“ (1975:15). Није у праву што те предлоге везује само за Гаја, а не и за Вука, чији је пројекат латиничког писма објављен девет година раније и који је доносио решења која су се показала као дуговечнија.

Битна је чињеница да се друга Гајева реформа разликује од прве: прва је прављена искључиво за хрватски језик. Друга

је прављена за илирски језик, тј. за српски језик, који је, према пројекту илирског покрета требало да буде заједнички књижевни језик свих Илира (у другој терминологији; свих Јужних Словена). И Вукова и друга Гајева реформа латинице су у највећој мери подударне по резултату, тј. по уведеним словним знаковима. Како је Вукова реформа настала раније, то значи да је Гај Вукову реформу прихватио и у оквиру илирског покрета разгласио. Такво латиничко писмо могло је да послужи не само српском језику, који је имао тридесет гласова, већ и хрватском (који је имао два гласа мање) и словеначком (који је имао три гласа мање).

Гај је својом реформом латинице потиснуо планове Вука Караџића да он сам доврши реформу латиничног писма на начелима на којима је извео реформу ћирилице. Употреба реформисане латинице коју је Вук извео 1827, а Гај практично поновио 1836. за српски језик постала је стварност. Та нова стварност носила је и опасност да се српски језик поцепа по писмима, поготово ако постоје снаге које би могле имати такав програм цепања српског језика. Вук је тада предузео кораке да би се такав неповољан правац спречио или бар каналисао. Његова књига *Писма Платону Атанацковићу* својим најважнијим делом тиче се карактера српског језика и његових писама, посебно латиничког. У тој књизи кључна је већ наведена реченица у којој он износи став да би Јужни Словени римског закона „према латинскијем словима требало да сачине осам новијих слова (мјесто ђ, ж, љ, њ, ћ, ч, ш, ц), а такве облике графема као што су ђ, ђ, љ, љ, љ и љ да изоставе“. Вукова писма Бабукићу и Кузманићу сведоче да је он истрајавао у овим својим захтевима. Али она показују и да је Вук предност давао очувању јединства језика над саврше-ношћу писма. У писму Анти Кузманићу вели он: „правопис је друго а језик друго. И најгорим се правописом може за невољу лијепо писати“.

Позив Гаја и илираца да се илирски (тј. српски) језик прихвати као књижевни језик на целом подручју Велике Илирије није шире прихваћен на јужнословенском подручју. Бугари су се потпуно оглушили, као и Словенци. Илирском покрету се прикључио један једини Словенац: Јакоб Фрас, који је напустио свој словеначки језик и почео да пише на српском/илирском језику поставши један од највећих илирских песника под именом Станко Враз. Тако се илирски покрет свео на два народа: на Хрвате, који су прихватили српски језик са илирским именом за свој књижевни језик, и на Србе. Илирском покрету приступили су превасходно Срби римокатолици. Они су прихватили и Гајеве правописне реформе латинице. Међу Србима православцима било је и присталица и противника илирског покрета. Многи међу противницима зазирали су од опасности да Хрвати желе да присвоје српску културну баштину.

Међутим, и Срби православне вере почели да се служе и латинцом. То се види и из текста бечког *Књижевног договора* који је писан латинцом, руком Ђуре Даничића. Сви учесници Договора текст су потписали тим писмом. То су учинили Иван Кукуљевић, Димитрија Деметер, Иван Мажуранић, Вук Ст. Карацић, Винко Пацел, Фрањо Миклошић, Стјепан Пејаковић, Ђуро Даничић. Без обзира на шароликост националног састава потписника, све што се у *Договору* рекло о језику, тицало се искључиво српског језика (у другој терминологији штокавског наречја). Израз српски језик, или израз штокавско наречје, у тексту нису поменути; није поименично поменут ниједан народ. Али се у тексту веома конкретно говорило о јужном, источном и западном наречју (Вукови термини) непоменутог језика што се све сасвим конкретно односило на штокавско наречје са његова три изговора гласа јат (екавски, ијекавски, икавски), или још прецизније речено на српски језик. На Бечком договору решавала су се спорна питања у употреби латиничког писма. Међутим, латиница којом се Бечки договор бави, није прављена само за Србе

римокалики (мада су и они били циљна група) него за све Јужне Словене римскога закона, како каже Вук у писму Антуну Кузманићу; односно, и за Србе, и за Хрвате и за Словенце.

Бечки договор има пет тачака. Прве две (1. и 2) тичу се (српског) језика и оне су у мојим поменутиим књигама подробно обрађене. Остале три се тичу правописа: тачка 3. и 4. употребе гласа и слова *х*, а тачка 5. писања самогласнога *р*.

Тачка 3. овако гласи:

Нашли смо за добро и потребно, да би и књижевници источнога вјерозаконa писали *х* свуда гдје му је по етимологији мјесто, као што они вјерозаконa западнога пишу *х*, и као што наш народ обадва вјерозаконa на много мјеста по јужнијем крајевима говори.

Четврта тачка тиче се писања слова *х* у другом падежу множине (нпр. земаљах) како су илирци по правилу писали. На бечком Договору с образложењем је констатовано да тако не треба писати, тј. да последње слово *х* треба изостављати.

У тачки 5. речено је „да се пред *г*, гдје оно само собом слог чини, не пише ни *а* ни *е*, већ само *г* нека стоји“ и о томе је дато убедљиво образложење.

Најважнија промена, што се правописа тиче, извршена је у додатку Књижевног договора, који се зове *Главна правила за јужно наречје*. Тај додаток, како стоји у тексту Књижевног договора, настао је тако што су сви потписници Договора „замолили“ Вука Караџића да их напише. Текст је написао и потписао сам Вук Караџић. То је, у ствари, мала расправа о рефлексима јата у српском језику. Први пасус овога текста гласи:

Као што је много пута напомињано главна је разлика у језику нашем у изговарању онијех гласова, који се у славенском језику пишу са словом *ѣ*; и по томе изговарању се језик наш дијели на три наречја, т. ј. *источно*, *јужно*, *западно*.

У тексту је Вук објаснио рефлексе јата у сва три наречја (српског језика), са посебним акцентом на најсложеније наречје, на јужно, тј. источнохерцеговачко. Главни резултат тога

његовог текста јесте у томе што је њиме показано да је непотребно писати јат (у ћирици) и његов адекват рогато *ě* у латиници. Од тада се, практично, „рогато *ě*“ почиње изостављати из латинице којом се служе Јужни Словени „римског закона“.

На Књижевном договору у Бечу, на којем није учествовао Људевит Гај, извршене су три корекције Гајевог правописа. Те корекције се тичу употребе гласа и слова *h*, писања самогласничког *r* и изостављања из азбуке латиничке ознаке за јат, тзв. рогатог *ě*. Све те интервенције извршене су у духу Вукових схватања. То је била нека врста реформе Гајевог правописа у смеру његовог прилагођавања латиници из *Првог српског буквара*. У новој ситуацији Вук више није инсистирао на својој замисли о српској/илирској латиници која би била извршена по истим принципима по којима је извршена и реформа српске ћирилице, већ је првенствено бранио јединство српског језика, оног језика који као своја главна наречја има екавицу, икавицу и ијекавицу. Латиница којом је написан *Књижевни договор* није била савршена, али је у том облику била примењива за писање на српском језику. Овакав Вуков однос јасно је показан у његовом писму Анти Кузманићу које се у овој књизи прештампава.

И Вук и Даничић су показали на сасвим конкретан начин да су прихватили латиницу, реформисану на бечком Договору, као писмо за српски језик. Ђуро Даничић је 1850. о Вуковом трошку објавио једну књигу у четири варијанте: *Приповијетке из Старог и Новог завјета, Pripovijetke iz starog i Novog zavjeta, Приповетке из Старог и Новог завета, Pripovitke iz Starog i Novog zavita*. Тим издањем Вук и Даничић су потврдили да се српским језиком може правилно књижевно писати ијекавски, екавски, и икавски, као и ћирилицом и латиницом. Латиница којом су те књиге штампане била је Вукова латиница, али и Гајева латиница из његове друге реформе, примерене илирском језику, уз корекције које су учињене на бечком Договору.

Реформа Буре Даничића

У Даничићевом старалачком животу треба оштро разликовати два периода: до Вукове смрти (1864) или прецизније: до Даничићевог одласка у Загреб за секретара ЈАЗУ 1867. и после тога. Његово бављење латиницом за српски језик, које је почело на бечком Књижевном договору, крунисано је његовом властитом реформом латинице коју је спровео у том другом периоду свог живота, тј. у *Rječniku hrvatskog ili srpskog jezika*. Начела своје реформе Даничић је изнео у уводу књиге *Ogled. Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika* која је изашла 1878. као огледна свеска за предстојећи велики речник. Ова Даничићева начела су у јавној дискусији прихваћена. Прва свеска *Рјечника* коју је он уредио појавила се у години његове смрти 1882. као резултат пре свега његовог огромног труда. Даничићеви наследници на месту уредника *Рјечника* поштовали су његова правописна начела. Све свеске овог *Рјечника* штампане су његовим правописом. Последња, 22, изашла је 1976. године.

Даничић се у својој реформи латинице ослањао на Вукове (односно Аделунгове) идеје: да сваком гласу одговара једно слово. Зато је изоставио диграме *lj* и *nj* и узео нова слова: *l* и *ñ*, која по идеји подсећају на слова из прве Гајеве реформе, оне која је више била обављена у Вуковом духу, али само за хрватски језик. Уместо диграфа *dž* Даничић је писао *ǵ*, уместо два диграфа *gj* и *dj* (за *ђ*) он је писао *đ*.

Четири нова слова које је Даничић предложио не појављује се први пут у његовом *Огледу Рјечника хрватског или српског језика*. Она се јављају први пут у табели *Alphabeti serbici* на почетку другог издања Вуковог *Српског рјечника* из 1852. године у чијем је стварању Даничић, као што је познато, учествовао. Та слова се јављају у одељку *Croat. lat.* међу заградама, као алтернативни знакови за диграфе *dj*, *lj*, *nj*, *dž*. То

су иста она слова која ће 26 година касније Даничић представити у поменутом *Огледу*. Та слова штампана су у књизи која је објављена под Вуковим именом. Она сасвим одговарају Вуковим схватањима реформе латинице по којем треба изоставити диграфе. Природно је, на основу тога, закључити да је стварни реформатор реформисане латинице био Вук. Овај потез се може сматрати и другом Вуковом реформом латинице. Овако реформисаном латиницом, са четири нова словна знака, Хрвати у то време нису писали; тако заправо још нико није писао. Још 1878. у свом предлогу за увођење ових слова, Даничић је своје име писао Gјуго.

Табела *Alphabeti serbici* у *Српском рјечнику* из 1852. истоветна је са истоименом табелом у Вуковом *Првом српском буквару* из 1827, осим промена у другој колони. Латиничним диграфима за одређене гласове у тој колони, као алтернатива, у заградама, додати су нови, појединачни словни знакови за те гласове, што је било у складу са ставом да сваки глас треба да буде обележен само са једним словом. Али промењен је и назив те колоне који је у Буквару гласио *Illyr.*, што је значило илирско писмо, у *Croat.*, што треба читати као хрватско писмо. Ова промена је била у складу са преименовањима која су у оно време вршена са хрватске и аустријске стране при чему је хрватско име придевано свему што је што је до тада носило илирски назив. Међутим, овим преименовањем у Вуковом *Рјечнику* изневерени су његови ставови које је он о језику и писму неговао пре и после овог догађаја. Вук се доследно залагао за очување идентитета и интегритета српског језика и није га мешао са хрватским. А што се писма тиче ствар стоји овако. У *Српском рјечнику* из 1818. године, у сличној табели, под насловом *Alphabeti serborum*, он је у три посебне колоне представио српску, хрватску и словеначку латиницу. У *Буквару* из 1827. уместо те три колоне, постоји само једна, *Illyric.*, што је требало да значи: латиничко писмо за Јужне Словене римскога закона. Сада, у табели из 1852. нема помена ни о српској, ни о словеначкој, ни о илирској латиници; постоји само хрватска. Нигде није објашњено како

се десило да се под Вуковим именом простом заменом једне речи протури став који није његов. Свака херменеутика, која води рачуна о целини ауторових ставова, показала би да ова промена није утемељена у делу Вука Караџића. Вукови ставови су у његово време били често извртани од стране других, а касније неки и темељно фалсификовани, као на пример да је он творац српскохрватског језичког јединства. У темељно фалсификоване чињенице спадају и оне по којима испада да је Вук створио српску ћирилицу, да се латиницом није бавио; да је латиница којом се Срби служе по пореклу хрватска.

Ђуро Даничић је, у оквиру припреме за *Рјечник хрватског или српског језика*, четврт века касније, настојао да се та пројектована правописна реформа из другог издања Вуковог *Српског рјечника* (1852) спроведе. Било би исправније ту реформу називати Вук-Даничићевом, него само Даничићевом. Та реформа заживела је доследно у *Рјечнику* ЈАЗУ и то током његовог вишедеценијског излагања и понегде другде. Али није, мимо *Рјечника*, у потпуности прихваћена. Кајкавац Иван Броз, свој *Hrvatski pravopis* (1892), радио је на корпусу дела Вука и Даничића, али није прихватио и Даничићеву варијанту латинице. Од ње је прихватио само латинично слово *đ*. Пошто је Брозов *Правопис* обавезивао, Даничићева реформа је само делимично у пракси била прихваћена.

Путем којим је у свом загребачком периоду ишао Даничић кренуо је касније и Александар Белић. И он је (у југословенском периоду, тачније од Првог светског рата) прихватио Јагићев став о томе да Срби и Хрвати имају заједнички (књижевни) језик. Уз тај став прихватио је и став да та два народа имају два писма, ћирилицу и латиницу, којима могу да се служе равноправно. Штавише, латиницу је прихватио у варијанти коју је наметнуо Брозов *Правопис*, а не Даничићев *Рјечник*. Такав став потврдио је у тексту *Азбуке у Правопису српскохрватског језика* 1923. године. Исти став је заступљен је и на Новосадском договору.

Став о „двоазбучности“ српског језика (израз Павла Ивића) прихватили су Срби католици из Дубровника у својим гласилима, нарочито у часопису *Cph-Srđ* који је штампан и ћирилицом и латиницом. На простору српских земаља став о томе да Срби имају два писма победио је у другој половини 20. века у потпуности. Можемо отуда да кажемо и да је у потпуности победила Вукова идеја о томе да Срби треба да сачувају (тј. да имају) два писма. Покрет за обнову србистике, који се у целини ослања на вуковску филолошку традицију, у свом гласилу, часопису *Србистика/Serbica* (чији сам ја уредник), прилоге штампа и ћирилицом и латиницом. Двоазбучност је карактеристика српског језика данас. Једне књиге се штампају ћирилицом, друге латиницом; једне новине се штампају латиницом а друге ћирилицом. Са чувањем оба писма чува се целовитост српског језика и српске културе.

Ни за Вукова живота, нити касније, нису остварени сви Вукови захтеви који се тичу писма. Није постигнуто решење да и у латиници сваки глас буде обележен само једним словним знаком. Остали су дијграфи *lj*, *nj*, *dž*. Такође, нису одбачене ни графеме са дијакритичким знаковима (*ć*, *č*, *š*, *ž*).

Ћирилица којом се данас служимо резултат је рада Орфелина, Мркаља, Милованова и Вука. Латиница којом се данас служе Срби и други јужнословенски народи четири пута је реформисана у 19. веку. Она је у највећој мери Вуково дело. И поред тога ова латиница (којој пристоји име вуковица) није толико савршена као Вукова ћирилица (која се другачије зове вуковица). Сем тога, она није потпуно конвертибилна са ћирилицом, јер има три дијграфа (*lj*, *nj*, *dž*). Но и поред тога, она успешно служи за писање на три јужнословенска језика: српском, хрватском и словеначком. Њоме се, и данас, успешно служе три историјска јужнословенска народа (Срби, Хрвати и Словенци) и два новопроизведена народа (Црногорци и Бошњаци).

ПРИЛОЗИ III

Matija Antun Reljković

ORTOGRAFIJA ILI SLOVOŽNOST SLAVONSKA

PERVI DIO ORTHOGRAPHIÆ ILLI SLOVOSLOXNOSTI SLAVONSKE POGLAVJE I.

*Od Slòvâh, Silâbah, i njiova izgo-
vârânja.*

Slòvâh, kojimase slúxe slávonci, imà dvá-
deset i tri, kojâh nigdi dávno ù latins-
komu jeziku naucsni Iliri od latinâh uzâj-
mishe, i misto svojih vlastitih, najpriè od Š.
Jeronima, pak posli od svetih Cirilla, i Me-
rhodia Biskùpâh sloxenih, podmetnushe.
Od kojih ijednih, i drugih prîlike ù ovò misto
Postâviti pòvoljno biâshe, akobi potreba zais-

B 3

kalla

Poglavie I.

kalla znati izgovárànje pèrvashnjih ; óvdise obidviú prid ocsi postavljaju.

Latinska Slova vechja jesu ováh.

A B C D E F G H I J K

a b è c è dé e ef g è hà i jota ka

L M N O P Q R S T U

el em en o p è ku er es te u

V X Y Z.

ve xe Ipfilon zeta.

Manjáh,

a b c d e f g h i j k l m n o
p q r s t u v x y z.

Bilixka. Slovo Q i Y ù Slavònskom jeziku nigdi 'odpo-
tribe nisu, jerbo, kakògodir Latini potribuju Cmisto
K, tako Slavónci K misto Q, á Jota misto Ypfilon,
Zashtobose pak ù latinskima knjigama nahodè, ni-
samjih ni ja ostaviti hotio, vidichesh, od njih josh
bolje na svomu mistu.

Unerkung Das Q und Y wird in der Slavonischen
Sprache nirgend gebraucht, denn gleich wie die Latei-
ner das C anstat K brauchen, also dienet den Slavo-
nern das K anstatt Q, und Jota anstatt Ypfilon.
Weilen aber diese Buchstaben in lateinischen Büchern
zu finden sind, habe ich solche auch nicht auslassen wollen.

lii-

od Slovoslovnosti Slavonske.

Illiriskah štára Slovàh, kojàh jedni bukvicom zovú poràdi slova *bukve*, drugih glagoljicom poradi *glagolje*, trechih Jeronimitánskima zashtosu od njega izishlah, à nikih serbskima slovih nazivaju, kakosu gdi od národàh illirickih prozvanah. Dvostruka jesu, tojest: sàma, kojah ù jednoga slova prilíki stojé, kakono *az*, *bukve*, *vede* &c. i sastavljena, kojàse od prilíke dviuk Slòvàh sastavljaju, kakonoje *lj* i *nj* &c. Ostavivshi pak nikàh od manje korísti, i kojah ù frishkopìsanju obicsàju ostavljati illiri, onàh sàmo mechèm slovàh, kojahse ù Shtàmpì illirickoj nàjvishje nahodè. Ali da prilíke, i izgováranje njiovo dobrovoljnomu Shtiocu ukàxem, ù pèrvo misto stavljàm imenàh kojmasu od illiràh prozvàna, ù drugo prilíke, koimase obicsàju shtàpati, à ù trechè slovàh latinska, koimafu prilicsna, i kojah ù pìsanju slovah zlamenuju.

Neka

Poglavie I.

Neka budu dakle.

Imenàh. prìlike. izgovor. Imenàh. prìlike. izgovor.

Az . .	А	a	Lj i		
Bukve	Б	b	Mislete	М	m
Vede	В	v	Nash	Н	n
glagolje	Г	g	Nj . .		nj
Dobro	Д	d	On . .	О	o
Jeft . .	Е	e	Pokoj	П	p
Xiveti	Ж	x	Rci . .	Р	r
Zelo .	З	z	Slovo	С	s
Zemlje	З	z	Istò	Ц	s
Ixe . .	И	i	Tverdo	Т	t
Istò. .		i	U . .	У	u
Istò, .		i	fi, ili phi	Ф	f, ph
Jota	Ї	J	Hir . .	Х	h
kako	К	k	Ot	О	ot
Ljudi	Л	l	Istò	О	ot, ili, od

iftò . . .	О	ot, ili, o	Shesaj . .	Ш	shes
ci . . .	Ц	c.	ksi	К	xi
Cherv . .	Ч	ch.	Psi . . .	П	ps
Cserv	Ч	cs	Tita . .	Т	th
Shaj . .	Ш	sh	Gjerv . .	Ж	gi

Zashtobe pak ovoga vrimenna naucni illiri za nemàr metnùvshi svojah vlastitah, Latinskimate najvishe fluxe sloviv, zato ovdi nàvlastito njiovu ofobitòst i izgovorànje svakòga posebi protrésti hochemo.

Od ovih dakle nikojàh Jesu glasovita, kojàh Djáci zovù *Vocales*. a nikojàh neglasovita, kojàh imenuju *Consonantes*

glasovitih imà pèt: tojest. a. e. i. o. u.

Neglasovitih osamnaest. be. ce. de. ef. ge. ha. jota. ka. el. em. en. pe. er. es. te. ve. xe. ze.

Glasovità slovà zovùse zatò, jerbo svaki-put prez pomochi drugoga koga slova mogùh stajati, i svój glàs svàko po sebi imati, kakose kod njih vidi; takòjer, jerbo svako glasovirò slovo na samu stojéchi esitavu rìes izgovoriti moxe, kakochesh ù istolmacsenju svagòga njih viditi.

Ne-

Фотокопије првих пет страница првог дела Рельковићеве *Nove slavonske i nimačke gramatike* (1762) из њеног трећег издања (1789) на претходним странама показују да су његови погледи на Славонце сагласни са његовим стиховима из *Satira* у којима се поручује Славонцима: „Vaši stari jesu knjigu znali, / srpski štili a srpski pisali“.

ТРИ СЛОВЕНСКА ПИСМА

xx Предварительная.

Б.

КРАТКОЕ НАЧЕРТАНІЕ

Господина

ПАВЛА СОЛАРИЧА

о Писменахъ Славянскихъ,

Исписанно книѣ самымъ изъ нѣгова Рукописа, сущаго у Славено-Сербскомъ или Илуричскомъ нарѣчію, и написаннаго: Героговѣтка Сербска иначе Самоукій Букварь.

Новое заспиженіе — ако выше заспиженіе коема у ова заспигающа времена, иде, да, на удовольствіе современныхъ, свѣ по-болыка подтверди исправность иносказуемаго понятія древнихъ о Богини Палладіи. Изъ средъ грубо-сти — по обще-ушарѣлокъ повѣрю, иду да возблѣстаю у дне наше луче свѣта, кое служили буду на опроверженіе извѣстныхъ историческій книжній Народі образованій, како веѣѣ не сущіи тако и существующіи. Славяни, осуждаемы безъ разбора у иѣчномъ невѣжеству, реченномъ такожде, по странномъ наслѣдію, не редкѣ простѣ варварству (вещь обща свѣмъ земнороднымъ у неко време), буду скоро имати таково дѣло, у коему содержавающе начала великаго доказателства, да су они безконечно живи быти, него што су преображенни Народя могли нѣи цѣниши у сва времена. Уиѣха е оной Держави, кое е вые славялось на сполѣшій

xxii Предварительная.

предѣ бытія Рима, и предѣ него су Греци много значими стали меѣду Людми, што щастіе има изъ своего нѣдра возвѣспити шоль всеобщекасательну новину; Держави, коя, нинѣ отъ часия соединенна съ найвеѣомъ и набулюжденіемъ Имперіомъ европейскомъ, радуется о политическомъ пакыбытію вѣшхога имена своего Ілларика, и поймлесе купно охотомъ да може участвовати у новому образованію, кое юй се готови ради цѣлога препорожденія нѣна, штобы свѣ то-достойніомъ сдѣлашисе Государства, коега часть есть. — Изъ шакового Дѣла есть исписано, што слѣдуе у крашку, колико доваѣ къ опреди настоящей Книге, у смотренію Чыташеля, кои нысу Ілларичи.

Ѣзыкъ, кой е съ первыми, изъ Асіе изшедшими, бышаселъ покрмо свукловку сушу Европы, и прилежаѣе острове; кой е съ Ѣзкомъ Фениціанъ, Египтянъ, Израилянъ, Кареагинянъ, Грека, Римлянъ, Сараценъ, Татаръ ипр., дао помяко Ѣзыкъ сей Частіи Древного Міра; и кой е после различѣвши именъ великій Народованіа, коя суга говорила, као Мусіи, Сквен, Иверн, Целти, Сарматіи, Германи ипр., и поздніе новіи роєвы Народъ, кои су прешли даже у Африку, достаеся наконцъ всеобщевѣдокымъ быти подъ наименованіемъ Ѣзыка Славенскога, есть юще онай, коега употребляю, у разныи нарѣчіяхи, многочисленѣйшіи Народи у Асіи и у Европи *).

*) На вреко 50 миліонъ душъ славяноу данасе количество Рода Славенскога.

Славенскій ѣзыкѣ имае е древлейше своя нарѣчїя, коихѣ нека служила су се писмомѣ веѣѣ у перва времена овога божественнога изображенїя. Вѣроятно естѣ, да е между различными Славяны было всегда употребленїе различныхъ Азбукѣ, како шло е до данасѣ: вещь, у выше смощренїя, вредоносна Славяномѣ. — Ползуе примѣшати овде, да, ошкакѣ иже Славянинѣ, производимо ошѣ Слава, постало родовымѣ названїемѣ, быва честѣ соединяемо съ особенными именами Народѣ, кои говоре нарѣчїя славенскога ѣзыка, шако да се вели: Славено-Руссы, Славено-Сербы, Славено-Малоры, Славено-Поляны, Славено-Боемцы ипр. ипр.

Нынѣшня нарѣчїя ѣзыка славенскога иже, кромѣ верло мало ихѣ, ошроднаесе ошѣ первоколенного источника своего на онай начинѣ, како су ошроднаесе ѣзыцы происхожденїи ошѣ Римскога. Изѣ того слѣдуе, да е съ коимѣ ибудѣ славенскимѣ нарѣчїемѣ можно себе добрѣ разукѣшь дати между свими Нарѣды славенскими; и сви Славяни разумѣваю, съ малымѣ вниманїемѣ, свой общекорѣнный ѣзыкѣ, кой собственно не существуе выше разѣй у священными книгами Славянѣ греческога обряда *). Нарѣчїе Русско, обще (ерѣ има

*) Иначе овай Корѣнный ѣзыкѣ, времѣ тѣмѣ непосредственно разѣй Сербскога нарѣчїя, слѣдственно сшаринно Сербско нарѣчїе: обаче мало сво нарѣчїе доходи изѣ времена, у кое нарѣчїя славенска иже морала между собою разншесвати колѣно у вселѣдшїи, и будући да е оно тогда было между Славянами то, шло е возднѣ постало у Ішакѣ

простонарѣчій) одержавасе шому найближѣмъ отъ своіо другі; нарѣчіе Крайнско естъ най-вѣща распахно *): то исто естъ, вышѣ или манѣ, на свѣмъ-ограничіямъ съ чужеспраннымъ ѣзыками, или подъ господствомъ ихъ. Познато є, да су отъ временъ Карола Велико-го многіи славенскіи Народи у Германіи (Венеди: Ободрицы, Сорби, ипр. ипр.) мало по малу распали ѣзыкъ свой дошле, да су му разбучились. Опшуда преимыточескыи нѣмъ Нѣмецкій ѣзыкъ **).

нарѣчіе Тосканско, шѣ оно остае достойно украше-
мымъ шѣпломъ Кореннога ѣзыка, и естъ дѣй-
ствительно на всегда едино основаніе и правло сужде-
нія свакомъ нарѣчію славенскомъ.

- *) Ово особно распахіе (у Крайнской, Кариншій и Шпирій), даже до присвоенія Членовъ; или ово во-
дупреображеніе ѣзыка южній Славянъ Запада, и естъ
едно оспавшееся и прающее доказательство, чрезъ какова
су возилца, како у преминувшѣ времена тако и на Сѣ-
веру Запада, пристыцали новіи ѣзыцы изъ ѣзыка
славенскога, или на какавъ су начинъ Народованія
славенска спрѣдѣлалася непримѣно у своему ѣзыку
дошле, да су восмала Нѣмцами она сама. Име Нѣм-
цы, кое значіи Нѣмціи, Неумѣющіи, естъ назва-
ніе, кое су Славяни съ начала давали свѣмъ Наро-
дамъ вообще, кое су они находили на Западу съ
нимъ ѣзкомъ, и кое е у послѣдствію сгегнуло у
сб-
ственно имъ самъ Нѣмціи данашній. Славяни, имав-
шіи обычай гварити Словацы или Словяни (рав-
нозначущее съ Языцы) единоѣзычнымъ своимъ, гдѣ Наро-
ды ограниченній ѣзыкъ и ошеческій гваре Сооще-
ственицы, нису имали способнѣга наименованія отъ
Нѣмцы за оне, кои съ нимъ нису умѣли словити.
**) Нѣмецкіи Словари представляю на свѣмъ спра-
намъ обломке рѣчи славенскій; какико нѣ ихъ му
изгладено? Ова велика составляюща частъ ученнога
Нѣмецкога ѣзыка, соединена, на ранній начинъ,
съ многескимъ реченіи італіанскій, французскій,

xxviii Предварительная.

Како славенскій ѣзыкъ включавъ у многотубости своѣ сплхійніи гласовѣ гласове почти свѣю прочіи ѣзыка европейскій, шако свака чужда Азбука ненарочно заставляеся, на свѣ. силу, къ писанью ового главнокореннога ѣзыка. Ошшуда еспѣ, шшо даже отъ Грека и Римляна, у Повѣстѣхъ свѣю Народѣ, кон су шшо-годо писали о Славянехъ (а писали су нужднѣ сви), мы не находимо вѣѣшпо славенскій именѣ, развѣ понайвыше дикообразна, незнаема, и по испини варварска реченія *). Наша Героглѣфика подае намы никѣли именъ

лашкинскій, греческій, еврейскій ипр., дае крайнѣ оскудноѣ являюще оной частіи, коей нѣ можно шчо-нѣ показати происхождение.

*) У Повѣстѣхъ просвѣщеннѣхъ временѣ не буду чаяшеиѣ выше чашающе поносна имена: Схяви и Схявѣни, Сервіи и Сервіяни. Ту буде шакоже изчезнувши свако лѣкс понятіе отъ имена Мѣрлахи, кое е извѣѣено на неку частѣ сбрежнѣхъ Галлрѣ, и кое су найвѣѣ Галлры были дали жителѣмъ Італіе, намы посѣдѣшимъ на нѣхъ приморью, шшѣбы означити Влахе или Волохе Поморске, вѣ ошаченіе отъ древнѣхъ Влаха Далескѣхъ (Кара-Влаха, Чернѣхъ Влаха), или отъ прекоморскѣхъ, сирѣчь у Італіи; ибо Влахи или Волосы (Волсы, Осиѣ, Аусони), и Волини, Еолошени, Влашини (Лашини), шшо у Славенскомъ знаменуе Люде волѣне, волосшне, влашше, владычне, еспѣ стародревно име жителѣхъ Аусоніе у Славянѣ, сохраняюще до данасъ ме-дѣу Поляками и иними, како и ме-дѣу Крайня-ми, кон Італіане еднако вѣву Влаха-ми, Влаха-ми, и Лаха-ми, подобно ме-дѣу свими Германѣми у слову Wälsch, или вѣѣма изкаженноѣ Welch, шшо е шѣ исто. Нѣ ничимъ различно име Welch. кое Англичани даю Камбромъ или Валломъ; а знасе, да Валли или Валлони есу Галли. Wälschland, у старомъ Нѣмецкомъ Wahlland и Walland, значи-

xxx Предварительная.

ный ключъ, къ разобранію величайше ихъ части, начиная отъ дальнѣйшій времена; вещь, коя послуживъ буде шшобы прочистивши По-вѣсть, преобремененну шмомъ Народѣ, кои чѣстокрашѣ нису имали другога разлчїя ни много бышїа развѣ у именами послѣдовашельно из-блადованными чрезѣ неизвѣстна правописанїя у ограниченными греческими и римскими буквами, и шшобы їѣ дати иныи видѣ ошносительнѣ къ родословїю Народованїя, коихѣ су Европей-цѣи порожденїе. — На супрошївѣ, ѣзыкѣ славенскїй довелетвори, са своими писмены, у оной потребносїи почли свимѣ ѣзыкамѣ наше Частїи Сѣвѣа: и нова Велика Славенска Азбука не буде може-бышїа, развѣ малымѣ чимѣ, недостаточесливованїи, шшобѣ бышїа Азбукомѣ Всеобщомѣ, шоль желаемомѣ у Европїи.

Кромѣ Азбуке Гоеске, упошребителне медѣу Славяны Боемскими, и некими со-сѣдїи са спїране Мора Блашкого, како шакожде медѣу Паннонаїи; кромѣ Римске, суще у разнѣ усиленномѣ упошребленїю кодѣ многїи Народѣ славенскїй, као Полякѣ, Славонацѣ, Хорватѣ, Країнацѣ, Іс-трїяна, и неблагонаротнѣ отѣ едно сто го-

ло е, кромѣ Ішалаїе, шакожде Галлїю: ошшуда по-сему Западу были су древле Волохи! Подѣ сѣмїиїи именемѣ почитовали су Славяны шакожде, у Басно-слоїю своему, Велїкїане!! Каалїмахѣ, времѣа не бывѣ прїятель Келшомѣ лѣбо Галломѣ, рекао е сѣ історическомѣ иштинномѣ: *Kélmé éféjéven Titézék*, сї-есшь, Келши поздиороднїи Тишанїи, лѣбо по-шомѣи Тишаномѣ!!!

дині кодъ Далмаша: мы имамо юще прѣ
свойственное Азбуке.

Найдревнѣя есть она, кою е С. Геронимъ
у IV. Столѣтію возобновію, и коимъ су, по ве-
ликой доказуемости, служилсе различнѣи древ-
нѣи Народи, именитѣо Латини, предшествен-
ницы Римляніа. Ова Азбука доходи подъ и-
менами Азбуке Геронимове, Іллуриче-
ске собственне, Глаголитическе, и есть
юще у убавляющемсе употребленію у Церкви
Римско-Каволитической на бреговы и на остро-
вы Іллурика *).

Позднѣя, изъ IX. Столѣтія, есть Азбука
Куріалова, реченна Славенска Обща, и
Церковна, коя у себи содержава священне
книге свѣю Славянѣи греческаго обряда,
како несоединеннѣи шако и соединеннѣи, и коя,
сѣ великимъ Словоудареніа приборомъ подобно
Грекомъ, сохранява нами Книжескѣи Сла-
венскѣи Ъзыкъ, онаи неоспоримѣи помѣш-
никъ всемірно исполнске власти и простран-
нѣишѣи познаніа Славянѣи у преминувша вре-
мена: Ъзыкъ, коега бы испытатели Повѣстей
морали много манѣ лишатисе, неже-ли многа
коега древнаго Ъзыка **). Обща есть ова Аз-
бука, сѣ некимъ преприаченіемъ, Влахомъ у

*) Онѣи Славянѣи, кои су отрехансе инази Богочестіе
свое на собственномъ Ъзыку, есу на заблудитишемъ
пушту, досѣи сѣ временемъ да престану быти Сла-
вянами.

**) Подѣи ояго памятникѣи, достопочитаемогъ за свою
древность, величіе, и естествомъ совершенство,
всегда ѣи мѣи поможѣи Савроматѣи, Гетѣи ипр.

нихомѣ римско-славенскомѣ ѣзѣку, како што е негда свойственнѣ была Боемцемѣ, Моравцемѣ ипр.; подобно свимѣ каволическимѣ Далмашамѣ, Боснякомѣ ипр., единымѣ словомѣ, Іллугомѣ. Имамо шакожде, да су Восходе Норичкин (Архидукси Аустрійскѣи) служилсе у общенародными дѣлами писмены славенскими *)).

Новѣйша славенска Азбука естъ Московска, зовома Русска, и Гражданска, по противоположенію Церковной, коя се мало употреблява у писаніями свѣтскими, као она у церковными. Овомѣ новомѣ Азбукомѣ служесе и Сербли, иже развраѣенно, кое происходи отѣ развраѣеннога плена Сармаша (Царжжѣ, Мужѣ Царѣе; Скѣен и Языги (буквенно Мѣсѣи) — Василѣи); древній Народѣ Панионіе Нѣжнѣ (гдѣ у Срему называюсе еднѣко Сремѣцѣ, кое естъ колико Сармаша), Іллурика, Мѣсѣя ипр.; познаши позднѣе у Кралѣвешву, и Имперѣи Сербской, и отѣ пропастине годинѣ 1389. частію изселавшѣсе у Руссію, а частію разсущѣ по Панионѣ.

возражаши, во свою пользу, стихѣ Смыслотна Рима-скогѣ: *Barbarus hic ego sum, quia non intelligor ulli.*

Варваринѣ я овде, ерѣ ме не разумѣ никто.

*) Юще у днѣ наше Имперѣя Аустрійска естъ Славенско-Нѣмецко Державство; у годинѣ 1808. нѣ числилосе, межу 20 миліонами одѣшнѣи жѣтѣи, него ? миліонѣ Нѣмацѣ, Мадѣарѣ (проименованнѣи ошибочно Унгарѣ, отѣ имена Угорѣ, Угри, Вугри, Бугри, Бугарѣ, и Бугринѣ, сіе естъ Булгарѣ), Ісрамѣианѣ, Грекѣ, Влакѣ ипр.; осталѣ 13 миліонѣ составляли су Славянѣи различнѣи варѣѣи.

ямъ, и по сему Ілларіку *) . Нарѣчіе Сербско, второе между нарѣчіями славянскими за свою обдѣланность, а первое за свою любовь, есть умягчало и почти уравнило веѣхъ часть діалекта, употребительный у землями, помянутыми подъ шашкиѣ, но преодолюющимъ именемъ Ілларіка **). Его зашто Азбука или нарѣчіе Сербско и Ілларическо узималося наивыше кратъ као едновременна названія.

Све три Азбуке славянске даю имена своимъ писменамъ; употребленіе, кое первоначально дозываетъ отъ Азбуке Еврейске, прабразца Азбука европейскій, и извѣстнаго народа отъ некакого іероглифическаго письма, чему лажну быти не даду веѣхъ часть иѣнїи почерка и соотношительнующій именѣ, коя су тако возымала начало. Азбука Іеронимова, коя при первомъ погледу кажесе као собраніе некий іероглифическій почерка и самовольный образъ, есть (съ включеніемъ Руническе) великомъ частію очевидный непосредственный снимокъ Азбуке Еврейске, или Фенициске; ибо, по общемъ мнѣнію, найстаріе Еврейско писмо было е Самарянско, кое са старымъ

*) Кадъ благодатна зора науки быше почла показывати се и у оними плодотворными предѣлы, Сербія, Босна, Ерцеговина, и Булгарія, подпаду подъ свирѣпый ярѣмъ Турскій.

**) Подъ именемъ Ілларіка вообще, разумѣвале су се у различна времена разне области: Далмація, Норикъ, Паннонія, Ілларія собственно, Мусіе, Македонія, Греція; у време кадъ су Венеци послѣди между Падомъ и Аппани, и ту основали Падскую, оная предѣлъ узималося е ище подъ Ілларикомъ.

Феницѣвскимъ есть однако; премда Талмудисти утверждаваю оно о Халдейскомъ. Имена буквица Глаголишическѣ не покрываю дакле никакова собственнаго шайногѣ смысла, не бывше имъ приложена развѣ по единомѣ шкио подражанію Евреемъ; ова имена, препосланна обомъ позднѣимъ Азбукамъ, есу ѣзыка славенскога, понайвыше ошлеченна, и као слова, улазеѣа шакожде честокрашъ у обще разговоре. Можесе уступити С. Іерониму неко произволеніе у нѣговой Азбуцы; не смотря на то, писме ф може ту старіе быти ошъ нѣга, премда есть причина вѣровати, да она буква нѣе ту была за упошребленіе древнога латинскога ѣзыка, како што е она всегда чужа ѣзыку славенскомъ. Число писменъ ове Азбуке нѣе постоянно: у Печатни Млешачкой находесе сѣ уцербомъ 32, у Римской при Причпу о Размноженію Вѣре 40. — Азбука С. Кврїлла обѣмла, кромѣ Греческе све цѣлокупне сѣ малымъ преназначеніемъ, и кромѣ Іеронимове, опкуда придержава шакожде неколико знакова свойственныи частію подражаніемъ а частію займомъ, юще неке букве, подобне и видомъ и силомъ таковымъ буквамъ Азбуке Арменске, како шакожде неколька пѣсмена собственнаго своего сочиненія. — Азбука Русска есть прочищенный и улучшенный синиакъ Азбуке Кврїллове или Обще Славенске.

Валя извѣстити писменне Народе о простотѣ славенскога писанія. Азбука славенска доспавая толико разлитни знакова или писменъ, колько различни спихїи гласовъ числа

Одломак је Предисловіе — Илиром из књиге Беседовник илиричско-италијански Викентија Ракића. У Млещима 1810. године.

КЊИЖЕВНОСТ И ПИСМО СЛОВЕНАЦА, ХРВАТА И СРБА

6. *Литература новијег словенског језика у Панонији.* Панонски Словени, који су после Методијевог и Сватоплуковог смрти потпали под немачку или мађарску врховну власт латинске цркве, почели су тек у доба реформације да своје просте народне дијалекте пишу латинским словима (која међутим нису обогаћивала по угледу на Пирилову методу, него су се при томе повели за теутономском методом, тако да се то у Крању радило на један начин, у Хрватској на други начин, а код Словена око Блатног језера опет на трећи начин). Њихова литература је одговарала њиховом безначају у политичком погледу. Овај дијалекат се дели на три подврсте: крањски или штајерски у Крању, Корушкој и Доњој Штајерској, хрватски у провинцијалној Хрватској, и поново штајерски у западномађарским жупанијама између Муре и Раба, чинећи прелаз од крањског ка хрватском.

Крањци имају један лутерански превод целе Библије од Јурија Далматина два посебна превода Новог Завета од Приможо Трубара и друге црквене књиге из доба реформације, као и једну католичку Библију од Јурија Јапеља из 1784. Хрвати тек треба да добију један превод Библије, али зато имају већ три употребљива речника свога дијалекта (од Хабделича, Белостенеца, Јамбрешича), док унакажени речник патера Марка и слабаши и немачкомихеловски речник патера Гутсмана још увек срамоти Крањце и Штајерце. Протестантски мађарски Штајерци имају одличан превод Новог завета са изворног грчког текста од Штефана Кузмича из 1771. године.

7. *Литература католичких Словено-Срба.* Код ових ствари стоје као и код претходних панонских Словена: они своја три дијалекта: дубровачки, босански и славонски – пишу латинским словима по разним теутономским системима комбиновања. Славонци имају тек само неколико прилично добрих граматика, Босанци имају неколико црквених књига, а Дубровчани духовне, па чак и еротске песме. (Кад би се само међу њима нашао један Хердер или бар један Фортис који би сакупио многобројне неримоване народне песме! Качићева збирка ни издалека не задовољава.) Микаља (Micalia), Дела-Бела (Della-Bella), Волтиђи (Voltiggi) и Стули (Stulli) су написали речнике и кратке граматике тог дијалекта. Ови Илирци (како радо воле да их називају) од Библије имају на свом дијалекту штампано само јеванђеље, али кажу да у Риму (сада можда у Паризу) постоји цела једна Библија у рукопису. Уосталом, Илирци су умели да по целој западној Европи рашире једну своју опростиву предрасуду, по којој је њихов дијалекат најчистији и најстарији међу свим дијалектима, против чега могу да протестују сви неилирски Словени

већ из тог разлочнога што Илирци утолико мање могу да буду судије по својој сопственој ствари што чак ни површно не познају дијалекте осталих Словена. Упознате ли једни друге боље, сигурно ћете сваким даном једни код других откривати лепе особине! Уједините се, на пример, барем ви огранци који пишете латинским писмом, на тај начин што ћете прихватити једну једнообразну ортографију уместо досадашњих седам до десет које вам сада загорчавају читање једни других!

Овде је место да се помене такозвано глагољичко писмо. То су ћириличка слова која је, по вероватној хипотези Добровског, у време када је Рим у Далмацији прогањао словенску литургију, неки патриотски настројени калуђер намерним, вештним изобличавањем тако изменио да су она могла да се издају и прихвате као проналазак св. Јеронима.

Ћирилов превод је подешен према римском обреду и брeвиру и пренесен је на то јеронимско писмо (као што је некада хебрејска Библија пренесена са самаританског на халдејско писмо), па је папа то прихватио било из поштовања према наводном Јерониму, било из попустљивости према људима који би се иначе приклонили грчком обреду.

Дакле, глаголица је тешка за писање; она је, сходно томе, једна ружна подврста ћирилице. Глаголаши су католици који, међутим, не читају литургију и брeвир на латинском него на словенском; језик глагољског мисала и брeвира је језик ћирилице Библије, само што је писан другим писменима. Глаголаша има у Истри и Далмацији: не треба их бркати с поунијаћеним Грцима који су се одрекли само неколико догми, али су иначе припадници грчког обреда – *ггаесі гітис*; глаголаши су *латіні гітис* (по закону римског двора) и имају само привилегију да богослужење могу да обављају на словенском језику.

8. *Литература грчких Словено-Срба.* Ови су као и Руси до Петра I у својим књигама запостављали свој домаћи дијалект и давали предност црквеном и ученом језику, као што је то чинио Шваба и Доњосаксонац у Немачкој, запостављајући и пренебегавајући свој дијалект у књигама. Тек се за време Јосифа II, 1783. године, међу њима појавио још увек живи словенски Анахарзис, Обрадовић из Чакова у Мађаској, који је на свом новосрпском језику изговорио речи анђеоске љубави према слободи и отаџбини и фенелоновској врлини. Његова аутобиографија, његови савети здравог разума, његове езоповске басне итд. заслужују да још дуго буду читанка Срба. Јанковић је превео неколико комедија Голдонија (Goldoni), Соларић је издао један земљопис, а Стојковић једну физику. Српска литература може једног дана да постане опасан ривал руској литератури; јужно поднебље и старословенски црквени језик представљају предности које се не смеју пренебећи. Ови Срби се служе руским такозваним цивилним писмом, али колико је мени познато још увек немају на српском језику ни граматике ни лексикона

(Курибеков је једно чудовиште); наравно, и овде су употребљива дела католичких Словено-Срба.

Одломак из Копитаровог чланка *Патриотске фантазије једног Словена*, који је објављен 1810. године на немачком језику, писаног пре Копитаровог познанства са Вуком Карацићем до којег је дошло 1813. Чланак доноси снимак ситуације стања језика и књижевности свих словенских народа. У тачкама 6,7,8. реч је о језику и писмима којима су се у то време служили Словенци и Хрвати, као и Срби католичке и Срби православне вероисповести. По Копитару, Словенци и Хрвати служили су се латиницом, Срби католици латиницом и глаголицом, док су се Срби православци служили ћирилицом. - Копитарев чланак преузет је овде из његове књиге *Serbica*, коју је приредио Јоже Погачник, превео Томислав Бекић, а издала Матица српска 1984. године. Цео чланак прештампан је и у мојој књизи *Срби и њихов језик* (Приштина 1997, Београд 2001).

В. А. Истрин

УВОЂЕЊЕ ГРАЂАНСКЕ ЋИРИЛИЦЕ КОД РУСА

Прва руска типографска слова, саздана средином XVI в. скоро су тачно репродуковала традиционални облик слова ћириличног рукописног полуустава; то је било условљено стремљењем првих руских штампара да књигама које су штампали дају одговарајући унутрашњи изглед какав су имале рукописне књиге. Такав графички карактер руска штампарска слова сачували су током једног и по века, све до почетка XVIII века.

Коренита промена графике руских штампарских слова и рукописног писма збила се у петровској епоси, скоро једновремено са реформом руске азбуке. После не сасвим срећних искустава Јана Тресинга и Иље Копијевског у Амстердаму, нова руска штампарска слова такозваног „грађанског“ писма била су изливена у Холандији и Москви (у Штампарији) по Петровом указу; прва књига, штампана тим новим словима била је „Геометрија“ 1708. г. Замена ћирилског полуустваног писма новим грађанским писмом (исто као и реформа руске азбуке) била је, у петровској епоси, изазвана широким развојем издавања књига световне, грађанске садржине (научних, уџбеничких и др.) за које су била потребна простија, јаснија и читкија штампана слова, него архаични и за читање тежак полуустав.

Све до недавно се сматрало да је руско грађанско писмо, које је Петар I увео за књиге световног садржаја, било у пуној мери копирано по западноевропским, посебно холандским штампарским словима онога времена. У садашње време сматра се да је процес стварања новог, грађанског писма текао сложеније и да је имао не једну већ две графичке основице.

Још на концу XVII – и почетка XVIII века, у московском писму (дипломатска преписка, дипломе итд.) развили су се нови рукописи на основу брзописа, блиски савременом писму. Од брзописа XV–XVI века, ови рукописи су се одликовали систематичнијим грађењем слова, уједначенијом, стишенијом и ређом употребом „титлова“ (скраћено написаних речи) и „сил“ (нагласака), карактеристичних за староруске брзописе. Раније се сматрало да су ови нови рукописи никли под утицајем грађанског писма које је Петар увео 1807-1810. године, а које се, са своје стране, јавило као подражавање западноевропских писама. Недавна истраживања су доказала, да је нови рукопис постојао и пре увођења грађанског писма и да је петровско писмо било створено како на основу западноевропских штампарских слова, тако и на основу ових нових руских рукописних слова.

Реформа руске азбуке и увођење новог грађанског писма били су високо оцењени највише од стране првих руских делатника XVIII века. „Са Петром, не само бојари и бојарке – сликовито је писао о тој петровској реформи М. В. Ломоносов – но и слова су одбацила са себе широке бунде и обукли летњу одећу“.

У основи су се алфabetно-словни састав и графика дореволуционог руског штамарског писма стабилизovali у другој половини XVIII века, после реформи Академије наука 1735, 1738. и 1758. Од тада се измeнило само облик малог штампаног „т“ и делимично „тврдога знака“ и „јата“ (до 20-50 година XIX примемњивало се трonoжно мало „т“, а „тврди знак“ и „јат“ покаткад појавили се изнад горње линије реда).

Одломак из књиге В. А Истрина *1100 лет славянской азбуки*, Москва 1963. стр. 160-162. Одломак је превела Вера Милосављевић.

ГЕОМЕТРИА
СЛАВЕНСКІ
СЕМЛЕМБРИЕ

Исгагесея новотипографскимъ писменемъ.
повелѣниѣмъ благочестивѣйшаго великаго государя
нашего царя, і великаго князя,

Петра Алексіевича,

Вся великія . і малыя і бѣлыя россіи самодержца.
при благороднѣйшемъ государѣ нашемъ царевичѣ
і великомъ князѣ

АЛЕКСІИ ПЕТРОВИЧѢ.

Въ царствующемъ великомъ градѣ Москвѣ

Въ лѣто мѣроугодна 7216 . Отъ рождества же по плоти бога
слова 1708 . Индикта перваго.
мѣсяца Марта.

Насловна страна прве књиге штампане у Русији новим грађанским
писмом (1708)

СИТУАЦИЈА У 18. ВЕКУ И УВОЂЕЊЕ ГРАЂАНСКЕ ЋИРИЛИЦЕ

До пометње у писању доћи ће нарочито у 18. в., када се у српској средини, заједно са рускословенским (новорускословенским) језиком, почела употребљавати и *руска ћириљска азбука*. Та ћирилица, која је у првим деценијама 18. века стигла Србима преко руских црквених штампаних књига, мало се разликовала од њиховог писма у србуљама. Имала је слово *ѣ* којим се обележавао глас *ј*. Новина је била и у томе што се слово *ѡ*, које се у нашим световним ћириљским од најранијих времена уопште не пише (тада га још имају само неки црквени споменици), после толико векова поново враћа у црквене књиге, где се чита као *ја* иза вокала или као *а*, (иза неких сугласника). Знатније новине, па и тешкоће у писању, јавиће се тек доцније, средином 18. в., када се код Срба у јужној Угарској у културном саобраћају употребљавало неколико варијаната ћирилице (српски брзопис, руски грађански брзопис, , штампани тип грађанске и црквене ћирилице и др.). Срби су, наиме, тада имали два типа *грађанске ћирилице*: брзописни и штампани. Грађанска ћирилица је заправо нови тип ћирилице што га је у руску писменост увео почетком 18. в. Петар I. Из старе азбуке изостављене су многе сувишне графије (*ѡ, ѱ, ѳ, ѡ, ѥ, Ѧ, ѧ*), али и даље је остало *ѣ, ѡ, ѣ*; дефинитивно су прихваћена и слова *ѣ, ѡ* која су уси употребљавали и раније. И облик појединих слова је упрошћен; изостављени су надредни знаци (титле, акценти и др.); бројеви се више нису означавали словима, већ арапским цифрама. Тако реформисану руску ћирилицу Срби су прихватили средином 18. в.

Одломак из *Енциклопедије Југославије*, одредница о ћирилици.
1984:341

КАЛИГРАФИЈА

Захарија Орфелин (1726-1785)

Увео је грађанску ћирилицу за Србе и Румуне. Учинио је то у оба издања калиграфије, 1759. 1778. Сматра се да ова гравира представља његов идеализовани аутопортрет.

Орфелинова *Калиграфија* за српску и румунску младеж.
(Румуни су се до 1862. године служили ћирилицом, не баш овом
Орфелиновом. После су преузели латиницу.)

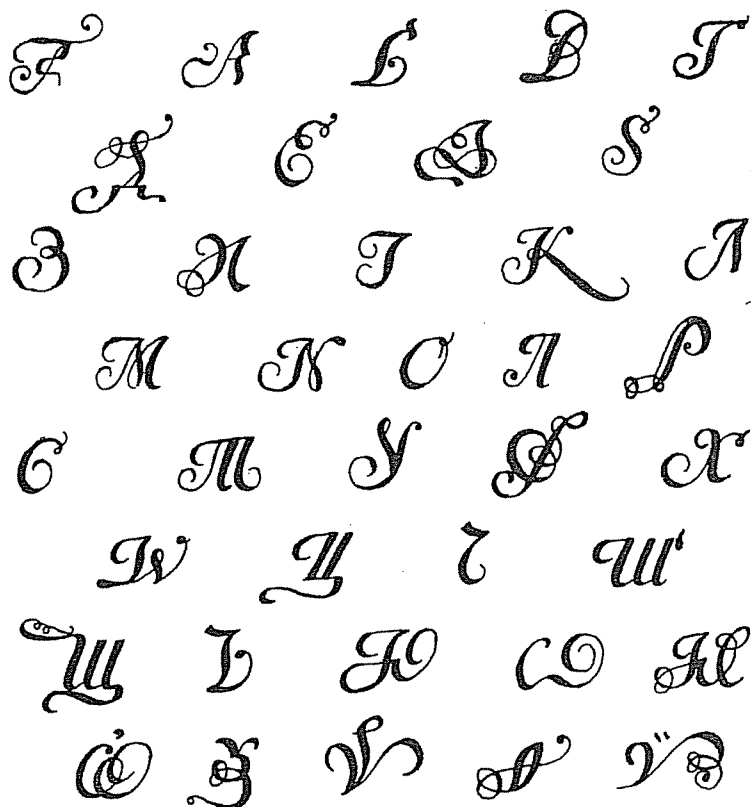
Фондѣсѣ Писменѣ уставныхѣ

А Б В Г Д
Є Ж З
И І К Л М
Н О П Р
С Т Ѳ Ф Х
Ѧ Ц Ч Ш
Щ Ъ Ы Ь Ъ
Ю Ѧ ІА У
Ѧ Ѧ Ѧ

ЗАХАРІЯ ОРФЕЛІНЪ

СРПСКО УСТАВНО ПИСМО ИЗ 1759. ГОДИНЕ (КАЛИГРАФИЈА
ЗАХАРИЈЕ ОРФЕЛИНА)

Фрндѣсѣ Канцлай Писменахѣ

1759

ИЗДАНА

ВЪ Карловцу

СРПСКО КАНЦЕЛАРИЗСКО ПИСМО ИЗ 1759. ГОДИНЕ
(КАЛИГРАФИЈА ЗАХАРИЈЕ ОРФЕЛИНА)

А. Примѣръ сочиненія.

Страхъ Господень слава и похвала, и веселіе, и вѣнецъ радости: воздвигаетъ сердце, и дастъ веселіе и радости и долготу стое. Боящияся Господа алаго бѣдетъ напосвященъ, и въ день сполнанія спосовъ сберяуютъ алагодати. Аще же ласши прелюбности, ссблуди заповади, и Господь подастъ ю тель.

Б. Примѣръ сочиненія.

Боялся Господа, почитаетъ стѣна, и яко владычествъ повалитъ родившимъ его. Аще же и слепилъ гни утѣху твоего и матеръ, да найдетъ тель алагословеніе въ нѣхъ. Благословеніемъ отъ твое утѣсждаетъ дѣла твои, клятва же матеръ истощаетъ до основанія.

А. { Фриша Дамнхлѣ слава, ши лавръ, ши пессіе, ши жѣнна бѣндріей: бѣндріа нима ши вада бѣндріе ши пессіе ши дѣлѣнгаре де віауѣ. Телъ теъ тѣмъ де Дамнхлѣ бѣндріа пафи ла тѣ де апои, ши дѣвоа сѣ притипхлѣ мѣ афлапа харь. Псфтиндѣ дѣлѣп-тионѣ лѣзѣще порунгиле, ши Дамнхлѣ вада цѣе прѣя.

Б. { Тѣмъ те сѣ тѣмъ де Дамнхлѣ, гинстипа пре татѣ, ши ла стѣн-нильорѣ ва сѣзѣи телорѣ те лавъ изсѣятъ прѣсѣи. Къ фалпа ши къ лѣзѣнхлѣи гинстѣуѣ пре татѣ тѣмъ, къ сѣ аѣ цѣе сѣагослѣпеніе де ла сѣ. Пѣнпрѣ въ благослѣпенія татѣ лѣи дѣтерѣуѣ насѣи фотерилерѣ, лѣрѣ дѣстемѣмъ лѣжѣи дѣзрѣдѣ гинѣмъ тѣмѣлѣи.

Из Орфелинове Калиграфије (1778). У првом оквиру је текст на српском језику, у другом на румунском. Писани су истим писмом.

О сръбској азбуки.

Многи, кадз угледају црквена писмена у о-
вој књижици, помислиће, да е то или ке-
тренасто одступанѣ одз увѣденогъ обичаја, и-
ли нека новолюбива суета. Колико себе позна-
емз, чини ми се, да су и лакомислиѣ и суета
доста одз мене удаљѣне славости; поне оуде,
пређе него што е тако важанз коракз учѣ-
нѣнз, предходило е дуго и озбиљно размы-
шланѣ. И не познаемз ни едногоз у Евро-
пи народа, кон бы другомѣнмз словима пе-
чатали црквене књиге (ако нису саскимз на
туѣмз езыку) а другомѣнмз грађанске;
само Руси, и после нѣи мы Сръбын имамо ту
примучность, и кадз се запита: Зашто? не
знамо болѣгз узрока навести, него, што е
Петарз великій мыслѣо поекропити азбуку, и
пречимз путемз просвету пренети у свою зе-
млю, ако словима кирилскимз лепѣиѣи видз
придене.

И самъ у III. Гласнику друштва Сръбске
словѣсности о неудобности и излишности ове,
прошлогз столѣка увѣденѣ новости пространо
говорио; оуде ту само толико извести, коли-
ко прѣсторз предговора допушта.

Азбука е одеѣа езыка. Као што альби-
на треба да е прво удесна, па онда, ако мо-
же бити, и лепа и за очи пріятна, тако е
и сз азбукомз. Кирилз е имао прву цѣль
предз очима; Петарз великій пакз предузео е
оно, што у слоколикницу спада, старао се у-
лепшати слова печатнѣ, и ту е нѣговз наём-
никз изабрао, да Богз ме, латинску за обра-
зацз азбуку. Н чисто гледамз, како се стра-
нацз, добивши првѣй пѣтз слова наша у ру-
ке, пренѣразію. Ово жабасто Ж, ово кљюнасто
З, кое режи као смукз, ово змійски савіено С
сз опаснымз кљюномз; ово Ц као Нептуновз
трозувацз, и Г као сикира, овај лаковѣй
репз на Ц! какви варварски народи, кадз
имз се и по самой азбуки зверови шетаю.
Зато е Холандезацз, шта ли е было, морао
са задовољствомз узети пилу у руке, да ово
варварство углади и полепша. Писмо А личи
на латинско А, па кадз личи, нека се овѣмз
и замени. Кадз може велико А бити латиц-
ско, може и мало (а) зато вала старо про-
гонити. В изгледа као латинско В, С као С,
О као О и т. д. Зато нека се овѣма замене.
Шта ће сз онѣмз ругобама, као што е Ђ,
Ж, Ч, Ю, Ц и т. д. Потрошено е доста бур-
мута, али залуду, ерз имз нема слике у ла-

тинской писменицы. У лѣтѣни одруби слову Ц онай лавовъ репъ, те постане лепо ошишано, као какавъ паризкѣй кицошъ, а Ъ, коє изгледа као егеде, добѣе обликъ гусала, може быти, што су гусле природнѣе славенскомъ народу, него егеде. Найпосле искали срѣце на сирото И, саставивши га наопако, не одъ „ї“ и „а“ као што природа захтева, него одъ „а“ и „ї“. Равнымъ начиномъ и ІІ изгуби скомъ значеню сходанъ видъ, т. е. да е састављено изъ „Ш“ и „Т“ него постане као Ш, коє о некој кѣки выси, и тако произиђе грађанска азбука.

Шта е дакле тымъ струганѣмъ и подсецанѣмъ писмена достигнуто? Видили смо. Она слова, коѣ су мргођенѣ причинавала, нису се могла изменити, а друга, коѣ бы и странацъ трпѣо, добила су само округластѣи видъ. Ругоба дакле, ако можемо, што е наше, ругобомъ назвати, остала е као што е и была, и азбука Кирилова постаде као нека чудна смеса, ни славенска, нит' латинска.

То е савъ успѣхъ овогъ наглогъ корака. Да е потреба захтевала преименованѣ или додаванѣ каквы слова, као што е кодъ насъ ѣ и ѣ уведено, или као што су нека (Ѣ, Ѥ, и т. д.) и кодъ Руса изостављена, тко бы ре-

чи проговорію. Однежати, што є поаєзно изз слепа любови кз старомз обичаю, быо бы най-вежій предрасудакз; али тако исто грехз є неопростимый уводити нове обичає и изменє безз нужде, и само на штету и забуну обшту. Штета, кою одз нове, грађанске азбукє имамо, тако є тежка, да є свакій кз срдцу примити мора. И неку да наводимз овде благоговжїиность, кою смо старинама нашими оддавати дужни; прелазимз и онай разколз новолюбивы изображенника, кои азбуку пре сто година у Амстердаму сковану држе за сръску; а ону, кою є подз царевима сръскимз цветала, койомз су писане све повелѣ и кнѣиге среднѣга и новѣга века, кою су сами дедови наши употреблявали, азбуку народну одмеку као славенску и туђу; навестику само, да сръско дете у сръскими училиштама мора да учи две азбукє, и нїє могућно да се не забунує. Они пакз, кои нису имали прилике научити ову латинско-славенску писменицу, или мораю тражити кога, да їй обучи, или неће моћи читати сръске кнѣиге, при свемз томз, што су букварз и часловацз свршили. Знамз да ће овде многи повторити оно, што се одавно говори „сръскій букварз нама треба“ мыслећи, да све, што

е славянско, треба изз училишта терати као кугу, коа нама езика труге. Богз нека насз умудри, али сз оваковимз мышленѣмз не процветасмо.

Но азбука грађанска причинава намз и у другоме сметнѣ. У нъой нема, као у црквеной, свако слово свой особый значай, него изз любви кз форми измешала су се сз латинскимз писменима. па и то, као што смо видели, не у едномз значеню, него и наопако. Тако грађанско Р кодз Латина е (Пе) С кодз нъи е (Це) В (Ве) и т. д. Не само дакле, што наша деца, учећи странне езике, забунюу се тyme, него и они Славени, кои се служе латинскимз буквама, наплазе на сметнѣ читајући наше књиге; а то нїе малыи уштрѣз ни за нъи, ни за насз.

Излишности не трпи разуманз човекз ни у кући; зашто бы мы у найважнїой ствари ту излишность неговали? Неки Нѣмцы, гадећи се на своа ружна готска писмена, предузели су были увести латинску азбуку, едно што е лепша, а друго, што се нъоме служе сви западне цркве народи у Европи. Многе су имз и књиге овомз азбукомз напечатане; но обштый духз не да, да се нъина древность тако забацы. Ако су имз слова и ружна, мн-

ла су имз и пакз, и радо їй употребљаваю и дома и у шкoлoмз живoтy, не oбзиpу́жи се, шта учени нѣoви измышлaвцy o лeпoти тy-ђинaцa сaнaю.

И Ёлинскa писмeнa нe oдликyю сe лeпo-тoмз, рyжнїa су бaрз oдз славeнски; aли рo-дoлyбивымз Грцымa нe пaдa нa пaмeть oдз eднe aзбyкe пpaвити дaкe, и тo пoмoћy тy-ђи слoвa. Ёлaси или Рoмaни прїимивши зa-кoнз хрїстїaнскїй прїїмили су и aзбyкy oдз славeнa, yдeсивши e зa свoй eзyкз тaкo лe-пo и згoднo, дa сe кaкo нaйcoвpшeнїи пpaкo-писз y Ёвpoпe смaтpaти мoжe. Oкoмз су aзбyкoмз свoє кнїгe бeзз рaзликe пeчaтaли; нo нeки Рoмaни скoвaли су нeдaвнo oдз кн-рилицe нeкy гpaђaнскy aзбyкy, бyди Бoгз сз нaмa тaкoвy, дa сe чoвeкз yплaши. Кaкo смo yвeкз y тyђoй ствaри лaднoкpвнїи, пo-стaвлaмз пyтaнѣ, штa e пpoвїтaчнїe зa Ёлaє, или дa oстaнe aзбyкa oнa, кoйoмз су сe кнїгe нѣoвe, црквeнe и гpaђaнскe eднaкo пeчaтaлe, и кoю пoзнae свaкїй, кoн e сaмo бyквaрз изyчїo; или e бoлѣ сaдз нeкa писмe-нa извpнyти, дpyгa тyђимa зaмeнити, и тaкo нaчинити иoштe eднy aзбyкy зa пpo-стїй нaрoдз; дa ли пaмeтнїe рaдe oни Бyгa-ри, кoи су пoчeли y Бeогpaдy пeчaтaти свoє

кнѣигѣ грађанскимъ словима, или они у Цариграду, кои се држе старе азбукѣ; и не были болѣ учинили Руснацы, Уніати, да оставѣ црквену азбуку, и уведу грађанска писмена. Скакій мора признати, да є то не само излишно, него и шкодливо; пакъ што за нѣи постои, то важи и за насъ.

Када смо дакле особито мы съ црковомъ тако скопчани, да она сочинака половину народности наше, када є у устима Србала свака трећа речъ „народъ и народность“ треба ову народность и да чувамо, и дѣлима освѣдо-чимо. Нїє никакво родолюбїє викати „неку да ми є сынъ Пишта“ а у куќи звати свою децу Шандоромъ, Юлчикомъ, Нанчикомъ и Лиломъ; нїє довольно викати само „оже да намъ одузму народность, и ј намъ то довольно сведочи“ него треба бацати очи на А, а, В, в, Е, е, и т. д. и съ разумомъ пытати: шта ќе овај туђїй элементъ у рођеной нашой, образъ свеславенства носекой азбуки. Па када се увиди, да су ове форме управо по куди и безъ потребе уведене, да намъ ни найманѣ ползице не приносе, но много више штете, да и лепотомъ не превазналазе азбуку црквену, него у залудъ мучимо децу, умножавамо кнѣгопечатнама посао, па уза то

цапамо се одз цркве, и забуне правимо у на-
предованю књижества: то е најболѣ остави-
ти се азбуке грађанске, и служити се ед-
номз само старомз, право славенскомз, об-
штапознатомз, црквеномз нашомз азбукомз.

А Руси? Оставимо Русе. Наша азбука
и њима е позната, а Србину, коме е стало
учити руски, лако ће њина слова извикнути;
ака се и они не предомисле, те опетз не при-
ступе азбуки своји праотаца.

Остасе јоштз едно питањѣ, шта ћемо
сз онимз књигама, кое су већз печатане
словима грађанскимз. По маломз числу ек-
семплара, коимз се наше књиге уовште пе-
чатаю, свако честитѣ дѣлаце мора ће се пре-
печатати, а за дѣла безз важности, ка-
ковз у насз доволно има, болѣ ће бити,
да оду са свимз у забораваз.

Фотокопија предговора Стеријиној збирци песама *Даворје* из
њеног првог издања 1854. године. Стерија се у залагао за напуштање
грађанске ћирилице и за повратак старој српској црквеној ћирилици.
То је и практично чинио штампајући своје песме писмом за које се
залагао.

Исписаниѣ, и ѡказаніѣ житиѣ, соущіѣ въ
монастири пр(е)с(вє)тыѣ в(огороди)це
наставнице. прѣдан'ное мною грѣшнымъ и
смѣренимъ, мнихомъ, савою. вамъ ѡ
г(оспод)ѣ възлюблен'на чєда и братиѣ.

Б(лаго)сл(о)ви ѡ(т)ч(є):—

Краснаѣ тако в(ог)оу приѣтно. и къ вашей не мало
сънабдѣемо пол'зѣ ѡ г(оспод)ѣ ис(оусѣ) х(ри)с(т)ѣ. бра-
тиѣ моя любимаѣ, и чєда д(оу)ховнаѣ. понѣже оубо
мнози начеше повѣсти чинити, ѡ извѣст'ныхъ сихъ ве-
щєхъ. слоучи се и мнѣ хоуждѣшомоу всѣхъ, паче и грѣ-
шнѣишоу, възписати вамъ по редоу. тако волецоу и же-
лаюцоу, възприѣти вамъ любимици мои, оустав'лен'ны ва-
мъ оуставъ си. в(о)гопрѣдан'ныхъ пѣнїи оумилєниѣ, и
м(о)литвѣ. покорєниѣ и трыпѣниѣ. имже г(оспод)а
м(и)л(о)стивѣ сътворимъ сєбѣ. в(о)гоносны и пр[є]п[о]-
д[о]бны и прѣблжен'ны ѡ(т)ци н(а)ши. всемоу мироу
свѣтила. земльны агг(є)лы, и н(є)в(є)сны чл(о)в(ѣ)ци.
испрѣѡ ѡ(т) с(вє)т(а)го д(оу)ха прѣданїѣ, иночєство-
вати навѣкѣ. и вл(аго)д(ѣ)тїю в(о)жию ѡ(т)цѣ
просвѣщен'ны вѣкѣ. и х(ри)с(т)а възсєлив'ше въ прѣкра-
снїѣ ихъ д(оу)шє, чистаго ради житїѣ ихъ. на дїавола
повѣдоу показашє. и того многымъ искоушєниємъ, ра-
ждїзѣмь. и ѡдолѣв'ше юмоу, паче зл(а)та сїають. и
їаснѣє снѣга оубѣлише се. и невещєствна злата крилѣ
мысльнѣи възперив'ше, на н(є)в(є)са възлєтѣше тако н(є)-
вопарны ѡрлы. намъ показав'ше хотѣцїимъ послѣдовати

ИСПИСИВАЊЕ И УКАЗ ЖИВОТА У
МАНАСТИРУ ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ
НАСТАВНИЦЕ, ПРЕДАНО МНОМЕ ГРЕШНИМ И
СМЕРНИМ МОЊАХОМ САВОМ ВАМА, У
ГОСПОДУ ВАЗЉУБЉЕНА ЧЕДА И БРАЋО

Благослови, оче!

Красно, као и Богу угодно, сачувано је и за вашу не малу корист, у Господу Исусу Христу браћо моја љубљена и чеда моја духовна. Пошто, дакле, многи почеше повести стварати о познатим овим стварима, догоди се и мени најхућем од свих, више него грешном, да вам испишем по реду, (Лк. 1, 1-3) као болестан и жељан да примите, љубимци моји, установљени вам устав овај богопреданих пенија, умиљенија, и молитава, покоренја и трпљења, којима ћемо Господа милостивим учинити себи. Богоносни и преподобни и преблажени оци наши, целом свету светила, земаљски анђели и небески људи, испрва од предања Светога Духа навикавши иноковати и благодаћу Божијом отуда просвећени бивши, и Христа уселивши у прекрасне своје душе, због чистог живота свог, против ђавола победу показаше, и његовим многим искушењима распаљивани, и одолевши му, више од злата сијају и јасније од снега убелише се, и мисаона крила од невештаственог злата уперивши на небеса, узлетеше као небопарни орлови, показавши пут нама који хоћемо да их следимо

Фотокопија прве стране *Карејског типика* Светог Саве из његових *Сабраних дела*, приредио Томислав Јовановић. Београд 1998:15-16. Две странице представљају исти текст у два језичка и граfiјска израза.

АЗБУКА И ПОКУШАЈИ РЕФОРМЕ

II

Азбука и покушаји реформе.

Тирилова азбука претрпела је према особинама српскословенског језика извесне промене још у старој српској књижевности. Једна слова, за које српски језик није имао гласова, избачена су из употребе (н. пр. љ, њ и т. д.); друга, чији се глас изједначио с другим српским гласовима, задржана су, али су се у употреби мешала једна с другима (н. пр. њ и и, љ и е или и и т. д.). У писменим споменицима, где је преовлађивао народни говор, за гласове којих није било у старом словенском језику (па према томе није било ни слова), употребљаване су разне комбинације или су грађена нова слова (н. пр. за ђ још у дипломи бана Кулина — 1189. год. — нарочити знак, доцније gie, gia; за ћ — kie, kia, доцније ħ; а још доцније — у XVII веку — џ).

Уношењем у књижевност рускословенског језика унесен је и рускословенски правопис, и њиме су штампане и књиге световне садржине, а од З. Орфелина почеле су се световне књиге штампати и руском грађанском азбуком уведеном Петром Великим.

Али ни једна ни друга азбука нису биле подесне за српски језик, и писци их се нису могли тачно придржавати, већ су их мењали и крпили сваки на свој начин, тако да је и у правопису било велико шаренило као и у језику. Већ Орфелин у своме Магазину за јо употребљава ю (са циркумфлексом); Доситије је изоставио њ, узео ћ, љ и њ и и и помешао и употребљава једно место другога; Стојковић је рекао да је љ пети точак у колама, али га није смео изоставити; Текелија је штампао Римљане у Шпанији (1805) без љ, и та је књига, вели Вук, кад је изишла, сматрана »као говече без рогова«¹; Соларић је у неким књигама изоставио и љ и њ (сем као знак за умекшавање) и т. д. и т. д.

¹ Ову је књигу Вук читао још у Србији, и послао је на читање секретару Карађорђеу Јанићију Димитријевићу-Ђурићу — Преп. I, 76.

Али поред ових делимичних измена и непотпуних покушаја реформе, јавила су се два човека који су «независно један од другог» покушали да ово питање у целини и врло рационално реше. То су Саво Мркаљ у својој књижици »Сало дебелог ера, либо азбукопротрес«, која је изишла у Будиму 1810, и Лука Милованов у »Опиту настављења к Сербској сличноречности и слогомјерју или просодији«, која је написана 1811., а издао је Вук после смрти пишчеве 1833 године у Бечу.

Вук (у Писменици) пошто је изређао раније покушаје опширније него Мркаљ у уводу¹, вели, »И тако једни избацујући једно, а други домећући друго, роди се буна у Славенским писменима, и постану различна мисленја о Сербском правописању: једни почну говорити да међу Славенским писменима има много писмена која Сербскоме језику нетребају, а нека опет да недостају; а други на против почну потврђивати да се ни дебело јер ни под који начин неможе, нити смие изоставити. Г. Савва Меркаило, желећи да би се та буна утишала и да би сви учени Сербљи, који Сербски писати желе, на једнаке мисли о томе дошли и сложили се, предузео је то и издао на свиет која су између Славенски писмена Сербскоме језику потребна, која ли нетребају, и која јошт недостају«. (Грам. Сп. I, 9).

Мркаљ заиста у предговору вели да му је намера »протресајући« азбуку учинити крај колебању у неуређеном српском правопису. И он то излаже (истина не баш лепим и чистим језиком и стилем) тако просто и јасно, да се ни данас не би могло боље рећи. — Речи су звуком или гласом исказане представе, које човек у глави има, а свака се састоји из једног или више простих гласова (»звучића«, »гласчића«). Збир свих речи чини језик, говор. Као год што изговорена реч преко органа слуха изазива исту представу у глави онога који је чује, тако је писању задатак да то исто учини преко органа вида. А да то буде потребно је, да се за око створи толико различних знакова (слова, писмена) колико ухо чује различних гласова у свима речима. Сваки глас треба да има свој нарочити знак, слово; да су сва слова »јединозвучна«. Не ваља, ако их је мање, јер ће се једним словом морати обележавати два гласа: биће слова »звукпроменљивих«, и не може се реч писмом представити оку као што се звуком представља уху; нити ваља, ако их је више, јер ће више слова означавати један глас, те би та слова била »заменљива«, што такође изазива пометњу. Исто тако не ваља, ако се једним словом обележава више гласова (»многозвучна« слова), јер то може постати сметња књижевности, као што и јесте н. пр. код Кинеза; а не ваља, ако се више

¹ С. Мркаљ у уводу овако о томе говори: Перви е Г. Доситей Обрадовитъ, кой е честим своим дебелогѣ (ѣ) испуштанѣмъ, и у погледу писмена езика нашега нешто за нас благодатно смѣрати почео ново. Г. Стойковитъ ест други, кой е такодѣр достойно бити судію, на та бистро бацити свое око. Рода свога Ревнителъ Г. Текелія с'. Стойковитъ благородно и разумно держи. Но сладки Соларитъ, дика и милота Сербска! ветъ и состав от остроумія свога има; по коме, што му се овде отвише види, замѣтѣ, и, што му не достае, примѣтѣ властельски. Дошеновитъ показуе, колико е напредачно с' истиннимъ Књижишникомъ и Научникомъ (Gelehrter) познанство. Онъ стопама Соларитѣ на извѣстну похвалу свою слѣдуе. — Гр. Ст. I, 209.

слова употребљавају за један глас («сложена слова»), јер с тиме пред очи изнесе више гласова место једног. Свега тога има у разним азбукама, па и у српској, а међутим треба, да су сва слова »јединозвучна«. Да би се таква српска азбука добила он предлаже, да се из азбуке избаде сва слова осим *а, б, в, г, д, е, ж, з, и, ј* (у значењу *ј*) *к, л, м, н, о, ђ, р, с, ш, у, ф* (за туђе речи), *х, ц, ч, ш*, и још »требало би нам писмена *дъ, љ*, и *њ* (као што имамо *тъ*) под каквим нибуд обликом изрезати«, а дотле задржава *ъ*, као знак за умекшавање, и према томе би имали сва слова »јединозвучна«, сем ова четири »сложена«: *дъ, тъ, љ, њ*.

На замерку, како ћемо у писму разликовати речи са једнаким изговором а различним значењем, н. пр. бити: *schlagen* и *sein*, одговара: онако као што и Латини разликују: »из смисла и слога *речи*« н. п. *est panem*, *est in officio*; прво значи: једе хљеба; друго: јест у служби, и онако како и друге речи разликујемо, које ни садашњом азбуком различно представати не можемо, н. пр. реч *горе* има седам значења: 2 п. *ј*. и 1 и 4 п. мн. од именице *гора*, 3 л. м. вр. сад. и 2 и 3 л. ј. врем. пређ. свршеног од глагола *горети*, компаратив од *ало*, и адverb са значењем противно *доле*. »Више је заисто равногласни *речи*, него што би се писменама различити могле; а хотијети, што се учинити не може, не показује ли премало соли у глави?«

Да оправда потребу ове реформе, наводи ова четири разлога: 1. да деца не губе по три четири године док не науче читати; 2. да сами знамо како ћемо читати оно што је написано, н. пр. читање или читаније или читање; боли или боли или бољи; 3. да деца не морају прво целу Граматику изучити па тек право писати. »Познато је, да ко у нас поне тако звано Художнословје прешао није, ни своје име правилно записати не умије. От данас све наше правописаније под ово долази начело: *Пиши како што говориш*.« 4. Да лакше напишемо толико потребну нам граматику, о чему обећава говорити у новој својој књижици »Језикопротресу.«

Нема сумње да идеје изнесене у овој књижици нису оригиналне Мркаљеве, већ — Аделунгове. То се несумњиво види по Аделунговом правилу: пиши као што говориш, које Мркаљ понавља, а он у истој књижици назива Соларића нашим будућим Аделунгом. Исти је дакле извор био и њему и Копитару, и разумљиво је одушевљење Копитарево којим је ову расправу дочекао. (в. горе стр. 27).

Али су калуђери и црквена јерархија били осетљивији на реформу азбуке него на народни језик, јер у питању народног језика још се није појавио никакав покушај корените реформе, док је Мркаљ питање о буквици из основа претресао и врло рационално решио. Цензура пештанска добила је наредбу да ниједну књигу не пусти у штампу, која не би била писана дотле уобичајеним правописом. И кад је Лука Милованов 1811 г. поднео на цензуру свој *Оџиш*, цензура га је због правописа одбила.

Самоме пак Мркаљу ова књижица нанела је много беде у животу. Није му ништа помогло што се доцније јавно одрекао своје »јереси.« Митрополит Стратимировић гонио га је целог живота.

Ово је одломак из књиге *Живот и рад Вука Стефановића Караџића*, 1924. Фототипско издање. Београд 1987: 46-48.

Сава Мркаљ

САЛО ДЕБЕЛОГА ЈЕРА ЛИБО АЗБУКОПРОТРЕС

О А Л О

Д Б Ђ Ѓ О Г А Б Р А

Д И В О

АЗБУКОПРОТРЕС.

У Будиму Граду,
Писменама Краљевскога Свеучил: Венгерскога.

1810.

ПОЧТѢНОРОДНОМЪ ГОСПОДИНУ
МИХАЙЛУ КОИТЪУ

Купцу и Гражданину Пештанское,
Наука Любителю,

Почитателю и Благодѣтелю Кнѣжника,
Общтой ползи усердномъ Жрецу,

посвѣштава ово дѣлаче свое Гочинникъ.

П р е д н і л о в і ї.

Перви є Г. Доснаей Обрадовитъ, кой є честим своим дебелога (ж) испуштанѣм, и у погледу писмена єзика нашега нешто за нас благодатно смѣрати почео ново. Г. Стойковитъ єст други, кой є такодьер достойно бити судїо, на та бистро бацити свое око. Рода свога Ревнителъ, Г. Текелиа с Стойковитѣм благоразложно и разумно держи. Но сладки Соларитъ, дика и милота Сербка! веть и состав от остроумїа свога има; по коме, што му се овде стбише види, заметье; и, што му не достает, приметье властельски. Дошеновитъ показуе, колико є напредачно с истиннитим Кнѣижником и Научеником (Gelehrter) познанство. Он стопама Соларитѣа на извѣстну похвалу свою слѣдуе. — И други су, кои, овде или онде, што годь о писменама нашим размишляваю; но и опет мало и є, кои се

БОЖ-

БОЖЛИ НЕ БИ, НЕ ТЬУ РЕТЬИ ДРУГО ШТО, НО
И САМО ДЕВЕЛО ЄР ИСПУСТИТИ. * ЄВАКИ ПОЧТИ
ПИШЕ, КАКО МУ СЕ БЕЗОПАСНІЕ, БЕЗОТВѢТНІЕ
ВИДИ: НЕКИ ПАК И НЕ ВИДЕ, И ОПЕТ ПИШУ. —
При старом остати єст по души найлагше;
НО ПИТАСЕ: ЄЛИ СКУПА И НАЙБОЛѢ? — НЕДОУ-
МѢНІЕ ТОГА, НА КРАТКО АЗБУКУ НАШУ ПРОТРЕ-
САЮТЬИ, ОВДЕ ПРЕТРГНУТИ, ЄСТ МОЙ КОНАЦ И
НАМѢРА. — ДА С' ПРАВОГА ПУТѢ ЗАШАО НИ-
САИ, ЦѢЛО САМ ЗАИСТО УВѢРЕН; НО ЄЛИ СЕ НЕ
БИ ДРУГАЧІЕ ВЕШТ ИЗВЕСТИ МОРАЛА, НЕКА ГО-
ЛАРИТЬБАНИ, А НЕ РАФФА ПРЕВОДЧИКУ РАВНИ
СУДЕ. У ПЕШТИ 16-ГА ВРЕСНА 1810.

С. М.

Г. ЛУКА МИЛОВАНОВ, ИНАЧЕ ГЕОРГІЄВИТЬ,
ДРУГ И ПРІЯТЕЛЬ МОЙ, КОЙ ТАКОДЬЕР НЕ
СРАМИТЕ О АЗБУКИ УСПИСАТИ, ОСОБИТИ СПО-
МЕН ОВДЕ ЗАСЛУЖУЕ.

Што су то рѣчи? што ѣзик? пис-
мена? и колико и мора у азбуки
ѣзика єднога бити?

ЧОБЕК СЕБИ РАЗНЕ ПРЕСТАВЛА ВЕШТИ, ОН МИ-
СЛИ О ЊИМА, РАЗСУЖДАВА, УМСТВУЕ, СУДИ. ОН
МОЖЕ И О НАПРЕДКУ, И О ГЛАВИ НАШОЈ, У СЕБИ
У ПУТРА ЗАКЛЮЧАВАТИ. МИ О СБІМУ ТОМЕ НИ
МЕРВЕ НЕ ЗНАМО, ДОКЛЕ ГОДЪ КАКОВЕ НЕ ИМАМО
ЗНАКЕ, ПОСРЕДСТВОМ КОИ ТО НАМА ОТКРИВАЄ.
ЗНАЦИ ТИ МОГУ РАЗЛИЧНИ РОДОВА БИТИ; НО
МЕДЬУ СВИМА ВОЗМОЖНИМА НАИБОЛЬИ СУ ОНИ,
КОЕ ЧОБЕК ОЧЛЕННЕНИМ ГЛАСОМ ЛИБО ЗВУКОМ СВОИМ
ОТ СЕБЕ, ДАЄ, І КОИ СЕ НАШКИ НАЗИВАЮ РѣЧМА.
ЦѢЛИ ОВАКОВИ ЗНАКОВА СЕИР, ТО ЄСТ, ЦѢЛИ СЕИР
ОЧЛЕННЕНИ РАЗБОРНИ ЗВУКОВА, КОИМА ЧОБЕК ЧО-
БЕКУ МИСЛИ СВОЕ СООБШТАВА, НАРИЧЕМО ѢЗИКОМ
У НАС. * ОТ КУД УЗ ГРЕД СЛѢДСТВУЕМО: ДА
НАИ-

* ИНАЧЕ ТРИ ЗНАМЕНОВАНА ІМА КОД НАС РѣЧ
ОВА ѢЗИК. НАЙПРЕ БО НАМ ТО, ШТО СМО
РЕКАЛИ, ЗНАЧИ; ПО ТОМЕ УД ЄДАН ТѢЛА,
ЗУПЕ; А НАЙПОСЛѢ СПОСОБНОСТ, ВОЗМОЖ-
НОСТ ГОВОРИТИ; Н. П. КАД РЕЧЕМО: ЧОБЕК И-
МА ѢЗИК, НА МѢСТО: ЧОБЕК ЄСТ СЛОВЕСАН.

НАЙВЕТЪА ВОЗМОЖНА РАЗУМИТЕЛНОСТ ПЕРВИ КО-
НАЦ И НАЧАЛО У ЕДНОМЪ ЕЗИКУ ЕСТ. Кой ово
НЕ ЗАМЕТЪЕ НАЧАЛО, ТАЙ СЕ НАРОДНЪГ ИЛИ ЧАСТИ
НАРОДА, МЕДЪУ КОИОМЪ ЖИВИ, ЗА КОЮ ГОВОРИ
АЛИ ПИШЕ, ЕЗИКА ДЕРЖИ. ОНАИ, КОИ Н. П. ЗА
НАРОДЪ СЕРБСКИ ЛАТИНСКИ, ИЛИ, ШТО ПОЧТИ СВЕ
ЕДНО ЕСТ, ТАКО ЗОВОМО СЛАВЯНСКИ ГОВОРИ ИЛИ
ПИШЕ; ОЧЕВИДНО ПЕРВО ЕЗИКА НАЧАЛО ГАЗИ; ОН
МИСЛИ СВОЕ ТАКО НЕ СООБЩАВА, КАКО НАДЛЕЖИ:
ЕР ИЛИ НЕ, ИЛИ ЧИСТО МАЛО РАЗУМЪВАСЕ.

МИСЛИ НАШЕ ПРОИЗЛАЗЕ И СОСТОЕ ИЗ ПРЪД-
СТАВАКА, ПОНАТАКА, ВИСТИ (idea); А ЕЗИК,
КАКО СМО ВИДАЛИ, СОСТАВЛЕН Е ИЗ РЪЧНИ, ТО
ЕСТ, ИЗ РАЗБОРНИ РОКА (terminus) ЛИБО ИЗРА-
ЗА НАШИ ПРЪДСТАВАКА. ОБАКА ОПЕТЪ РЪЧ СЛОЖЕНА
ЕСТ ИЗ ЕДНОГ ИЛИ ВИШЕ ПРОСТИ ЗВУЧИТЪА,
ГЛАСЧИТЪА; КОИ ТАКОДЪЕР СВОЕ ЗНАКОВЕ ИМАДУ.
И ОВИ ПОСЕБИТИ, СИРЪЧ ПРОСТИ ГЛАСЧИТЪА, ЗНА-
ЦИ ПИСМЕНАМА, БУКВАМА, А ОТ НЕКИ И СЛО-
ВАМА ИМЕНУЮСЕ. КАКО ГОДЪ ДАКЛЕ ШТО СУ РЪЧНИ
ЗНАЦИ НАШИ ПРЪДСТАВАКА И МИСЛИ, ТАКО ИСТО-
БИТО И ПИСМЕНА ЗНАЦИ РЪЧНИ ЧАСТИЦА ЕСУ;
ЕДИНО САМО ДА РЪЧНИ К' СЛУХУ, А ПИСМЕНА К'
ВИДУ НАШЕМЪ ОТНОСЕСЕ.

ОТ

От куд слѣдуе: да за език єдан толико писмена треба, колико звучитьа прости се рѣчи нѣгоєе имаду. Яко и є манѣ, то не будемо сваку рѣч записати либо пред очн поставити мотѣи, или ако ю и упишемо, то буде морати чрез сушта веть писмена бити; налагаютьи нѣма туау; тако ретѣи, дужност и службу, за кою оєносити чисто ни постала нису. Яко и є пако више, то, окром што су непотребна, езику с' бременом вредительна бити могу; равно како и Писменником причина главоболѣ и што какови праздни повод измишлѣна.

Но єште єдан крат. Число писмена будутьи да су прости частица рѣчни очима видни знаци, равна се по езику, за кога су о-предѣлена. Што език више прости частица, више прости звучитьа има; то више мора бити писмена, и на против. Но како годѣ што сваком гласчнтьу свой надлежи доєити знак, тако исто не вала, да и више, него по єдан имаду. На што бо єдном простом звучнтьу аба или три знака?

Другче

Другче о вѣшти не вала ни онда мислити,
кад два или три гласчитѣа, осим свои собствен-
ни знакова, ѣште ошти єдан имаду: не раз-
рѣшно повезани будутьи у нѣму. Знато,
кад би тако 2, 3, 4, - - - и више гласчитѣа
све у єдан посбїали знак, морала би азбука
на конач, као што вѣть дѣйствительно код
Винеза бива, на сметню и пакост књижества
потежити.

Да є азбука недостаточна, несовершена;
кад за сваки єзика свога звучить писме не
имаде, не треба, да по други пѣт кажемо.
Јављасе пак недостатак, када или єдан кой
прости звучить сложенім, или више звучитѣа
єдним писменом пред очи постављасе. Тако
и. п. Нѣмачка азбука вѣть недостаточна єсть,
будутьи да ш чрез (sch), и з и с пак чрез
єдино f означує.

Оно просто писме либо знак, кой само
єдну просту частицу рѣчи пред очи поставља
зовем га, за на кратѣе мотѣи говорити, єди
нозвучним писменом. Многозвучним пак
писменом именуєм онай знак, кой две, три
или више частица рѣчни екупа содержи.

Зву-

Звукоремъналиво єст писме, ако сад єдану, сад другу частицу рѣчи означає; било то каковим нивуд начином. Замѣналиво писме обаче єст, кад оно само у азбуки нїѣ, кое то исто представати обичаба. На концѣ сложенним писменом наричем оно, кое, премда само єдан означава гласчить, из више други согон знакаба.

За примѣр узети, може нам и обде Нѣмачка служити абеціѧ. У нѣой су а, б, в -- єдинозвучна; ѣ єст многозвучно, будутьи да и к, и с у себи содержава; с звукоремъналиво, понеже сад ц, а сад к знаменує; ѣ замѣналиво, єр ѣ такодѣр нѣгов означає звучить; на послѣдак писме сложено (сѣ).

Єдинозвучна писмена сама су, коѧ у азбуки бити мораю. Из мѣд замѣналиви само єдино єст от потребе; друга, било и, колико им драго, сва су излишна. Писме-во, знак будутьи произвольно изакрани, мора у сваком погледу нарочно свой мотѣи означивати звучить, нити му є какове замѣне треба. Многозвучна єсу такодѣр савише, ако из писма загометке, за кое све сократке держати
можно,

среда и прочима, ж с* з и ї к л м н о
п р с т ѝ у ф х ц ч ш з і є; у та зна-
менїа, ѡ, у.

2) Многозвучна: е ѡ ѡ ѡ, ** ѣ є ю ѡ
ѡ ѡ д. Писме бо е, у мое и прочима; є, у
єсам и прочима; ѣ пако свагда је либо Пѣ-
мачко је знаменує. Писмена ѡ и ѡ очевидно
су, колико іа, ја; равно и ѡ, ѡ, д, колико
што су кс, пс и тх. За ѡ и ѡ не треба ни
да споменемо; види бо се, да многозвучна
єсу.

3)

* По преосвештеноме Г. Караману, Правла-
дики Далматскоме, с толико значи, ко-
лико $\frac{3}{c}$, и слѣдовательно писме деоз-
вучно єст. Bibliotheca Slavica Fortunati
Durich. Vol. I. pag 104. et 107. Но ми
с' нѣм не держимо и с меѡ єдинозвуч-
на метьемо писмена.

** ѡ постало єст из ш и т, кад су т
под ш тако метнули, да є зреннична
(horizontalis) част т на зренничну част
ш пала. От куѡ ѡ толико єст, коли-
ко шт, а не колико сч или шч, како
неки веле. Bibl. Slav. Vol. I. pag 109.

3) Звукопремѣнлива: д е є и ї в л н
т. За вешт показати, буде нам доста ово
неколико слѣдуюшти рѣчи. Градъ, осудѣнъ,
мое, увѣденъ, єсамъ, та моленїѧ, приписати,
мой, Міранинъ, югунство, Павелъ, Сѣно-
дъ, ластавица, нашинацъ, странпутица,
тьоро. — Ко є доведе читаютьи скупа и на
упис рѣчи мотрїо, сваку є могао звукопре-
мѣнливост нати. Особито є валаало при-
мѣтити, како є сад е, сад је; ї пако сад і,
а сад і Нѣмачко представла. ----

4) Замѣнлива: е є и ѣ; с и з: о и
ш; ѝ и ү; ѡ, ѣ, зї, и ѣ; ѡ и ѡ. Бѣнако
ко се чита: езд (по 2-ом и 3-ем числу),
езд и ѣзд; злова и слѡва; рукачи рѣка;
Милан, Мїлан, Мзїлан и Мүлан; ѡвор и
ѡвор. Но и то по неискравномє само, сѣ-
оштем почти, нашєм писмєна изговору. Иначе
сѣ горнѣ замѣнливости не стое. Тако вєть,
на примѣр, єри (зї) нїє замѣнливо ижем (и).
Єри бо не као и, но или као ѡи, или као
Магѡарско ѣ сматрати вала. Будушти наш
Јаделунг, Господин Соларить, негледаютьи
што Г. Дурить, и данас код неки Главенски
наро-

народа заостало, друго докажуе, ⁺ себагда се дѣржи первога. Он н. п. нѣва, пуѣва, чрез ѡ (обако: нѣва) пише; кое по души, ако само на данашњи писмена ери облик (ѡ) сонзвольимо, толико ест, колико и предѣро. --

То е у прав као да ми Славянске либо Церковне кнѣиге читати не знамо! — Чу да! пак и не знамо; равно као ни Евреи Еврейске, ни Греци Греческе. Позната су разна кнѣига Блински читана. Показую Наученици заисто, да Греци предака свои сочинке читати не знаду. А ми! Ученици Гречески! толико имаютьи загометни писмена, да не заборакимо читати Славянски? — Да видимо.

Ми знамо што Нѣмцима нѣихово писме и значи. Ово Греци чрез ѡу написую. Ми смо едан пут ѡ на ѡ (омикроново) чело горе метнули и добили ОУ. Други пут, дали смо ѡ ножицу едану, и оно исто ѡу преобразилосе ест у ОУ. Третьи крат, загладили смо О код ОУ; и получили У. Ебѣга дакле скупа три единозначашта, замѣнльива писмена и. Кое ако е тако, нека ми се каже:

Ели

* Bibl. Slav, Vol. I. pag. 110.

Ели ми ГЛАВАНСКИ читати знамо, каџ почти сви у ВАЛМУ оџмом ИЗО-УСТ, на мѣсто ИЗ-УСТ поаммо?

ПИСМЕ І нама, како смо показали, не само і, но и ј Нѣмачкс значи. Кокико нас є, кои се тога опоминѣмо, каџ н. п. ВЕЧЕРНІЙ али ПИСАНІЕ прозносимо? — Не били то читати валало: *vecsernji, pisanje*? *

Бр танко (ь) ние ** ПИСМЕ, но само знак УМЕГЧАТЕЛЬНИ: ДОБРО ЛИ ДАКЛЕ знамо: БЪ, ВЪ, ЖЪ, РЪ, СЪ и ПОДОБНА, каџа се прислуче, изговарати? — Ја сумнам. — Но доста во-проса, ми смо изван ограда зашли.

5) ГЛОЖЕНА. ГЛОЖЕНА ПИСМЕНА, као што є Нѣмачко (ſ), мислити БУДЕ ко, да ми не имамо. Но ЗЛОЧЕСТО. У нас во такови ПИСМЕНА БИШЕ ЗАИСТО ЄСТ, НЕГО и у ЄДНОГ и НОЕЗИЧНОГ НАРОДА. ГВА ПОЧТИ НАША ПИСМЕНА

ОМЕГ-

* ИЗ ОВОГ СЕ МОГУ и ОНА ДВА ПРИТЕЖКА Дѣ-чици ПРИМѣЧАНІА на стр. 21-ой ПИСМЕННИ-це Г. МРАЗОВИТѢА СОКРАТИТИ.

** ПИШЕМЪ ТАКО ОТ СЕД, ЄР САМ ОПОМЕНУО: ДА НІЕ КАО НѢ ЧИТАТИ ВАЛА.

омегчати лиго глас мегки примити могу; а то што є друго, ако не толико нови сложені поред азбуке наше писмена? — Ово исто єзика нашега свойство учинило єст, да є свети Тьрило на дебело єр (ѣ) пао. Видѣтьи сирѣч он, да пимена, коѣ є за нас вѣть измислио єио, тако великой подлеже премѣни; да свако замѣшательство препети, додао є знак єдан (речено ѣ), кой єи нас опоминапао, да ондѣ, гдѣ он стои, никаков умегчак бити не имаде. Излишна Овеца ми! провидливость. Болѣ єи свети Тьрило учиннио єио, кад єи нас, на мѣсто многи други, непотрѣени, сва тако постаюшта научно писмена. Тада му не єи, ни за танко єр требало било разбѣнати главу. —

Найзнаменитѣя сложенѣ писмена коѣ нас єсѹ: дѣ, лѣ, нѣ, и тѣ. Ово послѣднѣ, сирѣч тѣ, от неколико времена собственни облик (ѣ) свой имаде, и зовесе тьервом. Име управ не сприличено за трицанѣ, као што нисѹ ни други наши писмена имена. Но ко нам ерани такова измѣнити? —

Ту сѹ дакле ѹзбуки нашой свакоѣка возможна писмена! — Вѣннозвучна, коѣ не єи
ѣ
ни

Њ кођ о и т; као и џ кођ ш и т; ѣ и е
кођ і и е; ю кођ і и у; ѿ и ѿ кођ і и а; ѣ
кођ к и с; ѡ кођ п и с; ѿ (за Гереска уста)
кођ т и х, конечно излишна есу.

ц ч и ш не можемо испустити.

Но, кад смо и и о задржали, ѡ и ѡ не
требуемо ни најманѣ. Тако ни зі поне у та-
ко званом простом езику.

За дбело ер (з) не треба ни да говори-
мо. Никаков бо не представља гласчити, писме
ние, и никад потребе от нѣга не имасмо.
Баше нам само на неку излишну опомену, кођ
е више вредљива, него полезна била.

Но што тѣмо из танкога ера (ь), задр-
жати ли га или отбацили; кад ни оно пиеме
ние? — Колико се домога мнѣния каса, тре-
бало би нам писмена дь ль и нь (као што
имамо ть) под каковим нису обликом из-
резати, пак танкоме еру онда казати пут за
дбелом. Тако би азбука наша добила 29
писмена, из међу кои никаково многозвуч-
но, никаково звукопремѣнљиво, замѣнљив-
о или сложено било не би. Оба би нѣна пи-
смена онда единозвучна била. Она би управ
у оно совершенство дошла, кое азбуки едного
езика принадежи. — Дотле пак, докле то
не учинимо, бала нам, како сваки вид, ер
танко сачувати. Овако еуде азбука наша из

Празвучна се' могу иначе или по сродству
своме или по твърдости, или по мекости,
или другач како поредвати. Ако и по твърдо-
сти расположимо, то мора : наипослѣднѣ би-
ти, ср из меѣу сви празвучни либо соглас-
ни буквава наинегче ест.

Писмена, коа смо избацили, не треба,
да Учитель оѣма с' почетка дѣѣици казуе; но
кад што веть понауе онда тѣе дѣѣица и
сама запитавати, нити буде какового труда
ретьи :

Ѡ	ЗНАЧИ	КОЛИКО	ОТ
ѡ	—	—	ШТ
Ѣ	—	—	ІЕ
Є	—	—	ІЕ
Ю	—	—	ІУ
Ѧ	—	—	ІА
Ѣ	—	—	КЕ
Ѥ	—	—	ПЕ
Ѧ	—	—	ТХ, и проча.

ГЛЕД! како се азбуки нашої помоти може! *

НЕКИ ОТВІЕТИ.

Но веть чуѣм, гдѣе нетко запитуѣе: Я
КАКО ТЪЕМО ПАДЕЖЕ РАЗЛИКОВАТИ? КАКО РІЕЧИ
НЕ

* ДОБАДЕ СМО СВАКОАКО, А ОДАВАДЕ НОВОМ АЗ-
БУКОМ ПИШЕМО.

Немало рабан имуште глас? како мотъи раз-
закнати, кад бити, на приміеръ, казнити
(*schlagen*), кад ли суштествовати (*sein*,
да *sein*) знаменуіе? — (Хи хи хи!) —

Како? како? — и опет како? — И ја
питам: Како латин падеже разликуіе своіе?
Како толике равногласне ріечи? Како? — Іелан
не из смисла и слога ріечи? — Он пише н. п.
est rapem, est in officio; перво значи: іеде
хљеба: друго: іест у служби; како се то без
є распознаіе? Не бои ли се овде латин замје-
шательства? — Никада. И коље се, віеруі ми,
є Братъом споразуміева є' своіом, неголи наі-
рівностниі деебелога іера бранитель є' своіом.

Но и ми за што не би различити могли
кад бити казнити, кад ли суштествовати зна-
чи? зеса би ради зі овде потребито било? —
Нііе ли достаточни, довольни различіа знак
да бити казнити (*schlagen*) и винительни,
а бити суштествовати само именительни па-
деж код себе има и влада? — Ми велімо: Іа
тѣу га бити, іа тѣу бити Овештенник; пак
нііе ли то, управ колико вальа, разборно и ра-
зумительно? Ове су то били измисли Писмен-
ника, нити су писмена за то изобріетена, да
и к' разликваніу рокова служе; но само да
нѣихове просте частице представљаіу, ни мало
не стараіутьсе о том, што значе оне.

Я

А ПУСТИМО, НЕКА БИ ТО СВЕ ТАКО НЕ БИЛО:
МОЖЕМО ЛИ МИ РАЗЛИЧІЕ ЗНАМЕНОВАНІА РІЧІ ДО-
ВОЛЬНО ПИСМЕНАМА ОПРЕДІЕЛИТИ? ДАІ, ПОКУШАІ,
КАКО БИ ТО УЧИННИО, ЕВО ТИ ЗАДАТАК. МИ БЕ-
ЛИМО:

горе,	sylvae,	des Waldes.
горе,	sylvae,	die Wälder.
горе,	sylvas,	die Wälder.
горе,	ardent,	sie brennen.
горе,	ardebat,	er brannte.
горе,	pejus,	schlechter
горе,	superius,	droben.

ВИШЕ ІЄ ЗАНСТО РАВНОГЛАСНІ РІЧІ, НЕГО ШТО БИ
СЕ ПИСМЕНАМА РАЗЛИЧІТИ МОГЛЕ; А ХОТІЄТИ,
ШТО СЕ УЧИННИТИ НЕ МОЖЕ, НЕ ПОКАЗУІЄ ЛИ ПРЕ-
МАЛО СОЛІ У ГЛАВІ?

НО ШТО НАМ ПОЛЗУІЄ: ДА ПИСМЕНА, КОІИ-
МА СМО СЕ ВЕТЬ ПРИВИКЛИ, САДА ЗАБАЦУІЄМО?

ТО НАІПРЕ, ДА ДІЄЧИЦА НАША НЕ БУДУ, АЗ-
БУКЕ ТОЛИКО НЕДОСТАТОЧНЕ РАДИ, ПО ТРИ, ПО
ЧЕТИРИ ГОДИНЕ ГУБИЛА; ДОКЛЕ ЧИТАТИ САМО СИРО-
ТИЦЕ НАУЧЕ. ДРУГО: ДА ОТ САДА НЕ БУДЕМО СЧ
НА МІЕСТО ШТ, ІІЄ НА МІЕСТО ІЄ, И НА МІЕСТО
ЬН, ОУ НА МІЕСТО У И ПОДОБНА ПРОЧА НАОПАКО
ИЗВЕРНУТА ГОВОРІТИ. НЕ БУДЕМО СІРІЄЧ ВЕСЧИ НА
МІЕСТО ВЕШТИ, ЧИТАНІІЄ НА МІЕСТО ЧИТАНІЄ, БО-
ЛИ НА МІЕСТО БОЛІИ, ИЗО УСТА НА МІЕСТО ИЗ
УСТА

уста произношавади; но почети еѣдан пут језику нашем сваку јединовидност (uniformitas) како у перу, тако и у изговору при-скорељавати; чивајути га от толике случајне премјенљивости. Третье: Да се дјечница наша не буду дједу, као сада, Писменницу изучити морала, прво него што право писати знаду. Познато је, да ко у нас поне тако звано Художнословіе прешао није, ни своје име правилно записати не умије. От данас све наше правописаніе под ово долази начало: Пиши како што говориш. На конач четверто: да тје нам бити лагше толико нуждну језика Сербског сочинити Писменницу; о чем у Језикопротресу, будуштој књижици мојој, својеміестно имаде бити слово.

П о п р а в ц и.

Знаменита погрешка јест: да је ѱ послае ѣ, на страни 7-ој у 5-ој вѣрсти, испуштено. Друге внимание толико не заслужују.

Фотокопија књижица Саве Мркаља *Сало дебелого јера* из 1810. године — интегрални текст.

Лука Милованов

ШТА СУ ПИСМЕНА

Свѣд. 09

ЛУКЕ МИЛОВАНОВА

О П И Т Н А С Т А В Л Е Њ А

к Србској

СЛИЧНОРЕЧНОСТИ

и

СЛОГОМЈЕРЉУ или ПРОСОДИИ.

По новом правописања начину сматрајући
на повод к новој несма нужној Србској
Писменици или Језиконауку списан 1810.
А издао га

ВУК СТЕФ. КАРАЏИЋ.

Мил. бб. 45.503

У Б Е Ч У 1833.

У Типографији Јерменскога манастира.

Што су писмена?

Писмена јесу најпростији знаци гласова, којима људи мисли своје откривају другима.

Колико има писмена или знакова такови у нашем Србском језику?

Србски језик види се за изјаснење речи, које њега чине, или састављају, не-потребавати више од 28 писмѐна, или све-прости знакова: Ф двадесет девето пи-сме, чинисе за туђе речи нужно: Но Србљи Грађани већ су га присвојили у свој језик, с њим дакле битиће 29. писмѐна. Писмена ова јесу:

а. б. в. г. д. дѣ. е. ж. з. и,і. к. л.
а, бе, ве, ге, де, дѣе, е, же, зе, и-, ка, ел,
дѣ. м. н. нѣ. о. п. р. с. ш. т. тѣ.
елѣ, ем, ен, енѣ, о, пе, ер, ес, еш, те, тѣе,
у. ф. х. ц. ч. џ.

у, еф, ха, це, че, џе. Ако узмемо да II, I, јесу два знака, онда ће бити у Србском језику равно 30. писмѐна. Прекрасно и знаменито число.

Ова писмена раздјељују се на дво-је. Има међу њима писмѐна, која не-

потребују друго писмена за изјаснење својега гласа, и зато зовусе самогласници. Или тако да рекнем; зову се јасногласници, за то, јер су то знаци они гласова, који отвореним устима, самом паром извјестно утођеном и оглашеном бивају. Такви писмена Србски језик има само 5 то јеот: А. Е. Иа О: У. Остала писмена зову се сгласници, нејасногласници, или подмундлагласници зато; што сами собом посебице не издају јасно глас. И да би лакше свој глас изјаснило, потребује свако по једног само самогласника у помоћ. Два писмена Х и К узимају самогласник А у помоћ, а остали писме Ћ њеки спред а њеки састраг својега гласа.

Овако су обикли Латини своја писмена изговарати, пак и други, који су или тј исти писмена изговор, или и писмена и изговор примили, тако изговарају. Ћвје-равао ме човек од истине, да се тај изговор и у Русији предаје. И како се види, тај је изговор понајбољи. Барем боље изговарају од нас; како што обично изговарасмо до сад: Аз, буки, вједи, глагољ. А боље и од Грка: Алфа, зита, гама, дельта. И од Жидова: Алеф, бет, гимел.

далет. А кад је овај изговор понајбољи, неваља га одметати. Тај је изговор малој дјечи лагши, и да је далеко напреднији, то је очевидно. Могла би се писмена језика нашег и обликом ближе приближити. У новој штампи налази се гдикоје, да је баш како и Латинско, а у рукопису јесу многа, која са свим облик Латински писмена имају. Ако би који то учинио, да се сва писмена, која гођ могу, обликом Латинским писменима уподобе, ваља да зато не би дошао у пакао. А не би језику ни штету, ако паче не велику корист учинио. О писменима имало би се јоште подобрано говорити, но тому овде није мјеста, то се тиче Писменице, који њу за наш Србски род писао буде, нек тај носи ово бreme.

Овде јоште само њешто о писмену II споменути за потребно судим.

Писме II или I (то је у мене једно и то исто писме, само што се обликом разликује, и то не без узрока) слива се кад што с' другима самогласницима, а кад што пак неслива се; или да рекнем овако: Писме II кад стои пред или за другим Самогласником, изговора се једна-

ним трајањем гласа, како и друго писме, које пред њим, или за њим стои: н. п. ИА, ИЕ, ИИ, ИУ, АИ, ЕИ, ОИ, УИ: Свака ова два писмена како једно тако и друго у два једнака ма̑ изговарају се, и овде велим да се писме И с другим самогласником неслива.

Кадшто пак овако стојећа два писмена као једним маом изговарају се, и онда велим писме И слива се с другим самогласником, губи свој изговора ма̑ (*pronuntiationis momentum*) и изговарају се оба два једним маом.

У овом случају знака ради сливења пишесе половина І, али боље с точком од озгор, или с' двема, како га писменосливатељ у олову начини: овде за сад стои овако: АР, ЕІ, ИІ, ОІ, УІ. ІА, ІЕ, ІИ, ІО, ІУ: изговарасе каквог код Маџара АЈ, ЕЈ, ІЈ, ОЈ, УЈ. ЈА, ЈЕ, ЈИ, ЈО, ЈУ. Од туд види се латко, да писме І у нашем језику то чини, што у Њемаца, или Маџара писме ј. Чест и слободна мисао о томе нека буде сваком Списатељу Писменице именовати ово писме како зна; ја се до сада пригнути немого; да га јотом назовем. Него велим да је И, само у првом

случају разумјевајући да је цјело-И, а у другом полу-И. И будући оно две службе одправља, за то је оно двојаког рода, бива самогласник, и сгласник.

Писмена ДѢ. ТѢ. ЛѢ. НѢ. то јест: ДѢЕ, ТѢЕ, ЕЛѢ, ЕНѢ; јесу знаци прости гласова, на подобност, ког му драго другог писмена. Како гођ што писме ЕІ. Л. има свој глас, и својега гласа има знак собствени, тако исто и писме ЕІу. ЛѢ има свој глас; треба му дакле дати његов собствени знак. Знак овај Ћ, који се у обичају налази, могао би се употребити на мјесто ТѢ, и то врло добро, само неваља га промјенљивати с гласом другим, то јест писмена ДѢЕ наћи, доћи, тако свагда писати или оно значило н а т њ и, д о т њ и, или значило н а д њ и д о д њ и, не би ваљало. Кад сваком простом гласу назначим и његов прости собствени знак, које треба да буде, онда промјена и премјенљивост писмена престаје. Такови знакова у нашем језику неће више од 30 потребовати. Ни маџарски језик неима више него 32 писмена и то, она два сувише Ö и Ű, који у нашем језику неима. Ова четири писмена ЛѢ, НѢ, ДѢ, ТѢ за сад нужде ради пишем тако, докле у штампѣ не добију сливен и прост знак *).

Одломак из књиге Луке Милованова *Опит наставлења к србској исторечности и слогамерју или прозодији*. Књига је настала 1810. Штампана је Вуковим трошком у Бечу 1833. године. Стр.12-17.

ALPHABETI SERBORUM

— LXIX —

ALPHABETI SERBORUM

cum

viciniorum popularium et aliis cultioris Europae alphabetis παράλληλῶν,

Serb. græc.	Serb. lat.	Hun- gar.	Croat.	Car- niol.	Bo- hem.	Polon.	Ger- man.	Ital.	Gall.	Angl.
А а	a	á	a	a	a	a	a	a	a	—
Б б	b	b	b	b	b	b	b	b	b	b
В в	v	v	v	v	w	w	w	v	v	v
Г г	g	g	g	g	g	g	g	g: gara	g: gant	g: gold
Д д	d	d	d	d	d	d	d	d	d	d
Ђ ђ	dj, gí	gy	dy, gy	—	d'	—	—	—	—	—
Е е	e	e	e	e	e	e	e	e	e	e: bet
Ж ж	x	zs	s	ah	ž	ž	—	—	j	s:osier
З з	z	z	z	s	ž	z	f: [efen]	s: rosa	z	z: razor
И и	i	i	i	i	i	i	i	i	i	e: y
Ј ј	j	j	j	j	g	i: ia	j	j	i: mien	y: yes
К к	k	k	k	k	k	k	k	q: caro	c: car	k
Л л	l	l	l	l	l	l: wilk	l	l	l	l
Љ љ	lj	ly	ly	lj	—	l: li	—	gl: gli	il: ail	—
М м	m	m	m	m	m	m	m	m	m	m
Н н	n	n	n	n	n	n	n	n	n	n
Њ њ	nj	ny	ny	nj	ñ	ñ	—	gn	gn	—
О о	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o: note
П п	p	p	p	p	p	p	p	p	p	p
Р р	r	r	r	r	r	r	r	r	r	r
С с	s	sz	sz	f	f, š	s	ß	s: sono	s: son	s: so
Т т	t	t	t	t	t	t	t	t	t	t
Ћ ћ	ch	ty	—	—	č	—	—	—	—	—
У у	u	u	u	u	u	u	u	u	ou	oo
Ц ц	c	cz	cz	z	c	c	š	z: zio	—	—
Ч ч	cs	cs, ts	ch	zh	č	cz	t(č) (?)	c: ciò	—	ch: child
Ѣ ѣ	—	—	—	—	—	—	—	ge	—	—
Ш ш	so	sh	ss, sh	sh	š	sz	šč	sc: esce	ch: cher	sh
Ъ ъ *)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ф ф **)	f	f	f	f	f	f	f	f	f	f
Х х **)	h?	h	h	h	ch	ch	—	—	—	—

*) Nil sonat (nisi forte vocalem mutam), sed r literas, quas Serbis, sicut Bohemis, vel sola absque ulla vocali, syllabam facit, apponitur, ne eadem r litera ad præcedentem aut sequentem syllabam trahatur, e. g. уѣръо, заѣр-
наѣи, lege u-mr-o, za-r-kati.

**) Sonos č et x vix invenias in vocibus genuine Serbiciis; sed utramque litteram ob voces peregre adscitas ex alphabeto Cyrilliano retinimus.

Из Српског рјечника 1818. године. По Вуку (и Копитару)
Срби имају два писма: ћирилицу и латиницу.

О СЛОВИМА

СРПСКА ГРАМАТИКА.

О С Л О В И М А.

(Serborum linguae elementa 28; vocales 5; p syllabam facit vel absque vocali).

У Српском језику има 28 просних гласова (ш. ј. тако чисти, да се више не могу раздијелити), који се најпаметније могу записати ево овим словима: а, б, в, г, д, ђ, е, ж, з, и, ј, к, л, љ, м, н, њ, о, п, р, с, ш, ћ, у, ц, ч, џ, ш.

Слова се ова раздијелују на самогласна и на полугласна. Самогласни слова ми имамо 5, ш. ј. а, е, и, о, у; а остала су сва полугласна.

Свако самогласно слово само по себи може бити слог и ријеч (у Српском језику), а од полугласнога ни једног слова не може бити слог ни ријеч без помоћи самогласнога, осим р (и предлога њ и с, који су само ријечи, али слогови нијесу); а од самога р може бити слог, и помоћу њега (р) може се записати ријеч без самогласнога слова, н. п. р-ђа, р-ва-ње, за-р-за-ти; прст, крст, крв, црв, црн, и п. д. Овакоју службу чини р и код осталије, свију готово, Славенски народа, па и код самије Руса (који иначе радо умећу самогласно слово међу два полугласна, н. п. го-лош, борода, корова, кровъ, крестъ, перстъ, мјесто глас, бра-да, крава, крв, крст, прст и ш. д.) и у данашњему Славенском језику, н. п. бодрствовати, бодршій, мудрствовати, мудршій, храбршій, ржа и п. д. — У Чеха и у Бугара чини овакову службу и л, н. п. дла, вл, слице (да ли би се к овим ријечма смјело узети и Славенско свѣшлѣ, свѣшлшій, подлѣ, подлшій, лжа и остале овакове ријечи?) и ш. д.

Кад р чини слог, а предњим, или за њим, стоји самогласно слово, онда нам треба мислити дебело јер (ѣ) *) измјећу р и самогласнога слова, као знак, да оно самогласно слово не иде к р, него да је р само за себе слог, н. п. гр-о-це, у-тр-о, о-вр-а-о, за-р-за-ти, по-р-ва-ти-се, и остале овакове ријечи треба писати: гр'оце, умр'о, овр'ао, за'рзати, по'рвати се и ш. д. Овђе би се могао мислити и какав други знак мјесто ѣ, н. п. гр'оце, или гр-оце, али још ка-

*) Осим ови општи гласова могу се чути у Српском језику још неки особити гласови: 1) Ерцеговци вањто изговарају с пред ј као Польско *ś*, а з као *z*, н. п. сјекира, сјутра; и зјео. 2) калуђери наши (особито по Србији) слабо изговарају *ђ*, *ж*, *ћ*, *ч*, *џ*, *ш*, него мјесто *ђ* и *ж* говоре *дз* (као што говоре Грци), мјесто *ж*, *з*; мјесто *ћ* и *ч*, *џ*; а мјесто *ш*, *с*, н. п. дзаце! оди не цути ниста; ва испину Бо-ају и п. д. Па је то народ узео у подсмјех и у свима приповијеткама, ђе се каже да је што калуђер говорио, тако се изговарају (још кроз ноз) та слова.

**) По Српски би управо требало назвати дебело јер (као остале ријечи које се савишу на полугласно слово), али су наши љубитељи узели по Немачкоме сва слова у средњи род.

ко дружије; али је Ђ најприличније: зашто је познато међу људма, а ништа не значи.

О ПРЕТВАРАЊУ ПОЛУГЛАСНИ СЛОВА.

(de consonantium commutationibus)

Често се догађа у ријечима, да се, благогласија ради *), једно полугласно слово претвори у друго; и ово је претварање двојко:

1) Нека су полугласна слова врло налик по гласу једно на друго, н. п. б и п, г и к, д и т, ђ и ћ, ж и ш, з и с, џ и ч. Ова су сва слова тако налик (по гласу) једно на друго, да се само по том разликују, што је б мекше од п, г од к, д од т, ђ од ћ, ж од ш, з од с, а џ од ч. Кад у каквој ријечи дође које од овеј мекши слова пред тврђе (друго, а не пред његово), онда се оно мекше претвори у друго тврђе од њега (зашто се дружије не може изговорити **), н. п.

б у п: шиб, шипка; Срб, Српски; ***) засопце, калупче, кш. д. г — к: ношпи (и посије нокаш)

д — т: јад, јалка! нудити, нупкати; одиграсти, ошпијевати и т. д. Кад дође у ријечи д или т пред с, онда се вапито претвори обоје у ц, н. п. људски мјесто људски; Гроцка (ријечка и мала варошица између Бијограда и Смедерева) мјесто Гроцка (а прилагателно само Грочански); и тако се готово изговара у свима оваковим (производним) ријечма, н. п. у господски, градски; брашки и т. д. али ја нијесам смио написати госпоцки, брацки: зашто се бешто чује д, или т, пред с (особито у сложеним ријечма, н. п. подсирити, одсвакле, одслужити и т. д.); а бешто се опет избади д или п на поље (особито у глаголимз), н. п. предмет, престиг; мешем, мешини; једем, јестини; плетем, плестини; господство, проклетство и т. д. По правилу требало би да се д пред с претвори у т, али будући да се мешко изговара и једно и друго: зато сам ја оставио онако. Ја сам вапито у књигама, што су писали проспи Србљи,

*) Ово је благогласије готово тако различно међу народима, као и вапко међу људма: што је једном народу благогласно, то другоме може бити најприродније, н. п. Србљину су благогласије ове ријечи: прст, крст, срп, брљ, шрг, врг, ерг, и остале овакове, а Грци и Талијан записују би уши од овакових ријечи; Чесима је и Бугарима благогласно а међу два полугласна слова, н. п. дуг, пани, слнце, а Србљи не само што у оваковим ријечима имају у мјесто а (н. п. дуг, пун, сунце и т. д.), него га (а) ни на крају ријечи, или слога, не могу да трпе, већ га промијене у о, н. п. писао, коптао, жетеоци, сеодс и т. д.

**) И ово је опште и природно правило у свим језицима, само што неки граматици не кажу да се слова претјежују, него да се изговарају (н. п. Адслунг каже да се в пред т изговара као р); а Грци су и Латини о том и правила написали које се слово пред којим, и у које претвара. Пуне су Грчке и Латинске књиге примјера о том, н. п. асџио, асџирси, асџирити; *ураџо, ураџис, ураџити*. А и у самим Славенским књигама наази се прага од ови правила само што и нијесу свуда држали, н. п. у граматици Г. Мразовића, на страни 32 — 33, стоји: „воз, раз, „из, без, низ, да разликујеш вв инсанџи отъ вос, рас, ис, м, н, р, с, ч, „1. воз, раз, из, без, низ, слагају се с реченијма отъ писменѣ са, „могласнаго либо согласныхъ б, в, г, д, ж, з, а, м, н, р, с, ч, „начинаемых. н. п. возърюся, разбѣю, изведу, безлобенѣ, безчине, „и проч. 2. вос, рас, ис, бес, нис, слагају се с реченијма отъ „писменѣ согласныхъ к, п, л, з, х, ц, ш, щ, начинаемых. н. п. вос, „капну, расхину, исцѣленѣ, беспокоинѣ, нисхожу, и проч.”

***) У многим старим књигама Српским стоји написано Српски, н. п. у Душановој дипломи (што је споменуто на страни 282): „земли срѣпскѣ.”

који нијесу ни: тула за етимологију, и господски, и господећи, и господски; и осјећи, и ојећи, и одсјећи и ш. д. А кад дође д или ш: а) пред ц, ч, ђ, онда се свагда изабаци, н. и. када, каца, качара; Градац, из Граца; пушо, пуце (у родителан. маж. пушаца, а умалително пушашце); ошца, оца, оче, очевца; шваши, тем; пашка, паже, пачји; кооп, кошчица (мјесто кошчица); сац, саџија и ш. д. б) кад дође д или ш пред и или пред б, а послје ж, з, с, н. п. нужда, мужно; гоп, гозба (мјесто гоздба); болесн, болесник, болесница и ш. д. в) кад дође д пред ш, или ш пред д, онда се свагда предње изостави, н. п. опшати (мјесто одшкати); пршва (мјесто одшкати); одржати (мјесто оддржати); или се уметне међу њи, н. п. одаднати, одадријети и ш. д.

ђ у х

ж — ш: држак, дршчић; држи, дршкати (н. п. прено на свиње); муж, мушко и ш. д.

а — с: расапати, распеши (Слав. распаште); о овом имају правилан у Славенским грамашницама (као што је напоменуто мало прије). А кад дође з пред ш или пред ш, онда се изостави, н. п. ражашице, рашиши и ш. д. Тако се исто изостави з кад дође пред о, а. п. расавиши; распатице, расјећи (овако исто чине и Русн, н. п. росадник (расадник), росолѣ (расо) и ш. д.; или се, у таквом догађају уметне а међу з и с, н. п. расасути, расасути и ш. д.

ц — ч: бардаччија (или бардагчија).

Тако се шврће пред мекшим претвори у шврће, н. п.

ш — в: мозак, мозга; дражак, драга; овагда, њагда; (Славенско) гдѣ; буџугбашан и ш. д.

п — б: шон, шобчија.

с — з: саградити, зграда; сабор, збор, зборникѣ*) (као и Русн што пишу збираю, собраѣ, собраш; збиѣ и ш. д.); инос, нодрва и ш. д.

ч — ц: наручити, наручнина.

ш — ж: задужбина, што се гради за душу.

ш — д: сваш, свадба**); косиш, косидба; крчиш, крчидба и ш. д.

з) Нека пак полугласна слова нијесу по гласу тако налик једно на друго, али су изнутра по природи својој тако сродна, да се радо претварају једно у друго; тако се претвори:

г у ж, — з и у х, н. п. рог, роже, рози; могу, можеш, могај; диго, диже, дизати, дићи; лего, леже, лежи, лећи и ш. д.

д — ђ, н. п. глодаши, глођем; родити, рођен; досадити, досађивати; пруд, запруђе; лад, залађе; грозд, грођје и ш. д.

а — ш и у г, н. п. кнез, кнажев, кнегниња; нашезати, нашежем, нашегнути; резати, режем; мазати, мажем и ш. д. а особито пред ђ, ж, љ, свагда се претвори з у ж; н. п. трозд, грођје; глозден, гвођђе; зло, жље, разлѣти, ражљевати, загавити, загавиати и ш. д.

х — х, — ц и у ч, н. п. реко, рећи, ***), рећи, рече; пеко, пећи, пече, пеци; јунак, јунак, јунак и ш. д.

*) У Будиму су од-прије пишали зборникѣ (као што је од старине), а сад од како се почео језик прављати, и то је поправљено да буде сборникѣ!

**) Русн пишу свадѣба, па опет знаду да није од свађати, него од свати.

***) Векоји наши списатељи и књижевници кажу, да не треба писати браћа, пруже, и остале овакове ријечи, са х, него са љ (браћа, пруже); да се зна, веде, да је од браћи и од прущи, а не „од браћ и од пруж.“ На најмачније би требало писати ни рећи, пећи, лећи, и остале овакове ријечи, са х, него са љ, и гд.

- ј у љ (пред б, в, м, п), н. п. рибљи (мјесто рибји), зарукавље (мјесто зарукавје), безумље (мјесто безумје), копље (мјесто копје) и ш. д.
- л — љ, н. п. молишти, мољен; солишти, сољен; крило, окриље; весело, весеље и ш. д. Кад л дође крај слова, онда се претвори у о, н. п. прашилац, прашноца; писао, писала; кошао, кошла; колац, коца (мјесто кооца, као псо, во, сожб, мјесто соо, воо, сокоо; ја се опомињем само у пошмоо два о да се изговарају); грло, грлоце; село, сеоце, сеоски и ш. д. Осим ђекоји ријечи, особито шући, или које се ријетко говоре, н. п. тоболац, тоболца (а не тобоца); снли; бијел, цијел (говорише и бијо, цијо, а у Рес. и у Срем. нарјечју само бео, цео); бијелац, бијелца; џијелац, џијелца; ђаволски, анђелски; болца, алал, султан, капил, мезил, алка, алва и ш. д. А у ђекојим се ријечма говори оба двоје (и'л и о), н. п. пријестол и пријесто; анђели анђес; болна и боџа и ш. д.
- м — в, н. п. тама, тавница; рамо, обравница (но ово је већ етимологическа премјена) и ш. д.
- н — њ, н. п. грана, грање; раништи, рањен; наћаништисе, наћаниватисе и ш. д. У ђекојим се ријечма претворио н у љ (послје м), н. п. много, сумља; над се догоди м и заједно (мн), онда се претвори или м у в (н. п. тавница), или н у љ, као много; но и ово су старе етимологическе премјене.
- с — ш, н. п. писати, пишем; носити, ношен; квасити, квашен; умјестити, умјештати; а особито пред љ, њ, ђ, ч, н. п. размислити, размисљавати; послашти, пошљет; просити, прошња; носити, ношња; данас, данашњи; ноћас, ноћашњи; лист, лишће; очистити, очишћен; ћерати, ишћерати; даска, дашница, дашчара; љуска, љушчица; кош, кошчица; ишчистити, ушчупати и ш. д. као и у Грка *ῥῆμα* мјесто *ῥῆμα* и ш. д.
- ш — ђ, н. п. браш, браћа; прут, пруче; враштити, враћати; испраштити, испраћен и ш. д.
- ћ — ш (пред њ), н. п. броћ, брощњак; воће, вошњак; гаће, гаћњак; срећан, говорише и сретна, сретшо; добро-сретњак и ш. д.
- џ — ч, н. п. јарац, јарче; мјесеџ, мјесече; зеџ, зечина и ш. д.

(реџи, пеџи, леџи), да се зна да је од реко, пеко, леко, а не од реко, пеџо, леџо. Ајде могло би и то бити; али како ћемо записати јунаци и врази, да се зна, да је од јунак и од враг, а не од јунаџ и од вразџ? како ли ћемо записати у звап-оче и кнеже, и у тврншт-радошћу и жалошћу, да се зна, да је у именшт. отаџ, кнез, радост и жалошт, а не оч, кнеж, радошћ и жалошћ? како ли, ћемо записати реже и пише, да се зна, да је од резати и од писати, а не од режати и од пишати? и ш. д. Ако станемо мешати по једно јер (џ) код г, з, к, с, џ, онда нам треба начинити још неколико средњије, или мришавије јерова; па ћемо тек на пошљетну виђети, да се опет не може записати као што би се ћело. — Свето писмо каже, да нико не може двџма господинома работати, а ђекоји би људи ћели, да им слова показују и како се ријечи изговарају, и шта значе, и од куда су постале! Квинтилијан каже, да су слова само зато измишљена, да се њима записују ријечи онако као што се изговарају; и што су знали, и сад знаду сви прави граматици и у језику већти списатељи и књижевници; само оне надрићите (фусери књижевни), који су нешто о научили, па мисае да већ ништа нема што не знаду, не могу то да разумију а да принаду.

се изговарају са ф (н. п. ђерђеф, 'афери м, седеф и т. д.*), а такове ђекоје порамом узимаш и Грчке и Латинске: зато ћемс и ми узети ф међу наша слова.

- х Наговара се менше од г, али у Српском језику нема његова гласа, него су га Србљ ил са свим изоставили (као Талијани у Латинским ријечима, овеће од Латинскога полог и т. д.), н. п. ора, Вла, ла д, ром, раба р; манупи, дунупи, маовина, дуовник и т. д. или су га промијенили 1) у в, н. п. сув, глув, кувати, дувати и т. д. 2) у г (у Ерцеговини, и то понајвише на крају ријечи), н. п. до-ђог, виђет, нађог, чуг; ораг, наврг брда и т. д. 3) у ј, н. п. смеј и т. д. 4) у к, н. п. женик.

Какогао што се г претвара у ж и у з, тако се у Славенском језику претвара х у с и у ш, и у таково догађају Србљи су готово свагда задржали с и ш, н. п. Вла, Влаше, Власи; ора, ораси, орашје: дијати, дишем, маати, машем; снаа, (дап.) снаси (и снаи); дувати, душом (и дувам) и т. д.

Истина да у Српском језику нема ниједне ријечи, ће би се х изговарао, али га опет морамо узети за туђе ријечи (овђе треба разумјети и саме Славенске и Русијске ријечи, које ми са д узимамо, н. п. воздух; ја овђе нишпи би смијо уписати возду, ни воздуг, ни воздуј, ни воздук: зашто онда нишпи би била ријеч наша ни Русијска), као и ф.

- џ Није слово, него је читав слог (џп, или оп) и ријеч. Од прије, док није било артије ни штампе, морали су људи све књиге писати на паргаменту (углађеној кожи), који је био много скупљи од највешће артије сад; зато су се старали да пишу што се може краће; и тако су почели надметали пишале и скраћивати онакове ријечи, које често долазе, и које сваки ласно може погодити, н. п. хс, ђц, двѣ, бл, гл, знаи. христос, ошпц, давид, Бог, господ и т. д. Од овакога писања имали су двије даје: једну што се брже писало, а другу што се чилиће паргамент.

- џ Такођер није слово, него је састављено као и џ; Руси и остали, сви готово, Славенски народи изговарају га као шч, тако и нови књижевници Српски по Сријему, по Бачкој и по Банату; а остали сви Србљи (као н. п. по Србији, по Босни, по Ерцеговини и т. д.) и Бугари изговарају га као шп, н. п. аше, щедроша, пиша, пешеца, чаше аште, штедроша, пишпа, пештера и т. д.**).

Ово је био говор, како га (наши) књижевници изговарају у читању Славенских књига, а у Српском језику имају оне ријечи, које се у Славенском језику пишу са џ, или шп, н. п. шпикт, зашпиктити, шпужа, шпене, штипати, пршп и т. д. или х, н. п. ноћ, пећ, моћ, пећк, жећк, пишук, одећк, позлаћен и т. д.

- џ Има глас између с и п (готово као Њемачко љ), али у Српском језику нема таког гласа, нишпи га Србљи могу изговорити, него га у црквеним књигама читају као и, н. п. син, риба, бик и т. д.

- љ Није (данас) слово никакво, него је знак, који умекшава полугласна слова, н. п. учитељ, коњ, лебед, радост, чали се учитељ, коњ, лебеђ, радосћ и т. д.***). У старим књигама Славенским нема није дебелога јера (љ) него свуда мало (љ), н. п.

*) Србљи, који живе по варошима (како у Сријему, у Бачк. и у Бан. тако и у Србији и у Босни, радо изговорају ф, тако, да га кањмо и у нашим ријечма узму мјесто в (понајвише у онаковим ријечма, ће је у Славенском језику х пред в), н. п. фала, фалити, уфатити, зафатити, дофатити и т. д.

**) И у Сријему има старије попова, који још овако чаше.

***). Може бити да Руси могу љим умекшати и остала полугласна слова н. п. б, р, с и ш. д. али Србљи не могу. И само д и ш напишу се само нови књижевници Сремачки и Бачвански да читају као ђ и б, н. п. госпођ, пућ, косћ и т. д. а остали сви Србљи читају, као што и говоре, господ, пуп, косп и ш. д.

се изговарају са ф (н. п. ђерђеф, аферим, седеф и т. д.^{*)}, а такове ђекоје морамо узимати и Грчке и Лашинске: зато ћемо и ми узети ф међу наша слова.

х Наговара се менише од г, али у Српском језику нема његова гласа, него су га Србљи или са свим изоставили (као Талијани у Латинским ријечима, онеге од Латинскога honoг и т. д.), н. п. ора, Вла, лад, ром, рабар; маиути, дунути, маовина, дуовник и т. д. или су га промијенили 1) у в, н. п. сув, глау, кувати, дувап и т. д. 2) у г (у Ердсговини, и то понајвише на крају ријечи), н. п. до-ђог, вѣдѣг, чуг, ораг, наврг брда и т. д. 3) у ј, н. п. смеј и т. д. 4) у љ, н. п. женик.

Какога што се г претвара у ж и у з, тако се у Славенском језику претвара х у с и у ш, и у таквом догађају Србљи су готово свагда задржали с и ш, н. п. Вла, Влаше, Власи; ора, ораси, орашје; дијати, дишем, маати, машем; снаа, (дап.) снаси (и снаи); дувати, душем (и дувам) и т. д.

Истина да у Српском језику нема ни једне ријечи, ђе би се изговарао, али га опет морамо узети за туђе ријечи (овђе треба разумјети саме Славенске и Росијске ријечи, које ми сад узимамо, н. п. воздух; ја овђе нишпи би смио уписати возду, ни воздуг, ни возду, ни воздук: зашто онда нишпи-би била ријеч наша ни Росијска), као и ф.

ш Није слово, него је читав слог (шп, или опт) и ријеч. Од прије, док није био артикле ни штампе, морали су људи све књиге писати на паргаменту (углађеној кожи), који је био много скупији од најлепше артикле сад; зато су се старали да пишу што се може брже; и тако су почели надметалим пишале и скраћивати онакове ријечи, које често долазе, и које сваки ласно може погодити, н. п. хс, оп, дѣд, бѣ, гѣ, знач. хриспос, оптац, давид, Бог, господ и т. д. Од овакога писања имали су двије вајде: једну што се брже писало, а другу што се пишало паргаменту.

ш Такођер није слово, него је састављено као и ш; Руси и остали, сви готово, Славенски народи изговарају га као шч, тако и нови књижевници Српски по Сријему, по Бачкој и по Баналу; а остали сви Србљи (као н. п. по Србији, по Босни, по Ердсговини и т. д.) и Бугари изговарају га као шт, н. п. аше, щедроша, пища, пешча, чаше иште, штедроша, пишпа, пештера и т. д.^{**)}. Ово је био говор, како га (наши) књижевници изговарају у читању Славенских књига, а у Српском језику имају оне ријечи, које се у Славенском језику пишу са ш, или шт, н. п. штиш, заштипити, штиха, штене, штипати, пришти и т. д. или љ, н. п. кољ, пељ, мољ, пељ, жељ, пишљ, одељ, позлаљен и т. д.

ш Има глас између с и п (готово као ђемачко љ), али у Српском језику нема таквог гласа, нишпи га Србљи могу изговорити, него га у црквеним књигама читају као и, н. п. син, риба, бик и т. д.

ъ Није (данас) слово никакво, него је знак, који умекшава полугласна слова, н. п. учитељ, коњ, лебеђ, радост, чаше се учитељ, коњ, лебеђ, радост и т. д.^{***)}. У старим књигама Славенским нема није дебелог јера (ъ) него свуда мало (ь), н. п.

*) Србљи, који живе по варошима (као у Сријему, у Бачк. и у Бан. тако и у Србији и у Босни, радо изговарају ф, тако, да га нашо и у нашим ријечма узму мјесто в (по највише у онаким ријечма, ђе је у Славенском језику х пред в), н. п. фала, фалити, уфатиши, зафатиши, дофатиши и т. д.

**) И у Сријему има старије попова, који још овако чаше.

***) Може бити да Руси могу њим умекшати и остала полугласна слова к, б, р, с и т. д. али Србљи не могу. И само д и ш напишу се само нови књижевници Сремачки и Бачвански да читају као љ и љ, н. п. господљ, пуљ, кољ и т. д. а остали сви Србљи читају, као што и говоре, господ, пуш, кољш и т. д.

Б Није слово, него је слог је, и само се пише у сриједи и на крају по-
слије полугласније слова (а у почетку и послеј самогласније слова
ни пошто!), н. п. вѣра, мѣра, рѣка, рѣка, горѣ, чапѣ се вјера,
мјера, рјека, горје ит. д. А кад стоји посланије л и н, онда се л
чапѣ као љ, и као њ, а б као њ (ј са л слије се у љ, а са и у њ), н.
п. љпѣ, њѣра, чапѣ се љпѣ, њѣра ит. д.

а. У почетку се изговара као Ћ (је), н. п. *ѣдинѣ*, *ѣжѣ*, *ѣшти* се *ѣдинѣ*, *ѣжѣ* и *п. д.* а у сриједи изговара се као *е* (и пише се за разлику п^д-дежа!), н. п. *о^тѣцѣ* (у *родит. млож*), *спасеніѣ* (у *имем. млож*) и *п. д.*

ю Какогоѣ што је ѣ сложено из ј и е, тако је ю сложено из ј и у, н. п.
 югъ, дарю, мою, чашѣ се југ, царјѹ, моју и п. д. а кад споји,
 послѣје л и н, онда се л чашѣ као љ, н као њ, а ю као у, н. п.
 люди, землю, свѣтъню, богиню, чашѣ се људи, земљу,
 свѣташню, богиню и п. д.

Х (јус) Као слово не више се данас ниђе у Славенском језику.

■ (ω) Ми и Руси изговарамо као о, зато га Руси нијесу ни узели међу своја слова.

ка (п) Сложено је дз ј и а (као и ђ из ј и е, п ју из ј и у), н. п. јаворъ, јагода, царя, моя, творятъ, чапи се јавор, јагода, царја, творят, моја и т. д. А кад стоји послуге л и н, онда се л чапи као љ, н као њ, а а као а, н. п. земља, свѣтънѣл, чапи се земља, свѣтънѣа.

3 Изговара се као јес (и Руси су га већ одавно изоставили).

† Изговара се као п с (и њега су Р у с и изоставили).

• Само је за Грчке ријечп. Србљп је дружице не могу изговорити, него као п; Рус и понајвише пишу и изговарају ф мјесто ѓ, н. п. Феодоръ, Афини и п. д. А у њекојим ријечма пишу и изговарају, као и Србљп п мјест ѓ, н. п. шеаперъ, машематика, аптека.

у Такођер је за Грчке ријечи, и изговара се двојакo: 1) као в, н. п. Павелъ, еухарѣстѣа, евангелѣе. 2) као н, н. п. мвро, тврѣн, и ш. д. Већ и Руси пишу Павелъ, евангелѣе, ширѣнѣ и ш. д.

Ово је био говор о Славенским словима, којије ми немамо (нишпи
нам пребају); сад да речемо неколике ријечи о нашим словима, којије
Славени немају. Славени немају ђ, ј, љ, њ, к, ц.

п Је и код нас гошпова само за плуће ријечи (осијат увједбати, наруџбина).
 љ и љ. Ако у Славенском језику лебѣѣ, Господѣ, твѣрдѣ, хѣдѣ, мѣдѣ,
 треба члѣпати лебѣѣ, Господѣ, твѣрдѣ, јаѣ. мјеѣѣ; а пунѣ; радостѣ,
 мнѣлѣстѣ, (ако треба члѣпати) пуѣѣ, радѣстѣ, мнѣ-
 лѣстѣ: онда Славѣнама треба љ и љ, као и нама: зашто они само
 слова немају, а гласѣве имају као и ми.

љ и њ Требао би Савенима каквог и нама. Кад би у Славенском језику
 (или барем у Русиском) било љ и њ, онда бисмо знали, или преба
 читали конем, или козем; кони, или коњи; конски, или
 коњски; учителем, или учитељем; учители, или учи
 тељи; на земљи, или на земљи; воли оца небеснога, или
 вољи оца небеснога; книги, или књига; коли, или кољи;
 жни, или жњи; љублен, или љубљен; обновлен, или обнов
 љен; сохраниен, или сохрѣнен; онда бисмо лако могли одсу
 дити, или итају правље жѣда, која поју у први Буди и мја Госпо
 дѣе, или учитељи и свјетшеници, који читају Господне и т. д.

Код нас ћекоји учитељи Слањенскије граматику кажу, да у овако-
вим ријечима л и њи преба чинити љ и њи: зашто је (веае) у имени-
телном умекшано л и њ; па свуда остаје као љ и њ; али је по слаб по-
говор: кад би тако било, онда не би пребало њи у другим падежима пи-
сати л и њу, него а п у, м. п. пребало би писати земљу, вољу; боги-

ну, кона, учитеља, кону, учитељу, па би се чашило земљу, вољу, богињу, коња, учитеља, воњу, учитељу: него је то, с опроштењем, крпеж, који показује недоспахац Славенске Буквице.

Тако је исто потребно ју Славенском језику, н. п. кад се пише у имен. струя, Троя, судія, у вин. струю, Трою, судію: требало би и у род. и у дат. писати струји, Троји, судији, а не струи, Трои, суди.

Фотокопија из предговора *Српском рјечнику* 1818. године.

Млади Вук Карацић. На темељима које су реформи српске ћирилице поставили Мркаљ и Милованов Вук је створио савремену српску ћирилицу („вуковицу“) која се неизмењена употребљава и данас.

Букови погледи на правопис и језик овога доба.

І.
О азбучи.

Питањем о графици Вук се занима одмах у првом чланку свом, у рецензији на Давидовићево Новине.¹ Нарочито замера уредницима што су »писменом *i* читав лабиринт у Сербским новинама начинили,« употребљавајући га час као *u* (видіо), час као *j* (маіор), час као *ь* (долній), а на неким местима »дајому двіе силе (ніов место нѣіов).« На тај начин читалац не може знати како се нека, нарочито туђа реч, чита, н, пр. »у Ніону дек.18/30-га« ко ће сем уредника знати како то треба прочитати: у Ніону или у Ньону или у Ньіону? »Найболѣ би — вели — и најлакше било обрнути по Салу дебелога эра (кое ће најпоследје бити, ако Сербљу буду ради свој език чистити, угладјавати и усовершенство доводити) али то от Г. Учр. неможесе захтевати да они са новинама почну; ербо су они принуђени многима угађати.« Али им препоручује да избаче *ъ* и *ы*. За *ъ* многи су, вели, рекли да је непотребно и рекли »да э оно пѣти токак у колима; а кад э дебело эр пѣти токак то э « *Эри (ы)* девети у плугу; оно э у Сербском езику толико нужно и потребно, колико и *ъ*... а *i* нека им засад јошт служи по староме као и досад,« (иако је Мркаљ »раздѣлио *i* от *и*, давши писмену *i* силу Нѣмецкога *j*, а *ижешу* потврдивши нѣгову стару силу; но то пресудженіе Г. Мркаила премда э са свим добро, и у свему истинито, али јошт нје примљиво, него се, као штогод ново, сматра«); а *ь* нека служи да умекшава *ѣ, љ, л, н*, као и до сад; пак онда читатељима неће бити нужно ни једну рѣч погађати, него ће сваки моћи читати као да е сам написао.«

Сам он пак у ово доба² пише као и други писци, само нигде не употребљава њ и њ. Тако не пише (као ни многи други) ова слова: s, ŷ, ŵ, w, h, z, f, t, v; али са я, ю, ѣ, узмеклава л и н (позиванѣ, рецензираню, несумня), само пред и и о пише ѣ (књига, больи, нѡй); е му у почетку и иза самогласника значи је (есу, ербо; као и Солариѣ (Улог ума) признаем состояе, назначуе), а пише и е (и э: эзюк; i пише у туђим речима и

¹ Чланак који је остао у рукопису и биће издан у IV књ. Грам. и Пол. Списа.

² Прво писмо Кспитару и рецензија на Српске Новине, обоје фебруара 1814 г.

испред самогласника (готованих и неготованих) место *и* (Копитар, Грамматика, високопочитанијем, просвѣщенію, предпріятія, најпрости, угладени, примѣтио), тако и испред *ј*: Російски, а и место *ј*: јошт (иначе пише њ: война, највећи); *ѣ* пише на своме месту (не увек: време, погрешке); *ћ* пише и са *т* (радосту, изити) и са *х* (срећи, највећи); пише *щ* и удваја сугласнике (примери су већ наведени).

Овим правописом написао је и Песнарицу. Али брзо по доласку у Будим (јамачно после разговора с Луком) пише Копитару, и моли га да учини у рукопису (а ако је што већ наштампано, да прештамп) ове измене: 1. да избаци *т* и свуда стави *ћ*; 2. да *н* и *л* нигде не умекшава са *я*, *ю*, *ѣ* (ѣ са *ѣ* (љубов, њему, народња); 3. да свуда избаци *ѣ* и место њега стави *э*; 4. да избаци *і* и стави свуда *и* «осим гди се слива са писменом *о*; н. п. јошт, јој.»

Овим другим правописом и штампано је Песнарицу (само што не пише *э* већ *е*), иако је штампајући њу имао готову Писменицу, која је писана трећим правописом.

Овај трећи правопис је Мркаљев. Вук сматра да је Мркаљево решење тога питања «тако истинито, и тако јасно да га сваки Србљин који здрав разум има, и безпристрастно судити оће, мора одобрити.» с тога он «имајући овде за намерење успѣх Србскога Књижества» не може «друге Азбуке употребити него Меркаилову, јербо за Србски језик лакша и чистија не може бити од ове.» На приговор, како ће се избацивањем и разликовањем значења речи, одговара као и Мркаљ: «Онако као и народ прости у говору што разликује и разумјева, т. је. из смисла и по гласу; јербо ни једна реч неће ни гди стајати сама на зиду, нити на путу, на писана, пак да се погађа шта значи, него свака стоји, и стајаће у сојузу с другим речма. У књигама Г. Доситеа нигди нејма *и*, пак и најпростији Србљин разуме све.» А за пример да има и других речи осим са *и*, које се једнако пишу а различно значе, наводи реч *дуа* са пет значења: 1. пад. ј. и 2. п. мн. од имен. која значи даске из којих је састављена каца; 3) полукруг на небу што се јавља после кише; 4) ж. р. од придева *дул* и 5) 2. п. ј. од именице *дуг*. — «Сливена» самогласна *я*, *ю* и *е* (или *э*) вели да треба изоставити зато, што имамо сливено *и* и *о*, а за њих немамо сливена слова, па кад њих морамо писати са *ѣ* и *ѣ*о, боље је и лакше је писати тако и *ѣа*, *ѣу* и *ѣе*. — Мркаљев предлог да би «требало писмена *дѣ*, *лѣ* и *њѣ* (као што имамо *тѣ*) под каквим небуд обликом изрезати,« он и извршује: «имамо *ћ*, које ништа друго ни је него у једно састављено *тѣ* и *ѣ*, само што је пруга од оздо (! са стране ?) изостављена, а од озго додат репић љепшега вида ради.... Сад ја мислим: кад се *ѣ* са *т* саставити могло, оно се може (барем у печатанју) и са *д*, *л*, и саставити, ево ја велим овако: (знак *ѣ* слепољено с *ѣ*) *лѣ*, *њѣ*, ето готов посао.» Ако се коме — додаје у напомени — учини да ово није лепо, нека начини лепше, па ће и њему бити милије. — Ова нова слова он само предлаже, али их у Писменици не употребљава (можда зато што их није било у штампарији). — Ц још нема.

Као што се види, овде је у главном већ готова његова будућа нова азбука, коју је први пут увео у Речник, којом се ми данас служимо.

Одломак из књиге *Живот и рад Вука Стефановића Караџића*, 1924. Фототипско издање. Београд 1987:90-91.

Краљ Дечански

Шкоде много и једни и други.
Ми смо њега ето уврђили!
Зашто њему земљу одузимам,
Коју сам му по правди предао 880.
На ономе пољу кривоме,
Које 'но је тако прославио,
Да му нема у старини пара?
Зато, мила љубо и краљице!
Кад нам Душан у Призрѣну буде, 885.
Накнади му матерњом милошћу,
Што са сумње сад му узимамо.
Нека Србљин најславнији види,
Да је овдѣ у отчином двору,
Код свог отца и у својој кући: 890.
Нек' му тежка та мис'о недође,
Да је овдѣ у тужном сужанству
Код душмана а не родитеља.
Па сад хајде, лѣпа моја душо,
Мирно спавај, сладке сане снивај! 895.
Наша врата сам Арханђео чува,
И са њиме љубов од Србије.

Трећа Пјесма.

У лијепу долу Озројеву
Над веселим над селом Зерзевом
Крај Планика широка потока
Подигла се у облаке кула
Ограђена дубоки јаркови 5.
И дебели свуда бедемови
И храстовим чврстим капијама
Окованим преплетом од гвожђа,
Које само онда спуштају се,
Кад се кули пријатељ приближи. 10.
Капије су граду отворене,
Јер господар сђди изшетао,
Госте чека пред њих изишао.
Јесте јесен, Арханђео прошао,
Ал' је данак да му нема пара. 15.
Плаво небо блиста с' без облачка,
Сунце чисто као окупано,
Нема оне млазе од запааре,
И непече већ тихо огрђва;
Травица је бисером посута, 20.

Јован Суботић (1817-1886) био је један од најранијих следбеника Вука Караџића. Сматрао је, међутим, да треба задржати слово јат. Оно је задржано у писму којим је штампао своја *Дела* у осам књига. Како је јат функционисало може се видети на овим двома страницама из његовог спева *Краљ Дечански* (1846).

LATINICA

LATINICA, naziv za stari lat. alfabet i niz pisama koja su se iz njega razvila. Kao i drugi italički alfabeti: oskički, umbrijski, fališčanski, mesapski i t. d., latinica je pismo poteklo iz grčkog alfabeta. U nauci nije konačno riješeno pitanje, koliko latinica – a i druga italička pisma – duguju posredovanju Etrurščana, a koliko su samostalno razvijena ugledanjem na zapadnogrički (halkidički) alfabet Grka naseljenih u juž. Italiji, t. zv. „Velikoj Grčkoj“. Zna se da su Latini poznavali pismo već u VII st., ali prvi latinski spomenici potječu iz VI ili V st. (t. zv. *lapis niger* s Foruma, prenestinska fibula). Arhaički latinski alfabet obuhvatao je 21 slovo; sva su ta slova grčkog podrijetla, ali prilagođena glasovnim potrebama latinskog jezika. Tako se na primjer starogričko *F* (digramma, u grč. znak za *v*) čita *f*; slovo *H* označuje *h* (a ne dugo *e* kao u nekim grč. alfabetima), naprotiv znak *X* čita se kao *ks* (a ne *h* kao u klasičnom grčkom pismu). Za glas *k* upotrebljava se najpre slovo *K*, dok se *C* (po postanku identično sa grčkim *Γ*) čita *g*; ali doskora glasa *K* nestaje, *C* se počinje čitati kao *k*; ujedno se sa *g* uvodi novi znak: *G* s dijakritičkom vodoravnom crticom, t. j. *G*. Znak *V* potekao iz grčkog *Υ* označuje u isti mah i vokal *u* i konsonant *v*. Neogričkog (semitskog) podrijetla je i slovo *Q*, koje označuje duboko velarno *k* ispred *u*. Polovinom I st. dopunjen je latinski alfabet slovima *Y* i *Z*, potrebnima da se transkribiraju mnoge grčke posuđenice. Novi alfabet od 23 znaka zadržao se nepromijenjen od Ciceronova doba do kraja Rimskog imperija; nisu uhvatili korijena izvjesni reformni pokušaji kao što su novi znakovi cara Klaudija (41-54): *F* (t.zv. digramma inversum) za konsonantsko *v*, *C* („antisigma“) za konsonantski sklop *ps* (prema grč. *f*) za glas između *u* i *i*.

Na razvoj različitih varijanata latinice utjecali su: tehnika pisanja i materijal, na kojemu se i kojim se pisalo (klesanje u kamen, urezivanje u bronz, olovo, glinu, crtanje stilusom na voštanim pločicama, ispisivanje kistom po zidovima, perom i tušem na pergameni i papirusu) obrazovanje i likovni ukus pojedinih krajeva i epoha, potreba prilagođenja latinice različitim jezicima i t. d. Fond znakova latinice povećao se u toku stoljeća za još tri znaka: *J*, nastao produženjem *I*, *U* varijanta za *V* i *W*, stvoren spajanjem *V*, *J* i *W* su s vremenom dobili isključivo konsonantsku, a *U* vokalsku vrijednost.

U razvojnim oblicima latinice paleografija razlikuje tri osnovne kategorije: majuskulu, kod koje su slova jednake visine, minuskulu, u kojoj neka slova imaju gornje i donje produžetke, i kurziv, ukošeno, pojednostavnjeno i često neujednačeno (nekaligrafsko) pismo. Iz prvobitne t.zv. arhajske lapidarne kapitale razvila se šira kvadratna, uža rustična i kurzivna kapitala. Sve se te tri kapitale najprije javljaju kao pismo kamenih i brojčanih natpisa, a zatim – kao knjiška elegantna i rustična kapitala i knjiška kurzivna majuskula – prelaze u knjige, svitke i pismene

dokumente svakidašnjega života. Vrlo rano pojavili su se i takvi tipovi latinice, u kojima su se kapitale miješale međusobno i s kurzivom. Modifikacijom kapitale vjerojatno se razvila uncijala, tipično knjiško pismo oblih linija, koje je bilo znatno prošireno i u našim krajevima, kao i nešto mlađa, minuskuli bliža poluuncijala (poluuncijalom pisan je najstariji spomenik sačuvan na našem teritoriju: *Evangelium Spalatense*). Kurzivna majuskula, postepeno se probražavala u kurzivnu minuskulu, na čijoj su se osnovi u srednjem vijeku razvila t.zv. nacionalna pisma: merovinško u Francuskoj, vizigotsko u Španjolskoj, beneventana u južnoj Italiji i Dalmaciji, a i t.zv. prekarolinška minuskula u Francuskoj, Italiji i Nemačkoj. Na temelju prekarolinške minuskule, a pod utjecajem poluuncijale, nastala je karolina, čitko pismo oblog tipa, koje se proširilo po čitavom evrop. zapadu; uporedno se iz poluuncijale razvilo i tzv. inzularno pismo (irsko-škotsko i anglosaksonsko). Kad je obla karolina prešla na uglate („prelomljene“) oblike, razvila se iz nje gotica i to kao minuskula u knjigama, a kurzivna u svakidašnjoj upotrebi. Goticu je istisnula, iako ne sasvim, humanistička latinica, koja je dijelom obnovila i grafički oplemenila oble i jasne oblike starijih pisama: antičke kapitale u majuskuli, a karoline u minuskuli. Humanistička tradicija podržana štampanom knjigom, održala se u oblicima štampanih slova sve do danas.

Protezanje rimske imperijalne vlasti, a zatim rimskog kršćanstva na velika područja Evrope, Afrike i Azije omogućilo je latinici da u toku stoljeća postane pismom mnogih naroda i kultura. Danas se latinicom služe svi romanski, germanski i keltski jezici i njihovi dijalekti: talijanski, francuski, španjolski, portugalski, rumunjski, provansalski, katalanski, retoromanski, engleski, njemački, švedski, norveški, danski, holandski, islandski, flamanski, frizijski, irski, bretonski, gaelički. Od slavenskih jezika: slovenski, hrvatski, češki, slovački, poljski i lužičkosrski; od neindoevropskih jezika Evrope: mađarski, finski, estonski, laponski, latvijski, litavski, arbanaški, turski, baskijski. Tim latiničkim jezicima treba pribrojiti još koju stotinu uzvanevropskih jezika većih i manjih naroda. U najnovije vrijeme prelazi na latiničko pisanje i najbrojniji narod svijeta, Kinezi (v. Kinesko pismo).

Ова одредница о латиници је пренета из првог издања *Опће енциклопедије* у издању Југославенског лексикографског завода у Загребу (1959). Ни ова, као ни друге одреднице у овој енциклопедији, није потписана, што значи да је текст редакцијски. У овом информативном тексту о латиници уочљива је једна некоректност: Код навођења словенских језика који се служе латиницом, изостављен је српски језик. Редактори су прећутали чињеницу да се српски језик вековима служи и латиницом, а не само словенским писмом – ћирилицом.

ALPHABETI SERBICI

c u m

viciniorum popularium et aliis cultioris Europae alphabetis παραλληλισμός.

Serbic.	Illyr.	Bohem.	Polon.	Hungar.	German.	Ital.	Gall.	Angl.
А	a	a	a	a	a	a	a	—
Б	б	b	b	b	b	b	b	b
В	в	v	w	w	v	v	v	v
Г	г	g	g	g	g	g: gāra	g: gant	g: gold
Д	д	d	d	d	d	d	d	d
Ђ	ђ	dj	d'	—	gy	—	—	—
Е	е	e	e	e	e	e	e	e: bet
Ж	ж	ž	ž	zs	—	—	j	s: osier
З	з	z	—	z	f: fefen	s: rosa	z	z: razor
И	и	i	i	i	i	i	i	ee, y
Ј	ј	j	i: ia	j	i	j	i: mien	y: yes
К	к	k	k	k	k	c: caro	c: car	k
Л	л	l	l: wilk	l	l	l	l	l
Љ	љ	lj	l: li	ly	—	gl: gli	il: ail	—
М	м	m	m	m	m	m	m	m
Н	н	n	n	n	n	n	n	n
Њ	њ	nj	n'	ny	—	gn	gn	—
О	о	o	o	o	o	o	o	o: note
П	п	p	p	p	p	p	p	p
Р	р	r	r	r	r	r	r	r
С	с	s	s	s	sz	s: sono	s: son	s: so
Т	т	t	t	t	t	t	t	t
Ђ	ђ	č	č	—	ty	—	—	—
У	у	u	u	u	u	u	ou	oo
Ф	ф	f	f	f	f	f	f	f
Х	х	h	ch	ch	h	—	—	—
Ц	ц	c	c	cz	č	z: zio	—	—
Ч	ч	č	cz	cs	t(č?)	c: ciò	—	ch: child
Џ	џ	—	—	—	—	ge	—	j
Ш	ш	š	sz	s	šč	sc: see	ch: cher	sh
Ъ	ъ	—	—	—	—	—	—	—

*) Nil sonat, sed *r* literae, quae Serbis, sicut Bohemis, vel sola absque ulla vocali, syllabam facit, apponitur, ne eadem *r* litera ad praecedentem aut sequentem syllabam trahatur, e. g. урѣо, lege u-mr-o.

РЕФОРМА ЛАТИНИЦЕ ВУКА КАРАЏИЋА

У време превласти сербокроатистике био је наметнут став да је латиница којом се служе Срби, Хрвати и Словенци, писмо које је настало на основу реформе латинице коју је начинио Људевит Гај у књижици *Кратка основа хорватско-славенског правописања* (1830). Такав став је заступао и професор Милорад Живанчевић, најпознатији кроатиста међу Србима, у делу *Илиризам* које је објављено у *Повјести хрватске књижевности у седам књига* (књига 4. стр. 13,15).

Сличан став јавља се и у *Закључним разматрањима* моје књиге *Срби и њихов језик* (1997, 2001), у тачки 2. где се затупа став да Срби у равноправној употреби имају и треба да имају два писма, ћирилицу и латиницу. Тамо постоји и ова реченица: „Али латина коју употребљавамо није по пореклу српско, већ хрватско писмо. А хрватско је по томе што су је, у облику у којем је употребљавамо, установили Хрвати, као део једног општег латиничког писма, са највише преузетих решења из чешке латинице“ (1997:468).

Истраживања српских писама, која сам обављао за *Увод у србистику* (2002, 2003), а посебно за ову књигу, такав став у пуној мери демантују. То се јасно може видети и на табели објављеној на претходној страни која је преузета скенирањем из Вуковог *Првог српског буквара* (1827). У колони илирског писма има 30 слова. Укупно 29 слова су потпуно идентична са словима латинице коју данас употребљавамо. Различито од данашњих слова је једино слово *ђ* које је написано као диграф (*dj*). Данашње слово *đ* у латиницу је увео Ђуро Даничић. И други документи објављени у овој књизи воде ка закључку да је латиница којом се данас служимо по пореклу српско, а не хрватско писмо.

Израз илирски, који је Вук у другој колони навео, у време издавања свога *Буквара*, имао је више значења. Израз Илири односио се на све Јужне Словене или на становнике бившег Илирика. Званична Аустрија је тај израз употребљавала за Србе и православне, и римокатоличке и мухамеданске вероисповести. У најужем значењу тај израз се односио на Србе римокатоличке вероисповести који су српски језик писали латиницом. О томе најбоље сведоче Шафарикови текстови у овој књизи.

KRATKA OSNOVA
HORVATSKO - SLAVENSKOGA
P R A V O P I S A Ń A,
POLEG
MUDROŁUBNEH,
NARODNEH I PRIGOSPODARNEH
TEMEŁOV I ZROKOV.
OD
L. o. G.

Kurzer Entwurf
einer
kroatisch - slavischen
Orthographie
nach
philosophischen, nationalen und ökonomischen
Grundsätzen.
Von
L. v. G.

*Non quia difficilia sunt, non audemus; sed quia non audemus
difficilia sunt. Sanctus Augustinus.*

Vu Budimu,
iz tiskarnice Kraljevskoga Vseučilišća. 1830.

Nesrečna, vu osamñenosti perveh pizoznancev
začetek imajuča nesložnost (vu pisañu) vsa-
komu Slavenstva ljubitelu zlovoñnost, ili serdu
zrokuje, a navukoželnoga strañskoga prepla-
šuje, ona je naj vekša zjediñenoga napredu-
vaña diačke polovice (Slavov) od ñe sebi sa-
moj nesrečno načiñena preprečka. Vučeni
vsakoga našeh narečjih (dialekt.) zajedno tu-
žiju se zverho tak hman običaja: važnost i
potrebnost jednosličnoga pravopisaña očivesta
je; stara *ništaria* na nikakov drugi temel ne-
vupira se, nego na navadu malo-ktereh sla-
venskeh *zaradostnikov* (dilettant.), koji svoje
malo (mozbit i veliko) narodolubje vekšemu
i *istinitomu* naj alduju: *zaradostnikov* reko;
ar narod malo ali nikaj ne čteje, a jošče meñe
piše.

Iz Kopitara Slovnice.

1808. str. XXVII.

V s t u p l e ñ e .

Ako Horvatu premišlavañe nastojne i nevtrud-
live marlivosti svojeh bratov slavenskeh osebito
Čehov, Lehov i Rusov, z' kojum oni občinski vert
naroda obdelavati žuriju se, istinito vživañe prave
narodne radosti i slasti donaša; tak mu ogled na
premilu dragu domovinu i ñene sine vu dnu nu-
trine serdca žalost i tuguvañe zbuđava, kojega ko-
reñe glibše je, neg da se negva žuhkoča i gor-
kost zmeriti more. — Vidi onde slavno i krasno
razcvetujuće se slovstvo (literatur.), tak se mu vu

Die unselige in der Isolirtheit der ersten Schreibemeister gegründete Disfördanz (in der Orthographie) ist jedem Slavenfreunde ein Aergerniß, sie schreckt den lernbegierigen Ausländer ab, sie ist das größte unglücklicher Weise selbstgeschaffene Hinderniß vereinigter Fortschritte bei der lateinischen Hälfte (der Slaven). Die Gelehrten jedes unserer Dialekte klagen aus einem Munde über diesen verderblichen Mißbrauch: die Wichtigkeit und Nothwendigkeit einer gleichförmigen Orthographie ist einleuchtend; der alte Schlenzdrian hat nichts für sich, als die Gewohnheit der wenigen slavischen Dilettanten, die ihren kleinen Patriotismus dem größern, wahren aufopfern sollten: ich sage Dilettanten; denn die Nazione liest wenig, oder nichts, und schreibt noch weniger.

Kopitar's Grammatik.
1808. S. XXVII.

E i n g a n g.

Wenn dem Kroaten die Betrachtung der regen Emsigkeit seiner slavischen Brüder, besonders der Böhmen, Polen und Russen, mit welcher sie den gemeinschaftlichen Garten der Slaven-Nation bearbeiten, wahren Genuß einer echt nationalen Herzenslust verschafft; so erregt der Rückblick auf sein theueres, geliebtes Vaterland und seine Nation im engern Sinne, in dem Grundinnersten seines Herzens einen Kummer, der zu tiefe Wurzeln hat, als daß man seine Bitterkeit ermessen könnte. — Sieht er bei jenen allenthal-

Nesrečna, vu osamñenosti perveh pizoznancev začetek imajuča nesložnost (vu pisañu) vsakomu Slavenstva ljubitelu zlovoñnost, ili serdu zrokuje, a navukoželñoga strañskega preplašuje, ona je naj vekša zjediñenoga napreduvaua diačke polovice (Slavov) od ñe sebi samoj nesrečno načiñena preprečka. Vučeni vsakoga našeh narečjih (dialekt.) zajedno tužiju se zverho tak hman običaja: važnost i potrebnost jednosličnoga pravopisaña očivesta je; stara *ništaria* na nikakov drugi temel nevupira se, nego na navadu malo-ktereh slavenskeh *zaradostnikov* (dilettant.), koji svoje malo (mozbit i veliko) narodoľubje vekšemu i *istinitomu* naj alduju: *zaradostnikov* reko; ar narod malo ali nikaj ne čteje, a jošče meñe piše.

Iz Kopitara Slovnice.

1808. str. XXVII.

V s t u p l e ñ e .

Ako Horvatu premišľavañe nastojne i nevtrudľive marľivosti svojeh bratov slavenskeh osebito Čehov, Lehov i Rusov, z' kojum oni obćinski vert naroda obdelavati žuriju se, istinito vživañe prave narodne radosti i slasti donaša; tak mu ogled na premilu dragu domovinu i ñene sine vu dnu nutrine serdca žalost i tuguvañe zbuđava, kojega koreñe glibše je, neg da se negva žuhkoča i gorkost zmeriti more. — Vidi onde slavno i krasno razcvetujuče se slovstvo (literatur.), tak se mu vu

Kratka osnova horvatsko-slavonskoga pravopisa, prema filozofskim, narodnim i gospodarskim temeljima i razlozima

*Ne usudujemo se ne zato što je teško,
nego je teško zato što se ne usudujemo.*

Sveti Augustin

Nesretna, u osamnjivosti prvih znalaca pisanja začeta nesložnost (u pisanju) uzrokuje zlovoljnost ili srdnju svakog ljubitelja slavenstva, a plaši stranca željna nauka; nesložnost ta najveća je prepreka složnoga napredovanja latinične polovice Slavena, prepreka koju su sami sebi nesretno načinili. Znalci svakoga od naših narječja (dijalekata) složno se tuže na tako poguban običaj. Važnost i potrebnost jednolikoga pravopisa očita je; *stari nered* ni na kakav se drugi temelj ne upire, nego na navadu nekolicine slavenskih *ljubitelja* (diletanata), koji svoje malo (možda i veliko) narodoljublje većemu i *istinskomu* neka žrtvuju; rekoh: *ljubitelja*, jer narod malo ili ništa ne čita, a još manje piše.

Iz *Gramatike* Kopitarove;
1808.; str. XXVII.

PRISTUP

Kako Horvatu razmišljanje o postojanoj i neumornoj marljivosti njegove braće slavenske, osobito Čeha, Poljaka i Rusa, kojom se oni opći vrt narodni obdjelavati žure, donáša istinsko uživanje prave narodne radosti i slasti, tako mu osvrt na

Āegvi domovini malo — kteri tragi takvoga kaŹu, koji samo za okerhke zpomenikov dobroga hoteĹa nekojeh narodoĹubcev imati se moraju. — Vidi onde materinski jezik vu dostojnom poŹteĹu i Ĺas-ti, tak ga ovde boreĹe, kojem se dobra majka i verna stara gospodarica vu lastovitem domu z' prirevnicami svojemi boriti primorana je, na vru-Ĺe suze britke Źalosti gene. — A kada vidi, da isti sini milu staricu svoju iz gospodarstva izrinuti hoĹeju, da okinĹni povsud priatnoj Teuti, ali meĹe izobraŹeni *), preĹuto z' nepravdenum pod-stupĹivostjum nasilnoj susedi vĹlaĹati se mogu, ondā se persa Ĺegova zdiŹu visoko, i skrebno po-ziva praviĹnost! — — —

„Plemenite serdĹnosti je, istinu od-perto valuvati; hrabrene ĵakosti, Źu sluŹati moĹi.“

Materinski jezik vu horvatski zemĹi, ako baŹ za niŹtar i nemar nederŹi se; vu nikakovem vendar poŹtenu nestoji izviŹen. — MuŹev, koji se za Ĺe-ga nekuliko trudili i starali jesu, plaĹa bila je ruŹ-na nezahvalnost, nekda paĹe sramota, ter kaj viŹe je, odurjavaĹe i pregon. — Nili vre Ĺas suprot-staviti se takovem nevoĹam? — A kdo k' obĹin-skom' dobru z' preobladaĹem ŹkodĹliveh predsud-ikaj doprinesti moguĹega se Ĺuti, nesme prez gre-ha proti domovini muĹati.

Nut domorodci! nepustemo vu de-vetnajstom stoletju Horvate k' pred-metu praviĹnoga poteptavaĹa poniziti

*) Obraz (Bilb), izobraŹen, — geblbet, cultus; — vu ovem znamenuvāu od Rusov, Serbov, kak takaj vu Staro-slavenskem jeziku stalno potrebuje se.

premilu dragu domovinu i njezine sinove budi u dnu nutrine srca žalost i tugovanje, kojega korijenje dublje je nego njegova žuhkoća i gorčina neizmijerna. - Vidi ondje slavnu i rascvjetavajuću književnost, u njegovoj domovini ukazuju mu se malokoji tragovi takve književnosti, koji se motriti moraju samo kao okrhci spomenika dobrog htijenja nekih domoljuba. - Vidi ondje materinski jezik u dostojnom poštovanju i časti, ovdje ga do vrućih suza britke žalosti tišti borba, koju je boriti primorana dobra majka i vjerna stara gospodarica u vlastitom domu s protivnicama svojim. - A kad vidi, da ti sinovi milu staricu svoju iz gospodarstva izrinuti žele, da posve pristaju dragoj Teuti, ali da su manje izobraženi,* da se drskoj i nepravednom ohološću nasilnoj susjedi uklanjati mogu, onda mu se prsa nadimlju i skrbno poziva pravednost.

«Plemenita je srčanost, istinu otvoreno izraziti; hrabra je jakost, moći je slušati.»

Materinski jezik u hrvatskoj zemlji, ako se baš za ništa ne drži i posve ne zanemaruje, ipak ne stoji uzvišen ni u kakvom poštovanju. - Muževima, koji su se za njega koliko-toliko trudili i brinuli, plaća je bila ružna nezahvalnost, negda pače sramota, ter još i više, prezir i progon. Nije li vrijeme suprotstaviti se takvim nevoljama? - A tko čuti da može pridonijeti općem dobru suzbijanjem škodljivih predrasuda, ne smije, bez grijeha prema domovini, šutjeti.

Nu domoroci!, ne pustimo u devetnaestome stoljeću Hrvate da se ponize kao predmet pravednoga omalovažavanja, hrabrosti i jakosti kojih čudili su se potlačeni puci. - Dajte da sada u vrijeme mira

* Obraz (Bild), izobražen - gebildet, cultus; u ovom značenju tu riječ rabe Rusi i Srbi, također je tako stalno rabljena u staroslavenskom jeziku.

se, zverho kojeh hrabrosti i jakosti osupñeni puki čudili se jesu. — Dajte da sada vu vremenu mira vitezi vu duhu budemo, da tak jezik, kojega najvekši Muževi naroda našega z' ljubavjum govorili, kojega z' imetkom i z' predragum kervčicum svojum junački branili jesu, (vre prez toga od zle dvorbe pohablen) još naj potlam *v' temni grob* nezakopa se!? —

Predstavleñe i Zroki.

Med temeľe dobro vkoreñenoga slovstva, koje vu vezdašnjem povsud razširujuće se zvučenosti i izobraženosti vremenu, jedina pomoć je, slavno narečje naše od strašnjoga zkončanja preobčuvati, med temeľe reko slovstva vsikak takaj spada slovničko pravopisañe. Horvatsko de vezda, ako samo ime pravopisaña zasluži; med vsemi slavenske mi naj zločestejše je, ter potreboču primernoga pobolšaña vre osobe visokeh častih očitovati dostojale jesu. —

Poleg našega zpoznaña, pri nas samo onakov pravopis svoga imena vreden ozivati se more, z' kojem mi izobraženejšem i zvučenejšem Slavencom, ne pako nam vu rodu meñe ali više strañskem narodom (kakovi sú Taliani, Nemci ali ne-europejski Mađari,) vu jeziku vsevdiľ približavati se mogući postanemo. —

Mi nismo zadñič nakanili ovde celu razpravu takvoga pravopisaña vu širokom svojem ckružju izpeľati, nego samo na kratkom nekoga naj potrebnejša pokazati; ufajući se nekda od toga predmeta vu slovnici, koju poleg temeľov Velikosla-

vitezovi duha budemo, da se tako jezik - kojim su najveći muževi naroda našega s ljubavlju govorili, koji su imetkom i predragom kručicom svojom branili, (sad bez toga od zle skrbi iskvaren) - još najzad u tamni grob ne zakopa.

PRIKAZ I RAZLOZI

Među temelje dobro ukorijenjene književnosti - kojoj je, u današnjem vremenu posvud raširujuće učenosti i izobraženosti, jedina pomoć da se slavno narječje naše od strašnoga zatora očuva - među temelje, rekoh, književnosti svakako također pripada u gramatici pravopis. Horvatski je pravopis, ako i samo ime pravopisa zaslužuje, među svim slavenskim još uvijek najlošiji, te su se i *osobe* visokih časti udostojale očitovati da ga je potrebno primjereno poboljšati.

Prema našoj spoznaji, u nas bi samo onakav pravopis vrijedan bio da se može nazvati tim imenom, s kojim bi se mi u jeziku sveudilj približavati mogli izobraženijim i učenijim Slavenima, a ne nama u rodu manje ili više stranim narodima (kakvi su Talijani, Nijemci ili neeuropski Mađari).

Mi nismo, na kraju, nakanili ovdje izvesti cijelu raspravu o takvom pravopisu u širokom njegovu okružju, nego samo ukratko nešto najpotrebnije pokazati; nadamo se da ćemo jednom o tom predmetu opširnije razgovarati u gramatici, koju ćemo prema temeljima Velikomoravljana, opata Dobrovskoga s božjom pomoći na svjetlo izdati.

Novoga ovdje skoro ništa zapravo ne navodimo, nego samo ono što smo iz drugih izobraženijih narječja slavenskih zajedno izabrali, ono što je za naše narječje najbolje i najprikladnije, gledajući na filozofiju, narodnost i gospodarstvo.

Pravila o samoglasnicima, koji se i u nas ili pooštruju ili produžuju, u horvatskim su naukovnim knjigama i dosad

ženca opata Dobrovskog' z' božjim pomoćjum na svetlo dali budemo, obširnejše razgovarjati. —

Novoga ovde skoro nikaj napervo nedovađamo, nego samo ona iz drugeh izobraženejšeh narečjih slavenskeh v' jedno zebralei jesmo, koja za naše narečje gledeč na mudroľubje, narodnost i prigospodárnost naj boľša i prikladnejša jesu.

Naredbe od Samoglasnikov, koji i pri nas ali po-oštruju ali podužuju se, jesu vu horvatskeh navučilneh knjigah i dosad kak tak dobro raztolnačene, mi ñe anda ovde izpušćamo i to do slove *y*, koju (kak i Špaňolci) za veznika, ter takajše vu zestavlaňu mehkeh skupstov *dy*, *gy*, *ly*, *ny* pisati navadni jesmo. — Vre nekoji pisci horvatski pre estnoga navlastito stoletja zpoznavši nepotrebnost i preztemelitost slove *y* vu vezaňu rečih, na mesto ñe sam vre vu svojem abecejskem glasu zadosten i potrebuvali jesu. — Zrok, koj se za *y* iz špaňolskoga jezika donaša, obstati nemiore, ar med horvatskem i špaňolskem jeziku izrodna i sobstvena razluka je; a suprotiv, kaj nam Horvatom vsikak više biti mora, vsi izobraženejši brati naši slavenski za veznika slovu *i*, ne pako *y* pišeju. — Suprotivnost, da sl. *i* premala je, neg da nam reč biti more, vu sebi vre premalena je. Mi anda zevsema temelito sl. *i* za veznika potrebuvali budemo. — Mudroľubna nađale naredba: *Entia sine necessitate non sunt multiplicanda*, — hoće, da se sl. *y* takaj iz zestavkov *dy*, *gy*, *ly*, *ny*, izhiti; od česa daľe zdola govorili budemo.

kako-tako dobro rastumačena, mi ih, dakle, ovdje ispuštamo i to do slova *y*, koje (kao i Španjolci) uobičajeno pišemo za veznik, te također u sastavljanju mekih višeslova *dy, gy, ly, ny*. - Već neki pisci horvatski prošloga navlastito stoljeća, spoznavši nepotrebnost i neutemeljenost slova *y* u vezanju riječi, umjesto njega rabili su *i*, koje je već samo dovoljno u svojoj abecednoj vrijednosti. - Razlog, koji se za *y* iz španjolskoga donosi, opstati ne može, jer između španjolskoga i horvatskoga postoji razlika i prema postanju i u biti; a naprotiv, *nama Horvatima svakako važnije biti mora*, što sva izobraženija braća naša slavenska za veznik pišu slovo *i*, a ne slovo *y*. - Već sam po sebi preslab je prigovor da je slovo *i* premalo da bi nam ono moglo biti riječ. Mi ćemo, dakle, samo temeljno slovo *i* za veznik upotrebljavati. - Filozofsko nadalje pravilo: *jednostavno ne valja povišestručivati* - traži da se slovo *y* izbaci također iz dvoslova *dy, gy, ly, ny*; o tome ćemo još govoriti.

Kaj se Skupglasnikov dotiče, tak ovde samo one na kratkom pretresti hoćemo, koji vu horvatskem narečju gustoput vu žumboreče i šumeče glase prehađaju.

Skupglasniki *c*, *k* i *t* prehađaju vu čversti, nemškemu *tʃdʃ* spodoben glas, ali kajti diački *A* *b* *e* *c* *e* ovakovu slovu nima, tak su ņu naši *z'* zastavlaņem slov *c* i *h* — *ch* — (*i još kaj kakvem drugem naćinom*) nadomeščali, ali to, kak neslovnićki videti je oćito. Ar *h* *z'* slovami *c*, *k* i *t* vu nikakvem nije rodbinstvu, anda *z'* ove strani vu zestavku *ch* nikakvoga za se nima temeļa, *k'* tomu razlogu suprotivno je obraze dvēh slov za kakovu tretju posebnu skupzdružiti; — *entia sine necessitate* etc. — Kuliko boļe je na mesto vsega toga bludja *c* signatum — *č* — prijeti; ar tak ne bude stopram treba *c* kakti temeloglasa *z'* drugum sim nespadajućum slovom pomešati, ter tak anda ne samo naredba korenoslovja, nego i jedinstvenosti obderžana bude. Vnogi šlavonski i dalmatinski pisci previdivši neprikladnost pravopisaņa maćarskoga, kak i drugeh straņskih za jezik naš, slovu *c* odzdola *z'* ćerkņum zaznamenovali jesu; vu ćem mi ņe vendar nasledovati nemoremo zaradi jedinoslićnosti *z'* ostalemi izobrazenejšemi slavenci, koji na *c* odzgora znameņe glasopremenbe postavļaju.

Od slove *t* opaziti se ima, da ona posebito vu vustah Horvata vu *č*, pri drugeh pako Slavenćeh vu nekuliko mehķši glas prehaja. Ako prem se każe, kak da horvatsko-slavensko korenoslovje vpeļaņe skupslope *t* potrebuje, tak se vendar naše narećje ovaj veliki nepriliki slobodno i varno

Što se suglasnika tiče, tako ćemo ovdje ukratko pretrasti samo one, koji u horvatskom narječju često prelaze u žuboreće i šumeće glasove.

Suglasnici *c*, *k* i *t* prelaze u čvrsti, njemačkomu *tsch* sličan glas, ali budući da latinska abeceda nema ovakvo slovo, naši su ga nadomještali sastavljanjem slova *c* i *h* - *ch* - (i još kojekakvim drugim načinima), ali očito je da to nije sukladno gramatici. Jer *h* nije ni u kakvom srodstvu sa slovima *c*, *k* i *t*, dakle s te strane nema mu nikakva temelja u dvoslovu *ch*; k tomu razlogu protuslovno je likove dvaju slova skupa združiti za kakvo treće posebno slovo - *jednostavno ne valja povišestručivati*. - Koliko je bolje umjesto svih tih zastranjenja prihvatiti obilježeno *c* - *č* [= *č*]; tako se upravo temeljni glas *c* neće pomiješati s drugim nepripadnim slovima, a bit će očuvana ne samo etimologijska pravilnost nego i jednostavnost.

Mnogi slavenski i dalmatinski pisci, uvidjevši neprikladnost mađarskog a i drugih stranih pravopisa za jezik naš, obilježavali su slovo *c* odozdol zarezom [*ç*]; u tome mi njih ipak ne možemo nasljedovati zaradi jednolikosti s ostalim izobraženijim Slavenima, koji oznaku glasovne promjene postavljaju na *c* odozgor.

O slovu *t* valja primijetiti da ono posebice u ustima Horvata prelazi u *č* [= *č*], u drugih pak Slavena u donekle mekši glas. Iako se kaže da horvatsko-slavenska etimologija zahtijeva uvođenje suglasnika *č* [= *č*], ipak se u našem narječju ova velika neprisilica može posve sigurno zaobići; ako, naime,

vugnuti more ; pokehdo**b** se poleg ob**č**inskoga slavenskoga korenoslovja takajše med slovami *c* i *t*, anda i med *t* i *č* nuterne rodbinsto nahada. Prispod. n. p.

Čehski.	Lehski.	Gorno-Lužicki.
tělo	ciało	czielo
tele	ciele	czielo
testo	ciašto	cžesto
temný	ciemny	cžemny
tenký	cienky	cženky
teplo	ciepło	cžopło
těsný	ciasni	cžeszný
tiskam	ciskam	cžiszkam
itd.	itd.	itd.

K' tomu jedinstvenost našega pravopisaña po skupsluvi *t* vnogo bi zgubila, a naj zadnič treba bi bilo, da vsaki vu našem narečju *pravo-pisati* želeči, skupa zveršeni slavenski jezikozvedavec bude. Pišimo anda n. p. *dete*, *deca*, *dečla*, *dečko*, *dečak*; *teci*, *tečla*, *tečaj*; *milost*, *miłošća*; *tust*, *tuščina*, *teta*, *teca*, *tečica*; *pišam*, *pišnem*, *pičim*, *pčela*; *starec*, *starček*, *ovca*, *ovčar*; *cerno*, *čer-no*; *ruka*, *ručnik*; *krivica*, *krivičen*; *oko*, *oči*; *tmica*, *tmičen*; *mrač*, *mračen*; *diak*, *diaci*, *di-ački*; *junač*, *junaci*, *junački*. etc. etc. etc. Vre iz oveh primer zadosta vidi se rodbinstvo ili zrodstvo slov *c*, *k* i *t* ter oveh prehađanje vu *č* iz čeza nazo-pet nepotrebnost i neprikladnost slovu *c* vu glasu svojem a be cejskem z' slovom *z* podpirati, oči-vesta biva.

Sl. *d* prehađa vu mehki glas, kojega mi z' dve-mi slovami najmre *dy* pisali jesmo. Ovdě suprot sl. *y* ponavljaju se temelji, gore pri zestawku *ch* proti sl. *h* napeľani. — Da pako *dy* još mañe z'

prema općoj slavenskoj etimologiji postoji unutarnja srodnost između slova *c* i *t*, onda ona postoji i između *t* i *č*. Usporedi na primjer:

češki	poljski	gornjolužički
<i>tělo</i>	<i>ciało</i>	<i>čielo</i>
<i>tele</i>	<i>ciele</i>	<i>čelo</i>
<i>testo</i>	<i>ciasto</i>	<i>često</i>
<i>temný</i>	<i>ciemny</i>	<i>čemny</i>
<i>tenký</i>	<i>cienky</i>	<i>čenky</i>
<i>teplo</i>	<i>ciepło</i>	<i>čopło</i>
<i>těsný</i>	<i>ciasni</i>	<i>česzný</i>
<i>řiskam</i>	<i>čiskam</i>	<i>čiszksam</i>
itd.	itd.	itd.

Osim toga, uvođenjem suglasnika *ř* [= *č*] naš bi pravopis izgubio mnogo od svoje jednostavnosti, i najposlije, svatko tko želi u našem narječju pravilno pisati, morao bi usto biti savršen slavenski jezikoznalac. Pišimo, dakle, na primjer *de-te*, *deca*, *dečla*, *dečko*, *dečak*; *teč*, *tečla*, *tečaj*; *milost*, *milošča*; *tust*, *tuščina*; *teta*, *teca*, *tečica*; *pikam*, *piknem*, *pičm*, *pčela*; *starec*, *starček*; *ovca*, *ovčar*; *černo*, *černo*; *ruka*, *ručnik*; *krivica*,

drugem̃i zestavki, kakovi jesu *dj* ali *di* nadomestiti se more, nije treba stopram dokazati; ar glasovi *dj*, i *di* vu našem narečju različni jesu od glasa *dy*. n. p. kdo dvoji, da zagradye (mesto za gradom), zevsema različno je od reči zagradye (vnogobroj od zagradya. Prisp. gradya, ogradya, plot, — sepes, sepimentum.)? Kdo dvoji, da vu prav horvatskem narečju sadje (vnogobroj od sad), grozdje (od grozd) etc. tak, kak je ovde pisano; ne pako sadye, grozdye izgovarjati se ima? Ako postavimo *di* za *dy* tak *vidi*, *vidy*; *hodi*, *hody*; *gledi*, *gledy*; itd. čtelo se bude, — *quod est absurdum*. Narredbi anda korenoslovja i jedinstvenosti naj bole prilagodi se *d* signatum — *đ* — n. p. sud, suđen; rod, rođen; med (inter), međa; red, ređen; vodim, vođen; hod, hođen. itd.

Sl. *g* prehađa vu mehki rečenomu *đ* spodoben glas, ali to — zvan tužeh rečih — tak retkoput, da iz nega zpomenuti se komaj vredno je. Takaj ovde lahko vidi se, da sl. *y* vu našem dovezdašnjem *gy* kak peto kolo pri vozu potrebuvala se je; ter naredba *entia sine necessit.* etc. hoče da se od ovud lakti nepotrebno sobstvo izhiti. — Kaj za ov glas prikladnejše biti more neg *g* signatum — *ğ* — ? n. p. ğurğevce, ğumber, mağar. itd. — Ovde se opaziti ima, da glasi *đ* i *ğ* vu našem narečju z' glasom *j* vnoĝput izmeňaju se, kaj vendar osebito vu knižnem jeziku z' točnum pazljivostjum razlučiti se mora. n. p. rojeñe (od rojiti) nesme se

krivičen; oko, oči; tmica, tmičen; mrak, mračen; diak, diaci, diački; junak, junaci, junački, itd., itd. Već iz ovih primjera dosta se vidi srodnost slova *c*, *k* i *t* te njihovo prelaženje u *č*, iz čega je opet očito nepotrebno i neprikladno da se sukladno abecedi glasovna vrijednost slova *c* podupire pisanjem slova *z*.

Slovo *d* prelazi u meki glas, koji smo mi pisali dvama slovima, naime *dy* [= *d*]. Ovdje se protiv slova *y* ponavljaju oni razlozi koji su navedeni protiv slova *h* u dvoslovu *ch*. Ne treba upravo dokazivati da se pak *dy* još manje može nadomjestiti drugim višeslovima, kakva su *dj* ili *di*; jer glasovi *dj* i *di* u našem su narječju različiti od glasa *dy*, na primjer tko dvoji da je zagradye (mjesto za gradom) sasvim različito od riječi zagradye (množina od zagradya; usporedi gradya, ogradya, plot - *sepes*, *sepimentum*)? Tko dvoji da se u dobrom hrvatskom narječju sadje (množina od sad), grozdje (od grozd) itd. treba izgovarati kako je ovdje pisano, a ne pak sadye, grozdye? Ako postavimo *di* za *dy*, čitalo bi se tako [isto] *vidi* - *vidy*, *hodi* - *hody*, *gledi* - *gledy*, itd. - što je apsurdno. Stoga se pravilu etimologije i jednostavnosti najbolje prilagođuje obilježenim *d̂* - *d̂* [= *d̂*], na primjer *sud̂*, *suđen̂*; *rod̂*, *rođen̂*; *med̂* (inter), *međâ*; *red̂*, *ređen̂*; *vođim̂*, *vođen̂*; *hod̂*, *hođen̂*. itd.

Slovo *g* prelazi u meki, navedenomu *d̂* sličan glas, ali - osim u tuđim riječima - tako rijetko, da ga je jedva vrijedno spomenuti. Također se ovdje lako vidi da se slovo *y* u našem dosadašnjem *gy* upotrebljavalo kao peti kotač u kolima, te ga, prema pravilu *jednostavno ne valja povišestručivati*, treba odozad izbaciti kao nepotreban dio. Što za ovaj glas može biti prikladnije nego *g* obilježeno - *ḡ* [= *d̂*, ? = *dž*], na primjer *ḡurḡevac*, *ḡumber*, *maḡar* itd. - Ovdje valja primijetiti da se glasovi *d* i *g* u našem narječju mnogoput s glasom *j* izmjenjuju;

z' rečjum rođeñe (od rođiti); međa nesme se z' mejum (plot); itd. zmeniti. itd.

Sl. *l* prehađa vu mehki talianskomu *gl* vu reči *figlio* jednaki glas, kojega mi dosad z' zestavkom *ly* pisali jesmo, ter to tak neprikladno i nevalano, kak *dy*, *gy*. etc. Vnogo boľe za ov glas piše se sl. *l* odzgora zaznamenuvana — *ž* — n. p. moľim, možen; soľim, sožen; beľim, bežen; paľim, pažen; žubav; voža. itd.

Skupglasnik *n* premeña se vu mehki glas, kojega do vezda z' zestavkom *ny* pisati navadni bili jesmo. Nepotrebnost vre gore 'z važneh zrokov zahićenoga *y* takaj ovde z' jednakemi temelj ponavlja se. Ako nazopet gledeč na korenoslovje i jedinstvenost osebitu temelitost zaznamenuvanoga *n*, — *ñ* — precenimo, nebudemo štentali takovomu ovo svoje lastovito mesto odlučiti. n. p. koren, koreñe; građen, građeñe; vođen, vođeñe; rođen, rođeñe; postavljen, postavleñe; viđen, viđeñe; suđen, suđeñe; diña; poñva. etc. etc.

Skupglasnik *s* do vezda pri nas suprot svojoj europejski naravi kakti slova, za žumboreči francuskomu *g* vu reči *voyage*, ali *j* vu *jardin* jednaki glas potrebuval se je. — Ova hman navada preveč očita je, neg da ovde ñoj suprotivne zroke dopelivati treba bi bilo. — Za pravi europejski *s* pri nas pozlem običaju potrebno bilo je *sz* pisati. — Netrudemo se ovde, vu sebi vre, kak rekli jesmo, očita stopram dokazivati; nego rajši popaščemo se, slovi *s* svoju lastovitu vrednost povernuti, *ar vendar vu Europi živemo!* n. p. reč *stati* je, iz pravog' europejskoga korena z' nemškem *stehen*, z' laškem *stare* itd. vu temelitem rodbinstvu. Ovu reč mi mudrujuč, da pred sl. *t*

što se barem osobito u književnom jeziku s točnom pozornošću mora razlučiti, na primjer ne smije se zamjenjivati rojenje (od rojiti) s riječju rođenje (od roditi), međa s riječju meja (plot), itd.

Slovo *l* prelazi u meki glas, jednak talijanskomu *gl* u riječi *figlio*, koji smo mi dosad pisali dvoslovom *ly*, a to je isto tako neprikladno i nevaljano kao *dy*, *gy* itd. Mnogo je bolje da se za ovaj glas piše *l* odozgo obilježeno - *l̃* [= *lj*], na primjer *mołim*, *mołen*; *sołim*, *sołen*; *bełim*, *bełen*; *pałim*, *pałen*; *łubav*; *voła* itd.

Suglasnik *n* mijenja se u meki glas, koji smo dosad uobičajeno dvoslovom *ny* pisali. Nepotrebnost zbog važnih uzroka već odbačenoga *y*, ovdje se također jednakim razlozima ponavlja. Ako iznovice glede etimologije i jednostavnosti ocijenimo osobitu utemeljenost obilježenoga *n* - *ñ* [= *nj*], nećemo dangubiti da mu dodijelimo njegovo vlastito mjesto, na primjer *koreñ*, *koreñe*; *građeñ*, *građeñe*; *vođeñ*, *vođeñe*; *rođeñ*, *rođeñe*; *postavljeñ*, *postavleñe*; *viđeñ*, *viđeñe*; *sudjeñ*, *suđeñe*; *diža*; *požva* itd.

Suglasnik [*!* suglasničko slovo] *s* dosad se u nas, *usuprot europskoj naravi toga slova*, upotrebljavao za žuboreći [nepčani, palatalni] glas, jednak francuskomu *g* u riječi *voyage* ili *j* u riječi *jardin*. Ova je navada odveć očito zlorabna da bi ovdje protiv nje trebalo navoditi razloge. - Za pravo europsko *s* u nas je prema lošem običaju bilo potrebno pisati *sz*. - Ne trudimo se ovdje, kako smo rekli, dokazivati ono što je već samo po sebi jasno; nego hajdmo radije slovu *s* vratiti njegovu vlastitu vrijednost, *jer ipak u Europi živimo!* Na primjer riječ *stati* [= stajati] iz prvotnog je europskoga korijena, u prarodstvu s njemačkim *stehen*, s talijanskim *stare* itd. Mudrujući da je pred slovom *t* iz dvoslova *sz* dovoljno pisati samo

iz zestavka *sz* sam *z* zadosten je, *z*tati pisati navučeni jesmo, — *quam absurdum!!!* — Pri-
spodobi med sobum: sol, sal, saľ; sekati, se-
care; sekira, securis; segurno, securum, siđer;
sedeti, sedere, siđen. itd.

Temeloglasi *s* i *h* premeňaju se vu šumeči nemškemu {*sh*} spodoben, samo nekuliko oštřejši glas, kojega *z'* zestavkom *sh* pišemo. To ako prem ni zevsema prez-zročno ništar mañe suprot sebi med ostalemi važnemi temeli ima mudrolubnu naredbu jedinstvenosti. Vre naš vučeni vekovečno-ga zaisto zpomenka vreden rečnikopisec Jambre-
šič zpoznao je, kak vnogo zpametnejše bi bilo, za rečeni glas *s* signatum — *š* — pisati, kaj i on prepustil nije. Neokratemo se anda i mi tak um-
ni način nasledovati, ter pišimo n. p. prosim, prošňa; nosim, nošňa; praž, prašen; duž, du-
ša; suž, suša; maž, mašem; misel, mišleñe; grež, grešen; kvas, kvašen. itd.

Temeloglasi *z* i *g* premeňaju se vu žumbore-
či gore pri sl. *s* zpomenuti mehki glas. Vu sl. *z* anda ne pako vu sl. *s* nahađa se iztočalo onoga mehkoglasa. Temelitost i dobrozročnost ovde *z* si-
gnatum — *ž* — potrebuvati, vu sebi vre odperto kaže se. Prisp. n. p. vraziti, vrag; vražen, vražj; ztegnem, ztezam, ztežem; legnem, lezi, ležali; knez, knegiña, knežestvo; mozg, možgani; dug, dužina; plug, plužiti; vuzek, vužina; nizek, ni-
žina; vñogi, vnožina, voz, vožña. itd.

Suprot sl. *x* *z'* kojum rečenoga glasa Šlavonci Dalmatinci i naj potlam Štajerci i Krajnci pišu, dosta važne zroke postaviti moremo. Sl. *x* kakti takova poleg glasa svoga narave *vlastito* vu naše slovočislo prijeti se nemore; pokehdob diačke

z, navikli smo pisati - *kojeg li apsurdal* - ztati. Usporedi međusobno: sol, sal, salz [= nj. Salz]; sekati, secare; sekira, securis; segurno, securum, sicher; sedeti, sedere, sitzen itd.

Temeljni glasovi *s* i *h* mijenjaju se u šumeći glas - sličan njemačkome *sch*, samo donekle oštiri - koji pišemo dvoslovom *sh* [= š]. Iako to nije sasvim bezrazložno, ništa manje protiv sebe nema, među ostalim važnim uzrocima, filozofsko pravilo o jednostavnosti. Već naš učenik, vječnoga zaista spomena vrijedan rječnikopisac *Jambrešić* spoznao je da bi bilo pametnije za taj glas obilježeno *s - š* [= š] pisati, što on i nije propustio. Ne suzdržavajmo se, dakle, i mi tako umni način nasljedovati, te pišimo na primjer prosim, prošnja; nošim, nošnja; prah, prašen; duh, duša; suh, suša; mah, mašem; misel, mišleñe; greh, grešen; kvas, kvašen itd.

Temeljni glasovi *z* i *g* mijenjaju se u žuboreći, pri slovu *s* već spomenuti meki glas. Međutim u slovu *z*, a ne u slovu *s* nahodi se počelo ovoga mekoga glasa. Utemeljenost i dobra razložnost već same po sebi jasno kažu da je ovdje potrebno obilježeno *z - ž* [= ž]. Usporedi na primjer vraziti, vrag, vražen, vražji; ztegnem, ztezam, ztežem; legnem, lezi, ležati; knez, knežina, knežestvo; mozg, možgani; dug, dužina; plug, pluziti; vuze, vužina; nizek, nižina; vnoći, vnožina; voz, vožina itd.

Protiv slova *x*, kojim navedeni glas pišu Slavonci, Dalmatinci i najzad Štajerci i Kranjci, možemo postaviti dosta važne razloge. Slovo *x* prema naravi svoga glasa ne može se primiti *navlastito* u naš skup slova; ako su nam, naime, latinska slova samo dotle potrebna dok se njihovo zvučanje [njihova glasovna vrijednost] s našim bitno slaže, onda se i *glasovne promjene temeljnih glasova* - sve, uključivši i zadržane tragove - mogu lako i dosta očito označivati samo jednostavno obilježenim temeljnim slovima. Uostalom, ne čutimo se

slove samo dotle potrebujemo, doklam njihovo glasikaŋe z' našem sobstveno slaže se, i glasopremenbe temeloglasov, vse i sledŋe z' zaderžanemi, samo jedinstveno zaznamenovanemi temeloslovami lahko i dosta očiŋestno oznaŋuvati se mogu. K' tomu mi nas niti zvane niti vpravdene čutimo, laštovitu nuterŋu europejsku vrednost slove *x* ali budi koje druge, iz prevzetoga, jednostranoga namenena pohabiti ili pokvariti. —

Itak anda zbog menšega nam odlučenoga prostora samo naj potrebnejša ovde na svetlo zpeŋlaviši, jedino jošče opominamo, da mudroŋubna temelitost pravopisanaŋa toga sebe vnogo boŋe na tŋbčinsko vseh slavenskeh narečjih izkorenstvo vupira, ter tak samo iz ŋega vu svojoj celi zveršestvi videti i zpoznati se more. —

Nadalene Zrokov.

a.) Narodni.

Kuŋku hasen nam ovo pravopisaŋe gledeč na narod naš slavenski donesti hoče, preceniti se vredno nemore; ar kdo dostojno preštima korist, koja nam iz slovstvenoga približavaŋa k' izobraženjem i zvučenjem Slavencom diačk. pisma, vsevdil zvirala bude? — Gore zpomenute skup-slove:č, d etc. potrebuju vre dugo vremena Lehi, Čehi i ž' ŋimi Moravci i Slovaci, koteri vsi skupa osebujno veliko — imenitem slovstvom odičeni

mi niti pozvanima niti ovlaštenima da preuzetom, jednos-
tranom namjenom uništimo ili pokvarimo unutarnju eu-
ropsku vrijednost slova *x* ili bilo kojeg drugoga slova.

I tako, dakle, zbog pomanje nam dostupna prostora,
objelodanivši ovdje samo *najpotrebnije*, jedino još upozoru-
jemo da se filozofska utemeljenost toga pravopisa mnogo bo-
lje upire na zajedničko podrijetlo svih slavenskih narječja, ter
se stoga samo iz njega u punoj svojoj savršenosti vidjeti i
spoznati može.

PRODULJENJE RAZLOGA

a. Narodni

Koliku nam korist ovaj pravopis želi donijeti gledeći na *na-
rod naš slavenski*, uscijeniti se dovoljno ne može; jer tko dos-
tojno cijeni korist koja će nam izvirati iz književnoga pri-
bližavanja izobraženijim i učenijim Slavenima latiničnoga
pisma? Spomenuta suglasnička slova: *č, đ* itd. već dugo rabe
Poljaci, Česi i s njima Moravci i Slovaci, svi zajedno pro-
slavljeni književnošću vrijednom osobita uvažavanja. *Svaki
izobraženi Čeh i Poljak čuti sveslavenstvo (to jest goruću želju da se
sva narječja velikoga našega naroda koliko je moguće jedno k dru-
gome približavaju) dublje nego bi se mi zasigurno i nadati smjeli,
upravo toliko da bi dobar posljedak bio što bi se ovim razboritim
pravopisom objelodanjena horvatska knjiga čitala u Češkoj i Polj-
skoj. A kolike li će nam upravo onda koristi donijeti ako se bližnja
braća naša Slavonci, Dalmatinci, Štajerci, Kranjci i Korišci (u što
zbog njihove razumnosti ne dvojimo) budu s nama sjedinila barem
vlastitim pravopisom kako u ovoj etimologiji jezika našega tako i
u izvišenju i ojačanju književnosti naših. O kako bi mnogo uz-
višenije bilo da se slavni naši susjedi u Štajerskoj i Kranjskoj radije
za ovo naše zajedništvo prema mogućnosti s nama trude, nego da*

jesu. Vsaki izobraženi Čeh i Leh Vse-slavenstvo (to jest: goruču želju, da vsa narečja velikoga našega naroda, kuliko moguće je, jedno k' drugomu približiju se,) glibše čuti, neg da se mi za stanovito ufati nebi smeli, da sledña dobra, z' ovem umnem pravopisañem na svetlo dana horvatska kniga tulikajše vu Čehski i Lehski zemlji čtela se bude. A kulika nam stopram onda hasen i korist pristupi, ako se bližñi brati naši Šlavonci, Dalmatinci, Štajerci, Krajnci i Korušci (kaj od ñihove razumnosti nedvojimo,) vu ovem tak korenoslovju jezika našega, kak takaj izvišeñu i objačeñu zosebneh slovstvih našeh prikladnem pravopisañu z' nami barem vu sobstvenosti zjedinili budu. Oh kak vnogo verlejšje bi bilo slavnem našem susedom na Štajerskem i Krajskom, rajši za ovo naše obćinstvo poleg mogućnosti z' nami truditi se, nego iz izličnoga narodoľubja, ali iz jednostranetverdokorne svojľubnosti, nove slovstvenomu Slavenstvu zpačne slove kovati; ar samo po jedinstveni jednakosti k' cilu dospeti moremo. Samo takvem naćinom smemo se nadeati, da nekda ves veliki slavenski jezik iz vseh svojeh razlićnostih vu četvera glavna narečja skupztegnul se bude, kojeh slovstva na jake stupe izobraženosti i zvunćenosti duha, ter slovstvene složnosti vuperta, obćinsko vseh Slavencev blago buděju. —

izgovarajući se narodoljubljem, ili iz jednostrana tvrdokorna samoljublja, kuju nova slova protivna književnom slavenstvu; jer samo s pomoću jednostavne jednakosti k cilju dospjeti možemo. Samo na taj način smijemo se nadati da će se jednom sav veliki slavenski jezik iz svih svojih različitosti skupiti u četiri glavna narječja, a njihove književnosti, uprte na jake stupove izobraženosti i učnosti duha te sloge književne, postat će zajedničko blago svih Slavena.

b. Gospodarski

Iz našega pravopisa izvire također ne manja gospodarska korist. Navedena suglasnička slova *č*, *đ* itd. imaju mnoge tiskarnice u Carstvu, npr. u Beču, u Pragu, Budimu, Pešti itd., i prema točnom računu pri tiskanju [tim slovima] na 11 araka prištedi se jedan cijeli arak.

ZAKLJUČAK

Dajte, dakle, da se u prelijepim dragim domovinama umu priklanjam, dajte da krasni naš materinski jezik iščistimo od smeća i otpadaka, koji su se uz njega prilijepili u nuždi ili pri nahrupu tužnih okolnosti. Trsimo se da ne žrtvujemo dobru stvar obličju, nego radije dosadašnje pogrešno obličje vječno dobroj stvari, *naime utemeljenju izobraženosti duha i srca*.

Već davno rekao je u svojim poslanicama* jedan znanstvenik o Hrvatima ovo: *»Mislite li da se tako viteški, junački narod - koji je, sam nevelikog broja, Europu i u njoj zoreći preporod branio u stoljetnim patničkim bojevima pred istočnjačkim okrutnicima - da se narod - koji se u hrabrosti, odvažnosti i velikodušnim osvjedočenjima te u narodoljublju ni jednomu puku na zemlji ne*

* St. od Kőröskényija, u Časopisu o. i z. Vugersk. sv. II., str. 197.

b.) Prigospodarni.

Prigospodarna iz našega pravopisaña zviraju-
ča hasen takaj naj meñša nije. Gore imenuvane
skupslove č, đ, etc. vre vu vnogeh tiskarnicah
Cesarstva gotove nahađaju se. n. p. vu Beču, v'
Prazi, Budimu, Peštu. itd. ter poleg točnoga ra-
čuna poprek pri 11 *dvojlistih* (arkuš.) vu slovo-
tiski više neg *jeden celi* prigospodari se.

Z a k l u č e ñ e.

Dajte anda, da vu prelepeh drageh domovinah
umu vklaňamo se, dajte, da krasni naš materinski
jezik od smetja i izvarkov izčistemo, koji ñemu
vu sili, ali v' nahrupu tužneh okolnostih prile-
pili se jesu. Tersemo se, da ne aldujemo dobru
stvar obličaju, nego rajsu do sad zločesti obličaj
dobroj vekoma stvari, vtemeleñu najmre
izobraženosti duha i serdca. —

Vre dugo rekel je jeden vnogo Vučeni vu
svojeh poslanicah *) od Horvatov sledeča: „Mi-
„slite, da tak vitežki, junački narod,
„koj, sam ne velikog' broja, Europu i
„vu ñoj zoreči se človečanstva pre-
„porod pred okrutniki iztoka z' tuli-
„kum jakostjum i z' tulikem poaldu-
„vañem vu stoletja terpečeh bojih ču-
„val je, da narod, koj vu hrabrosti —

*) St. od Köröskényi. v' Časopisu o. i z. Vagersk.
Zv. II. str. 197.

ugiblje - mislite li da se taj narod u umijećima mira ili na ma kojoj stazi slave sa svakim narodom na zemlji boriti ne bi mogao?».

Trudimo se da, pod milom zaštitom našeg Oca domovine, postanemo sasvim dostojni ovih preslavnih riječi; jer domovinu našu kroz stoljeća ranjenu samo u njoj cvjetajuća izobraženost i uglađenost može potpuno ozdraviti!

(Preveo Ivan Martinčić.)

Књижица Људевита Гаја *Кратка основа хрватско-славенског правописања*, објављена је 1830. године на хрватском и, упоредо, на немачком језику, готицом. Овде се она прештампава тако што се њен хрватски део преноси у целини, а од текста на немачком језику преузима се само прва страница. Уместо текста на немачком језику овде се упоредо са хрватским (кајкавским) оригиналом, доноси превод истог текста на српски или на „савремени штокавски стандардни језик“ како га је означио сам преводилац Иван Мартинчић. Професор Мартинчић је, дакле, Гајеву *Кратку основу*... превео са хрватског на српски језик у редакцији коју у новије време употребљавају Хрвати (тј. превео је на стандардни српски језик у хрватској редакцији). Превод је преузет из књиге *Hrvatski preporod, I* (1994:68-88).

gêgernosti i velikeserdčneh namene-
„ňih, ter vu narodolubju ni jednomu
„puku na zemlji nevugible se, — misli-
„te, da ov narod nebude vu vmetelno-
„stih mira, ali na kakovojgod ztezi
„slave z' vsakem zemlje narodom bori-
„ti se mogel?“ —

Trudemo se oveh preslavneh rečih
pod milum obrambum našeg' domovi-
ne Otca, zevsema vredni postati; ar
domovinu našu čes stoletja rañenu
samo vu ňoj cvetujuča izobraženost i
vzdeľanost zevsema zvrăčiti more!!! —

Људевит Гај (1809-1872). Почео је као хрватски писац и реформатор правописа за хрватски језик (1830). Тада је хрватски језик за Гаја, за Аустрију, за сав словенски свет, био оно што је касније названо кајкавско наречје српскохрватског језика. Пет година касније, као вођа илирског покрета, прихватио је српски језик (у другој терминологији „илирски“) као књижевни језик за све Илире (у значењу: Јужне Словене, па самим тиме и за Хрвате). За тај „илирски језик“ направио је 1835. правописну реформу буквално преузимајући сва Вукова решења за илирску латиницу из његовог *Првог српског буквара* 1827. Та реформа се односила на латинско писмо које су у то време употребљавали Јужни Словени (тј. Илири) „римског закона“.

ХОРВАТСКИ И ИЛИРИЧКИ

Iztinzko terszenye nashe za vekshu ztran Gozpode Chtavczev poleg moguchnozti razumlyivo piszati ne dopuscha nam gledech na pravopisz kakove premembe, y nove oblichaje vpelyivati; kajti vendar vu dragoj domovini nashoj, kak vszem znano je, zvun nashega dersavzkoga iliti provinczialzkoga narechja takajshe ilirichko, kakoti vu Krajni, Slavonii, Dalmaczii, y vu vszeh dolnyeh ztrankah nahaja sze; y kajti *Norine Horvatzke* vu ove takaj ztranke prehadyale budu; zato mi vszakotero bolyshe, y za nashu *Daniczu* prikladneshe pizmeno delo vu ilirichkom jeziku nam poszlano, rajshi z lazto vitem szvojem pravopiszom, kak vre odzgor vchinili jeszmo, vandati hochemo; nego da szamovolyno prez privolyenya izteh piszczev nyihovoga pravopisza nachin z nashem zamenimo. Za zlehkotiti anda Chtavczem Horvatom ilirichkoga narechja chtenye zpodobnozt nekojeh ilirichkeh zkupglasznikov z horvatzkemi pritzavili jeszmo szledechom redom:

horvatzki :

ilirichki :

cz

s

ch

ch

dy

dj

gy

gj

ly

lj

ny

nj

s

x

sz

s

ty

ch

y

i

ХРВАТСКИ И ИЛИРСКИ ЛЕЗИК

Наше истинско настојање да што већи број госпoде читалаца разумљиво пише, не допушта нам примедбе на правопис и да се у нове преправке упуштамо. Јер, у драгој домовини нашој, као што је свима познато, постоји подручје нашег државног или провинцијалног наречја какво је илирско, као у Крајини, Славонији, Далмацији и у свим доњим покрајинама; и јер ће *Новине хрватске* у ове крајеве одлазити. Зато ћемо ми објавити свако значајније, и за нашу *Даницу* прикладније дело, које нам је на илирском језику послано, као што смо горе учинили, него да самовољно, без дозволе истих писаца, начин њиховога правописања заменимо нашим. Да бисмо читаоцима Хрватима олакшали читање илирског наречја, подобност неких илирских слова с хрватским представили смо следећим редом:

хрватски	илирски
cz	c
ch	cs
dy	dj
gy	gj
ly	lj
ny	nj
s	x
sz	s
ty	ch
y	i

Текст на претходној страни скениран је из првог броја *Danitze Horvzske, Szlavonske i Dalmatinsze* (1835), са друге странице. Текст је непотписан, што значи да је његов аутор био „уредник“. Писан је хрватским језиком. На овој страни доносим свој превод истог текста, са хрватског на српски језик. У истом броју, на првој страни, објављене су у два ступца две песме: *Danicza Dragutina Rakovecза* на хрватском језику и *Granici i Danici Vjekoslava Babukicha* на „илирском“ језику. Ово је једини текст на илирском (српском) у том броју. Касније ће се број текстова на „илирском“ повећавати све док они потпуно не преовладају.

P R A V O P I S Z.

Vszih dobrih domorodczev jedna jedina selya je, da sze u ztaro - ilirzkih dersavah ztanujuchi Szlavenczi vu knyisevnom jeziku zjedine. Nachine vendar, kojimi ovakovo zjedenenye zpelyati bi sze moglo, vnogoverztne sznuju, y szvetuju. Nekoji stimaju, da bi potrebno bilo odmah jedno narechje poprijeti, y vszim oztalim narinuti, y med ovemi zvekshinum vszaki szvojega szela rech, vszim drugim predpoztaavlja. Drugi opet szude, da sze ze vszih szada obztojechih y navadnih narechjih berse bolye jedan knyisevni jezik zkroji, iliti zkuje. Pervim odgovarjamo: da knyiseztvo neszme biti zpodobno povodnyi; a drugim, da neszme biti zpodobno kovachiji; ztarno uputyeni, da tak siva, kak piszana rech med naravzke ztvari zpada, y da anda vu szvem poleg narave obdelavati y ravnati sze ima.

Narechja nasha prizpodobiti sze mogu z malemi potoki, koji premdar vu glublini jedan zvir imaju, vszaki vendar drugam teche. Tudyine szu im zkopali techevine tak, da sze ne szamo nezcztaju, nego dapache da sze vszaki drugomu morju pribisava. Ovi nashi potoki razdruseni buduch jeszu tak mali y plitvi, da komaj chune, a kamo li velike brodove nosziti mogu; a da bi vszi vu jednoj techevini iliti jednim techajem tekli, tak bi y naj vechje ladje nosziti mogli. Potoki kak rekli szmo jeszu narechja, techevine pako jeszu nashi pravopiszi, ili doklam temelja nima-ju, bolye rekuch krivopiszi. Iz ove kratke prizpodo- be kase nam sze dozta ochito, sta poleg narave uchiniti imamo. Zaizto nista drugo nego za vsze nashe potohecze jedno tekalis-

che napraviti y nye vsze polahko vu jeden izti techaj naravnati. Da tak jednoch zjedmyeni kakti jeden izmed velikih chetirih Szlavenzkikh potokov vu obchinzko Szlavenzko morje naj vechje y mnogoverztum duha y szerdca robum nakerczane brodove noszili budu. Jednaki anda techaj nashim potokom, to jezti jeden pravopisz nashim narechjam je naj potrebnej. Ali szad naztaje veliko pitanye, koj bi nachin k ovomu czilyu naj prikladnészi bil. Y ovdi opet vnogi na szvoj melin vodu vlechi nestentaju. — Vu naj ztaréshih vremenah nashi predyi szlusili szu sze glagolzkimi y cirilzkimi szlovami, od kojih ovdi govoriti tesznocha proztora nedopustya. Potlam pako izvolili szu prijeti szlove latinzke, koje k pishzanyu naj prikladnéshe buduch kod nasz vre vnoga ztoletja potrebuju sze. Ali ah, kamo szu zapelyale prekraszne latinzke szlove nashie postuvane predye, koji vidivshi, da diachka iliti latinzka abeceda nima dozta szlów za obilje glaszov Szlavenzkoga jezika pishzati mochi, vszaki drugach y to z vekshinum tudyine naszledujuch, ztranyzkim nachinom szlove szlagali szu. Krajnczi, Stajerczi y Gorotanczi ili Korosczi bludili szu gledech na nekoje szlove poleg nemschine, Dalmatinczi poleg talianschine, à mi poleg ztaréje magyarschine, tak da zvan vnoгих szledeche navlaztito velike razluke med blisnyum bratjum naztale szu, najmre :

<i>Dalmatinski</i>	<i>Horvatski</i>	<i>Krajnski</i>
d, dj, gj	d, dy, gy	d, j
l, lj, gl	l, ly	l, lj
n, nj, gn	n, ny	n, nj
c	cz	z
c, cs, ch	ch	zh
s	sz	s
sc	sh	sh
z	z	s
x	s	sh

Ovaj neszlosnozti kip vnogi poveksnani szu vu novésheh vremenah z kojekakvemi novozkovanemi kvačami, na mezto, da szu izabrana nekoja pizma ztarih piszezev poizkali, y poleg nyih laztovitost latinzke abecede zadersavshi, nyu razlosnim nachinom k zjedenyenyu obztojechih nachinov prilagodili. Med ztarinzkimi pizmami vu znamenitoj knyisniczi Nyih Excellenczie gozpodina Biskupa Zagrebachkoga, nahadyaju sze med oztalemi takova, koja nam obilno dokazuju, da szu vrezmed nashih predyev nekoji, najmre pako glaszoviti y naj vuchenéshi domachi piszech baron *Pavel Vitezovich*, podsupan y kralyevzki tolnachnik jako dober y prikladen pravopisz imali, kojega vendar obchinzkim uchiniti ondashnye temne okolnozti nishu dopustyale. Nam anda nikaj drugo nije treba, nego da taj ztarinzki pravopisz pretreszemo, odobrimo, y ponovimo.

Ztarinzkoga temelýitog' horvatzkog' pravopisza naj oszebujnésha laztovitost ztoji vu tom, da sze prez povnosanya latinzkih szlów vszaki vu nashem jeziku napervodohadyajuchi poszebni glasz jednum jedinum szlovum pishe, to pako jedino z pomochjum znamennyih, koja drugach zoszeb nikaj neznamenuju, biva. —

Naredbe od szamoglasznikov, koji y pri nasz ili hitro ili dugo zgovarjaju sze, med bratium ilirzkum nechine veliku razluku, y zato jih ovdi zvan szlove *e* ter y izpustyamo. Vnoge rechi, koje mi Horvati szamoglasznikom *e* pishemo, navadni szu drugi Ilirczi poleg zgovora szvoga ili szlovum *i* ili pako *ie* piszati. N. p.: szvet, szvit, szviet; ded, did, died; krepozt, kriposzt, krieposzt; lepi, lipi, liepi y t. d. Za ovu razlichnozt nashi mudreshi ztarezi piszashe *ě*, koji zaznamenuvani *e* vsazki poleg laztovite navade szvoje zgovarjati mose. N. p.: lěto, mězto, dělo, tělo y t. d.

Szlova y vu horvatzkom narechju, kak vu spanyolzkom jeziku potrebuje sze za veznik [et, und]; y vu zeztavlyanyu mehkih glaszov *dy, gy, ly, ny*. Z ovum nepotrebnum szlovum prvi obtershil je nash jezik *Peter Petretics*, b. z. ar on szam vu szvojoj evangelionzkoi knyisiczi, koju leto 1651 na szvetlo dal je, na ztrani 303, valuje, da on prvi, ovaj nezrečni y, koj bratju od bratje josh bolye razdrusuje, poleg ostrogonzkoga ershega Petra Pazmánya iz magyarzkoga krivopisza zpodobnim nachinom kak nekoje druge duhu szlavenzkomu szuprotivne szlovztvene falinge na mezto ztaronavadnoga pri Horvatih. i y j vupelyal je.

Zkupglasznik *c* piszali szu nashi ztari piszezi poleg abecedarzkoga glaszsa prez vsazke podporayc, ne da szu ga, kak mi, magyarzkin nachinom ze szlovum *š* podpirali.

Zkupglasznik *s* ztari Horvati takaj poleg szvoga abecedarzkog latinzkoga glaszsa, kak vszi drugi prave europeanke korenike narodi potrebuvali szu, y zaizto ni szu miszlili, da nyihovi prevnuki, taj europeanzi s [esz] za sumborechi glasz. *se* [x] ali *esh* ikada piszali

budu. Szlova s. vu chiztom glaszu takaj magyarskim nachinom z. szloxum & podpira sze, ili pak na mezto chiztoga s szam & pishe sze. N. p.: europeanzkoga korena rech: stati, jednordnu z. latinzkum y talianzkum stare y z. nemachkum stehen szad pishemo stati „quam absurdum!“ Nashe réchi sena, suna, selim, saba, y t. d.; vszaki pravi Europeanecz chital bude: szena, szuna, szelim, szaba, y t. d.; y ovak je latinzki & kod nasz jedenput se [x], drugiput *esh*; a nigdar ono, sto poleg temelya szvoga znamenuje. Nebi li mu sze anda ztaro y obchinzko znamenuvanye opet povérnuti moralo? Da sze ova nichemurna zmutnya jedenkrat dokencha.

Zkupglaszniki *k* y *t* imaju jeden izti koren najmre *c*. Vszi tri vendar glaszí prehadyaju v nashem narechju vu chverzti nemskomu *tsch* zpodoben glasz. Kajti pako diachka ili latinzka abeceda za takov glasz szlove nima, zato ovo pomenykanye zeztavlyenemi szlovami *c* y *h*, to jezť *ch* [y josh kojekakvim drugim najmre nichemurnim magyarskim nachinom] nadomestyali szmo, y to ne szamo prez temelya, dapache proti naravi latinzke abecede. Ar szlova *h* z szlovami *k*, *t* y *c* neztoji vu korenitom rodbinztu, anda iz ovoga ogléda vu zeztavku *ch* nima za sze nikakovoga temelya, kajti, kak recheno je, *ch* szamo iz szlove *c*, nikak pako iz szlove *h* naztati nemore. Za tim proti razlogu je miszľti, da szlova *h* preztane biti *h*, kada sze *k* szlovi *c* priszľoni; kak y vu obchinzkom nichemurno je, szľiku dvih vu abecedi razlichnih szlov za kakovu tretju poszebnu szlovu zdrusiti. Kuliko bolye jeszu nashi predyi, prez dvojmbé

ovakove od drugih narodov poprijete bludnye previdivshi, na mezto vszih nerazlosnoztih szam koreniti c signatum, č --- pizšali; ar ovak naredbu korenitozti y jednovertznozti obdersa vajuch temelyoglasznu szlovu c niszu z drugim szim nezpadajuhim glaszm zpomeshali, nego szu szamo c zaznamenuvali, da sze vidi, da je vu szvoj rodbinzki glas č precztupil.

Dalmatinzki piszeči od negda zpoznavshi neprikladnozt magyarszkoga krivopisza za nash Szlavenzki jezik; c odzdola č zaznamenuvali szu, vu chem jih mi vendar naszledovati nechemo, kajti bi sze po tom opet oddrusili od vekshe ztrani vuchenih Szlarov, koji za vsze premembe glaszm znamenya odzgora poztavlyaju. N. p.: ovca, ovčar; teci, tečaj; černo, černo; junak, junaci, junčki; dijak, dijadi, dijački; peci, pečem; vleci, vlečem; seci, seč; reci, reč; otec, otca, otčinski; lonec, lonca, lončar; lovec, lovečki; starac, starček; zajec, zajecji; pëvac, pëvčë; slepac, slepački; domorodec, domorodčë; serdce, serdčen; stric, stríček; vujec, vujca, vujček; ice, obličaj; ptica, ptičji; krivica, krivičen; leca, dečinski; konec, dokončati; y t. d.

Pri szlovi t opaziti sze ima, da ona nazlazitito u vuztah, jedne szamo ztranke Szlovencezev vu chverzti č prehadya, vu lepšem ako zgovoru Horvatzkom y Szerbzkom vu tehki glas t premenya sze. Poleg korena zlove t kase sze, da zaradi temelyitozti nebi zba bilo, vu pizšanyu razluchiti iz glasz a, y : glasz t izhadyachi ch; kajti c y t z glaszm č vu szlovenzkem jeziku guztoput meyajy sze kakti n. p.

Česki:	Polski:	Gornjolužicki:
tělo	cíalo	čielo
tele	ciele	čele
testo	ciasto	često
temni	ciemni	čenki
tenki	cienki	čenki
teplo	cieplo	čenljo
těsni	ciasni	češni
teci	cieć	čeč
trpěti	cierpieć	čerpic
tiskám	ciskam	čiškam
tiho	ciho	čiho
tišim, y t. d.	ciše, y t. d.	česu, y t. d.

Vugodno vendar y gladko ilirzko zgovarane potrebuje, da sze med chverztim y shirshim glaszom *ch*, y mehkim zpodobnim glaszom *ty* y vu pizšanyu razluka nachini, y ovakovu razluku nashi ztari z malum y ravnum cherknyum *é*, naznachili szu. N. p.: hoćemo.

† Temelyoglasz *s* [esz, ne esh] y nyegov jednorodni glasz *h* premenyaju sze vu shumechi nemshkomu *sch* zpodobni szamo nekuliko oshtrěshi glasz, kojega mi z zeztavkom *sh* pishemo. Med oztalemi vre nash vucheni, vekovechnoga zpomenka *vredai Jambreshich* previdel je, da je naredbam jezikoszlovja szuprotivno y opako za takov glasz *sh* pizšati, y zato on poleg ztarinzkih piszecev na *s* znamenye poztavlyal, y pizšal je. N. p.: prosim prošnja; nosim, nošnja; glas, razglašen; pas, pašem; kvas, kvašen; visok, višina; pések; péška, peščenica; pasem, paša; pismo, pišem. tesati, tešem; ples, plešem; danas, današnji; sliva, šliva; kres, krešem; misel, mišlenje; kus, kušati; ris, rišem; nas, naški; y t. d.

Temelyoglasz *z* y nyegov jednorodni *g* premenyaju sze vu sumborechi franczuzkomu *g* vu réchi: *voyage*, ili *j* vu *jardin*, jednaki glasz. Vu szlovi *z* anda, ne pako vu *s* nahadya sze temely zpomenutoga glasza. Z kulikum razboritoztjum nashi ztari negda za ovaj glasz *z* signatum *ž* potrebuvali szu, chizti koren iz kojega *ž* izhadya nabolye pokasuje. N. p.: *kazati*, *kažem*; *vez*, *vežem*; *tez*, *težem*; *maž*, *mažem*, *knež*, *kneše*; *leži*, *ležati*; *vož*, *vožnja*; *vražiti*, *vražen*; *rež*, *režem*; *lišati*, *ližem*; *gaž*, *gažen*; *grožim*, *grožnja*; *rež*, *režim*; *nižek*, *nižina*; *vuzek*, *vuzina*; *želus*, *želja*; y t. d.

Jedna ztran Ilirczev za sumborechi glasz *ž* szlovu *z* pishe, y to proti naravi latinzke abecede, poleg koje je *z* jednaki dvojverztnomu glaszu *ks* [*ksž*]. Iztim nachinom bi mochi na mezto *č* [*ch* ili *cs*] szlovu *g* piszati y t. d.

— Bolye zaizto bude, da sze europeanzka vrednozt latinzkih szlov uzdersi, ar drugach sze neszloge nigdar nedokonchaju.

Zadozta vuputyeni jeszmo, da *č*, *s* y *ž* miszu temelyoglaszi, nego da iz szvojih temelyoglaszov *c*, *s* y *z*, ili pak iz nyihovih rodyakov *k*, *h*, *g*, izviraju, y da anda nimaju szvoju poszebnost iliti szamoztalnost, nego da szamo poszebnost to jezť prez pomochi drugoga glasza iz szvoje korenike izhadyaju. Vnogi bi mozbit miszlili, da je ovde josche kakova dvojmba zaradi szlov *k*, *h* y *g*: ovim odgovarjamo, da vszako korenyciche szamo vu jednom naj tenyshem pervokorenu szvoj pochetek ima, da pako glaszi: *c*, *s* y *z* pochetni jeszu, o tom nasz vszako govoriti pochimajuče dete obilno vputilo bude. Kaj pako prikladnėshe biti more, nego temelyoszlovu vszigdi zadersati, ter szamo z malim vu abecedi nista neznamenujuchim znamenym naznachiti, da sze je temelyoglaszna szlova poleg narave szvoje premenila. Szamo ovak korenitozt rechih neozkrunyena zadersati, szamo ovak neprilichna zmutnya preprechiti sze bude mogla.

Kaj sze dotiche szlove *c*, zpomenuti moramo, da sze vre vu novéshih skólnih knyigah poleg szvojega abecedarzkoğa glasza szam *c* prez magyartzkoğa podpiracha *z* pishe.

Gledech na szlovu *s*, chujemo, da je nekajem nevugodno izti *s* kakti *esz* zgovarjati, kajti vre privucheni szu *s* kakti *esh* ali *se* [*še*] chitati; takove zpomenuti podufamo sze na szledecche z nashemi jednorodne réchi: *sal*, *salz*, *sol*; *secare*, *sekati*; *securis*, *sekira*; *securum*, *segurno*, *sicher*; *sedere*, *sitzen*, *sedeti*; y t. d. Zakaj sze ovidi ne chita, *shal*, *shecare*, *shedere*; y t. d.?

Mehki glaszi: *dy*, *gy*, *ly*, *ny*, *ty*, jeszu zevszema druge narave kak jednoverztni glaszi: *č* [*ch*], *š* [*sh*], *ž* [*s*, *x*], ar ovi tri kak dokazaszmo, iz szvojih proztih temeljoglaszov *c*, *s*, *z*, szami po szebi prez prichina drugoga kakovoga glasza bivaju; gornyi pako peteri uprav po zdrusenju ili bolye rekuch po ztishnyenyu dvih proztih zkupglasznikov naztaju.

Zkupglasznik *d* pomechava sze po zkupglaszniku *j*, koj sze z nyim zjediniti prikladen je, y koj sze z pravimi, chiztimi szamoglaszniki *y* ter *i* nikakvim nachinom zmeniti ili zmeshati neszme; kajti, kagoder *j* szvoju narav kakti pravi y chizti zkupglasznik vu nijednoj szlogi nezgubiva, ravno ovak *i* ter *y* szvoju laztovitost kakti prozti szamoglaszniki prekorupeze nigdar premeniti nemoreju. — Zkupglasznik pako *d* neprijemlye kada sze pomechava na pol szamoglasznu narav na sze, anda y nyegovo pomechanye nemore sze z chiztimi szamoglaszniki *y* ter *i* naznachuvati. Za zkupglasznik *j* vu pomechanyu szlov: *d*, *g*, *l*, *n*, *t*, vojuje na dalye korenitost, koja vu jezikoszlovju, kuliko je moguche, vszigdar

pozorno pred ochina zadersati sze ima. Kadagoder mehki glas *dj* [*dy*], josh bolye pomelheha sze, to jezť kada vu szvoje ztranke razvese sze iliti jednoverztan biva, tada szám prozti zkupglasznik *j* na meztu oztane, na kojem zaizto oztati ne bi mogel, da sze nije pervlye onde nahadyal. N. p.: nahodim, nahadjam, nahajam; odkuda bi doshel taj *j*, da sze nije nahajal u réchi nahadjam.

Zkupglasznik *j* pri vnogih Szlovenecih kak vu vszih zeztavkih, tak navlaztito vu zeztavku *dj* josche odperto y razlosno zgovarja sze; pri drugih pako, z glasom *d* zevszema zklopi sze. Pri nasz vu tak zvanih zkupnih imenah josche podpunoma chuje sze. N. p.: szadje; zidje; grozdje; y t. d. y zato mi Horvati med *j*, koj josche zgovarja sze, y med *j*, koj z proztim zkupglasznikom *d* zevszema zjedini sze, razluku nachiniti navadni szmo, sto chizto lahko biva polag dobre pelde nashih predyev, koji onaj *j*, kojim sze kakovgod drugi zkupglasznik pomelchava z ravnum cherknyum zaznamenuvali jeszu: tak szadashnyi; od Magyarov prijet *dy* nashi ztari negda pizsali szu *dj* N. p.: rod, rodjen, rojen; sud, sudjen, sujen; med, medja, meja; red, redjen, rejen; vodim, vodja, vojska; navada, navadjam, navajam; mlad, mladji, mlaj; hod, hodjen, dohadjam, dohajam; tudji, obtujiti, obtuj; grad, gradjam, graja; zid, zidjem; sladek, sladji, slaji; gladek, gladji, glaji; y t. d.

Stogod ovdě od izversenya dũgoga szamoglasznika *y*, kojega Petreties iz magyarzkoga krivopisza kod nasz upelyal je, — ter od ochivezte temeljitozti proztoga zkupglasznika *j* dokazano je, to izto y pri pomelchanih glasih: *gy* [gj], *ty* [tj], *ny* [nj], *ly* [lj], razumeva sze. — prozti najure zkupglasznik *g*, pomelchava sze zpodobnim nachinom kak *d*. ali to — zvan tudjih rechi —

u nashem narechju szamo redkoput. N. p.: mo-
zag, [ne pako mozak], mozga, možgani;
georgius, gjurgevo; magar, magjar, magjaron;
gjumbir; y t. d. — Da je takaj ovde vu do-
szadashnyem magyarzkem zeztavku *gy* dūgi
szamoglasznik *y* kao peti kotach kod voza, to
do iztine, nije treba dokazivati, jer odkuda li
je jurjevo, ako nije iz gjurgjeva? y t. d.

Prozti zкупglasznik *l* premenya sze vu
mehki talianzkomu *gl* zpodobni glasž, kojega
doszad magyarzkim zeztavkom *ly* piszati na-
vadni szmo, y to tak neprikladno y prez te-
melya kak *dy* y *gy* y t. d. temelyito pako pishe
sze ztarinzkim horvatzkim nachinom n. p.: mo-
lim, moljen; solim, soljen; belim, beljen; vo-
lim, voljen, volja; stol, prestolje; y t. d.

Zкупglasznik *n* premenya sze takojer vu
mehki glasž, kojega doszada neprikladnim ze-
ztavkom *ny* piszali szmo. Y ovde je treba
pravomu zкупglaszniku *j* szvoje laztovento me-
zto povernuti. N. p.: cena, cenjen; sen, se-
njati; genem, genjen; slon, naslonjen, stran,
stranjski; y t. d. Ovda joshehe opaziti sze
ima da je vnogo lepshe chuti, kada sze zкуп-
glasznik *j* chizto y odperto ilirzkim nachinom
zgovarja, nego kada sze polag zle navade vu
vuzki *noszni* glasž ztiszne.

Zкупglasznik *t* pomechava sze iztim na-
chinom kak vszi gore zpomenuti glaszi. Y o-
vakov pomechani *t* mi doszada z zeztavkom
ch ali pak *ty* po zpodobi zeztavkov *dy* y *gy*
piszali szmo. Da takaj ovde zкупglasznik *j*,
polag pelde negdashnyih horvatzkih piszczev
piszati sze ima, to je z tim bolye ochito,
kajti kak vre obilno dokazano je, prez mehko-
ga zкупglasznika *j* pomechanye nije mogu-
che. N. p.: milost, milostja; kerst, kerstjen;
y t. d. Gde pako *t* na pochétku ili na konczu,

koje rechi dojde onde z vekshinum na szvoj koren c poverne se, koj potlam sam po sebi na tenki c premeni sze, y to biva vu partici-piih y vu laztovitih imenah, na ic, koja vu nekakovoj rodbini ili zpodobnozt ztoje z latinzkimi iliti dijachkimi imeni na ihus, gde on t, kakti chizti c glaszi.

Szudimo, da vre iz ovoga zaradi tesz-noche proztoru nekuliko krajshega razgovora zverhu pravopiszanya, vszaki iztine y prave znanozti prijately obilno uputyen je, od neporushlyive temeljitozt ztarinzkoga horvatzkoga pravopisza, y da mu neprikladnozt magyarkoga krivopiszanya, kojim sze szada szlusimo, vre odurna poztati je morala. Onim pako, koji nasz potvarjaju, da mi na porushe-nye ztarinzta shetujemo, na mezto odgovora pitanye poztavlyamo, nek' nam povedu, vu chem ztoji ztarinzstvo, jeli vu dobi, — ili vu navadi? Kulike imamo *narade*, koje doizta niszu ztarinzke, a kulike opet ztvary za nove y tudy dersimo, koje szu negda vu ztarini prave nashe bile, — y na mezto kojih szu nam shegavi tudyine szvoje opachnozt narinuli, da nasz med szobum josh bolye razdvoje, ili da nasz szamim nam odtudyiti mogu. Pitamo nadalye, ako magyarszki piszanya nachin za ztarinzki kod nasz dersati sze ima, sto sze pak od onoga pravopiszanya dersati more, kojega Horvati predtemtoga imali szu, y koji sze josh szada, kak na pochetku nashega razgovora rekli szmo, vu ztarinzkih piszmah nahaja. Zvan korenite temeljitozt, koja sze iz rodbinzta nashega narechja z drugimi Szlovenzkimi narechji, ter iz rodbinzta vszega Szlovenzkoga jezika z drugimi jedne europeanzke korenike jeziki po zadersanyu chiztih korenov pravomu jezikoszlovezu vu szvojoj czeloj

zvershenozti kase, zvan ove rekoj temeljitozti nadalye za nash ztarinzki pravopisz vojuje izta polehchicza vu chitanyu y pizhanyu. Ar ako doszadashnya magyarschina nekuliko milionov nashih blisnyih bratov vu dolnyem y gornym Ilirju ztanujuchih od nashega szlovztva odbija, y vszu nashu jednokervnu, jednoplemenu oztalu bratju od nashega nym drugach vugodnoga narechja odvratya, kak bi sze za Boga ufati mogli, da koj ztranyzkoga naroda chlovek ovakove teskoche obladatai bude hotel; gde pako szuprotivnim nachinom pravoga Nemeza polag ztaroga horvatzkog' nachina za pol vure dobro chitati y pravo pishati navuchil jeszem.

Poleg zjedinyenoga vszih vuchenih szúda, szmé sze kod nash szamo takov *pravopisz* szvojega imena vrednim nazvati, po kojem sze mi Horvati vuchenéshim — nashega Szlavzkoga naroda pukom, ne pako nam vu rodu manye ili vishe ztranyzkim narodom [kakovi szu Taliani, Nemezi ili naj zadnyich azianzke korenike Magyari] vu jeziku vsze bolye priblisavati budemo mogli. Zkupglasznike: č, ć, š, ž, imaju nasha jednokervna bratja Polyaci, Čehi y z nyimi Moravczi y Szlovaczi; a zeztavke: *dj, gj, lj, nj, tj*, pishu jurve dugo vszi nashi jednoplemeni szuszedi vu gornym y dolnym Ilirju. Nakuliko pako nash ztarinzki pravopisz, kojega nazopet iz tmine zkopati y vu domovini ponoviti selimo, vszem drugim Szlavom vugoden y povolyen je, to vidimo iz nenavadne vnosine predbrojnikov na: *Kačićev razgoror ugodni naroda Slovinškoga*, kojega z ztaro-horvatzkim pravopiszom g. Dunder u Bechu prestampati chini. — Szim

josche zpadaju, vnogi lizti, koje ze vszih ztranih vuchene Szlavie dolivam, y koji vszi zajedno, kakgod y on iz Becha vu Br. 5. Danicze za nash ztarinzki pravopisz zasgano govorechi ochito kasu, da sze prez abecedarzskoga boja—szlositi hochemo.—Poleg ovde zpelyanih temelyov ima sze popraviti knyisicza od horvatzko-szlavenzkoga pravopiszaznya vu Budimu l. 1830 vandana.

Odhitimo anda predszude y poprimimo nazad ona, koja nam nekoji mudreshi predyi oztavili szu; ztupimo vu szlogu y budmo u napredak jedni. Korizt bit' che neizmerna.—Odhitimo vu nachinu piszanya nemschinu, talianschinu y magyarschinu y dersmo sze Szlavzke, nam naravzke ztarine.

Ljudevit Gay.

(Превод последња четири пасуса)

Судимо да је већ из овога, због тесноће простора, унеколико краћега разговора о правопису, сваки пријатељ истине и праве науке упућен у непорушиву заснованост старинског хрватског правописа, и да му је неприкладност мађарског правописа већ морала постати одурна. Али онима који нас убеђују да ми циљамо на порушено старинство, уместо одговора постављамо питање: Нека нам кажу у чему се то старинство састоји: да ли у времену или у навици? Колико имамо *навике* које су само старинске, а колико опет ствари за нове и туђе држимо, које су негда у старини наше биле, и на место којих су нам досетљиви туђинци, своје опасности наметнули, да нас међу собом још више раздвоје, или да нас од самих себе могу отуђити.

Питамо, надаље, ако мађарски начин писања за старински код нас држати се има, шта се пак од оног правописања може држати, којег су Хрвати претходно имали, и који се још сада налази у старинским писмима, као што смо на почетку разговора рекли. Без корените писмености, која се стара о сродству нашега наречја са другим словенским наречјима, као и о сродству свега словенског језика с коренима других европских језика, и о задржавању чистих корена у језикословству и о њиховој сврховитости, без ове, рекох темељитости, старински правопис није олакшица у читању и писању. Јер ако досадашња мађарштина неколико милиона наше ближе браће које живе у доњој и горњој Илирији одвраћа од наше књижевности, како би се од бога надати могли, да неки човек туђег народа овакве тешкоће

може да савлада. Супротно од правога Немца, ја сам стари хрватски начин, за пола часа добро читати и право писати научно.

Према заједничком суду свих учених, код нас се сме само такав правопис свога имена вредним назвати, по којем ми ученији Хрвати треба да се приближимо нашем словенском народу, а не толико нама у сродству мање или више страним народима (какви су Галијани, Немци или најпосле азијских корена Мађари). Ћ, ђ, љ, џ имају наша једнокрвна браћа Пољаци, Чеси и с њима Моравци и Словаци; а диграфе дј, гј, лј, нј, тј, пишу већ дуго сви наши једноплемени суседи у Горњој и Доњој Илирији. А колико је пак наш старински правопис, којег опет из тмине ископати желимо, свим другим Словеном угодан и повољан, то видимо из необичне множине пренумераната на Качићев *Разговор угодни народа словинског*, којег а старохрватским правописом г. Дундер у Бечу прештампави.

Овамо спадају многе листине, које добијам од свих страна учене Сланије, као год и оне из Беча у бр.5. Данице, које се за наш старински правопис очигледно брину и потврђују да ћемо се и без абецедарског боја сложити. — Ради овде ударених основа има се поправити књижица о хрватско-словенском правописању издана у Будиму 1830.

Одбацимо онда предрасуде и попримимо назад оне, које су нам неки мудри пређи оставили; ступимо у слогу и будимо унапред јединствени. Корист ће бити неизмерна. Одбацимо у начину писања немштину, талијанштину и мађарштину и држимо се словенске нама природне старине.

Људевит Гај

Гајев *Правопис* објављен је 1835. године у листу *Новине хрватске*, тачније у њеном подлисту *Даница хрватска, славонска и далматинска*, у бројевима 10, 11. и 12. Овде је он дат у целини, али тако што је, скенирањем, саображен потребама ове књиге. Текст је писан хрватским језиком а штампан старим, предгајевским хрватским правописом. У *Даници* и *Новинама* временом ће Гајев правопис све више преовлађивати. На крају официјелног деловања илирског покрета (1843) био је већ сасвим превладао.

За проблеме којима се бави ова књига најинтересантнији је крај Гајевог текста. Зато је и донет у мом преводу на српски језик.

Златко Винце, у књизи *Путевима хрватскох књижевног језика* (1978), поводом Гајевог става да „знакове ѿ, ѡ, љ, џ имају наша једнокрвна браћа Пољаци, Чехи и з њими Моравци и Словаци“ каже да то „заправо није тачно, јер Пољаци од споменутих знакова имају само слово ѡ, али је Гају ишло у прилог да се та реченица схвати у њеном натегнутом смислу, тј. да нека од тих слова имају сви набројени народи, па тако и Пољаци“. (208) Овоме треба додати и да је Гај говорио само о промени правописа а не и језика.

PRAVOPISI LJUDEVITA GAJA

KRATKA OSNOVA HORVATSKO-SLAVENSKOGA PRAVOPISANJA • U povijesti prilagodbe izvornoga latiničnoga pisma u hrvatsku latinicu pridaje se Gajevoj *Kratkoj osnovi horvatsko-slavenskoga pravopisanja* osobito mjesto. *Kratku osnovu* objavio je Gaj u Budimu 1830. u posebnoj knjižici u usporednom izdanju na kajkavskom i njemačkom jeziku.

U *Kratkoj osnovi* nije izložio neki cjelovitiji pravopisni sustav, kako se često pomišljalo prema nazivu »pravopisanje« u naslovu djela. U njoj Gaj govori samo o temeljnom dijelu pravopisa, o slovnom tj. o grafijskom sustavu, i to samo o dijelu slovnog sustava, o osam slova: o jednom slovu za jedan samoglasnik i o sedam slova za suglasnike. Predložio je da se samoglasnik *i* sustavno piše slovom *i* umjesto dotadašnjega slova *y*. Za pisanje sedam suglasnika, nepčanih glasova, predložio je sustavnu reformu uvođenjem sedam novih slova. Nova slova dobivaju se dodavanjem nadslovne oznake na temeljna slova za (temeljne) suglasnike iz kojih nastaju nepčani suglasnici. Kao nadslovnu oznaku (dijakritički znak) Gaj

je predlagao tzv. tildu ~, a ne tzv. »kvačicu«. Iako ih nije potpuno jednoliko pisao, Gaj je u *Kratkoj osnovi* predlagao ova nova slova: *č* za *ć*, *l̃* za *lj*, *ñ* za *nj*, *s̃* za *š*, *z̃* za *ž* te *đ̃* i *g̃* za *d* i *dž* (koje zapravo nije dovoljno jasno razlikovao). Detalji se mogu razabrati iz njegovog teksta. Za dio o kojem govori predložena je reforma uistinu bila sustavna, predlagala je dosljedno (prema slavenskim, uglavnom češkim uzorcima) izvedena jednoslova umjesto dotadašnjih raznih dvoslova ili višeslova za pisanje jednoga glasa u hrvatskom jeziku (Gaj ih predlaže zapravo za ondašnji kajkavski). Međutim, najuočljivije je da ni jedno predloženo slovo u takvu obliku nije prihvaćeno u kasnijoj hrvatskoj latinici.

Dapače, ni u početnoj praktičnoj provedbi *Kratka osnova* nije imala uspjeha. Ponajprije, tiskao ju je Gaj novim slovima koja je tek predlagao, pa je tako i sam smanjio vjerojatnost za uspjeh jer je novo tj. nepoznato objašnjavao nepoznatim. Nadalje, za uspjeh grafijske reforme potrebno je dvoje: ili da bude propisana tj. da bude službeno prihvaćena odnosno uvedena u škole; ili da bude prihvaćena u neposrednoj primjeni odnosno da se novim slovima tiskaju knjige. Prvi uvjet nije bio ispunjen: iako su se profesori zagrebačke Akademije povoljno izrazili o Gajevoj slovnoj reformi, ipak nisu kao pravopisna komisija predložili da se uvede u škole. A uspjeh u neposrednoj primjeni nije mogla postići zbog više uzroka. Ponajprije tadašnja jedina tiskarnica u Zagrebu nije imala nova slova, a Gaj još nije imao tiskarnice da bi ih sam mogao uvesti. Osim toga, tiskanje pojedinačnih knjiga novim slovima, ako reforma nije službeno propisana, nije dovoljno da zajamči uspjeh tj. da nov slovni sustav bude općeprihvaćen i široko rasprostranjen. Zbog toga umnogome nisu mogli uspjeti ni mnogi prethodni prijedlozi o grafijskim reformama za hrvatski jezik - jednostavno nije bilo uvjeta da se prošire u provedbi. Na takve realne okolnosti često se zaboravlja kad se komentiraju slovna i pravopisna raznolikost i neuspješni pokušaji da se postigne grafijsko i pravopisno jedinstvo u prošlosti hrvatskoga jezika.

Uvjeti za uspjeh slovne reforme bili su ispunjeni kad je Gaj pokrenuo *Novine i Danicu*; naime, reforma se mogla brzo i vrlo široko rasprostraniti tek s pomoću publicistike. I u tome je važnost Gajevih listova - poslužili su oni kao »glasilo« slovne reforme i tako potpomogli jedinstvu slovnog (pravopisnog) sustava hrvatskoga jezika. Međutim, u članku *Pravopis* Gaj je zbog raznih razloga napustio prijedloge iz *Kratke osnove*. U promijenjenom obliku, s »kvačicom« umjesto tilde, uveo je i danas prihvaćena slova č, š, ž. Tada je prvi put u hrvatsku latinicu uvedeno slovo ć, ali nije se pisalo dosljedno za svaki glas ć. Ali ni tada nije, kako se često krivo pomišlja, uveden današnji potpuni slovni sustav hrvatske latinice. Prilagodbe su trajale još nekoliko desetljeća. Privremeno su predložena dvoslova *lj* i *nj*, koja su ubrzo poprimila današnji oblik *lj* i *nj*. Rabila su se također dvoslova *dj* (*dj*) i *gj* (*gj*); dvoslovo *dž* prvi je put uvedeno kasnije, ali ipak još 1835.; *d* je uveo Daničić tek u drugoj polovici 19. stoljeća. Gajevim *Pravopisom* bilo je uvedeno slovo ě (tzv. »rogato e«), koje se tek potkraj preporoda počelo zamjenjivati dvoslovom *ie*, a tek se potkraj stoljeća uvelo bilježenje *ije*, *je*. I sustavno bilježenje samoglasnoga *r* bez prethodnih slova *e* ili *a* (*er*, *ar*) uvedeno je zapravo tek na kasnom kraju preporoda. Sve to valja znati da bi se raspršile neprecizne i netočne tvrdnje kako je u preporodu uveden današnji slovni sustav hrvatske latinice.

U čemu je onda povijesna važnost Gajeve *Kratke osnove*? Rečeno je da se Gaj, objavivši *Kratku osnovu*, »usudio ukresati iskru preporodnog pokreta« (Josip Bratulić). Slikovitost ove izreke lijepa je, a i dobra, ako se valjano »progleda« u cijelom »plamenom« preporodnom rascvatu. *Kratkom osnovom* Gaj je ushitio »najvatreniji« krug zagrebačkih domorodaca, stekao među njima ugled, postao osoba oko koje su se okupljali, njome je rođen vođa preporoditelja. Dakle, *Kratka osnova* bila je »iskra« preporodnog »rasplamsaja«.

NAPOMENA: Tekst Gajeve *Kratke osnove* objavljuje se usporedno u kajkavskom originalu i u prijevodu na suvremeni štokavski standardni jezik. Transkripcija kajkavskoga originala provedena je tako da je uočljiva pred-

ložena Gajeva reforma: slovo *y* i predložena nova slova *č*, *đ*, *g*, *l*, *ñ*, *š* i *ž* zadržana su u izvornom obliku na mjestima (i u primjerima) gdje se upravo objašnjuje njihovo uvođenje. U tim primjerima ovo izdanje nastoji oponašati originalni oblik slova, da bi se vjerno predočila tadašnja Gajeva sloвна reforma. Dosadašnje transkripcije davale su o tim slovima iskrivljenu sliku jer ni primjerice nisu donosile izvorne oblike slova. (To se opravdavalo praktičnim grafičkim razlozima jer se izvorni oblici predložениh slova nisu mogli naći u kasnijim postojećim skupovima tiskarskih slova.) Na drugim mjestima u ovdje objavljenoj transkripciji ta su slova transkribirana (transliterirana) u slova današnje hrvatske latinice. Osim neznatnih pravopisnih promjena (npr. velikih početnih slova općih imenica u mala početna slova) tekst jezično vjerno slijedi original. Usporedni prijevod na štokavski nastoji što doslovnije pratiti original uvijek kad to ne smeta razumljivosti. Da bi se povećala razumljivost, u prijevod su u zagradama dodavane poneke preinake, odnosno tumačenja, napose uz prijevode naziva.

Текст Ивана Мартинчића преноси се овде из књиге *Хрватски препород*, I, Загреб 1994. У њему је спорно значење термина: *хрватски препород* и *хрватска латиница*.

Под термином хрватски препород подразумева се илирски покрет. Професор Мартинчић, међутим, илирски покрет везује искључиво за хрватски народ, као да се тај покрет није тицао и других. За то нема историјског оправдања. Илирски покрет наступао је као јужнословенски, а не као хрватски покрет о чему сведоче и прогласи илираца који су више пута објављени. Из њих се види да су илирци под Илирима, односно становницима Велике Илирије, подразумевали поименце све Јужне Словене, међу којима су и Хрвати.

Латиница којом се служе Хрвати јесте хрватска, као што је и српска и словеначка, јер се њоме служе и Срби, и Хрвати, и Словенци. Ова латиница је по пореклу српска јер су је у целини саставили Вук и Даничић. Гајева улога у промовисању ове латинице била је велика, али ипак не толика да би се, с разлогом, он могао прогласити творцем садашње латинице којом се служе поменути народи. Гај јесте створио „хрватску латиницу“, али то је она латиница из *Кратке основе хрватско-славенског правописања* (1830) којом се одавно нико не служи.

І. Книжество римокатолически Сербалъ или Іліра, т. в. Далматинаца (одъ лѣта 1800) Бошняка, и Славонаца одъ лѣта 1820.

Ілірско колено у строжеиъ смѣслу узимаюѣи, кое у Далмаціи, Босни, Херцеговини, Сербии, Славонии и одной части южне Унгаріе*) живи, дели се, као што е обще познато, у смотреніи вѣроисповѣданіи и книжества на два отдѣленія: сирѣчь а) Іліре латинскогъ и б) греческогъ вѣроисповѣданіи. Сербљи греческогъ вѣроисповѣданіи употребляюу кірилическа слова, и пишу іошѣ и данасъ понайвыше. — — — — —

— — — — — езыкомъ изъ црквенославенскогъ, російскогъ и управо сербскогъ смешанымъ. Сербљи римокатолическе цркве, кои себе радіе Ілірима, Славонцима, Далматинцима, Дубровничанима и т. д. него Сербљима зову, присвоили су себи писмена латинска, и кнѣге свое премда овде единымъ, а овде другимъ правописаніемъ, пишу, свѣ простымъ природнонароднымъ езыкомъ, у Славонии нешто мало другачіе, а другачіе опетъ у Далмаціи, али само съ маломъ и скоро непримѣтителномъ у шарѣиоу разликѣмъ. Неколико пакъ одъ римокатолически Миссіонера у Босни писали су у XV—XVIII столѣтіи тако названомъ Буквицѣмъ, коя е некій одродъ писмена Кірилически. — Религіозно (црквено) и политическо раздвоеніе Іліра (одъ кои се велика часть наипаче у Босни сасвимъ потурчила!) уничижило е желаемо овогъ тако многочисленогъ поколенія у книжеству соединенія и у едно цѣло сличеніе, и мерзость и ненависть досадашняя меѣу едне матере сыновыи овы по несреѣи толика е, да римокатолическій Сербљинъ о кнѣигама греческогъ закона брата свога слабо и мало, а греческій Сербљинъ о кнѣигама римокатолически Сербалъ управъ ништа незна и неѣе да зна. Овиима е послѣдними книжество первыи тако мало као и Шведско или Португизко познато.

*) Унгria — Венгria болѣи него Маѣарска.

ILIRSKI JEZIK

§ 13. Teritorija, karakteristike i narečja

TERITORIJA. – Od sela Podgorja, nedaleko do Kisega (Kyseg) u županiji Železne (Železne) sve do ušća reke Bojane u turskoj Albaniji, i od Temišvara u Ugarskoj i Negotina u Srbiji sve do gradića Bjele (Bělé) u Mletačkoj republici pa ka Gorici, Trstu i Kopru u Kraljevini Iliriji, običan narod koristi, sa malim izuzecima, isti slovenski jezik, podeljen na tri veoma srodna narečja, koji najprikladnije, i po ugledu na druge, možemo označiti kao ilirski jezik na osnovu opšteg geografskog imena. Zemlje u kojima se ovaj jezik govori, sasvim ili bar delimično, pripadaju dvema državama, austrijskoj i turskoj, a to su ove: u Austriji: Štajerska, Kraljevina Ilirija ili Koruntanija, Kranjska i Primorje, Mletačka Republika, Ugarska, Hrvatska, Slavonija, Vojna granica ugarska i Dalmacija s ostrvima; u Turskoj: Bosna i Hercegovina, Stara Raška ili Krajina od Novog Pazara ka Novom Brdu, Srbija, Crna Gora i Albanija. Unutar ove geografske celine žive ljudi koji govore istim jezikom naročito u Ugarskoj u naseljima sve do Bratislave, u Moravskoj na imanju Drnoholeckom (Podlužani koji su prihvatili češkomoravski jezik) i u Rusiji u Hersonskoj guberniji. Računa se da je svih ljudi ove grane bilo 1842. godine 7.246.000 od čega se nalazi pod austrijskom vlašću 4.546.000, pod turskom 2.600.000, pod ruskom 1.000.000. Od njih je rimokatolika 3.803.000, pravoslavne vere 2.880.000, protestantske 13.000, muhamedanske 550.000. Neznatan broj takozvanih unijata u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji ne uzimamo u obzir.

KARAKTERISTIKE. 1) e umesto ě: mesec, pamet, peta, red, pet, meso kao u bugarskom. 2) e umesto y u deklinaciji: ribe (ryby), glave (hlavy), sestre, krave, dare, grěhe, knjige, junake. 3) i umesto y, kao u novobugarskom: riba (ryba), kiša, gibati, sin, mi, vi, ti, pri čemu d, n, t, ispred i uvek ostaje tvrdo, kao kod Malorusa, npr. hoditi, odnosno kao da je na češkom napisano hodyty. 4) dj i j, hrvatski i dž, umesto žd: rođen, rojen, sudjen, sujen, nudjen, nujen, tudj, tuj. 5) r umesto ž: more (može), ženem (ženu), jere (jež, ježto), ar (až), zar (zdaž), dokler, ure, vre, tere; javlja se, iako veoma retko, i u donjolужиčkom. 6) Gen. sg. prideva na -ga: dobroga, hrv. dobrega, kor. dobriga (češ. dobrěho), zelenoga, zelenega, zeleniga (češ. zeleněho). 7) Prvo lice sadašnjeg vremena pl. na -mo: igramo, sipamo, oreimo, pletemo, držimo, merimo, trgujemo.

NAREČJA. Kako je narod koji govori ovim jezikom navikao da se naziva Srbi, Hrvati i Slovenci, tako u njihovom jeziku jasno razlikujemo i tri, mada u celini veoma srodna narečja, i to srpsko, hrvatsko i slovenačko ili korutansko, pa

ćemo ovo treće, radi boljeg razlikovanja, nazvati poslednjim imenom kao starijim.

§ 14. *Srpsko narečje*

KNJIŽEVNOST. Polazeći od pisma, književnost se deli na tri grupe: istočnu, kod Srba grčke vere pisanu ćirilicom, zapadnu kod Ilira rimske vere pisanu latinicom i glagoljsku kod katoličkih sveštenika koji su zavoleli ovo posebno pismo. U prvoj ili srpskoj književnosti možemo odrediti dva glavna perioda: 1) od uvođenja hrišćanstva sve do potpunog potiskivanja moralnog vaspitanja u turskoj Srbiji u 17. veku; 2) od obnavljanja književnosti kod srpskog življa u Austriji sve do danas (1733-1842). Srbi grčke vere su se ispočetka, posle primanja ćirilskog pisma i slovenske liturgije, obrazovali na crkvenom jeziku, ne zanemarujući domaći. Iz pisanih izvora sačuvanih na pergamentu (*membranae rescriptae*), od kojih neki potiču iz 11. veka, vidimo da su se obrazovala dva stila: crkveni i kancelarijski; prvi se pridržavao bugarskih uzora, drugi je bio slobodniji, sa domaćim srpskim elementima. Primere kancelarijskog stila nalazimo u službenim aktima i poveljama slobodnih gradova, srpskih kneževa i kraljeva od kojih je jedan deo izdat u Beogradu (1840), kao i u starim pravnim zapisima skupljenim u doba cara Dušana (1349, 1354); u drugu grupu spadaju ne samo knjige svetih i propovednih spisa, već većim delom i ostali spisi, pre svega istorijski, koje su ostavljali sveštenici i monasi. Od pisaca prvog perioda ovde će biti pomenuti: Stefan Prvovenčani, veliki župan, kasnije srpski kralj (veliki župan 1195, kralj 1222, umro 1228) opisivao je dela svoga oca Stefana Nemanje (rođen 1114, umro 1200) Sveti Sava, brat prethodnog, arhiepiskop (rođen 1169, umro 1237), pisao je ustave manastira, autor je žitija svoga oca itd.; Domentijan (oko 1263), hilendarski monah, napisao je žitija Svetog Simeona i Svetog Save; Danilo (1291-1338) opisao je dela srpskih kraljeva i živote arhiepiskopa, sve to je u rukopisu. Posle pada srpske države (1389) srpska narodnost se branila i sa njom kakva-takva književnost u nekim potpuno zavisnim ili pak poluzavisnim kneževinama – u severnoj Srbiji, Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori. Pored prepisivanja liturgijskih knjiga nije zapostavljano ni sastavljanje letopisa; uskoro posle nastajanja štamparstva zahvaljujući pre svega dvojici jakih i fanatičnih velikaša Đurđa Crnojevića (1493) i Božidara Vukovića (1519) štampane su knjige u Srbiji, na Cetinju (1494), u Goraždu (1529), u manastiru Rujan (1537), Mileševa (1544), u Mrkšinoj crkvi (1562), u Beogradu (1552), Skadru (1563), kao i u inostranstvu – u Mlecima (1493), Brašovi, Trgovištu (1512) i drugde. U ovo staro doba nema pesničkih plodova, osim narodnih pesama i epova, od kojih je znatan deo nastao u tim vremenima. Na kraju ovog perioda, nakon duge pauze, pisao je Đorđe Branković (1645-1711) srpsku istoriju; ostala je u rukopisu. Posle buđenja Srba usmerenog ka novom duhovnom životu pod austrijskom vlašću (1733, 1741) istakao se više od svih čovek uzvišenog duha i duboke pameti Dositej Obradović (1772-1811) koji je svojim brojnim spisima, preva-

shodno moralnog sadržaja (sabrani u Beogradu 1833. u 9 knjiga), otvorio put čisto srpskom stilu. Od tada izlaze češće srpski spisi, naročito u Budimu i Beču. Od pesnika se najviše proćuo Mušicki (umro 1837). Ka drugom, višem stepenu uzdigao je čisto narodnu književnost Vuk Stefanović Karadžić (1814) čija delatnost još traje. On je autor dosad jedine, iako nepotpune čisto srpske gramatike (1814, 1818), rečnika (1818) i zbirki narodnih pesama (1814, 1823, 1840) uz što je vredno pomenuti zbirku Milutinovića (1837). U naše vreme je polje srpske književnosti znatno prošireno osnivanjem škola i štamparija u novoj Kneževini Srbiji. – Kod Ilira rimske vere se, za razliku od Srba grčke vere, razvila svetovna književnost, a pre svega poezija, ranije i plemenitije. U 12. veku sastavio je anonimni sveštenik Dukljanin ilirske letopise najpre slovenski („slavonica litera”), a potom latinski: na žalost, od celog njegovog spisa sačuvao se samo neznatan deo. Iz 13. i 14. veka imamo samo još nekoliko rukopisnih knjiga na čisto narodnom dijalektu. Na kraju 15. veka Dubrovnik je postao ilirska Atina, obasjan svetlom donetim iz Italije, i ovu slavu je sačuvao sve do polovine 17. veka. U to doba proćuli su se po obrazovanju, nauci, a naročito po poeziji i neki drugi gradovi i dalmatinska ostrva. U 15. veku poeziju su stvarali Držić (1463-1507), stariji Menćetić sa nadimkom Vlahović (1475-1524), i Vetranić sa nadimkom Čavčić (1482-1580). U 16. i 17. veku proćuli su se i u Dalmaciji više od drugih: Hektorović (1532), Čubranović, Bunić-Babulinović (1550), Ranjina, Zlatarić (1597), Gundulić (1620), Ivanišević (1642), Palmotić (1657) i drugi. Poćetkom 18. veka zasjala je još jednom na poetskom horizontu ilirskog neba svetla zvezda u liku Đorđića (1724) pesnika koji se utrkivao – iako na drugom polju – sa Gundulićem. U duhu narodnih pesama stvarao je Kačić (1729) preko mere uspešno, ćelićei duše hrabrih Ilira svim poetskim ćarima ka junaštvu protiv njihovih nenasitih ubica i ugnjetaća. Polje književnosti, suženo u ovom veku na jugu, poćinje da se širi na sever i istok: u Slavoniji su, naime, pisali pesme solidni pesnici Kanižlić (1759) i Vid Došen (1768). Na prevodu Biblije za katolićke Ilire radio je Kasije već od poćetka 16. veka, posle od 1750. do 1770. g. Rosi i oko 1880. Burgadeli, ali ovi prevodi nisu štampani. U ovom pogledu je bio srećniji Katančić čije tumaćenje sa latinskim tekstom je ugledalo svetlo u Budimu 1831. g. Nastupom Gaja sa družinom na pozornicu književnosti i osnivanjem književnog centra u Zagrebu (1826-1842) poćinje novo doba ilirske književnosti o kome će budućnost doneti sud. Dosad najpotpuniju gramatiku napisao je Brlić (1833, 1842), rećnik Stuli (1806). Preostaje nam da napomenemo da je kod katolićkih Bosanaca odavna sve do kraja prošlog veka bila omiljena vrsta ćirilice, koja se nazivala bukvice, na kojoj su od 1571. sve do 1716. godine zaslugom sveštenika franjevacu štampane verske knjige u Mlecima, Rimu i Trnovu. – Domovina glagoljske književnosti, čiji je poćetak još zavijen velom tame, treba traćiti u Hrvatskom Primorju, od reke Raše u Istri do Zrmanje u Dalmaciji, odakle se tek posle 1248. godine, širila dalje. Rekli smo već u 11. glavi da je jezik u liturgijskim knjigama glagoljaša bio prvobitno crkveni ili ćirilovski sa primesom narećja ilirskog, i to primorskog dijalekta, a ta se primesa sve više širila i jaćala. Glagoljica kao pismo unutar granica Hrvatskog Primorja nikad nije sasvim

prihvaćena, iako se sa štampanjem glagoljskih knjiga počelo veoma rano, i to sa misalom u Rimu ili u Mlecima 1483. g. a sem toga tu su se pisali glagoljicom službeni spisi i povelje, inače sastavljane na narodnom jeziku. Među ove sada veoma retke spomenike svetovne glagoljske književnosti spadaju zakoni slobodnog grada Vinodola (1280), u rukopisu, kao i povelje i pisma raznih gradova i hrvatskih velmoža od 14. do početka 18. veka od kojih su neki, štampani na raznim mestima, ostale raštrkani po raznim arhivama i bibliotekama.

Први Шафариков прилог у овој књизи одломак је из његовог опширног рада који је објављен у три броја Летописа Матице српске за 1833. годину под насловом *Преглед најновијег књижевства илирских славјана*. Овај Шафариков рад превео је са чешког језика уредник Летописа Теодор Павловић. Одломак је преснимљен из „частице треће“ Летописа.

Други текст, *Илирски језик*, одломак је из истоименог одељка Шафарикове књиге *Slovanski narodopis*, која је први пут објављена у Прагу 1842. године. Одељак је донет у целини у мојој књизи *Срби и њихов језик* (1997, 2001) у преводу Михала Тира са чешког на српски језик.

И један и други текст овог водећег слависте онога времена показују да је славистика сматрала Илирима и Словенце и Хрвате, али пре свега Србе – све три вероисповести. Шафарик, као и Вук, изражавао је заједничке ставове слависта свога времена.

SLOVENAČKI PRAVOPIS

Slovenački se jezik uvijek pisao latinskim slovima. Samo prve dvije Trubarove knjige štampane su goticom. Ali kako latinica nije mogla da pruži za slovenačke glasove sve potrebne znake, bilo je potrebno da se za neke glasove načine posebni kombinirani znaci. Ovo je kombiniranje otvaralo poglavitu, i možda jedinu teškoću slovenačkog pisma u prošlim vijekovima. Zgodno rješenje nađeno je tek s gajicom. Trubar je još nedosljedno upotrebljavao slovo *z i c* za glas *s*; *s i f* za glasove *s i z*; *sh, fh* za glasove *š i ž*; *y, i* za glasove *i i j*; *u, v*, za glasove *u i v* itd. Zaslugom Dalmatina i Bohoriča, koji su u koječemu slijedili Krelju, utvrđena je 1581, u Dalmatinovoj Bibliji provedena i u Bohoričevoj gramatici (1584) rastumačena doslijedna upotreba slova *v* za glas *v*; *u* za glas *u*; *s* za *z*; *f* za *s*; *sh* za *ž*; *fh* za *š*; *i* za *i*; *j* za *j*. Ali neke dvostrukosti i netočnosti sačuvane su još i poslije toga (*z i c* za *c*; *f hzh i fh* za *šč*; od česti u pored *i, y*; nisu se razlikovala velika slova *s-z*, *odn** *osno š-ž*, odnosno *š-ž*; *S i SH* (ili *Sh*).

Ovo reformirano pismo (bohorčica) bilo je u upotrebi do sredine 19. vijeka. U nanovo utvrđenom obliku nailazimo na bohorčicu u katoličkom prijevodu Sv. Pisma (u 17. i 18. vijeku i pismo je, kao i jezik, postalo nedosljedno, djelomice čak i nedosljednije nego u Trubara. I Kopitar je ispravio nekoje nedosljednosti i nejasnosti. Misli i želje Dobrovskoga i Kopitara, - ne bi li se kombinirana slova izmijenila jedinstvenim, prema obrascu, što ga je nudila ćirilica, - pokušali su da ostvare Jurij Japelj i Žiga Popović (njihovi pokušaji su ostali u rukopisu) a naročito Danjko i Metelko. Ipak je i preko danjčice i meteljčice, kojima se služilo samo najuže društvo njihovih autora, vladala bohorčica, dok nije 1848 sasvim službeno priznata gajica.

Текст је преузет из *Narodne enciklopedije Srba, Hrvata i Slovenaca* Станоја Станојевића, Загреб 1928. Израз *gajica* за јужнословенску латиницу, коју употребљавају и Словенци, није толико адекватан, колико израз *вуковица* за српско ћирилично писмо. Гајева латиница, гајица, такође је по пореклу Вуково писмо за Илире римокатолике, па би и њој више одговарао израз вуковица него гајица. Ову латиницу промовисао је и увео у употребу илирски покрет. Она је после 1848. била још два пута реформисана: на Књижевном договору у Бечу и приликом израде *Rječnika hrvatskog ili srpskog jezika* чији је први уредник био Ђуро Даничић. Сличних поправки и допуна Вукове ћирилице није било.

ПИСМА ПЛАТОНУ АТАНАЦКОВИЋУ

(...) И само писање слова **ѣ** у онијем ријечима, у којима га народ нигдје не изговара (н. п. *лѣкъ, лѣпъ, свѣти, смѣяти се, Бѣоградъ* итд.), ја бих рекао да иде у кварење језика: кад би за Српска уста било лакше и за Српско ухо љепше љек него лијек или лек, и Бјеоград него Бијоград или Београд, заиста би то народ тако задржао, а не би мијењао. Доиста је чудно и смијешно, да ми благогласије у туђим језицима хвалимо, а у своме га језику кваримо и грдимо.¹

¹ У овакијем догађајима гријеше и наша браћа Римскога закона пишући *једно* самогласно слово **ѣ** на онакијем мјестима, гдје су по народном говору *два* слога, н. п. *гѣѣ* (место *гјеѣ* или *гјеѣѣ*), *лѣк* (м. *лијек* или *liek*), *свѣт* (м. *свијет* или *sviet*), *бѣло* (м. *бијело* или *bielo*) и т. д. Ја сам се још прије неколико година о овоме разговарао у Карловцу са Г. Ант. Вакановићем, и он је одмах признао, да ја имам право. И прије сам ја говорио, да не мрзим ни на једно нарјечије нашег језика, само мислим да их не треба мијешати и пишући ријечи ни по какоме градити још некако ново, којег у народу нема никако. А кад бисмо се договарали, које би нарјечје било најприличније да га у писању књига сви примимо, ја бих рекао, *ово* јужно: оно од запада у Сријему допире до Вуковара и уз Дунаво готово до Будима, а од југа у Србији готово до Биограда (у Буковику слушао сам 1839 године гдје људи и оданде и из оближњијех села говоре: *дијете, бијело, лијепо* и т. д.); осим тога главнога узрока могу се још споменути и ови: 1) да су готово све наше народне пјесме у њему постале; 2) да се ни у једном другом нарјечију гдјекоје ријечи различнога значења словима не могу разликовати, као н. п. *сједим* (*ich sitze*) и *сиједим* (*ich verde grau*), *запјевати* (*anfangen zu singen*) и *занијевати* (*wehklagen*), тако *отпјевати* и *отпијевати*, *понјевати* и *понијевати* и т. д.; 3) оно је најближе и Славенскоме нарјечију, од којег многи вичу да се не треба удаљавати; а 4) оно је нарјечије и у Дубровачкијех списатеља, и тако се само чрез њега можемо ујединити с нашом браћом Римскога закона, која с радошћу нама руке пружају; ми сви ваља да се трудимо, дотле да дотјерамо, да нам језик у књигама буде тако једнак, да се свака књига може од слова до слова прештампати од Латинскијех слова Славенским а од Славенскијех Латинским, пак ћемо онда (и *само* онда) бити један народ и имати једну књижевност, као н. п. Нијемци закона Римскога и Луторанскога (а кад нам се по времену придруже и она по роду и језику браћа наша закона Турскога – по Босни и по Херцеговини – онда ћемо бити као Нијемци закона Римскога, Луторанскога и Калвинскога, па од свију свачијој вјери част и поштење, а од свакога своме владоцу покорност и вјерност). Когод опази и каку сметњу, нека слободно каже, пак ћемо се сви старати да је с пута уклонимо: тако се и ја ево усуђујем казати, да они немају право што пишу а

пред *p* на онијем мјестима, гдје се не изговара, н. п. *варста*, *парви*, *парст*, *бардо*, *гарло* и т. д. За што да се пише слово, које се не изговара? А осим тога многе се ријечи различне и у изговору и у значењу не могу у писању разликовати, н. п. *тарнути* и *трнути*, *таркати* и *тркати*, *сарма* и *срма*, *барка* и *брка* и т. д. Гдекоји сад над такво *a* (које се не изговара) међу знак (*â*), да би читатељи знали, *да га не треба изговарати*, но то је још смјешније: није ли боље и паметније не писати га, неголи га писати па читатеље учити да га не треба изговарати? А прости читатељи, који, по правди и по разуму, мисле, да се свако написано слово у читању мора изговарати, опет га изговарају: тако може бити да је од села *Грчин* (у Бродској регементи) постао *Гарчин* (?). Гдјекоји се у томе правдају говорећи, да слог на ријечи не може бити без самогласног слова; али ето у нас може, па не само у нас, него и у Чеха, а и у књигама оне западне браће наше, која су писала глаголитскимјем словима, може се наћи примјера од тога. Још већма немају право они, који у поменутијем догађајима пишу *e* мјесто *a* (такођер говорећи, да га не треба изговарати): јер кад би се које од ова два слова изговарало, то би у нашем јужном нарјечију јамачно било *a*; а осим тога и они многе у изговору и значењу различне ријечи морају једнако писати, па читатељи нека *погађају* како их ваља читати, н. п. *дернути* и *дрнути*, *керче* и *крче*, *Церница* (варош у Херцеговини) и *Црница* (нахија у Црној гори) и т. д. Овде сад морамо напоменути још једно. Данашњи је Илирски или Загребачки правопис бољи него сви дојакошњи и остали садашњи правописи јужнијех Славена Римскога закона, али још није онаки, какав би требало да је: они би ваљало према Латинскијем словима да сачине осам новијих слова (мјесто *ђ*, *жс*, *љ*, *њ*, *ћ*, *ч*, *ш*, *ѣ*), а *ч*, *ћ*, *жс*, *ш* и *е* да изоставе, па би тако они имали најсавршенији правопис на свијету, и по правди би могли казати да је њихов правопис бољи и од Славенскога. Кад би се ово поправило, то Гајеву славу не би умалило, него би је још умножило.

Ово је одломак из Вукове књиге *Писма Платону Атанацковићу* (1845). Вукови ставови о језику и писму, који су овде изложени, ушли су, потом, у бечки Књижевни договор (1850).

ЛАТИНИЦА ЗА ЈУЖНЕ СЛОВЕНЕ РИМСКОГ ЗАКОНА

Вук Караџић – Анти Кузманићу

Беч, 21. јуни 1847.

Мили и многопоштовани
Господине и пријатељу!

Опомињући се једнако Ваше пријатељске љубави коју сте ми ту, готово прије десет година, показали, и Ваше ревности к нашему народу и језику, често сам мислио да Вам што пишем, пак ме је све којешта задржавало и разбијало, а сад сам се ево једва наканио. Немам вам шта писати ни за какву своју или Вашу потребу или корист, него ћу да Вам кажем неколико ријечи о нашој књижевности.

Ја сам више читао шта се против *Зоре Далматинске* писало него ли шта је она говорила против садашњег Загребачкога правописа. И о томе ћу овдје укратко да Вам кажем своје мисли.

Ако Ви, т. ј. Анто Кузманић и осали његови земљаци и једномисленици који пишу чланке за Зору Далматинску, за то не примате Загребачкога правописа што очекујете да се какав бољи почне, онда имате са свијем право, и држите се тако; ако ли га за то не примате што сте ради са тијем данашњијем својијем да осатнете за свагда, онда бих Вам ја рекао да тај садашњи одмах оставите и Загребачки да примите. Ви сте видјели из оне моје преклањске књижице (*Писма високопреосвештеноме Господину Платону Атанацковићу о Српскоме правопису* и т. д. на стр. 19, 20 и 21) а видјећете из моје посланице Вјекославу Бабукићу која је наштампана у *Колу* (књига IV., на стр. 72-79) шта ја мислим за данашњи Загребачки правопис; и на свршетку ове године надам се показати оглед или пробу од новог правописа за јужне Славене закона Римскога².

Правопис није најмања ствар у писању никаквога језика, и који говоре да јест, они највећу вриједност у њему налазе, па онако само говоре да би се остало при староме макар како био рђав, тежак и несавршен. Дужност је дакле свију списатеља и књижевника, особито у почетку књижевности, и за то старати се да се начини и прими правопис што је могуће лакши и савршенији или, најкраће рећи, према својству језика којијем се пише. Али гово-

² Ја сам ово одавно смислио, али ни до данас (1850) још нијесам имао кад написати и наштампати.

рећи да је правопис овако велика ствар, ја не мислим нити кажем да је он једина потребност књижевности, или да је он и језик све једно: правопис је друго а језик друго. И најгоријем се правописом може за невољу lijепо писати (што се тиче знања језика и његове чистоте и љепоте) а тако се и у најбољему правопису познаје незнање и грђење језика.

Ово је све до сад био говор за језик и *правопис*, а сад ћу да Вам кажем што и за *језик* Ваш и Загребачки, и то највише што се тиче нарјечија. Ви видите у поменутој мојој књижици и у посланици Бабукићу да ја мијешање нарјечија у писању држим за кварење језика, и по томе мислим да је боље, правије и паметније писати н. п. *dite, lipo, lip, grih, prid, nasrid, sridina, potriba, siati* (или *sijati*), *viati* (или *vijati*), него ли *děte* (или *djete*), *lěpo*, (или *ljepo*), *lěn* (или *ljen*) *grěh* (или *grjeh*), *prěd* (или *prjed*), *nasrěd*, (или *nasrjed*), *srědina* (или *srjedina*), *potrěba* (или *potrjeba*), *sějati* (или *sjejati*), *vějati* (или *vjejati*) и т. д. За то велим да је ово прво боље и паметније, јер је оно по нарјечју које се у народу говори, а оно друго није ни по каквоме, него по вољи неколико људи, који градећи ово нарјечје, којег у народу нема никако, кваре његов језик и грде његово благогласје. Кад би моји једновјерци знали управо цијенити народни језик, и поштовали његова својства и правила, ово би *прави* узрок био да се срде и вичу на Загребчане; али по несрећи језика нашега, њих највише мисле и раде као Загребчани. *Највише* велим за то, јер сам увјерен да их међу њима има који мисле управо овако као и ја; а било би неправда да и Загребчани у овоме послу сви мисле онако као В. Бабукић (у лањском Колендару на стр. XXXI – и у помњенутоме Кољу), јер их и међу њима познајем који такођер мисле као и ја; и, у свачему правда и истина кад тад мора надвладати, за цијело се можемо надати да ће их на све стране бивати све више и више.

Само два узрока могу бити за то што ови књижевници наши воле кварећи језик градити ново нарјечје, него ли писати нарјечјем који се у народу говори: 1) или за то што мисле да ће свакоме бити јако у писању књига своје нарјечје оставити и друго примити, па тако мијешајући мисле да угоде свима; 2) или што не знаду свију разлика јужнога нарјечија, које се највише жели узети за опћено књижевно, па мјесто незнање своје да признаду и да науче оно што не знаду, они би радије да се њихово незнање прими за знање и за науку. У кога је узрок оно *прво*, и не може се привољети да пише другијем нарјечјем *своје рођене браће*, као н. п. као што су се привољели Нијемци и Талијанци, такови би чинио много паметније и љубави к себи и својини приличније да пише нарјечјем својијем (као што су гдјекоји паметни и чинили), него ли да кваре и своје и оно своје браће рођене, осим штете коју чине језику, још да се срамоти чинећи оно што је против здравога разума, и тако против мисли свију здравијех људи. У кога ли је узрок оно *друго*, он још мање има право, једно за то, што је сто пута мања срамота своје незнање признати него ли га под знање и другима за науку наметати, а друго, што је то тако ласно да га књижевник наш може научити без и каке муке. Најприје се мора помислити да сваки наш

књижевник закона Грчкога зна гдје по Славенском језику ваља писати *ѣ*, а тако књижевник римскога закона да зна гдје ваља писати *ѧ*: који то зна онај већ познаје сва мјеста на којима се по сјеверноисточноме најречју говори *е*, а по западноме или, управо рећи, Чакавачкоме *и*, а кад ово зна, онда нека упамти и то: гдје се год овакво *е* или *и* изговара дугачко (са знаком ' или ") ондје је по јужноме нарјечју *ије* (два слога) или се пак слогови изговарају оштро (са знаком ' , *вѣра*, *вѣра*) или без и каква ударања гласом (*ѡверити*, *ѡвирити*) ондје се у јужном нарјечју изговара *је*, осим слогова у којима је *л* или *н* пред *је*, гдје се *ј* са *л* слије у *љ*, а са *н* у *њ*, па остане те се изговара, само *е*, као и послјије *р* понајвише, н. п. *вријеме* и *времена*, *сриједа* и *средина*, *напријед* и *пред* и т. д. По овоме може и Сријемац и Ресавац и Лијевчанин и Бирчанин и сваки други научити врло ласно гдје се у јужноме нарјечју изговара *је* гдје ли *ије*; а гдје се одступа од овога (као и од другога готово свакога) главнога правила, оне ријечи ваља научити особито. Кад туђе језике уче људи који не мисле бити списатељи, како не би својега учили они који хоће њиме књиге да пишу, и народ да уче? Без науке се не може знати ни гдје је мјесто слову *ѣ* ни слову *ѧ*, и за то у овоме има погрешака и у мојијех једновјераца (у писању *ѣ*) и у Загребчана (у писању слова *ѧ*). Овдје сад није мјеста, а други пут ја ћу се и више потрудити да облакшам труд онима који то желе научити (шаљем Васм уз ову посланицу и неколика листа из одговора на *Ситнице језикословне*, на којима ћете наћи мало више о овоме послу, али опет не ћете све).

Тако кад бисте Ви и примили Загребачки правопис, ја мислим да не би требало и нарјечије њихова писања да примите, него за сад да останете с тијем својијем, само у осталоме да се старате књижевни језик да Вам се приближује к опћеноме говору народа нашега. И тако бих Вам рекао, одмах да изоставите *h* у род. мн. код имена самоставнијех и *a* или *e* испред *r* гдје оно слог чини, н. п. *barvanah* или *bervanah* да пишете *brvana* итд Ви бисте у овоме сад претекли Загребчане, јер ће и они то (као и *sreća*, м. *srěća* и *pred* м. *prěed* и т. д.) морати примити кад тад, већ ако да им буде драго уз пркос једнако радити против разума и слоге. Пишући тијем својијем нарјечијем истина не можете се надати да ће се оно примити да буде опћено књижевно јужнијех Славена, само ћете се моћи изговарати против Загребчана да пишете нарјечијем којијем се у народу говори; ако ли бисте хтјели пристати и могли се сложити да почнете Зору Далматинску писати јужнијем нарјечијем народа нашега (као и ја *ово* што пишем, и као што су и Дубровчани писали, само што они нијесу имали савршена правописа по коме би се могло свуда онако читати као што је говорио онај који је писао), онда бисте Ви много правље имали звати Загребчане у слогу и кривити их што у њу не пристају, него ли што сад они Вас зову и криве; онда би постали први пошљедњи и пошљедњи први. Кад би се Зора Далматинска поправила макар на који од ова два начина, онда би се и Загребачке народне новине с Даницом морале на боље промијенити и већма у памет узети него до сад. Ја ово нити говорим за љубав Вама и Зори Далматинској нити у

пркос Загрепчанима и њиховијем новинама, него само што желим да би се гдјегод у књижевности нашој почело радити управо као што треба, дакле за љубав нашег заједничког језика, наше књижевности и *слоге* у њој, али слоге на *паметан* и *добар* начин; јер колико је год добро и корисно у добром дјелу пристати у слогу, толико је и у рђаву не пристајати.

А сад нека буде доста. Ако Вам ово буде по вољи, може бити да ћу Вам у напредак написати што и више о овоме послу. Ако нађете да је ова моја посланица вриједна да се наштампа у Зори Далматисној, молио бих Вас да је наштампате овијем нарјечијем као што је написана, а правописом какијем Вам драго. Ако мислите да оваке ствари могу што помоћи нашој књижевности у Далмацији, онда не би с горега било да прештампате у Зори и оно све што сам ја у поменутој књижици казао о овоме дијелу, а тако и из Кола ону посланицу моју Бабукићу. В. Бабукић у својијем одговорима има само право у томе да је *na mjesti* (мјесто на *na mjestu*) Крањски, а у осталоме свему он правдајући себе и друге а мене тобоже поправљајући, учинио је *нове погрјешке* горе од онијех које сам ја напомињао, н. п. он би, и други сватко, могао само онда казати да је *мјеста* (gen. pl.) у мене погрјешка кад би народ изговарао *мијеста*; а кад бих ја хтио да се моја *мјеста* чита *мијеста* онда би ми се могло рећи *да се ни по мојој ортографији не може без погађања право читати*³ Шта ли је он против мене доказао за Гундулићево *аh* и *ċiet*? Јели *ċiet* један слог или су два, иде ли *аh* у размјер или не иде? Ако ријечи мојијех није разумио, како је могао другоме подсмјевати се за оне ријечи којијем смисла не разумије?!!! То је право чудо, а не оно што сам ја казао. По каквој ли је *етимологији* *h* у род. мн. код имена самоставнијех? Ваља да је тако у Славенскоме језику, или у Пољскоме, или у Чешкоме, или у Крањскоме, или у Чакавачкоме, или у Кекавачкоме?!!! Од *донесем* каже се *донијети* (и *донести*), тако и у првоме лицу прош. времена *донесох* и *донијех*, али у другоме и трећем лицу јед. броја не каже се *доније* него само *донесе* (и мјесто овога је у мојој граматичи пред рјечником на страни LXIV *доне* штампарска погрјешка, као и LIV мјесто LXIV). И ја мислим да Гундулића већма цијеним и поштујем кад кажем да је и он сам знао да ово не ваља (као ни *тлача* мјесто *тлачи*, и *неби* м. *небу*⁴ и т. д.) па да је писао само за невољу ради сликова (или рима)

³ Ја сам још одавно мислио не само за *мјѣста* (у род. мн.) него и за *дјѣла* и *вјѣра* и *љѣта* и т. д., али сам тако чуо да се у народу говори, а *мијѣста*, *дијѣла*, *вијѣра*, *лијѣта* нијесам никад; а ја не пишем како мислим по мојој вољи да би вањљало говорити, него како се говори.

⁴ Са свијем онијем примјерима („*s nebi, k nebi, na nebi, pod nebi*“) мени Бабукић није доказао да је *nebi indeclinabile*, него мислим: 1. *s nebi* и *pod nebi* узето као да да би се у нас *небо* звало *неб* женскога рода, и то је оно зашто не ваља (јер се тако не говори) 2. кад је Крањски *na mjesti* (мјесто нашега *na mjestu*) онда може тако бити и *na nebi* и *k nebi* (мјесто *na nebu* и *k nebu*).

као што је било ушло у обичај те су и остали сви чинили, него ли В. Бабукић доказујући да је он то за добро и правилно држао, као и сам што држи. Ако смо ми ради да се и у нашем језику правила један пут изнађу и утврде, онда ваља да се оканимо оваквога прављења погрешака, и својих и туђих, него мјесто тога да их признајемо, и од другог, био он ко му драго, да примимо оно што не знамо; ако ли то не учинимо, онда ће до вијека у језику нашем бити све добро и правилно какогод ко по вољи и незнању своме хоће и воли.

У Бечу 21/9. јунија 1847.

Вук Стеф. Карацић

Ова је посланица назначенога дана и године послана Анти Кузманићу и знам за цијело да му је дошла у руке, али зашто је није хтио штампати, то он зна.

У Бечу 8. Февр. 1850.

В. С. К.

Ово писмо Анти Кузманићу преузето је из Вукове преписке за 1847. годину. Оно је важно зато што потврђује да је Вук, на Књижевном договору у Бечу 1850. успео да се прихвате сви његови ставови већ формулисани у овом писму (претходно у *Писмима Платону Атанацковићу* и Вјекославу Бабукићу). То су ставови: а) да се слово *х* (поготово ћирилицом) пише свуда где му је по етимологији место, б) да се слово *h* (по правилу латиницом) изоставља на крају 2. падежа множине; в) да се вокално *г* не пише са додатком слова *а* или *е* испред, и г) да се изостави писање рогатог *ѣ* (тј. латиничког словног знака за јат). У писму су садржани и разлози за овакво чињење. За Вука је, после појаве илирског покрета, било важније сачувати јединство српског језика од његовог цепања путем правописа, него истерати до чистоте латиничко писмо за српски језик, онако како је то учињено у ћирилици. Тај мотив објашњава његово пристајање на несавршену латиницу за Јужне Словене „римског закона“.

KNJIŽEVNI DOGOVOR

Dolje potpisani znajući da *jedan* narod treba *jednu* književnost da ima, i po tom sa žalosti gledajući, kako nam je književnost raskomadana, ne samo po bukvi, nego i po jeziku i pravopisu, sastajali smo se ovijeh dana, da se razgovorimo, kako bismo se, što se za sad više može u književnosti složili i ujednili. I tako smo:

1. Jednoglasice priznali, da ne valja miješajući narječja graditi novo, kojega u narodu nema, nego da je bolje od narodnijeh narječja izabrati jedno, da bude književni jezik; a to sve a) zato, što nije moguće pisati tako, da bi svak mogao čitati po svom narječju, b) zato, što bi svaka ovakova mješavina, kaono ti ljudsko djelo, bila gora od kojega mu drago narodnoga narječja, koja su djela božija, a c) i zato, što ni ostali narodi, kao n. p. Nijemci i Talijani, nijesu od svojijeh narječja gradili novijeh, nego su jedno od narodnijeh izabrali, te njim knjige pišu.

2. Jednoglasice smo priznali, da je najpraviše i najbolje primiti južno narječje, da bude književno, i to a) zato, što najviše naroda tako govori, b) što je ono najbliže staromu slavenskom jeziku, a po tome i svijema ostalijem jezicima slavenskijem, c) što su gotovo sve narodne pjesme u njemu spjevane, d) što je sva stara dubrovačka književnost u njemu spisana, e) što najviše književnika i istočnoga i zapadnoga vjerokazona već tako piše (samo što svi ne paze na sva pravila). Po tome smo se složili, da se na onijem mjestima, gdje se po ovome narječju dva sloga (syllaba) pišu *ije*, a gdje je jedan slog, ondje da se piše *je* ili *e* ili *i*, kako gdje treba, n. p. *bijelo*, *bjelina*, *mreža*, *gonio*. A da bi svak lakše mogao saznati, gdje su po ovome narječju dva sloga, gdje li je jedan i gdje treba pisati *je*, gdje li *e*, gdje li *i*, zamolili smo svi ostali g. Vuka Stef. Karadžića, da bi napisao o tome glavna pravila, koja su dolje priložena.

Ako li kogod iz kojega mu drago uzroka ne bi htio pisati ovim narječjem, mi mislimo da bi i za narod i za književno jedinstvo najprobitačnije bilo, da piše jednijem od ostala dva narodna narječja, kojijem mu volja, ali samo da ih ne miješa i ne gradi jezika, kojega u narodu nema.

3. Našli smo za dobro i za potrebno, da bi i književnici istočnoga vjerokazona pisali *h* svuda gdje mu je po etimologiji mjesto, kao što oni vjerokazona zapadnoga pišu *h*, i kao što narod naš obadva vjerokzakona na mnogo mjesta po južnijem krajevima govori.

4. Svi smo priznali, da *h* u sastavnijeh imena na kraju u rod. mn. ne treba pisati, jer mu ondje ni po etimologiji, ni po općenome narodnome govoru, ni po starome slavenskom jeziku, ni po ostalijem današnjijem jezicima slavenskijem nije mjesta. Mi smo se opominjali, da će se naći književnika, koji će reći, da bi ovo *h* samo zato valjalo pisati, da se ovaj padež razlikuje od ostalih, ili najposlije, da bi ove razlike radi mesto *h* valjalo pisati kakav drugi znak. Ali jedno zato, što se u mnogijeh riječi ovaj padež po sebi razlikuje (n. p. *zemalja*, *otaca*,

lakata, trgovaca i t. d.) a drugo, što u nas ima i drugih padeža jednakijeh, pa ih u pisanju nikako ne razlikujemo, i što ovakvih stvari ima mnogo i u drugim narodima, mi svi smo pristali na to, da se ni *h* niti ikakav drugi znak na pomenutom mjestu ne piše, osim samo kad se iz smisla ne bi moglo razumjeti, da riječ stoji u rod. mn. da se naznače akcenti (koje nam valja činiti i u ostalijem ovakovijem događajima).

5. Svi smo jednoglasice pristali, da se pred *r*, gdje ono samo sobom slog čini, ne piše ni *a* ni *e*, već samo *r* neka stoji (n. p. *prst*), i to a) zato, što narod tako govori, b) što književnici istočnoga vjerokazona svi tako pišu (osim jednoga, dvojice), c) što i Česi tako pišu, d) što su i mnoge slavenske knjige glagoljskijem slovima tako pisane, e) što se sad dokazuje, da ni u starome slavenskom jeziku na ovakvijem mjestima nije trebalo pisati jerova ni kod *r* ni kod *l*, jer su ova oba slova na ovakvijem mjestima bila samoglasna, kao i u Sanskritu.

Ovo smo dakle za sad svršili. Ako da Bog, te se ove misli naše u narodu prime, mi smo uvjereni, da će se velike smetnje književnosti našoj s puta ukloniti, i da ćemo se k pravome jedinstvu mnogo približiti. Zato molimo sve književnike, koji upravo žele sreću i napredak narodu svojem, da bi na ove misli naše pristali, i po njima djela svoja pisali.

U Beču 28. ožujka p. n. 1850.

Ivan Kukuljević, s. r.
Dr. Dimitrija Demeter, s. r.
I. Mažuranić, s. r.
Vuk Stef. Karadžić, s. r.
Vinko Pacel, s. r.
Franjo Miklošić, s. r.
Stjepan Pejaković, s. r.
Gj. Daničić, s. r.

Књижевни договор писан је руком Ђуре Даничића, латиницом. Латиницом су га потписали сви учесници договора у Бечу, па и Вук и Даничић. Објављен је први пут у Гајевим *Narodnim novinama* бр. 76. за 1850. годину. Латиницом је објављен у књизи *Скупљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Караџића*, књига трећа, св. II (државно издање), Београд 1896. Одатле је прештампан у мојој хрестоматији *Срби и њихов језик* (1997, 2001).

Прва два става *Договора* тичу се избора једног од три изговора штокавског наречја (екавски, икавски, ијекавски) за књижевни језик народа који штокавски говори. Остала три члана *Договора* односе се на правопис.

GLAVNA PRAVILA ZA JUŽNO NARJEČIJE

Kao što je mnogo puta napominjano glavna je razlika u jeziku našem u izgovaranju onijeh glasova, koji se u slavenskom jeziku pišu sa slovom *ѣ*; i po tome izgovaranju jezik se naš dijeli na tri glavna narječja, t. j. *istočno*, *južno* i *zapadno*.

U *istočnome* se ovaj slog izgovara kao *e*, n. p. *vera*, *seme*, *koleno*, *ded*, *devojka*, *dete*, *seno*, *belo*, *lepo*, *nesam*, *sejati*, *smejati se*, *želeti*, *voleti*, *videti*, *vrjeti*, *gde*, *ovde* i t. d. Ovako se poslije u mnogim riječima i u današnjemu slavenskom jeziku *e* mjesto *ѣ*, n. p. песокъ, млеко, a osobito posle *r* na pr. время, пре (прекрасный), предъ, престолъ, i t. d.

U *zapadnome* se izgovara svuda kao *i*, n. p. *vira*, *sime*, *kolino*, *did*, *divojka*, *dite*, *sino*, *bilo*, *lipo*, *nisam*, *sijati*, *smijati se*, *želiti*, *voliti*, *viditi*, *vrтити*, *gdi*, *ovdi* i t. d.

U *južnome* pak izgovara se od više ruku:

1. Gdje se u *istočnome* i *zapadnome* na ovijem slogovima glas oteže (nego ili se izgovara oštro sa znakom *и* ili *ѣ*, kao n. p. *sěnica* i *sinica*, die Meise i *sěnica* i *sinica*, die Laube, ili samo polako bez ikakoga akcenta, kao n. p. *iviriti* i *iviriti*) ondje se izgovara kao *je*, n. p. *vjera*, *sjeme*, *pjevati*, *cvjetovi*, *bježati*, *sjenica*, *ivjeriti* i t. d.

2. U ovome događaju kad je ovaj slog poslije *d*, *l*, *n* i *t*, onda se svuda (kao i u slavenskome i ruskome jeziku što mi čitamo) pretvori *l* u *lj* a *n* u *nj* (n. p. *lje*to, *nje*dra) a po mnogijem mjestima (kao n. p. u Hercegovini i u Crnoj gori) *d* u *gj*, a *t* u *ć*, n. p. *gjed*, *gjevojka*, *gjeca*, *vigjeti*, *ovgje*, *ongje*; *vrćeti*, *lećeti*, *ćerati*, i t. d.; po nekijem pak mjestima, osobito k zapadu (kao u Dubrovniku i u Bosni — osobito po varošima) ova se dva slova ne pretvaraju, nego se govori: *djed*, *djevojka*, *djeca*, *vidjeti*, *ovdje*, *ondje*; *vrjeti*, *letjeti*, *tjerati*, i t. d.; a za ovo moglo bi se reći, da je gragjanski ili gospodski govor južnoga narječja, koji mi velimo, da bi trebalo uzeti za književni jezik u svemu narodu našem.

3. Poslije *r* izgovara se u ovom događaju kao *e*, n. p. *pred*, *preko*, *pretopiti*, *sreća*, *vreća*, *ždrebeta*, *jastrebovi*, i t. d. Istina, da sam ja u Tršiću još u djetinjstvu slušao *rječit*, *grješnik*, *grješnica*, ali u Dubrovniku i u Crnoj gori govori se *grešnik*, *grešnica*, i t. d. Ovako su i Rusi u današnjem slovenskom jeziku na ovakijem mjestima pometali *e* umesto *ѣ*, kao što je malo prije napomenuto.

4. Gdje se u *istočnome* i *zapadnome* narječju na ovijem slogovima oteže (sa znacima *и* ili *ѣ*) ondje se svuda izgovara kao *ije*, n. p. *dijete*, *sijeno*, *bijelo*, *lijep*, *nijesam*, *riječ* i t. d.

Tako se po ovijem pravilima govori, koje mnogi naši književnici još nikako ne mogu, da razumiju, n. p. *dijete* i *djeteta* (ili *gjeteta*) i *djeca* (ili *gjeca*) *lijepo* i *ljepše* i *ljepota*, *vrijeme* i *vremena* i *vremenit*, *sijeno* i *sjenina*, *prelaziti* i *prijelaz*, *pretopiti* i *prijetop*, *prevariti* i *prijevara*, i t. d.

Kao što se kaže, da nikakoga pravila nema bez iznimke, tako se i protiv ovoga pravila nalazi nekoliko riječi, u kojima se slogovi izgovaraju kao *jê* mjesto *ije*, i to je u rod. mn. kod onijeh riječi, koje se u imen. (nominat.) izgovaraju sa *jè*, na p. *djè'lo djèla, mjè'sto mjèsta, vjè'ra vjèra, zdjè'la zdjèla*, i t. d. Ako bi se našla još koja riječ, da se gdje u imen. (nominat.) ovako izgovara, u onoj ne bi niko pogriješio, kad bi napisao *ije* mjesto *je*.

5. Pred samoglasnijem slovima i pred *j* (po slavenskome pred *я* i *ю*) izgovara se kao *i*, n. p. *vijati, sijati, smijati se, Biograd, izio* (izjela), *vidio* (vidjela) i t. d.

Kad pomislimo, da svaki književnik zakona istočnoga zna ili *mora* znati, gdje bi po slavenskome jeziku valjalo pisati *ě*, a tako svaki književnik zakona zapadnoga, da zna ili da *mora* znati, gdje bi po dojakošnjemu pisanju mnogijeh valjalo pisati *ê*, a uz to svi da znadu ili da moraju znati, s kakijem se glasom koja riječ u narodu izgovara, onda se slobodno može reći, da svaki odmah bez ikakvoga učenja može znati, ne samo kako se koja riječ po južnome narječju izgovara, nego i u onijem riječima, gdje se *ě* ili *ê* izgovara kao *ije*, na kojemu je slovu i kakav akcenat, n. p. po slav. *лѣк*, po istoč. *lêk*, po zapad. *lîk*, a po juž. *ljek*; tako slav. *лѣчиму*, istoč. *lěčiti*, zapad. *ličiti*, juž. *lijčiti*; tako gdje je god u istočnome narječju na *e* i u zapadnome na *i* znak ^, ondje je u južnome oštri (‘) na *i*, a gdje je u istočnome na *e* i u zapadnome na *i* znak ‘, ondje je u južnome malo slabiji (‘) na *e*.

Osim naznačenijeh ovdje mjesta još se u južnome narječju izgovara *ije* (mjesto *i* u obadva druga narječja): 1) u imena pridav. (adjekt) i u zamen. (pronom.) koja se kao i ona sklanjaju, u rod. mn., n. p. *dobrijeh, ovijeh* i t. d. 2) u ovijeh riječi muškoga i srednjega roda u tvor. jedn. (inst. sing.) i u dat. tvor. i skaz. mn. (dativ inst. i loc. pl.) sva tri roda, n. p. *dobrijem čovjekom, djetetom, dobrijem i dobrijema ljudima, ženama, selima* i t. d. U našijem narodnijem pjesmama južnoga narječja, gdje je od ova dva sloga valjalo načiniti jedan, ondje se na pregjašnjim mjestima izostavlja *i*, pa ostaje samo *je*, kao n. p. *d'jete, gn'jezdo, b'jelo*; u ovijem pak padežima izostavlja se *je*, te ostaje samo i po izgovoru drugih narječja, n. p. *ovih, tim*; a i u govoru po južnijem krajevima (kao n. p. u Dubrovniku i Crnoj gori) kad bi ko rekao n. p. *dobrim, dobrih, dobrima*, ne bi bilo ništa osobito; za to mislim, da bi književnici, koji bi voljeli u ovome držati se južnoga narečja, mogli (za sad, dok se ne bi drukčije u dogovoru odredilo) i u prozi pisati ili samo ovako (*dobrim, dobrih, dobrima*), ili miješati i jedno i drugo (*dobrim i dobrijem, dobrih i dobrijeh, dobrima i dobrijema*), kao n. p. što se govori i piše *mojega i moga, tome i momu* i t. d.

Glavna pravila Вук је написао по одлуци потписника бечког *Književnog dogovora* као његов додатак (анекс). *Pravila* су саставни део *Dogovora* и до сада су углавном тако објављивана. То је најзначајнији текст о рефлексима гласа јат. После њега, у латиници којом се служе Јужни Словени, практично престаје употреба рогатог *ě* (дотадашњи латинички знак за глас јат).

Вук Карацић у позним годинама. Пре појаве илирског покрета бавио се и проблемима латинице за Јужне Словене „римског закона“ у *Првом српском буквару* (1827). Чинио је то затим у писмима Платону Атанацковићу, Вјекославу Бабукићу и Анти Кузманићу. Није објавио своју верзију српске латинице која би била састављена на истим начелима као и његова верзија ћирилице. Али је успео, на бечком Књижевном договору, да сачува јединство српскога језика тако што је, на основу усвојених ставова, променио праксу „илирског“ латиничког правописања у три важна сегмента: у писању слова *h*, у писању вокалног *r*, и у ставу да треба изоставити тзв. рогато *ě* (латиничку верзију јата).

ALPHABETI SERBICI

c u m

VICINIORUM POPULARIUM ET ALIIS CULTIORIS EUROPAE ALPHABETIS PARALLELISMUS.

Serbic.	Croat.	Bohem.	Polon.	Hungar.	German.	Ital.	Gall.	Angl.
А а а	a	a	a	á	a	a	a	—
В в в	b	b	b	b	b	b	b	b
В в в	v	w	w	v	w	v	v	v
Г г г	g	g	g	g	g	g: gara	g: gant	g: gold
Д д д	d	d	d	d	b	d	d	d
Ђ ђ ђ	dj [d]	d'	—	gy	—	—	—	—
Е е е	e	e	e	o	e	e	e	e: bet
Ж ж ж	ž	ž	ž	zs	—	—	j	s: osier
З з з	z	z	z	z	j: [e]fen	s: rosa	z	z: razor
И и и	i	i	i	i	i	i	i	ee, y
Ј ј ј	j	j	j	j	j	j	i: mien	y: yes
К к к	k	k	k	k	t	c: caro	c: car	k
Л л л	l	l	—	l	f	l	l	l
Љ љ љ	lj [l]	—	l: li	ly	—	gl: gli	il: ail	—
М м м	m	m	m	m	m	m	m	m
Н н н	n	n	n	n	n	u	n	n
Њ њ њ	nj [n]	ñ	ñ	ny	—	gn	gn	—
О о о	o	o	o	o	o	o	o	o: note
П п п	p	p	p	p	p	p	p	p
Р р р	r	r	r	r	r	r	r	r
С с с	s	s	s	sz	ff	s: sono	s: son	s: so
Т т т	t	t	t	t	f	t	t	t
Ћ ћ ћ	ć	t'	—	ty	—	—	—	—
У у у	u	u	u	u	u	u	ou	oo
Ф ф ф	f	f	f	f	f	f	f	f
Х х х	h	ch	ch	h	ch	—	—	—
Ц ц ц	c	c	c	cz	j	z: zio	—	—
Ч ч ч	č	č	cz	es	lch	c: ciò	—	ch: child
Џ џ џ	dž [d]	—	—	—	—	ge	—	j
Ш ш ш	s	s	sz	s	[š]	sc: esco	ch: cher	sh
Ъ ъ ъ*)	—	—	—	—	—	—	—	—

*) Nil sonat, sed r literae, quae Serbis, sicut Bohemis, vel sola absque ulla vocali, syllabam facit, apponitur, ne eadem r litera ad praecedentem aut sequentem syllabam trahatur, e. g. уаѣо lege u-mr-o. [Pro pз in hac editione (III.) substituitur p̣.]

Ово је страница из другог издања Вуковог Српског рјечника (1852). У рубрици Croat lat. у првој колони налазе се слова Вујкове латинице коју је Гај прихватио. У другој колони (у заградама) налазе се четири слова која ће Даничић предложити 1878. године за *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*.

Кула Вавилонска.

Послије потопа живио је Ноје још триста и педесет година. Ноје је био пошљедњи који је толико живио. И његов син Сим живио је по потоку још пет стотина година, и доживио читав народ своје породице. Нојев пак унук Арфаксад живио је само 465 година, а Арфаксатов син 460, а праунук му истина опет 504 године; али од тога доба снага људска тргне патраг тако пагло да наскоро нико више није живио 250 година. Сим је надживио своје потомке из десетог кољена. У ово вријеме почели су владоци људе под своју власт обртати, и на силу њима владати. Први је такови слеђија био Неврод, Хамов унук, а Нојев праунук, и почетак његова царства био је Вавилон. То је био од прилике 180 година послје потопа (колико дакле година послје постања свијета?).

Онда на свему свијету није било више до само један језик. У равни на води Еуфрату науме људи да граде град и у њему да подигну кулу до неба високу, да би се прославили, и да се ласно не би расијали по свијету. Али та мисао њихова не буде Господу угодна. И Господ рече: „Хајдемо доле да им језик пометемо, да један другог не разумију!“ И тако их расија Господ оданде по свему свијету, те се прођоше града и куле.

СН

Снимак из књиге *Приповјетке из Старога и Новог зајвета*. Превео Ђ. Даничић. Девето издање. У Загребу, у штампарији Д. Албрехта, 1873. Књига је писана ијекавски а штампана ћирилицом.

Кула Вавилонска.

После потопа живео је Ноје још триста и педесет година. Ноје је био последњи који је толико живео. И његов син Сим живео је по потопу још пет стотина година, и доживео читав народ своје породице. Нојев пак унук Арфаксад живео је само 465 година, а Арфаксадов син 460, а праунук му истина опет 504 године; али од тога доба снага људска тргне натраг тако нагло да наскоро нико више није живео 250 година. Сим је надживео своје потомке из десетог колена. У ово време почели су владаоци људе под своју власт обртати, и на силу њима владати. Први је такви силедија био Неврод, Хамов унук, а Нојев праунук, и почетак његова царства био је Вавилон. То је било од прилике 180 година после потопа (колико дакле година после постања света?).

Онда на свему свету није било више до само један језик. У равни на води Еуфрату науме људи да граде град и у њему да подигну кулу до неба високу, да би се прославили, и да се ласно не би расејали по свету. Али та мисао њихова не буде Господу угодна. И Господ рече: „Хајдемо доле да им језик помéтемо, да један другог не разумеју!“ И тако их расеја Господ оданде по свему свету, те се прођоше града и куле.

Снимак из књиге *Приповетке из Старог и Новог завета*. Превео Ђ. Даничић. У Бечу, у штампарији јерменског манастира, 1850. Књига је писана екавски а штампана ћирилицом.

Kula Vavilonska.

Poslije potopa živio je Noje još trista i pedeset godina. Noje je bio posljednji koji je toliko živio. I njegov sin Sim živio je po potopu još pet stotina godina, i doživio čitav narod svoje porodice. Nojev pak unuk Arfaksad živio je samo 338 godina, a Arfaksadov sin 433, a unuk mu istina opet 464 godine: ali od toga doba snaga ljudska trgne natrag tako naglo da naskoro niko više nije živio 250 godina. Sim je nadživio svoje potomke iz desetoga koljena. U ovo vrijeme počeli su vladaoци ljude pod svoju vlast obrtati, i na silu njima vladati. Prvi je takovi siledžija bio Nevrod, Hamov unuk, a Nojev praunuk, i početak njegova carstva bio je Vavilon. To je bilo od prilike 180 godina poslije potopa (koliko dakle godina poslije postanja svijeta?).

Onda na svemu svijetu nije bilo više do samo jedan jezik. U ravni na vodi Eufratu naume ljudi da grade grad i u njemu da podignu kulu do neba visoku, da bi se proslavili, i da se lasno ne bi rasijali po svijetu. Ali ta misao njihova ne bude Gospodu ugodna. I Gospod reče: „Hajdemo dolje da im jezik pometemo, da jedan drugoga ne razumiju!“ I tako ih rasija Gospod odande po svemu svijetu, te se progjoše grada i kule.

Снимак из књиге *Pripovjetke iz Starog i Novog zavjeta*. Preveo Gj. Daničić.
Sedmo izdanje. U Biogradu, u državnoj štampariji, 1865. Књига је писана
ијекавски а штампана латиницом.

Kula Vavilonska.

Posli potopa živio je Noje još trista i pedeset godina. Noje je bio posljednji koji je toliko živio. I njegov sin Sim živio je po potopu još pet stotina godina, i doživio čitav narod svoje porodice. Nojev pak unuk Arfaksad živio je samo 338 godina, a Arfaksadov sin 433, a unuk mu istina opet 464 godine; ali od toga doba snaga ljudska trgne natrag tako naglo da naskoro niko više nije živio 250 godina. Sim je nadživio svoje potomke iz desetoga kolina. U ovo vrime počeli su vladaoci ljude pod svoju vlast obrtati, i na silu njima vladati. Prvi je takovi siledžija bio Nevrod, Hamov unuk, a Nojev praunuk, i početak njegova carstva bio je Vavilon. To je bilo od prilike 180 godina posli potopa (koliko dakle godina posli postanja svita?).

Onda na svemu svitu nije bilo više do samo jedan jezik. U ravni na vodi Eufratu naume ljudi da grade grad i u njemu da podignu kulu do neba visoku, da bi se proslavili, i da se lasno ne bi rasijali po svitu. Ali ta misao njihova ne bude Gospodu ugodna. I Gospod reče: „Hajdemo doli da im jezik pometemo, da jedan drugoga ne razumiju!“ I tako ih rasija Gospod odande po svemu svitu, te se progjoše grada i kule.

Снимак из књиге *Pripovitke iz Staroga i Novog zavita. Prevo Gj. Daničić.* Osmo izdanje u Biogradu, u Državnoj štampariji, 1865. Књига је писана екавски а штампана је латиницом.

XXV.
НОВИ
СРПСКИ БУКВАР
РЕЦЕНСИЈА
Ђ. ДАНИЧИЋА

У БЕЧУ
У ЈЕРМЕНСКОМЕ МАНАСТИРУ
1854.

[8^о. стр. 43]

Не обанчан замѣхъ, да не клязанинаждѣ тебе:
обанчан прѣмоудра, и вѣзакѣнта ти.

Притч. Солом. 8. 11.

Букваръ за Србска училишта у Арстрійскомъ Царству. У Бечу 1853. Трошкомъ ц. к. администраціе училиштныхъ књига. — 8. 82.

Једва једном добише Срби у Аустрији источне вјере нов буквар. Дјеца су њихова до сад учила читати из књиге која није била писана ни писмом а камо ли језиком којијем они књиге пишу. За ово зло они не могу никога кривити осим себе, јер су сами управљали својијем школама, пак не само нијесу сами гледали да га се опросте, него још кад би их влада наговарала да га се опросте, они су га чували као нај-веће благо. Што ће дакле већма за ово зло Срби који су при-јатељи народу својему кривити своје људе, који су им до скоро школама управљали, то ће већма бити захвални влади на добру које је хтјела учинити новијем букваром пошто се управо Бог смилова и власт јој над Српскијем школама умножи. Али добро које се може учинити добријем букваром ја мислим да није све учињено овијем новијем, него да је њим учињено само то добро што је укинут стари. Да видимо.

Добријем букваром мислим да треба учинити ово троје: 1) да дјеца науче читати књиге својега народа, 2) да то науче што прије, 3) то чинећи да почињу „јачати духом“.

Само се од себе разумије да буквар не смије бити писан другом буквицом него оном којом се пишу књиге у онога народа којему је буквар намијењен. Али ако народ има више буквица, шта ћемо онда? Онда треба у буквар да дођу све оне, ако је истина да из њега треба дјеца да науче читати књиге својега народа. За то у Њемачкијем букварима (н. п. *Fibel für die katholischen Volksschulen im Kaiserthume Oesterreich. Wien 1853.*) не стоји само права Њемачка буквица него и Латинска, и у њима су читави чланци штампани и једном и другом буквицом. Тако је и у Чешкијем букварима (н. п. *Slabikář a první čítanka pro katolické školy v císařství Rakouském. Ve Vidni 1852.*) По том и у новоме Српском буквару осим Ћирилове буквице, којом пишу Срби закона источнога, требало би да је и Латинска, којом пишу Срби закона западнога; а тако опет у буквару намијењеноме Србима закона западнога не би требало да је само њихова буквица него и она браће њихове закона источнога. Има великијех узрока за које буквар може бити намијењен само једном дијелу којег народа: ако народ не живи сав у једној држави, или ако не вјерује сав једну вјеру, онда дио његов који не живи у оној држави у којој живи други или не вјерује оне вјере коју вјерује други, може имати особити буквар, јер човјек из малена треба да се учи љубити државу у којој живи и вјеру коју вјерује. Али ако је народ још друкчије подијељен, као што је н. п. наш, — ако један дио народа пише једном а други другом буквицом, зар и оваки дијелови треба да имају особите букваре? зар из буквара треба дјеца да науче читати само оне књиге које пише један дио народа њихова? зар један дио народа не треба да зна читати шта други пише? и зар би губио кад би и то знао? — Али да речемо да има узрока за које дјеца не треба из буквара да науче читати књиге свега народа својега него само једнога дијела његова, шта ћемо ако се из новог нашега буквара ни то не може? Он је писан само Ћириловом буквицом, па хоће ли моћи из њега научити дјеца читати барем оне своје књиге које су писане Ћириловом буквицом? Познато је да те Буквице у нас има од више руку: у једној се још држи *ѿ*, *ѡ*; у другој овијех слова нема, а има *ђ*, *ћ*, *џ*; у трећој нема ни овијех ни

онијех; у четвртој нема ѓ, ђ, е, ю, я, љ, ѝ, ѡ, і, ѣ, в, а има ђ, џ, џ, љ, њ, ј; овако прекројенијех Ћириловијех букваца имамо још више. Од свију овијех букваца имамо у новоме буквару само једну. Из њега дакле дјеца не само не ће научити читати књиге свега народа својега, него ни онога дијела његова који пише Ћириловом буквицом и којему је он особито намијењен. Као што у Њемачкијем и Чешкијем букварима има чланака и Њемачком и Латинском буквицом, тако би и у Српскоме буквару требало да их има барем Ћириловом сваком буквицом (не велим правописом), и то би толико већма требало колико се ове буквице једна од друге мање разликују него Латинска од Њемачке. Као што је у буквару на крају додано неколико листа да би дјеца научила читати црквене књиге, тако је ваљало додати барем врста неколико да би научила читати и остале књиге, које су писане Ћириловом буквицом другом него буквар. — Али да речемо да има узрока за које у буквар ваља узети само једну буквицу, онда је питање: коју? Заиста не ону којом се најмање пише. Кад се већ не да да дјеца из буквара науче читати све књиге своје, може ли ко рећи да их треба да науче читати што је могуће мање а не што је могуће више? Буквицом којом је писан овај нови буквар писано је у Српској књижевности до данас мање него и којом другом. Ово мислим да није потребе доказивати; доста је само споменути да у њојзи нема слова ђ, џ, џ. Али осим тога што се буквицом новогa буквара најмање пише, што ће дакле из њега дјеца научити читати не највише него најмање својијех књига, има још и другијех узрока за што — кад треба да је у буквару само једна букваца — не би требало да је баш она. Не ћу помињати да је она управо подсмјех свјема књижевницима, осим двојице тројице, који њом и то врло ријетко пишу; нити ћу доказивати да она нема ни најмање разумнога темеља, а требало би се и на то обоје колико толико обзирати бирајући буквицу за буквар; ја ћу изнијети још само један узрок. У царству Аустријском влада одређује из којијех ће се књига учити дјеца по школама. Влада је Аустријска више пута показала и једнако показује да угађа народима својима у свему што државне користи не ишту да је друкчије него што би који народ хтио. По себи се разумије да овдје није ријеч о ономе што сав народ хоће, јер слабо кад сав народ једно хоће, него о ономе што хоће већи дио његов. Већи дио народа Српскогa

не само у Аустрији него и изван ње, који пише Ђириловијем словима, показује књигама својијем да хоће н. п. два гласа своја да пише словима *ћ* и *ђ*. Ја мислим да би се ваљало смијати онеме коме би могао разум поднијети да помисли да држава Аустријска може имати каку корист у том да Срби њезини не пишу овијех гласова поменутијем словима него другијем каквијем; не може дакле бити да Аустријска влада жели у овоме послу радити у наточ вољи својијех Срба, не може бити да она жели из буквице им изгонити или помагати да се изгони слово, које они имају од толико стотина година (*), које им је спомен од умне радње њиховијех старијех и које је по том једна између најдичнијих ствари које су им остале од старијех и којих — као што је познато — имају врло мало, — у кратко: влади Аустријској не може бити мило да буквар, којијем је рада учинити добро својијем Србима, буде писан од Ђириловијех буквица не оном коју већи дио Српскога народа хоће него другом којом. Ако дакле не може бити на ино, него нови буквар треба да је штампан само једном буквицом, онда он не би требало да је штампан оном буквицом којом је штампан, али ни овом којом ја пишем, нити и којом другом него оном којом пише н. п. г. М. Светић, којом сама влада Аустријска пише Србима својим законе и уредбе, којом је она и неколико другијех књига за Српске школе већ штампала. — Али да речемо да је добро што је нови буквар тако написан да из њега не могу дјеца научити читати највише својијех књига него најмање, шта ћемо ако ни то не могбуду? Из новогa буквара Србског не могу дјеца научити читати ни њега самога! У буквару на стр. 59 стоји „*јаунице*“, на стр. 60 „*не-ћакъ*“ и на стр. 61 „*чуваркућа*“. У буквици којом је буквар писан нема слова *ц* ни *ћ*, него свуда мјесто првога стоји *дж* (н. п. на стр. 20 „*джакъ*“, на стр. 61 „*бояджія*“ и „*пашли-джанъ*“), а мјесто другога *шъ*; за што дакле у поменуте три ријечи стоје ова слова? Еда ли за то да би дјеца научила читати и оне књиге које су писане буквицом која има ова слова? Али би онда требало у буквару у којој ријечи да стоји *и* *ђ*, јер која буквица има данас *ћ* она има и *ђ*, нити би онда

(*) *наскмъ грађама дворянѣма*. — Кулин бан 1189. године. Види „Српске споменике“ (у Биограду 1840.) II. Ј. Шафарика „*Рамѣтъ дѣвниѣо писемницѣи Јиѣослованѣи*“ (у Прагу 1851.) и „Извѣстїя Второго Отдѣленїя Императорской Академїи Наукъ“ у Петербургу, I, 22, 1852.

требало да ове ријечи стоје на пошљедњијем листовима, који су одређени на што друго а не на то да из њих дјеца уче читати. Или може бити да су ова два слова нехотице стављена у поменуте ријечи? Онда би сам буквар био свједочанство колико је буквица која има ова слова обичнија од оне којом је он писан, кад се поменућа слова могу поткрасти и оној мадини књижевника која неће да их пише. Биле поменуте ријечи за што му драго овако написане, нама овдје ваља само знати хоће ли их дјеца умјети прочитати. Слово *џ* није у буквару нигдје стављено да би га дјеца могла познати, како ће дакле на поменутоме мјесту у буквару прочитати ријеч у којој има слово којег не познају? На стр. 3 у чланку 6 покрај „Тъ тѣ“ истина стоји заграђено „(Гъ Ѓъ)“, али је сав овај чланак заједно с онијем што је пред њим, као што ће се ниже видјети, не само непотребан него још и сметња велика тако да добар учитељ неће дати дједи да га уче; а баш да речемо да ће дјеца учити оба ова чланка, питање је не само хоће ли учитељи држати да треба дјеца да уче и оно у њима што је заграђено, него јесу ли она заграђена слова и стављена за то да их дјеца уче? Ова слова ако не стоје са свијем узалуд, не могу ни за што друго стајати него да би учитељи знали како ће учити дједу да читају *тѣ*, које опет показује како је не-обична буквица којом је буквар штампан. Кад би она стављена била за то да их дјеца познаду, онда би она стајала и ондје гдје (стр. 4—18) дјеца уче у ријечима читати свако слово напосе, које им је у буквару стављено да га познаду, — онда би она стајала и у чланку 27 на стр. 15 поред *Тѣ*, и онда би ондје стајала која ријеч и с овијем словима, као што стоје ријечи с осталијем словима која су дјеца познала. Као год што дјеца неће умјети у буквару прочитати поменуту ријеч написану словом којег ни видјела нијесу, тако неће умјети прочитати ни поменуте двије ријечи написане словом које су, истина, могла видјети али којег нијесу учили ни познати ни читати. У буквару је неколико чланак наштампано курсивнијем словима. Први је на стр. 45. Али хоће ли дјеца умјети читати те чланке? Курсивна слова нигдје нијесу у буквару стављена да би их дјеца познала. Да речемо да ће нека познати по обичним, да ће н. п. курсивно *з* познати по обичноме *в*, да речемо да ће и *и* и *и* познати по обичноме *и*, *п*: али које ће дијете знати да курсивно *з*, *а* и *ш* треба читати онако као што је

већ научило да се чита г, а, т? У овој невољи могла би се дјеца добро помоћи рукописнијем словима, али по несрећи чланци штампани курсивнијем словима стоје у буквару прије рукописнијех слова. Ето како ће дјеца научити из буквара сам буквар читати. Али све је ово још ништа. У буквару ће од стр. 1 до 25 дјеца учити читати; тако ће на стр. 15 у чланку 26 и 27 научити како се чита *дѣ* и *шѣ*, а на стр. 16 у чланку 28 и 29 и на стр. 18 у чланку 35 како се чита *нѣ* и *лѣ*; али по тој науци не ће знати прочитати на стр. 64 ријечи „*проповѣдѣ*“, ни на стр. 44 „*чешвршѣ*“, ни на стр. 48 „*премудростѣ*“, ни на стр. 63 „*челюстѣ*“, ни ријечи „*естѣ*“ (која долази на више мјеста), ни на стр. 60 „*зеленѣ*“, ни на стр. 61 „*плесанѣ*“, ни на стр. 44, 46, 47, 49 „*есенѣ*“. Дјеца овијех ријечи у самоме буквару не ће знати прочитати за то јер их буквар нигдје не учи да се *дѣ*, *шѣ* и *нѣ* чита још како друкчије него н. п. у ријечима „*цедѣ*“, „*ношѣ*“, „*гунѣ*“.

Из овога што је дослије казано мислим да се може јасно видјети колико је новијем букваром учињено првога добра које би требало од њега да имамо. Сад да видимо је ли нови буквар тако уређен да дјеца могу из њега што прије научити читати. По гдјечему што је напријед речено не треба нико да помисли да се о овом не може говорити: оно што се из буквара може научити читати, ми ћемо сад гледати може ли се научити што прије и би ли се могло што прије научити кад онијех мана не би било.

Ово је први део, начелни, Даничићеве критике *Српског буквара* (прештампан овде из *Краћих списа* Ђуре Даничића, 1925). Он јасно показује да је Даничић, као и Вук, сматрао да и Срби имају два писма: ћирилицу и латиницу. А да то није неки изузетак, он је доказивао позивајући се на два европска народа који су такође употребљавали два писма: на Немце и на Чехе. Чеси су, већ у 19. веку, практично напустили готицу. Немци су задржали и готицу и латиницу. Једно време, у 20. веку, у време нацистичке Немачке, инсистирали су посебно на готици као немачком националном писму.

PRIJEDLOG ZA UVOĐENJE ČETIRI NOVA SLOVA
LATINICE U HRVATSKOM ILI SRPSKOM JEZIKU

U sadašnjem našem pisanju latinskim slovima ima nedostataka, s kojih se neki glasovi ni po sadašnjem izgovoru ne mogu zapisati niti se može pokazati kako su ih izgovarali naši stari. Pišemo jednako n. p. djed i rodjen, nadje (aor. od nadjeti) i nadje (aor. od naći), te nitko ne može znati niti pisac pokazati je li htio da se dje u prvoj i trećoj riječi čita kao u drugoj i četvrtoj, po jednom govoru narodnom, ili nije htio da se tako čita nego da glasovi dj ostanu razdvojeni, po drugom govoru narodnom i to upravo po onom koji je primljen u književnost i po kom razlikujemo n. p. tj i ć pišući vrtjeti i vraćen: što u akademičkom izdanju starijih pisaca dolazi naštampano tudjer, nitko ne može pouzdano pročitati, a kolika je u tom smetnja poznavanju jezika? – Pišemo bilje, ljepota, inje, njegovati, kao moljen i ranjen i čitamo sastavljajući l sa j u jedan glas; a kad nam treba pokazati što iz starijih knjiga, ne možemo zapisati kako su stari govorili, koji su lj i nj u prve četiri riječi drugojačije izgovrali i pisali nego u posljednje dvije. Pišemo jednako nadžeti i badža, a u prvoj su riječi slova dž dva glasa a u drugoj su oba sastavljena u jedan. Tijeh nedostataka radi već je javno priznato prije godinu dana u nekome zboru učiteljskom da su potrebne promjene u sadašnjem pisanju, a rječnik radi primjera iz narodnijih umotvorina i iz starijih knjiga ne može se naći dokle se to ne uredi. Toga radi upotrebljena su u ovom ogledu i predlažu se četiri slova koja bi mogla učiniti kraj sadašnjoj nevolji, i to đ (mjesto dj za jedan glas, kao ćir. ђ), ĵ (mjesto lj za jedan glas, kao ćir. љ), ŋ (mjesto nj za jedan glas kao ćir. њ), ġ (mjesto dž za jedan glas, kao ćir. џ). Ni jednijem od ovih slova ne uvodi se ništa novo u latinski alfabet, među njima nema ni jednoga koji se ne bi već upotrebljavalo u Evropi, ako i ne svako baš za isti glas za koji nama treba: đ imaju neki njemački sjeverni jezici; – ĵ nije ništa drugo nego što se u njekim slovenskim jezicima odavna piše l', pa je samo premještena koma na dno osim svakoga drugog uzroka već i za to da se stojeći u vrhu ne bi mijejala sa apostrofom (n. p. kad treba l'jepo mjesto ljepo ili hoće l' mjesto hoće li itd.); – ŋ imaju Poljaci; – ġ za isti glas istočnih jezika, za koji i nama treba, osim drugih evropskih pisaca piše u najnovijim raspravama svojim i Miklošić, koji je doskora pisao mjesto njega dž. Prem da ne mogu pomisliti šta bi se moglo zabaviti tijem slovima, koja su i za pisanje i za štampu vrlo zgodna, opet ako bi tko predložio što bolje, ja bih bio prvi koji bih primio bolje.

Što se tiče gramatike koje se držim, ne ću govoriti, što svak može znati barem iz moje 'historije oblika', kako se drugom gramatikom cijela historija narodnoga našega jezika u strmoglav prevraća; ali sam dužan reći da se rječnik ovaj ne može pisati po drugoj gramatici, ako se ne će da bude nakaza, a to bi bio kad bi se

u njemu tumačio jezik u novijem obličju svojem istijem jezikom u starijem obličju, kad bi tumačenje bilo starije od onoga što se tumači.

Što se tiče pravopisa kojim pišem, ne ću pominjati šta bi značilo kad bi još jednom trebalo pisati sve ono što se pedeset godina dana o njemu pisalo i kad bi u jednoj polovini naroda trebalo iz nova počinjati što je u drugoj poslije velike borbe svršeno; samo ću reći i neka mi bude slobodno reći da ako tko misli da mogu rječnik pisati, onda nije pravo da misli da ne znam kakvijem pravopisom treba pisati. A najposlije, nikome ništa ne namećem, nego samo ištem sebi slobodu, koju nikomu ne odričem i koja će nas sama prije složiti nego i šta drugo, čega je dosta bilo.

Znam da ni ovaj pravopis ni ova gramatika ni predložena četiri slova ne će mnogima u prvi čas biti po volji, i to je sa svijem naravno, jer su se navikli na staro pa im se čini staro bolje. Ali poznavajući mnogih između njih prosvijetljeni um i plemenita ljubav ka svakomu napretku narodnomu tvrdo sam uvjeren da će kad o svemu malo promisle i njih biti dosta, koji će iz svega srca priznavati sa mnom zajedno da i za ovake stvari dolazi vrijeme 'ut serviamus in novitate spiritus, et non in vetustate littere' (Rom. 7, 6).

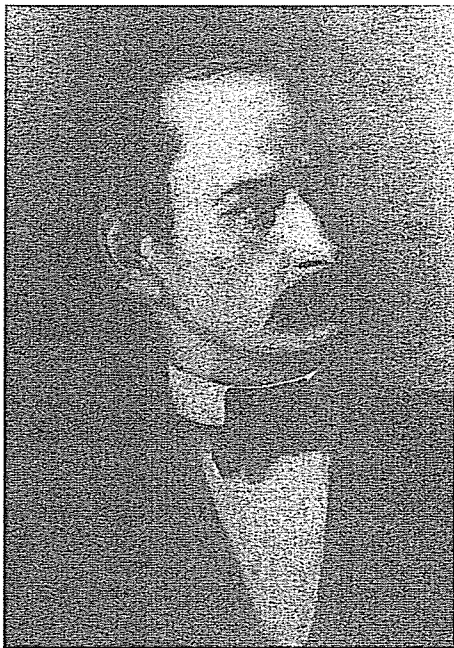
U Zagrebu na Vidov dan 1878.

Текст је преузет из књиге *Ogled. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Obrađuje Gj. Daničić. Zagreb 1878.

У овој обимној књизи њен приређивач, Ђуро Даничић, представио је како ће *Rječnik* који је припремао, изгледати. У последњем делу увода, који се овде доноси, представљена су и слова којима би требало да се *Rječnik* штампа. Даничић је пропустио да помене да су четири нова слова већ била објављена у Вуковом *Српском рјечнику* (1852). Огледни део новог *Rječnika*, за разлику од увода који је писан старим правописом, писан је новим, Даничићевим. Прва свеска *Rječnika* изашла је 1882. Последња 22, изашла је 1976. Све су штампане Даничићевим словима. Међутим, у ширу употребу ушло је само једно од ова четири слова које је Даничић предложио, слово *đ*.

Даничић је 1857. објавио један обиман чланак под насловом *Разлике између језика српскога и хрватскога* (његов главни део прештампан је у мојој књизи *Срби и њихов језик* (1997, 2002). У њему је он под српским језиком подразумевао штокавско наречје, а под хрватским чакавско (кајкавско је, као и Миклошић, сматрао делом словеначког језика). *Rječnik* који је почео да прави у Загребу садржао је штокавске и чакавске елементе. Према томе, био је и српски и хрватски; с разлогом је имао два национална имена. Даничићу се, међутим, може замерити што је прекршио принцип и на основу невеликог броја људи, који су се осећали Хрватима, а говорили штокавски исто као Срби, закључио да српски језик може

имати и двонационално име. Не може му се замерити што је показао да се латиницом коју је користио у *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* служио и српски (штокавски) а не само хрватски (чакавски) језик.

Đuro Daničić (1825-1882)

ТЕСТАМЕНТ

koja posljednja volja.

I. Od tisuću i šest stotina i osamdeset i jedno for. i 55 nov. a. v., što u ovaj par imam u hrvatskoj escompting banci u Zagrebu po uložnici br. 1742:

a) da se pet stotina for. upotrebi na moj pogreb i grob: pogreb da bude pristojan a bez zbjavnosti i bez svega izvanrednoga i bez muzike; a grob da se ogradi grovstvom ogradom i da se na njemu postavi od kamena mali spomenik, kakav je na grobu moje matere, a na njemu da bude natpis samo moje ime i prezime i dva broja - jedan godine, koje sam se rodio, a to je 1825. i do njega broj godine koje umrem.

b) da se šest stotina for. da jugoslavenskoj, ako, demije znanosti i umjetnosti.

c) da se tri stotine for. da u fond siromašnih djece velike škole u Biogradu.

d) od ostatka da se isplate troškovi koji bi bili, ako moje bolesti i da se čeladi koja bi me do smrti dovela da, što je pravo za trud i dangube i svrhu toga da se lijepo obdaru. Ako bi i preko toga što preteklo, neka se i to da u fond siromašnih djece velike škole u Biogradu.

II. Tisuća i sto i sedamdeset i pet dinara, što imam u upravi fondova u Biogradu po obveznici od 4. sept. 1822. br. 13. 573, da se da invalidskom fondu u Biogradu zaovina interesima koji budu.

III. Knjige koje se nastu moje (među njima i moje ručne) eksemplari Tukova rječnika, moza rječnika i knjiž

J.

žurnih starina, istorije oblika, osnova, korijena) da se dadu narodnoj biblioteci u Beogradu (gdje su i druge knjige koje su negda bile moje).

IV. Sve ostalo što imam ili što bih još imao: novci, gotovci, ili koje bih još imao, gdje uložene ili koje bih otkuda god imao primiti, losovi (tri srpska S 3 № 4, 5208, S 755 № 1; jedan kreditni S 561 № 3; tri Rindigrečeva № 1924, 19357, 20242) sve stvari, počevši od haline, ruble i sve drugo, da pripad-
ne mome sinovu Jovanu Popoviću sada kape-
tanu inženjerskomu u Srbiji.

V. Pravo na preštampanje književnih
djela mriješ, osim onih, na koja drugi ko ima
već kako pravo, ostavljam srpskom učnom
društvu u Beogradu.

VI. Pozivajući profesora Dr. Petra Matkovića i
Dr. Bogdana Medakovića molim da izvrše ovu
moju posljednju volju.

Ovo je moja posljednja volja, koju svojom rukom
pisah i potpisah.

U Zagrebu 16/8 Sept. 1882.

Sturo Daničić v. r.

Br. 130 II
1882

Ova izjava bude danas u prisutstvu g. g.
Dr. Petra Matkovića i Dr. Bogdana Medakovića pro-
pisano proglašena.

U Zagrebu 17. stud. 1882.

L. S.

F. Arnold v. r.

Pr. jar. bilježnik Kosudl porjebe

LATINICA U HRVATA

Obično se smatra da početke ilirskog pokreta treba zapravo tražiti u Gajevim zahtjevima za jedinstven pravopis što ih je izložio već 1830. u svojoj knjižici *Kratka osnova horvatsko-slavenskog pravopisa*. Gaj, naime, već tada iznosi šire koncepcije i predlaže ona pravopisna rješenja koja će »vsa narečja velikoga našega naroda, kuliko moguće je, jedno k' drugom« približiti. Iz pravopisne tradicije on uzima samo ono što je i u drugom slavenskom svijetu usvojeno jer »nam Horvatom« mora biti

³³ Zlatko Vince, Rad pravopisne komisije u Zadru godine 1820, Radovi Filozofskog fakulteta, Zadar, 1960, str. 79.

DANICA

Horvatska, Slavonška y Dalmatinska.

Tečaj I.

Dana 21. Szasheza 1835.

Br. 11.

More se povuđa iti.
Al' je trčba dumom priiti.
Svoja liža, svoja volja;
Neka bude drugih bolja.
Vitezović.

DANICA ILIRSKA.

TEČAJ II.

Dana 2. Januara 1836.

BROJ I.

Páli smo, brajjo, duboko páli,
Koi to vidi, ter a' neupali.
Ilirskog nije taj sial mlčka.

Naslovna strana Gajeve *Danice* pre i posle reforme pravopisa.

važno da li naša djela i »vsi izobraženejši brati naši slavenski« mogu čitati. Za takav stav važan je već i naslov knjižice (koji se, uz put budi rečeno, često pogrešno navodi kao »Kratka osnova horvatsko-slavonskog pravopisanja« što bi tobože trebalo značiti da se taj pravopis proteže i na Slavoniju kao što je i *Danica* bila »Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka«). A naslov tačno pokazuje da se tu radi baš o onom »horvatskom« pravopisu koji je smisljeno vezan za latiničke pravopise drugih Slavena. Zato on i odbacuje bilježenje sa dva znaka i uvodi češki način pisanja s dijakritičkim znakom iznad slova. Upotreba takvih ili sličnih grafema nije, kao što se moglo razabrati, bila nova u hrvatskoj latinici, ali nitko prije Gaja nije pokazao toliki smisao za sistematičnost i dosljednost u izgradnji čvrstog grafijskog sustava: — č, d', g', l', n, š, ž; dakle: iznad slova nalazi se ista kvačica kao znak za palatalnost. Tu, dakako, nema znaka za fonem č jer ga Gaj kao kajkavac nije imao u svom govornom sustavu (a »Kratka osnova« pisana je ipak za kajkavski sustav, ne za štokavski), ali je znao da on postoji: naime, govoreći o glasu č Gaj spominje da »pri drugih pako Slovenceh vu nekoliko mehksi glas prehaja«. I kasnije, kad mu bude trebalo da i taj »mehksi glas« uvrsti u svoju grafiju (za štokavski sustav), on će uzeti rješenje koje je već u slavenskoj latinici postojalo, tj. uzet će poljski način bilježenja (jer u češkom nema fonema č).

Nekoliko je razloga naveo Gaj koji govore u prilog ovoj grafiji. Prvo: neke od tih znakova »potrebuju vre dugo vremena Lehi, Čehi i ž nimi Moravci i Slovaci«. Drugo: ako usvojimo ovakav način pisanja, onda »horvatska kniga tulikajše vu Čehski i Lehski zeml'i štela se bude«. Treće: još veća »hasen i korist pristupi, ako se bližni brati naši Slavonci, Dalmatinci, Štajerci, Krajnci i Korusci (kaj od njihove razumnosti nedvojimo) vu ovom... prikladnom pravopisašu z nami... zjedinili budu«. Ali, pored svega toga, Gaj ne zaboravlja i ekonomski momenat. »Prigospodarna iz našega pravopisaša zvirajuća hasen takaj naj mešša nije«, nastavlja Gaj, jer »gore imenuvane skupslove č, d' etc. vre vu vnogeh tiskarnicah Cesarstva gotove nahad'aju se«, pa se — upotrebljavajući za jedan glas samo jedan znak, a ne dva ili tri — može mnogo prištedjeti.

Ali ono što se obično zaboravlja kad se spominje Gajeva pravopisna reforma iz *Kratke osnove*, jest činjenica da je toj pravopisnoj reformi morala prethoditi brižljiva jezična analiza. Poticaji su mogli dolaziti (i dolazili su) sa strane, ideje za rješenje također, ali je najprije trebalo upoznati građu, sadržaj. I Gaj je učinio taj napor. Gaj nam se u *Kratkoj osnovi* predstavio kao dobar poznavalac svojega jezika, poznavalac koji je, uočivši probleme, iznalazio ponajbolja rješenja. Interesantno je promatrati s koliko lakoće Gaj odbacuje dotadašnje grafije jednostavno zato što nisu bile primjerene n a š e m (u ovom slučaju: kajkavskom) jezičnom sustavu. Ne može se na primjer, kao do tada, pisati *dy* za *di* ili za *dj* ili za (današnje) *đ*, i to ne zato što bi *di* ili *dj* bilo bolje od *dy*, nego zato što *di* egzistira kao *di* (*vidi, hodi*), odnosno *dj* kao *dj* (*grozdje*). Digram *dy* mogao bi se eventualno upotrijebiti za *đ*, ali to nema smisla jer mi nemamo, pored *i* i *j*, glasa za koji bismo trebali znak *y*. Ako dakle u sustavu uopće nemamo *y*, onda se on ne može naći ni u vezama *dy*, *gy*, *ly*, *ny*, pa ga »takaj iz zestavkov« tih treba »izhititi«. Umjesto *y* najbolje je osnovnim glasovima *d*, *g*, *l*, *n* dodati ' kvačicu. Tada će se tačno znati kad treba

čitati npr. *sad*, kada *sadi*, kada *sadje*, a kada *sađen*. Ako je komu potreban znak *y* (kao npr. Španjolcima), neka ga upotrebljava, ali razlog koji vrijedi za španjolski jezik »obstati nemore, ar med horvatskem i špañolskem jeziku izrodna i sobstvena razluka je«. Ali Gaj tu ne zahvaća problem samo horizontalno nego i vertikalno. Odbacivanje grafema *y* nije nikakva novina jer »nekoji pisci horvatski pre šestnoga navlastito stoeletja zpoznavši nepotrebnost i prezetemel'itost slove *y* vu vezañu rećih, na mesto ñe sam vre vu svojem abecejskem glasu zadosten i potrebuvali jesu«.

I to je jedina Gajeva primjedba o dotadašnjem naćinu pisanja samoglasnika. »Kaj se Skupglasnikov dotiće«, tu se Gaj pozabavio, kao što se već moglo vidjeti, problemom palatala ili, kako ih on naziva, »žumbo-rećih i šumećih« glasova.

Ćudnim se ćini Gaju što se do tada glas koji je »nemškem *tseh* spodoben« (tj. Ć) bilježio sa *ch* (»i još kaj kakvem drugem naćinom«). Ćudno mu je zato što Ć nastaje od *c*, *k* i *t*, a ne od *h* koji se, eto, upotrebljava kao dio digrama. A budući da *h* »z slovami *c*, *k* i *t* vu nikakovem nije rodbinstvu«, nema razloga »vu zestavku *ch*« pisati ga za oznaćivanje glasa Ć. Najbolje je prihvatiti znak Ć jer Će na taj naćin biti »obderžana ne samo naredba korenoslovja, nego i jedinstvenosti«, tj. znakovima sa kvaćicom pridružit Će se i Ć.

Pojam »jedinstvenosti« nije kod Gaja slućajan: on potvrćuje već izrećenu misao o Gajevu smislu za sistematićnost. Ali pojam »jedinstvenosti« ima i šire znaćenje. Baš zbog tog šireg znaćenja Gaj ne prihvaća neka dotadašnja, inaće dobra, rješenja mnogih hrvatskih pisaca koji, vidjevši »neprikladnost pravopisaña maćarskoga, kak i drugeh strañskih za jezik naš, slovu c odozdola z ćerkñum zaznamenovali jesu«. Mi ih »nasleduvati nemoremo zaradi jedinolićnosti z ostalemi izobraženejšimi Slavenci, koji na c odzgora znamene glasopremenbe postavljaju«.

Sve to pokazuje jasno Gajeve veze i namjere. To je — program. Ali, s druge strane, iz ovakvih možda i suhih konstataćija o pisanju palatala dolazimo sve više do uvjerenja da je Gaj ipak proućio svoj govorni sustav i znao za neke zakonitosti kajkavskoga dijalekta tada kad mnogi hrvatski intelektualci nisu znali ili nisu htjeli govoriti hrvatski, kad — prema Gajevu svjedoćanstvu iz *Kratke osnove* — »materinski jezik vu horvatski zeml'... vu nikakovem vendar pošteñu nestoji izvišen« i kad je onima koji se ipak »nekućiko trudili i starali jesu, plaća bila ružna nezahvalnost, nekda paće sramota«. Tada Gaj ne samo da nijansira izgovornu razliku između *đ* i *dž* i daje prijedloge kako da se to i u pismu razlikuje (*d' = đ*, *g' = dž*), nego iznosi da se *dž* upotrebljava najviše u tućim rijećima, a u domaćim »retkoput«. On sam spominje da su *đ* i *dž* »spodobni« glasovi; razlika je između njih tako mala da »zpomenuti se komaj vredno je«, ali on ipak ne prelazi preko te razlike. »Ovde se opaziti ima — nastavlja Gaj — da glasi *d'* i *g'* vu našem narećju z glasom *j* vnoćiput izmeñaju se, kaj vendar osebito vu knižnem jeziku z toćñum pazl'ivostjum razlućiti se mora«. Mislimo da se takve konstataćije ne mogu iznositi bez dobrog poznavanja jezika za koji se predlaže pravopis; ovakvim zakljućcima prethodila je (nesvjesna zacijelo) fonološka analiza.

Osnovna je Gajeva jezična spoznaja u *Kratkoj osnovi* da palatali nastaju »prehajanjem« temeljnih glasova »vu mehki glas« i da tu »glasopremenbu«, kao najteži problem hrvatske latinice, treba grafijski fiksirati. Kako? Pa upravo tako kako nam diktira spoznaja: temeljnim glasovima (c, d, g, l, n, s, z) treba dodati »znamene glasopremenbe«, tj. kvačicu. Tada će se dobiti jednostavan, ali svrsishodan grafijski sustav koji zaista više ne može dovesti u sumnju kako što treba čitati, — a to je optimalno rješenje koje jedna grafija može dati.

Odstupiti od takve grafije, makar i privremeno, može se samo zbog velikih ciljeva. Ali Gaj je ocijenio da za ostvarenje takvih ciljeva nije ponajbolje rezati oštro i duboko, nego upotrijebiti taktitu osvajanja pedalj po pedalj. »Novine« i »Danica« osvanjuju — pet godina nakon *Kratke osnove* — u starom nereformiranom pravopisu. Gaj kao da je svjestan izreke da narod teže podnosi promjenu pravopisa negoli promjenu poreza.³⁴ Ali čim se krene i osvoje prve pozicije, Gaj će već iste godine u 10. broju »Danice« progovoriti opet o pravopisu.

Potaknut slabo uvjerljivim etimološkim razmatranjima Kollárovim i Šafaříkovim, odstupa Gaj u članku *Pravopisz*, objavljenom u »Danici« (1835), od svog prvog prijedloga i zadržava jedan znak samo za č, š i ž, a za ostale palatale uzima dva znaka, i to *tj* (za č), *dj* i *gj* (za đ), *lj* (za l) i *nj* (za nj), tj. slovima t, d, g, l i n pridružuje znak *j* (s akcentom mjesto tačke). To se neobično *j* zadržalo samo dvije godine, pa se već od 1838. pojavljuje *tj*, *dj*, *gj*, *lj*, *nj* (dakle *j* s tačkom).³⁵

Gaj je, očito, imao razloga da tako postupi. Ustupci su u velikoj borbi bili potrebni, gdje i korisni, ali je na žalost napušten sustav što ga je potpuno izgradio Vitezović u *Lexiconu*, a potvrdio Gaj u *Kratkoj osnovi*.³⁶

U to vrijeme padaju i dva nastojanja da se riješi fakultativan izgovor na mjestu glasa jata. Prvo je rješenje iznio Ignjat Brlić u knjizi *Grammatik der illyrischen Sprache* (1833). On predlaže slovo *y* za sve refleks glasa jata. Tim neutralnim znakom, kaže on, ni ikavac, ni ekavac, ni ijekavac ništa ne gube, a cjelina mnogo dobiva. Istu je misao o slobodi izgovora za jatove refleks iznio i Vjekoslav Babukić u *Osnovi slavnjanske narečja ilirskoga* (1836), ali je on kao grafijsko rješenje predložio tzv. rogato ě. Međutim, ni Brlićevo ni Babukićevo mišljenje nije se ipak održalo.³⁷

³⁴ Govoreći npr. o pretplati na novo izdanje Kačićeva *Razgovora* »kojega z zta-ro-horvatzkim pravopiszom g. Dunder u Bechu prestampati čini«, Gaj navodi da se »iz nenavadne vnosine (= množine) predbrojnikov« vidi »nakuliko pako nash zta-rinzki pravopisz... vugoden y povolyen je« (»Danica«, str. 48).

³⁵ Problem vezivanja konsonanta s *j* nije time bio definitivno skinut s dnevnoga reda. Godine 1854. Bogoslav će Šulek progovoriti o skupu *dj* i nastojati naći rješenje da se otkloni nesigurnost u čitanju riječi *djevojka* i *djak*. Šulek predlaže da se na *j* u riječi *djak* ne stavlja tačka i tada bi se to čitalo *đak*. (O dvoglasu ie, Neven, 20. 4. 1854, str. 2).

³⁶ Taj će se sustav vidjeti kasnije kod Daničića.

³⁷ Detaljnije o tome kao i o cjelokupnoj jezično-pravopisnoj problematiki toga doba vidi u raspravama Lj. Jonkea skupljenim u knjizi »Književni jezik u teoriji i praksi«, Zagreb, 1964.

Nisu se održali ni pokušaji Đure Augustinovića koji se u djelu *Misli o ilirskom pravopisu* (Beč, 1846) zalaže za reformu i latinice i ćirilice. On je predlagao — između ostalog — da se iz ćirilice preuzmu u latinicu slova *ж, џ* i *ш*, da se u latinici uvedu novi znakovi za *lj, nj, đ* i *ć*, da se *j* piše bez tačke, da se uvede poseban znak za slogotvorno *r* i da ćirilica preuzme iz latinice *v, њ, r, s, u* (a eventualno i *m, t, d*). Nasuprot ilirskom etimologiziranju Augustinović provodi fonetski način pisanja gdje je god to moguće, pa u svojim djelima registrira asimilacijske pojave čak i između dviju riječi (npr. *g drugoj* = *k drugoj*, *o drugoga* = *od drugoga*). Nema sumnje da ovakvom svojom protustrujom nije mogao daleko prodrijeti, pa je — živeći ionako podalje od Zagreba — ostao uskoro usamljen.

Gajeva pravopisna reforma iz g. 1835. krčila je međutim svoj put jer je postala sastavni dio ilirskoga programa, pa su je usvojili i svi ilirski gramatičari. Štaviše, tu su grafiju Davorin Trstenjak i Stanko Vraz počeli od g. 1848. uvoditi i kod Slovenaca, gdje je dobila ime »gajica«. Gajicu su prihvatile Bleiweisove Novice već u prvim godinama izlaženja, a g. 1848. ona je službeno uvedena u slovenske škole, pa se tako njome Slovenci služe i danas.

Nova Gajeva reforma nije do kraja provela načelo da se za svaki glas upotrebljava samo jedan znak jer je ostavila digrame *dj, gj, lj, nj*. To odstupanje od jednoznakovnog sustava pokazalo se uskoro slabijom stranom reformirane grafije. Naime, pri izradi velikog Akademijina rječnika, u kojem su se trebale lučiti sve povijesno i dijalekatski relevantne razlike u izgovoru, morala se i grafijski izraziti diferencijacija između npr. izgovora *djevojka* i *rođen* što se tada pisalo jednako (*djevojka* i *rođen*). Zato je Daničić uveo znakove *đ, ě, ĺ, ŋ*; htio je dakle da se tačno zna kad se što ima čitati kao jedinstven glas (*rođen, svjedožba, ljubav, negov*), a kada nesliveno (*podjarmiti, nadživjeti, bilje, kamenje*). Na pitanje pak: u koga se Daničić ugledao u svojoj reformi, Maretić odgovara ovako: »Slovo *ĵ* načinio je Daničić sam, t. j. nije ga ni otkle uzeo; slovo *ŋ* se nalazi u poljskoj azbuci, i iz nje ga je Daničić uzeo; slovo *ě* u Daničićevu su vrijeme upotrebljavali komparativni gramatici za staroindijski konsonant, koji jednako ili slično glasi kao naše *ž*; slovo *đ* uzeo je Daničić iz staronordske i anglosaske azbuke, u kojima to slovo znači glas, što odgovara engleskom *th* u riječi na pr. *father*.«³⁸ Možda Maretić ima i pravo, tj. možda se Daničić nije osvrtao na domaću latiničku tradiciju (iako u Rječniku obrađuje jezik starih pisaca!), nego u poljskoj, staroindijskoj, staronordskoj i anglosaskoj grafiji traži i iznalazi znakove za glasove hrvatskoga ili srpskoga jezika. Ako je tako, onda Daničiću ili nisu bila poznata Vitezovićeve rješenja ili ih je, ako su mu bila poznata, odbacio. Nezgodna je samo u tome što su Vitezovićeve rješenja frapantno slična Daničićevim (Vitezović: *đ, ě, ĺ, ŋ* — Daničić: *đ, ě, ĺ, ŋ*).

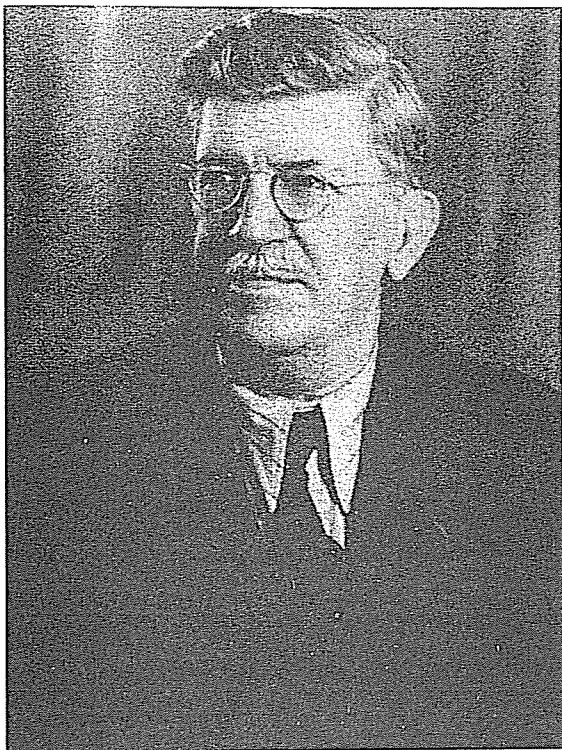
Toj Daničićevoj reformi dodao je Pero Budmani, treći urednik Akademijina rječnika, još i znak *z* za one vrlo rijetke slučajeve kad se u našem jeziku pojavljuje glas *dz* (u Dubrovniku *spenza, zora*, odnosno *otaz bi ga* itd.).

³⁸ T. Maretić, Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, Zagreb, 1931, str. 17.

Iako je Daničićevo i Budmanijevo dotjerivanje latinice konsekventno provedeno u već spomenutom Rječniku i u nekim izdanjima Jugoslavenske akademije, ipak njihova reforma u široj javnosti nije potpuno usvojena. Za Budmanijev prijedlog danas se malo zna, a od Daničićevih primljen je samo znak *đ* najviše zbog toga što ga je prihvatio prvi službeni pravopis u Hrvatskoj, tj. *Hrvatski pravopis* Ivana Broza iz g. 1892. Prema tom pravopisu pisali su se i dalje sa dva znaka glasovi *dž*, *lj* i *nj*. Takvom se grafijom služimo i danas.

Ово је завршни део текста Милана Могуша и Јосипа Вончине *Latinica u Hrvata*, који је објављен у *Radovima za slavensku filologiju* бр. 11, Загреб 1969.

Латиница којом се данас служе Срби, Хрвати и Словенци, тј. народи који су ушли у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, и народи који су, осим њих, изашли из Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (Црногорци и Муслимани), како показују чињенице наведене у овој књизи, није творевина Људевита Гаја. У њеном обликовању учествовали су Вук (1827) и Даничић (1878). Гајева улога, у оквиру илирског покрета, била је велика, али само промоторска. А у њеном коначном прихватању удела су имали и Иван Броз и Александар Белић. Иван Броз (1852-1893) је, по одлуци Хрватског сабора, сачинио и 1892. објавио *Hrvatski pravopis*. Иако кајкавац, он је хрватски правопис правио на основу корпуса Вукових и Даничићевих дела, тј. на њиховом, српском, дакле, за њега туђем језику, али и на њиховом правопису. Броз, међутим, није у целини прихватио правописну праксу Даничићеву иза које је стајала најзначајнија институција, Југославенска академија знаности и умјетности, праксу која је била уграђена и у најзначајнији њен подухват: *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*. Он је од слова која је увео Даничић прихватио само слово *đ*, а изоставио слова латинице који одговарају ћириличким словима *љ*, *њ*, *џ*. Белић је између два светска рата, прихватио Брозово решење. Учинио је то сигурно с намером да сачува јединство српскохрватског језика. Али тиме је латиници ускраћена шанса да удовољи принципу: посебно слово за сваки глас. Утолико је она мање савршено писмо од ћирилице.

Александар Белић (1876-1960) на почетку своје научне каријере следио је српску филолошку традицију коју представљају Вук Караџић, Ђуро Даничић (до одласка у Загреб), Стојан Новаковић и Љубомир Стојановић. Од времена Првог светског рата прихватио је (Јагићев) став да Срби и Хрвати имају један народни језик, српскохрватски, хрватски или српски. Тиме је битно изневерио ставове Вука Караџића. Али је допринео афирмацији Вуковог (и Даничићевог) схватања о томе да српски језик успешно користи два писма: ћирилицу и латиницу.

АЗБУКЕ

1. – У нашем су народу у употреби две азбуке: ћирилица, у оном облику којој јој је дао 1818 г. Вук Караџић, и латиница, коју је тридесетих година прошлога века увео за потребе нашег језика Људевит Гај и која се доцније развила до данашњег облика (в. т. 3)

Ћирилица	Латиница	Ћирилица	Латиница
А а	A a	Н н	N n
Б б	B b	Њ њ	Nj nj
В в	V v	О о	O o
Г г	G g	П п	P p
Д д	D d	Р р	R r
Ђ ђ	Đ đ	С с	S s
Е е	E e	Т т	T t
Ж ж	Ž ž	Ћ ћ	Ć ć
З з	Z z	У у	U u
И и	I i	Ф ф	F f
Ј ј	J j	Х х	H h
К к	K k	Ц ц	C c
Л л	L l	Ч ч	Č č
Љ љ	Lj lj	Ѣ ѣ	Dž dž
М м	M m	Ш ш	Š š

2. - Азбучни је ред латинице: a b c č ć d dž đ e f g h i j k l lj m n nj o p r s t u v z ž.

3. Ова латиница представља званичну латинску азбуку, примљену за општу употребу код нас у току времена. Она и у овом облику, да оставимо по страни мању изразитост надредних знакова у њој према засебним шарама у ћирилици, има према ћирилици својих недостатака. Принцип је ћирилице да за сваки засебни глас нашег језика има свој посебни знак. Међутим у латиници имамо за љ, њ и њ по два засебна знака уједно састављена *lj*, *nj*, *dž* од којих сваки има и самостално значење и самосталну употребу у латиници. Они изговорени како су наописани не дају наше гласове љ, њ и њ, већ гласовне групе л + ј, н + ј, д + ж. Зато је потребно знати да се *lj*, *nj* и *dž* када представљају сливене гласове љ, њ и њ и у латиници читају као умекшано *l*, *n* и сливени звук *dž*. Да би се то обележило и на писму и да би се знало да их тако ваља читати, а не као два гласа (исп. *nađživjeti* и *džamija*, који се на исти начин пишу у латиници, иако се прво изговара *надживјети*, а друго *јамџија*), Бура Даничић је 1878 год. предложио три знака *l*, *n* и *g* за поменути три гласа који ни до данас још немају шире употребе; само *đ* које

је Даничић тада предложио место дотадашњег *gj* и *dj*, у новије је време примљено и за школе и улази све више у употребу. Али ипак има још остатака и од старијег начина писања (тј. онога по коме се *ћ* пише као *gj* или *dj*).

4. – У нашем је језику *р* сугласничко и самогласничко. Тежња је већ од Вукова времена да се самогласничко *р* обележи нарочитим знаком када се наводи иза самогласника или пред њим. Али се до данас у том правцу није дошло ни до каквог општијег начина (самогласност таквога *р* обележавала се полугласником, апострофом, цртицом, једном тачком над *р* и двама тачкама над њим), и све више преовлађује у писању необележавање таквога *р* никаквим нарочитим знаком. Али се може допустити да се овакво *р*, дакле самогласничко *р*, испред и иза самогласника, употребљава апостроф: *умр'о*, *гр'оце*, *простр'о*, *сур'жница*, *пор'вати се*, *зар'зати*, *стр'оница*, *нар'нути*, *одупр'о* итд. (ово је потребно учинити онда када треба показати да *р* чини слог).

5. Од гласова наше азбуке *х* се употребљава у маленом делу нашега народа; већина га народа не познаје и не изговара. Али како је тај глас постао саставни део гласовног система нашег књижевног језика, мора се научити где га ваља стављати. Зато су морали бити дати у речнику примери где га треба употребљавати (в. о њему гл. IX).

Каткада се гласови *ћ* и *ђ* не изговарају правилно у нашем народу; има целих области у којима се ти гласови мешају са *ч* и *џ*. Зато се морала дати у речнику и њихова употреба, бар у основним речима и наставцима (в. гл. VIII).

6. – Ћирилица и латиница нису се слагале и у томе што су се досада у латиници туђе речи (туђи називи имена) наводиле обично у изворном писању, док је начело ћирилице да се оне наводе онако како се у дотичном народу изговарају. Данашњим правописом је утврђено да се поред обележавања може стављати у латиници и како се речи изговарају (в. т. 253).

7. Правопис се нашег језика само у извесном правцу може назвати гласовним (фонетичким), јер је писање речи према изговору ограничено у њему само на засебне речи и засебне облике. То значи да наш правопис води рачуна о променама само у засебним речима (на пр. *сладак*: *слатка*), али не и о променама изван засебних речи, када би промена гласова зависила од неопосредне близине засебних речи у *реченици*. Напр. иако се изговара *кот куће*, *ш њим*, пише се *код куће*, *с њим*, јер су то засебне речи, а свака се реч или сваки облик речи пише, према духу нашега правописа, онако како сам гласи, без обзира на његову везу са другим речима у реченици. Према томе, и кад две речи образују једну, оне се у тој речи подврга-

вају правилима која вреде за просте, тј. гласови се пишу онако како се изговарају („од“, „када“, „од“ „сада“, „кад“ „кад“ итд. треба писати када чине сложене речи: *откада*, *отсада*, *каткад* итд. исп. т. 39).

Ово је прво поглавље из Белићеве књиге *Правилн српскохрватског књижевног језика*. Ново, допуњено и исправљено издање (1950). Прво издање ове књиге штампано је 1923. године.

Белићева књига појавила се, дакле, знатно пре Новосадског договора (1954) на којем је он био један од најчувенијих учесника. Један члан тога Договора тиче се и употребе писма. Он гласи:

„3) Оба писма, латиница и ћирилица, равноправна су: зато треба настојати да и Срби и Хрвати подједнако науче оба писма, што ће се постићи у првом реду школском наставом.“

СРБИ ИМАЈУ ДВЕ АЗБУКЕ

Целовитости српске културе не иде на руку ни наша двострука подвојеност, она азбучна и она у наречјима књижевног језика. Из ове стварности могу неопажено проистећи тешке конзеквенце, такве као узајамно нечитање источних и западних Срба које би водило расцепу у српској култури. Да би се ово спречило, потребно је много мудрости и стално бдење. Свака искључивост, неделикатност или немар могу нам се тешко осветити. Потребно је да до сваког Србина допре истина да Срби имају две азбуке, ћирилицу и латиницу, и два наречја књижевног језика, екавско и јекавско, и да сви треба да познајемо обе азбуке и оба наречја. На нашим школама лежи задатак да свест и знања о свему овоме усаде у сваког ученика, а на културним делатницима је да ово објашњавају у нашој јавности.

Срби су једна од ретких двоазбучних нација у свету. Ћирилица је наше традиционално писмо и једно од основних националних обележја, а латиница је новија тековина, али већ чврсто одомаћена и потпуно своја. Веома је важно да се Срби у Босни и Херцеговини и они у Хрватској не удаље од ћирилице и да садашње програмске изјаве о рехабилитацији ћирилице у тим срединама буду заиста и остварене, али је исто тако важно да се у самој Србији не претера с афирмацијом ћирилице на начин који би Србима осиромашио латиницу. У оној мери у којој сви писмени Срби владају поједнако обема азбукама, то је драгоцен национални капитал — улазница за оба најзначајнија круга наше епохе. Али у мери у којој се Срби служе само једном или само другом азбуком, то је тешка препрека која неминовно отуђује припаднике истог народа. Ово, наравно, не значи да је време да се одлучујемо за жртвовање једне од двеју азбука — иако није искључено да ће будућност ставити на ред и такав задатак. Засад на обема странама стоје крупни аргументи који се не могу заобићи. Ћирилицу бране жива традиција и навика у великом делу Српства, и свест о њој као обележју нације, и топли емоционални однос према њој и међу Србима у крајевима где је латиница данас обичнија, и потреба да сачувамо континуитет са културним наслеђем (укључујући ту и постојећи фонд књига), и везе са руском културом, и с нашим македонским суграђанима и бугарским суседима, па и сама савршеност вуковске ћирилице која се српскохрватски пише адекватније него латиницом, без дијакритика и без двојних слова. На страни латинице стоје наше везе са свим културама западне и средње Европе и целе Америке, па у крајњој линији и готово свег осталог света. Ту су и пословне нужности и потреба да странац код нас наиђе и на такве натписе које ће моћи прочитати. Али још много више од тога, ту је контакт са Хрватима и Муслиманима, а надасве чињеница да се латиница код знатног дела Срба укоренила на начин који искључује могућност да би је они лако могли напустити. Све нас ово обавезује

да подједнако негујемо обе азбуке. Сваки писмени Србин – а крајње је време да сваки Србин буде писмен – мора бити припремљен и навикнут да чита оба писма без предрасуда и тешкоћа. Само под тим условом двоазбучје може бити скупocen пасош за два широка света, а не страховит ударац који предваја нашу културу, да бисмо се затим предвојили и ми сами.

Одломак из књиге Павла Ивића *Српски народ и његов језик*, из одељка *Актуелни тренутак*. Београд 1971: 222-224.

СРЂ SRĐ

list za kniževnost i nauku.

Часопис *Срђ* - *Srđ* издавали су Срби католици у Дубровнику од 1902. до 1908. Први уредник био је Антун Фабрис. За часопис је карактеристично да је био штампан двоазбучно: ћирилицом и латиницом.

Двоазбучност у изражавању српским језиком била је карактеристика и других гласила Срба католика у Дубровнику. Она је била примењивана и у публикацијама Матице српске у Дубровнику за време њеног кратког трајања (1909-1914).

Двоазбучност или двописменост није само карактеристика српске културе. Словенски народи су у време Ћирила и Методија и касније дуго имали два писма: ћирилицу и глаголицу. Немци још увек употребљавају готицу и латиницу. Готица чак и данас преовлађује у исписивању фирми у немачким градовима.

Павле Ивић, који је употребљавао израз двоазбучност у тексту изнад и другде, умео је да види не само лоше стране двоазбучности, већ и њене предности. Србе ћирилично писмо повезује са словенским истоком, а латиничко писмо их повезује са словенским западом и другим западним народима. Сва наша деца до другог разреда основне школе науче да се служе и ћирилицом и латиницом. Управо нас двоазбучност најбоље повезује и са сопственом традицијом и са светом.

СРПСКА ПИСМА

*Културно-историјске вредности и цивилизацијске
могућности ћирилице и латинице*

Одмах ће се читалац запитати: зашто зовем нашу ћирилицу и латиницу српским писмима? Одговор је једноставан: придржавам се правила „чији језик онога и писмо“.

Ћирилица је српско национално писмо (има се у виду, наравно, само српска ћирилица). Она је темељ српске националне културе. О њеним цивилизацијским предностима те о могућности и потребама њене функционалне доградње биће речи у овоме чланку.

Латиница је српско алтернативно писмо (има се у виду опет само српска латиница). О нужној реформи латинице, о њеним цивилизацијским могућностима те о могућностима њене примерне у српској националној култури (о предностима коришћења двају писама) такође ће бити речи у овоме чланку.

Фонетско писмо уз фонолошке корекције

Са словенским писмом и општесловенским књижевним језиком, који нису служили само за богослужење, него и за књижевно и духовно стваралаштво и за пословну комуникацију, заправо је створен, на темељима грчке и византијске цивилизације, један посебан тип европске културе. Тај тип културе се одликовао, а и данас се одликује, слободним стваралаштвом на матерњем језику, изразитом духовношћу и исто тако изразитом саборношћу (осећај припадности своје народу, цркви и племену). Са даљим развојем њихових дијалеката и језика Словени су слободно прилагођавали општесловенски (старословенски) књижевни језик своје изговору и слободно узимали из народне језичке ризнице. Тако су створене националне редакције старословенског језика (српскословенски, рускословенски и др.). Поред тога, они су слободно користили свој народни језик у историографији (летописима), праву (повеље и законици), дипломатији и приватном животу. Зато ми данас можемо да изучавамо непосредно, у мери у којој су споменици очувани, језик и културу народа који су припадали овом културном кругу. Овај, словенско-православни тип европске културе потпуно се разликује од оног који је стваран у оквиру западнога хришћанства. Тамо је формиран један рестриктивни (и репресивни) тип културе чија су главна обележја доминација у политици и унификација у култури. У том типу одвијала се стална борба за националну самобитност, против доминације латинског језика, али су опипљиви резултати на плану стварања националних језика и писма извојевани тек након многих векова.

У том смислу Срби су имали среће што су од самог почетка своје културне историје стварали на своме језику и писму. Уз то је старословенска ћирилица својом пространом азбуком пружала могућности не само за адекватно обележавање словенског фонолошког система и за преузимање грчких културних термина и властитих имена него и за касније модификације словенског писма за потребе развоја посебних словенских књижевних језика. Једну од најрадикалнијих и најцеловитијих модификација старословенске азбуке извршио је Вук Стефановић Караџић.

Вукова азбука, којом се ми данас користимо, једно је од најсавршенијих писама у светској писмности. То је у основи фонетско писмо у које су унете нужне фонолошке корекције. У облицима *танак*, *танка* представљене су две изговорне (фонетске) реализације исте фонеме (п). У речима *први* и *прави* имамо овокалско (слоготворно) и невокалско (неслоготворно) *р*, које је Вук упочетку различито обележавао, па је после с правом од тог разликовања одустао. Слоготворност и неслоготворност су само позиционе варијанте једне исте фонеме (р). У речима *историја* и *историјски* представљена је фонема (ј), која се у другом примеру у изговору редукује. Фонемски се пишу и префикси у речима као представа, одштета, иако би у складу са фонетским писмом требало да гласе *прет-*, *от-*. Разлог за фонемско писање у оваквим речима треба тражити у томе што фонеме (д) у изговору одговара не само *т* него и делимична и потпуна редукција (губљење гласа). Исто тако се пише фонемски *градски*, *братски* (а не „грацки“, „брацки“, што би значило обележавање једним словом двеју фонема, којима у изговору одговарају две компоненте африкате). Фонолошке корекције, према томе, ништа не одузимају савршенству наше вуковице, као што јој не би сметало да неке корекције нисмо прихватили (да пишемо *претстава*, *отиштета*, као *отцепити*, *потчинити*, или *историја*, *историски* као *Градац*, *Граца*, као што смо, уосталом, и писали до последњег договора с Хрватима).

Усклађеност писања са изговором, ортографије са ортоепијом, и прецизност писања главна је врлина српске ћирилице. За то не треба захваљивати само Вуку и његовом претходнику Мркаљу него и фонетско-фонолошким особинама српског језика и старословенској ћирилици као узору.

Друга врлина вуковице састоји се у томе што свако слово представља једну графичку целину и што се ниједно слово не гради помоћу дијакритичких знакова (известан изузетак представља *ј*, које је Вук без икакве потребе позајмио из неких савремених му латиничких писама). Српска ћирилица је, како каже Милић од мачве, прелепо једноставно писмо „без иједног преглашеног и апострофираног знака“.

Трећа цивилизацијска предност предност ћирилице, и то не само српске, огледа се у њеној отворености. За разлику од латинице, која све богатство потчињених јој језика тежи да сведе на ограничен број латинских

* Милић од Мачве. *Срби немају никаквог разлога да се одричу свог прелепог и једноставног писма.* - Политика, 16. август 1989, стр. 15.

слова и сва светска писма да преведе у себе, у ћирилички текст се слободно могу укључити латински цитати, речи и фразе из савремених западноевропских језика, грчки облици без икакве ћирилизације. Складнос е у ово писмо укључују не само арапски него и римски бројеви, при чему се ови последњи интерпункцијом не морају диференцирати од великих слова.

[У класичној руској књижевности често се у репликама одражава руско-француски билингвизам руског пленства. У српској ћирилици, као и у руском оригиналу, француски текст се даје без икакве графичке модификације. У латиничким издањима руске класике француски текст даје курзивом да би се графички разликовао од основног текста. Тиме се смањује могућност графичког истицања у самом француском тексту.]

Васпостављање јата

Већ смо рекли да је Вук, без икакве потребе, у своју азбуку укључио латиничко *j*. И то није само моје мишљење. Уношење ког није било ни у класичном латинском значило је на само нарушавање ћирилице као семиотичког система, и не само уношење графеме чије мало слово има функционално непотребни дуијакритички знак; то слово, које је у новој латиници направљено да би се разликовало неслоговно од слоговног *i*, у савременим латиничким писмима је функционално преоптерећено (различно се изговара у различитим језицима). Мркаљ је био предложио десетерачко *ı* (*i* без тачке) за означавање српске јоте. Ово слово је у старословенској азбуци имало гласовну вредност „и“, али је њиме у саставу прејетованих вокала заправо обележавана јота. Требало би се постепено вратити на мркаљево решење, напре у текстовима графички моделованим у стилу старословенске ћирилице, затим као графички дублет у обичним текстовима, да бисмо најзад Вуково *j* сасвим препустили историји.

Вукова граfiјска реформа била је превише радикална у односу на српско писано наслеђе, нарочито у једној појединости – у избацивању јата. Та појединост тако крупна и такважна за јединство српског књижевног језика да ми морамо данас, на измаку овог века и овог миленијума, пред могући и очекивани српски национални препород, одлучно предложити премошћавање двају српских књижевних изговора у писаним текстовима помоћу ћириличног слова *ђ* (и латиничког слова *đ*) и његове фонолошке интерпретације.

Да је ијекавска верзија књижевног језика, за коју се залагао Вук, прихваћена у књижевности и култури Срба у свим крајевима, Вуково решење, засновано на фонетском принципу, не би се можда ни морало кориговати. Али постојање двају књижевних изговора, од којих се Срби не могу ниједног одрећи, а у ситуацији кад се ијекавска верзија међу Србима католицима проглашава за некакав „хрватски књижевни језик“ (у циљу културне асимилација и духовне денационализације најпре католика, а затим и муслимана и православаца), нужно је, и могуће је, у српску писменост увести општу верзију књижевног језика (са јатом), а разлике оставити

на плану изговора. Наравно, општа или јатовска верзија српскога писма (лѣп, лѣпота, нѣжан, нѣм, сѣдѣти, пѣсма, врѣме, хтѣти) не би искључивала паралелно постојање ијекавске и икавске верзије српскога писма. Оне би служиле за локалну употребу, за диференцирање говора јунака према локалном колориту, за прецизније записивање стихова. Услов за шире прихватање јатовске верзије српскога писма јесте успостављање културног јединства Срба.

За функционалну доградњу српске ћирилице (и латинице) потребно је, осим јата, још само једно слово. За народни изговор меког *ш* у речима *сјутра*, *сједи* ми немамо графиске могућности. Зато сам ја предложнода из руске ћирилице позајмимо слово *ш* (којим се означава исти, али нешто дужи глас), а из пољске латинице слово *ś* и тако заокружимо азбуку на 32 слова. Што ће нам то ново слово? – побуниће се неки читаоци из екавских крајева. Прво, оно нам нимало не смета. Друго, оно нам је потребно. И то не само за транскрипцију пољских и руских имена и не само за тачно обележавање дијалектских текстова.

За изражавање локалног колорита говора својих јунака писци краја XIX и почетка XX века служили су се графичким сегментом „шј“: „само *шјутра*“ (Кочић), „*шједи* ту“ (Нушић). Невоља је, међутим, што наши читаоци такве речи читају како су и написане (Делује аутоматизам нашег правописа – „једно слово – један глас“). Савремени писци не користе ту могућност. Они су присиљени да у стилизованој прози у једним облицима одражавају народски изговор, а у другима књижевни. У роману *Stradalište* Чедомира Лучића (Никшић, 1989) народски говор се преноси у речима *понеђе*, *ићела*, *пљевати* и сл., а у примерима где је требало навести црногорско меко *ш* даје се књижевно писање: „К’о да би се *осјетила* празнина да се онакије“ пун мелеон не роди“; „изружи га на *пасје* опанке“. Читалац, наравно, чита како је написано.

Све више се шире у ијекавским крајевима, нарочито у Црној Гори, хипокористици (имена од мила), у којима се појављује меко *ś*. Неко се зове *Момир*, а зову га *Моśа*. Или му је име *Слободан*, а зову га *Ѕобо*. Жена се зове *Милосава*, а зову је *Миśа* (са дугоузлазним акцентом). Писци избегавају да овакве облике употребљавају јер не знају како сада их напишу. На једном сам некрологу у Никшићу прочитао: „Мисја“. Тако, наравно, нико не изговара. Пример илуструје не тако ретку ситуацију: покојника сви знају по надимку *Миśа*, а нико не зна његово лично име (*Милисав*, *Миливоје*, *Милои*).

Увођењем слова *ш* у азбуку и слова *ś* у абecedу проблем би био решен. Наведене облике бисмо писали ћирилицом: шутра, щеди, Мища а латиницом: *śutra*, *śedi*, *Miśa*.

Графијска идентификација властитих имена

Видели смо да је у оквиру западнога хришћанства формиран један рестриктивни тип културе у коме је доминирала једна Црква, а ту доминацију је остварила помоћу богослужења на латинском језику, који је уједно

био језик књижевности и науке. Домиација латинског језика није се могла вечно одржати, тим пре што је то одавно био мртав језик. Формирање посебних књижевних језика и писама одвијало се, међутим, у тесним оквирима класичне латинске абецедe (којој су придодата још два слова – J и W). За обележавање гласова којих није било у латинском језику су посебно знаци изнад слова (као у чешком) или испод слова (као у летонском) или комбинација више слова (као у немачком, делимично у пољском и др.).

Функцију повезивања националних култура у оквиру овога модела културе више није могао да одржава латински језик, мада су се латинске речи и изрази користили у новоформираним књижевним језицима. Ту функцију преузима, с једне стране, исти списак слова (латиничка графика), с друге стране, исто писање властитих имена и географских објеката. Графијска идентификација имена је повољна за велике језике који се користе као средство међународне комуникације, а изразито је неповољна за мале језике, укључујући и све словенске. Преузимањем графијских ликова деформише се изговор властитих имена, а да не говоримо о томе да се из техничких разлога упрошћава и сам графиски лик.

Српска латиница, у оном облику у коме се она данас користи, има и своја додатна ограничења. Иако је имала одличне узор, чешку латиницу и српску ћирилицу (вуковицу), она је као писмо остала на пола пута, њена реформа није спроведена до краја. Највећи њен недостатак састоји се у томе што се комбинацијом двају гласова (lj, nj, dj, dž) обележавају и посебни гласови и гласовне комбинације. При том диференцијалну улогу у три случаја има слово *j*, које је, као што смо видели, функционално преоптерећено (у шпанском се оно фонетски идентификује са „х“, у енглеском са „и“, а у француском са „ж“).

У избору слова за ознаку јоште наша латиница се ослања на чешки језик и уопште на средњоевропски круг у оквирима некадашње Хабсбуршке монархије. Са ширег европског аспекта било је боље да се још обележава знаком „у“. [У пољској абецеди овај знак служи за обележавање „тврдог“ *u*, (у чешкој абецеди разликовање *i* – *u* огледа се само у писању). Наши азбукостворци нису искористили ово празно место, па је и слово *u* остало изван активне абецедe (користи се само за страна имена).

Ј или У – питање је сад

Ђура Даничић је у *Rječniku hrvatskoga ili srpskog jezika* ЈАЗУ применио један модел реформисане латинице заснован на фонетском принципу и на пуној конвертибилности са ћирилицом. Даничићево решење, међутим, шири пракса није прихватила.

Наш предлог се заснива на искуствима словенских латиничких писама и састоји се у уједначавању писања палаталних (меких) и депалатизованих (отврдљих) сугласника. Једно графичко решење се примењује за тврде сугласнике: *č, ž, š*, којима се придружује *g̃* (са вредношћу ћириличног *ц*). А друго за меке сугласнике: уз постојеће *ć* (*ћ*) и новоуведено *š* (*ш*), ту су *í* (*љ*),

ń (њ) и ġ (ђ). Тако се постиже потпуна (двосмерна) конвертибилност ћирилице и латинице: поље – роіе, њива – њіва, међа – меѓа, оџак, Шеклоћа – Šekloća (презиме).

Увођење јата у српску латиницу (слово ģ бисмо позајмили из чешке латинице имало би велике предности за све католике са српско-хрватско-словеничког подручја. Сви би писали једнако (ġero), а екавци би изговарали „лепо“, икавци „липо“, јекавци „лјепо“, а ијекавци „лијепо“ (ових последњих међу католицима и иначе има најмање).

Само кад би српска штампа и издавачка делатност прихватила реформисану латиницу за своја латиничка издања постигао би се потпун успех. Тако бисмо имали неке вајде од садашње латинизирани српске културе: не само да бисмо католицима позајмили свој језик него бимо им подарили и најсавршенију латиницу на свету.

А сад да се вратимо на хамлетовско питање из међунасловa. Дали да пишемо Југај и Јајсе или Yuraj i Yause? Шпанци своју реч пишу junta а изговарају је „хунта“; Енглези исто пишу junta, али је изговарају „џанта“. Енглези могу да оставе у писму Југај, али ће га прочитати „Џураи“, што и није тако лоше: хрватско име би добило српски облик *Ђурађ*. Али шта би било са осталим личним и географским именима? Писање имена типа Југај са словом j (уз њихово задржавање у страном тексту) значило би да се оно изговара на потпуно различит начин у четири најраспрострањенија западноевропска језика (енглеском, шпанском, француском и немачком). Али се на питање, ипак, не може тако једнозначно одговорити, због латинске традиције и повезаности са западнословенским културама. А ми смо га и поставили више зато да бисмо показали да је српска латиница ипак једно посто са ограниченим могућностима – не може се ни оставити *Juraj* ни увести *Yuraj* без велике штете.

Српско алтернативно писмо

[Латиницу као српско друго, алтернативно писмо не треба посматрати као неко наше „изузетно богатство“ и као „велику предност наше културе“. Многи чак сматрају да нас српска латиница директно уводи у Европу и у велике светске језике. То што наши ђаци и студенти знају и користе нашу латиницу не помаже им превише у учењу савремених западноевропских језика јер поред идентификације одређених графема делује и интерференција (ученик под утицајем абецедe погрешно изговара немачко v или енглеско j). Руски и бугарски ученик учи слова и гласове страног језика непосредно, без посредства домаће латинице и то му нимало не смета.

Латиницу ми прихватамо као своје друго писмо зато што је један део нашег народа био под непосредним деловањем латинско-католичке културе, оставивши значајно наслеђе на латиници (дубровачка књижевност). И зато што се и данас Срби католици користе углавном латиницом и што је српски језик са латиничним пистао књижевни језик Хрвата и Словеница (Загораца).

Пре извесног времена добио сам из САД писмо од некадашњег професора Београдског универзитета Кирила Тарановског, највећег живог znalца руског и српског стиха. Писмо је било написано латиницом, па сам помислио да је то због дугогодишњег боравка у енглеској језичкој средини. Белешка на маргинама открила је нешто друго: „Надам се да ћете моћи читати моју латиницу. Ћирилица ми је потпуно нечитка“. Своје песничко дело, нови прелев Љермонтовљеве *Молитве*, професор је, међутим, исписао ћирилицом, у два примерка. Латиница је, дакле, наше алтернативно писмо: њоме можемо да пишемо кад нам је ћирилица нечитка.

На Московском универзитету понекад се латиница користи у настави српског језика: да би се боље разликовале руске и српске речи и да би студенти научили боље латиницу. Моја колегиница Нина, која се у таласу руских избеглица из Бакуа доселила у Москву, причала ми је да су они паралално студирали чешки (под А) и српски (под Б), па су српски искључиво писали ћирилицом да га не би мешали са чешким.

Два писма могу бити од користи у двојезичкој лексикографији и у уџбеницима из страних језика. У приручницима латински или енглески језик српски текст је целисходно штампати ћирилицом: у том случају се не мора српски истицати додатним графичким средствима – тип писма већ диференцира језике. Обрнуто, српске речи у уџбенику руског језика могу се писати латиницом и тако курзив или полумасни слог користити за додатно истицање и на левој и на десној страни. То је разлог што смо ми *Ruski jezik za politikologe* (1976) и *Gramatika ruskog jezika* (треће издање 1989) штампали латиницом. Овај принцип, међутим, није доследно примењиван. Речници, уџбеници и граматике западноевропских језика штапају се, по правилу, на латиници.

Двописменост има примену и у лингвистици. Док ћирилицом означавамо писани текст, латиница нам служи за фонолошку и фонетску транскрипцију. Латиницом дајемо прасловенске реконструкције, ћирилицом старословенске, староруске и старосрпске потврде. Разуме се, старочешке и старополске потврде дајемо латиницом. Приказе латиничких књига обично објављујемо латиницом, ради аутентичности цитата и лакшег слагања текста.

Да би ове посебне функције српска латиница могла обављати, неопходно би било да она буде целовито и довршено писмо, у складу са изразитим предлозима. Све дотле ће се наше пражезичке реконструкције и фонетско-фонолошке транскрипције морати делимично разликовати од свакодневне латинице.]

Одељак из књиге: *Ћирилица на раскришћу векова. Огледи о српској етничкој и културној самосвести*. Горњи Милановац 1991. – О могућој реформи српских писама аутор конкретије и оширније говори у последњем поглављу књиге *Функционална доградња и конвертибилност српских писама*.

СУЖАВАЊЕ КОРПУСА СРПСКЕ КЊИГЕ

У Предговору *Каталога старих и ретких књига Библиотеке Матице српске*, први том, под насловом *Ћирилицом штампане књиге 15–17. века* (Нови Сад, 1994) написано је: „Издање овог Каталога открива богату ћириличку збирку, истовремено највећу збирку штампаних србуља уопште“.

И то је све што је о србуљама овде речено. Међутим, и то је довољно да се постави питање: ако су србуље посебна одлика ове збирке, зашто се онда *Каталог* не зове: Србуље и друге ћирилицом штампане књиге XV–XVII века. Такав наслов био би изражајнији и много више информативан од овог који је дат: *Ћирилицом штампане књиге XV–XVII века БМС* и који не прави никакву разлику између књига у збирци. Име србуље није избегнуто само у наслову. Нигде није речено колико у овој највећој збирци има србуља нити су оне појединачно означене. Да су желели, аутори су на основу својих поузданих језичких и палеографских знања, то могли да ураде лако и добро. Али они су се определили за другачију концепцију.

Иако наслов сугерира слику о јединствености збирке, ипак су књиге у *Каталогу* подељене у две групе. Једну групу чине књиге означене као српска књига, а другу остале књиге писане ћирилицом. Прва група у сигнатури носи словну ознаку *Ср.* што овде не значи србуља, него српска књига, а друге носе ознаку *Ћр.* што значи остале ћириличне књиге. Определивши се за овакву концепцију, аутори су се нашли пред задатком да решавају проблеме српске националне библиографије која не постоји за овај рани период штампане књиге. Стриктно одређујући које су књиге у каталогу српске, а које нису, дошли су до неких решења која нису најсрећнија. Ни овај *Каталог* није избегао неке странпутице којима се и до сада ишло у одређивању корпуса српске књиге.

Појам српска књига је знатно шири од појма србуља. Било је разлога да се он уведе само ако се желело да се обухвати шири садржај од оног који стаје у појам србуља. То се није десило. Појам српска књига, чија дефиниција овде није дата, употребљен је на такав начин да је њиме сужен обухват грађе, па ту ознаку нису понеле чак ни све србуље из ове збирке. Ниједна књига из штампарија у Трговишту, Дугом Пољу, Брашову и Сас Себешу у данашњој Румунији није понела ознаку *Ср.* Као српске књиге нису означена ни она издања црквених књига за припаднике западне цркве које су писане српским језиком и ћирилицом, а штампане су у Трнави (Словачка), у Риму и у Венецији.

По тенденцији сужавања корпуса српске књиге, овај *Каталог* се не разликује од ранијих каталога Библиотеке Матице српске. Први штампани каталог ове Библиотеке појавио се пре скоро сто година. Библиотекар Стеван Милованов објавио је *Списак књига и рукописа Библиотеке Матице српске*

(1899). Пола века касније, библиотекар др Димитрије Кириловић објавио је двотомни *Каталог Библиотеке Матије српске*, под насловом *Српске књиге. 1494–1847. и Српске књиге 1848–1880*. Први том изашао је 1950, а други 1955. године. У Кириловићевом *Каталогу* је било забележено једна инкунабула и 24 палеотипа. Раније штампани каталози не могу се поредити са овим најновијим, који их превазилази и по броју књига из категорије инкунабула и палеотипа и по квалитету и обиму каталошког описа. Кириловићев *Каталог* био је више списак књига него каталог. Он није имао ни сигнатуре ни инвентарске бројеве, нити записе који су затечени у описаним примерцима, па је на основу њега тешко идентификовати конкретне примерке. Оба стара каталога имала су пропуста у презентацији књижног фонда, јер су сузили садржај појмова: „књиге на српском језику“, код Милованова и: „српска књига“, код Кириловића.

Чим се појавио каталог Стевана Милованова, Тихомир Остојић, професор новосадске Велике православне гимназије, а касније, уочи Првог светског рата, секретар Матице српске и њен реформатор,⁵ оштро га је критиковао, пре свега зато што је у групу књига на српском језику уврстио само оне које су штампане ћирилицом, а у групу књига на хрватском језику све латиничне књиге. Критериј класификације књига у каталогу Милованова био је језик на којем су књиге писане (укупно 11 језичких група), а Милованов је схватио и приказао разлику између српског и хрватског језика као разлику у писму. Као књижевни историчар, Остојић је добро знао да писмо није исто што и језик и да су књиге на српском језику писане и штампане не само ћирилицом него и латиницом и то много раније од Вукове реформе и много пре прокламованог српско-хрватског језичког јединства. Стари дубровачки писци, већином Срби римокатолици, штампали су своје књиге на народном језику – латиницом. Латинцом су штампане неке књиге и Срба православца у западним крајевима. Латиница је коришћена у покрајинским књижевностима као што је славонска и босанска. Писци ових књижевности сматрали су да своје књиге пишу српским језиком („српски штили и српски писали“ код Антуна Матије Рељковића управо то значи). Реч је о оним писцима који су знали да им је језик српски, без обзира што су се осећали и звали се Дубровчанима, Словинима, Славонцима, Илирима или некако друкчије.

Да ћирилица није једино писмо српских књига данас има и других доказа. Српски језик је у прошлости писан не само латиницом него и арабицом. Познато је да су писци муслимани српског матерњег језика у време Турака писали и на српском језику, али арапским писмом.⁶ Зашто би ти њихови текстови били сматрани само арапским, а не и српским? Зашто би писмо било значајнија одредница него језик? Оно што одређује српске књиге као

⁵ Живан Милисавец, *Тихомир Остојић, реформатор Матије српске*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XIII/1, Нови Сад, 1965. 169-198.

⁶ Асим Пецо, *До Вука и од Вука*, Никшић, 1990. 11-35.

такве, то је пре свега њихов језик, нарочито ако се каже, као код Милованова, да је језик критериј класификације.

Код Милованова је испало да су Његош, Ђура Даничић и други који су имали књига штампаних латиницом, писали хрватским језиком. А било је и већих парадокса. Песма српског песника Стевана Бешевића *Стручак цвијећа у спомен и славу открића споменика неуздром српском пјеснику И. Ф. Гундулићу* (Спљет, 1893), штампана латиницом, такође је отишла у групу књига на хрватском језику. По овом *Списку*, не само да је Гундулић писао на хрватском језику него је и српски песник Бешевић славио српског песника Гундулића – на хрватском језику. Споменик Гундулићу у Дубровнику подигли су Срби. Овај каталог појавио се у време када је у Дубровнику и Далмацији био веома жив културни покрет Срба и, посебно, Срба римокатолика. У Дубровнику је деловала штампарија која се звала Српска дубровачка штампарија А. Пасарића, а штампала је књиге латиницом и то још старом, романизованом. У таквим приликама изнесена критика Тихомира Остојића била је у Матици прихваћена. У време његовог каснијег секретарства у Матици српској у Новом Саду, већ је била основана Матица српска у Дубровнику (1909). Овај развојни ток прекинуо је Први светски рат, а Други га је сасвим онемогућио.

Гундулић, Његош, Пуцић, Даничић – Хрвати!

Др Димитрије Кириловић узео је уместо појма српски језик, други, и у сваком случају шири, појам: српске књиге. Међутим, и он је као српске забележио само књиге на ћирилици. У првом тому његовог каталога (књиге штампане до 1847) нема ниједне латиничне књиге, а у другом тому, издатом 1955. године, забележено је само неколико таквих: једно загребачко издање песама Љубе Ненадовића (1849), две пригодне песме Николе Боројевића, Миклошићева *Monumenta serbica* и још понека. Ове малобројне латиничне књиге тешко је уочити, јер нису издвојене у посебну групу. Оне више делују као превид састављача каталога, него као решење на основу неке концепције.

Међутим, у *Поговору* другом тому овог *Каталога* (1955) дато је ово објашњење: „Као српске књиге схваћене су и уврштене у овај Каталог све оне чији су аутори Срби, а штампане су на српском језику, ћирилицом или латиницом. При бележењу српских књига аутора Хрвата једино мерило је било да је књига штампана ћирилицом“. Овај други том је штампан постхумно (1955) а писац *Поговора* није Кириловић, него тада млади библиотекар Лазар Чурчић, који је наследио Кириловића на пословима старе и ретке књиге у БМС и на тим пословима остао три деценије. Његово објашњење је вишеструко поразно, јер помаже да се види како је овај посао презентације српске књиге у Кириловићем *Каталогу* урађен на штету српске књиге.

Ова накнадно саопштена концепција (јер сам Кириловић у свом предговору првој књизи о томе ништа није рекао) показала је, на пример, да су у

Каталог ушли Медо Пуцић и други дубровачки писци као Хрвати, јер су ушли само са својим ћириличним, а не и латиничним књигама. Да су они унесени као Срби, по концепцији, морала би бити наведена и њихова латинична издања (уколико их је БМС имала). А Пуцић је био Дубровчанин, Србин римокатолик, из аристократске кнежевске породице, са многим титулама, који се поносио својим српским пореклом. Овако нису прошли само Срби римокатолици, него и Срби православци, као песник Јован Сундечић, који је такође ушао као Хrvat, јер су унесене само његове ћириличне књиге (по наведеним критеријима, бележене су само оне књиге аутора Хрвата које су штампане ћирилицом). Претпоставка да у време састављања Каталога у БМС није било више латиничних књига које је требало да буду уврштене у корпус српске књиге, није реална јер, прегледом педесет година старијег *Списка* Стевана Милованова, види се да то не може бити тачно. Кириловић није уврстио ни оне латиничне књиге српских писаца (штампане до 1880) које је Милованов забележио. Тамо нема ни латиничног Његоша, ни Ђуре Даничића, ни Томазеа ни других. Ушавши само са својим ћириличним књигама, сви они који су имали латиничних књига, ушли су, по прокламованом критерију, као Хрвати. Дакле, док је код Милованова испало да су Његош и Даничић само писали хрватским језиком, по Кириловић-Чурчићевој концепцији они су – Хрвати.

Осим тога, Кириловић је изоставио прилично значајну категорију српских књига које су писали Срби на другим језицима: латинском, немачком, руском, италијанском, румунском и другим. То су биле или научне, филозофске и теолошке књиге или књиге о српским темама које су из одређених културно-политичких разлога штампане на страним језицима. А таквих књига је било у фонду БМС и оне нису безначајне за српску културу и историју. Такве књиге је још Лукијан Мушички уврстио у своју Библиографију српских књига, која је до данас остала у рукопису, нештампана. По свим критеријима, такве књиге спадају у сербику. Колико ми је познато, Кириловићев *Каталог* није критикован ни у Матици српској ни другде.

Све ово говори о тенденцији да се на еминентно српском терену подручје српске књиге што уже одреди. Међутим, та тенденција је у нескладу са распрострањеношћу и покретљивошћу и српског језика и српске писане и штампане речи на другим језицима о чему постоје многобројна историјска сведочанства. Живећи у лодире или у заједништву са разним народима и културама, Срби су се прилагођавали и уклапали у различите културне системе, не само у византијски и османлијски, него и латинско-талијански, руско-словенски, германски и друге, дајући им и свој допринос. Они су у друге језике и културне поретке уносили своју српску духовност и културну традицију и она је живела и у Италији, и у Румунији, и у Мађарској, и у Русији и свугде где је било стваралаца српског порекла.

Осим већ поменутог Кипријана, у Русији су деловали и књижевно стварали и други Срби као што су били: у XV веку Пахомије Срб или Пахомије Логотет („вероватно најплоднији писац старе Русије“) а у XVI веку

Аникита Лав или Лав Филолог, Црногорац по рођењу, који је у Србији писао за Русе по наруџбини из Русије. Да се славни и добро познати Григорије Цамблук овде и не помене.⁷ И касније је било Срба који су се сасвим интегрисали у рускословенску књижевну традицију (Макарије Петровић, Григорије Трлајић и други). Симеон Пишчевић, за кога дуго нисмо знали, писао је своја дела упућујући своје мисли пре свега својим потомцима. Преведени су му само мемоари, а не и историја Срба коју је написао. Никола Томазео, Србин из Далмације, гласовито је име италијанске књижевности доба романтизма. Српски филозофи у XIX веку писали су и објављивали књиге на немачком језику (Урош Миланковић, Јован Ристић, Бранислав Петронијевић). Михаило Витковић је и српски и мађарски песник. Нико се од њих није одрекао своје припадности српском роду. Припадност двома националним књижевностима карактеристична је за велики број писаца у нашој прошлости и данас.

Српска култура није само рецептивна и није само примала утицаје, него их је и вршила. Срби нису само узимали од других, него су и давали и тај њихов допринос културама народа у чије системе су се били интегрисали, њихови сународници треба и данас и убудуће да поштују као део сопствене културне баштине. Та реинтеграција плодова расутог српског стваралаштва у српску културну баштину иде споро и уз велика закашњења и препреке.

Одломак из рада *Србуље под ембаргом*. Рад је објављен у Летопису Матице српске, у свесци за фебруар 1995. а прештампан је у часопису Стремљења, Приштина, 1996/4-5-6. и у књизи Вере Милосављевић *Чувари имена*, Београд, 2004, 229-233. У њему се на конкретним примерима показују штетне последице које, по српску културну баштину, има одрицање од латинице као писма којим се служи српски језик.

⁷ Стеван Димитријевић, наведено дело, 211.

НЕПРИНЦИПИЈЕЛНО РАЗЛИКОВАЊЕ СРБА И ХРВАТА НА ОСНОВУ ВЕРЕ И ПИСМА

У Јагићевом тексту *Из прошлости хрватског језика* (1864) провлаче се већ ставови који ће за његово становниште бити карактеристични: да се Срби и Хрвати не разликују по језику (разлике у наречјима су занемарљиве) и по пореклу, већ да се разликују по вери и писму и по историјској прошлости. Такво виђење Срба и Хрвата ново је у односу на илирце и на Шулека који још не инсистирају на разликама у вери и писму. Разлику између Срба и Хрвата на основу вере и писма пре Јагића изразио је Винко Пацел у чланку *Сава Текелија и Вук Стефановић Караџић* који је писан поводом прославе стогодишњице рођења Саве Текелије у Загребу (1861) а објављен у листу *Наше Горе* лист у бројевима од 5. и 15 септембра 1861. Виктор Новак у књизи *Вук и Хрвати* (1967) опширно пише о тој прослави (435-442) и о Пацеловом чланку. По Пацелу (439-440), како наводи Новак, Срби и Хрвати су један народ и то:

- „1. по свом извору;
2. по роду и породу;
3. по језику – разријечја на доказују ништа сврнемо ли на ине народе;
4. по обичајих;
5. по истој земљи и природи земљописној, и сва је та земља једна целост;
6. по свом начину једнаких мисли и једнаких чинах у све вриеме;
7. по својих добрињах и слабоћах;
8. по наликој прошлости;
9. по истом државном удесу;
10. по истих пријатељих и непријатељих;
11. по истој међусобној задаћи у свакој струци народног живовања;
12. по истој задаћи за човјечанство.

Ово је у кратко оно што би свако између нас знати морао; не за то да зна, него да се то мало обширније расправи и протресе, не би ли тим лагље унаприедило риешење питања о нашој будућности.“

Разлике између Срба и Хрвата, каже Новак, „Пацел духовито, а помало и иронично групише у низу супротности“. Оне, према његовом цитату, изгледају овако:

„Разлике између Хрватства и Србства, које познавати морамо, ако их канимо изједначити развитком политичким о заједничкој задаћи јесу ове:

1. католицизам и православље; или право да рекнемо римство и грчтво у вјери; муслиманство једва би могло помоћи народном развиту;
2. по њешто разлика прошлости гледе на добе и крајине;
3. досадањи, а гдјегдје и садањи криво схваћен појам о народности;
4. разлика о образованости у знаности и вјери и у народности гледе на народ и на грађанство; а највише
5. разлика уживања политичких и државних правах гледе разних владах: а) у Хрватској и Славонији, б) у Далмацији, в) у Истри и отоцих, г) у Војеној Крајини, д) у Бачкој и Банату, ђ) у Кнежевини Србији, е) у Црној Гори, ж) по Турској, напокон
6. разлике писмена; али само у писању, јер се у говору не може разазнати, говори ли тко латиницом или тако званом ћирилицом.“

Аутора овога текста Виктор Новак у истој књизи овако представља: „Винко Пацел, један од Вукових поштовалаца, и један од учесника при Бечком договору (1850), још годину дана раније издао је *Словнику језика хрватскога или српскога* (1860) чиме је у наслову антиципирао и назив *Рјечника ЈАЗУ* који је умно засновао Ђуро Даничић“ (436). Из анализа начињених у овој књизи, међутим, Пацела би требало схватити не као Вуковог поштоваоца и настављача, већ сасвим другачије: као антиципатора јагићевске парадигме која Србе и Хрвате дели по вери и писму.

Текст је преузет из првог издања моје књиге *Срби и њихов језик* (Приштина 1997, стр. 441-443). Он чини други део коментара чланка Ватрослава Јагића под насловом *Заслуге Вука Стефановића Караџића*, који је у овој хрестоматији прештампан уз неопходне податке.

Овај други део коментара је, из неких разлога, изостао из другог издања исте књиге (Београд 2002). Значајан је по томе што показује генезу ставова хрватске филологије по којима се Срби и Хрвати разликују на основу два непринципијелна критерија (дакле оних који не важе за друге народе): на основу вере и на основу писма.

ПИСМО

Српски језик има два равноправна писма: ћирилицу и латиницу. Срби су културни баштиници старословенске писмености и њених *азбука*, а старословенска глагољица и ћирилица српска су историјска писма.

На темељима хиљадугодишње српске и словенске ћириличке писмености Вук Стефановић Караџић је створио национално фонетско писмо – српску ћирилицу, која је стожерна вертикала српског духовног, културног и историјског идентитета.

Срби имају и своје друго писмо: Вуковој ћирилици прилагођену српску латиницу. Употреба писма није национална диференцијална црта – па је латиница саставни део српске културе.

Одељак под насловом *Писмо* из документа *Слово о српском језику* (1998). *Слово* су потписали: др Вера Бојић, мр Мирјана Влаји-сављевић, Предраг Р. Драгић Кијук, Милорад Ђурић, проф. др Милош Ковачевић, Зоран Костић, проф. др Радмило Маројевић, проф. др Петар Милосављевић, Слободан Ракић, Тиодор Росић, проф. др Божо Ђорић, мр Михаило Шћепановић.

Ставом о томе да српски књижевни језик има два изговора (екавски и ијекавски) и два писма, ћирилицу и латиницу, *Слово о српском језику* означило је повратак српској филолошкој традицији, оној коју представљају Вук Караџић, млади Даничић и Стојан Новаковић.

ЋИРИЛИЦА					
руска	украјинска	белоруска	бугарска	македонска	српска
А	А	А	А	А	А
Б	Б	Б	Б	Б	Б
В	В	В	В	В	В
Г	Г	Г	Г	Г	Г
Д	Д	Д	Д	Д	Д
Е	Е	Е	Е	Е	Е
Ё	Є	ДЖ	Ж	Ѓ	Ђ
Ж	Ж	ДЗ	З	Ж	Ж
З	З	Е	И	З	З
И	І	Ё	Й	С	И
Й	Ї	Ж	К	И	Ј
К	Й	З	Л	Ј	К
Л	К	И	М	К	Л
М	Л	І	Н	Л	Љ
Н	М	Й	О	Љ	М
О	Н	К	П	М	Н
П	О	Л	Р	Н	Њ
Р	П	М	С	Њ	О
С	Р	Н	Т	О	П
Т	С	О	У	П	Р
У	Т	П	Ф	Р	С
Ф	У	Р	Х	С	Т
Х	Ф	С	Ц	Т	Ћ
Ц	Х	Т	Ч	Ћ	У
Ч	Ц	У	Ш	У	Ф
Ш	Ч	Ў	Щ	Ф	Х
Ъ	Щ	Ф	Ъ	Х	Ц
Ы	Ь	Ц	Ю	Ц	Ч
Ь	Ю	Щ		Ч	Ш
Э		Ъ		Ш	
Ю		Э			
Я	Я	Ю			

LATINICA				
jugoslovenskih naroda	češka	slovačka	poljska	lužičko-srpska
A	A	A	A	A
B	Á	Á	Ą	B
C	B	Ä	B	C
Č	C	B	C	Ć
Č	Č	C	Č	Č
D	D	Č	D	D
Đ	Đ	D	E	DŽ
DŽ	E	Đ	E	E
E	É	E	F	Ê
F	Ê	É	G	F
G	F	F	H	G
H	G	G	I	H
I	H	H	J	CH
J	I	I	K	I
K	Í	J	L	J
L	J	K	L	K
LJ	K	L	M	L
M	L	Ľ	N	Ł
N	M	Ľ	N	M
NJ	N	M	Ń	N
O	Ń	N	Ó	Ń
P	Ó	Ń	P	Ó
R	Ó	Ń	R	Ó
S	P	Ó	S	P
Š	R	Ô	Ś	R
T	Ř	P	T	Ř
U	S	R	U	S
V	Š	Ř	W	Š
Z	T	S	Y	T
Ž	Ť	Š	Z	U
	U	T	Ž	W
	Ú	U		Y
	Ů	Ú		Z
	V	V		Ž
	Y	Y		
	Ý	Ý		
	Z	Z		
	Ž	Ž		

ЗАКЉУЧЦИ

а.

Археолошким открићима и граматолошким истраживањима у 20. веку промењена је слика о настанку писмености. Доскора је владало мишљење да је пиктографско и идеографско писмо старије од линеарног, алфabetског. Нова научна истраживања показују да и линеарно писмо има корене у најдубљој прошлости људске цивилизације. Овом заокрету науке у тумачењу генезе писмености највише су допринели српски и руски граматолози. Независно једни од других, они су дошли до сличних сазнања о архајској писмености код предака Срба односно Словена.

Настанак алфabetске писмености све више се везује за крајеве у којима живе Срби и у којима су живели њихови преци. Откриће винчанске цивилизације и још старије цивилизације Лепенског Вира у Подунављу као и ликијске и лидијске писмености у Малој Азији дали су велике могућности научницима за истраживања у области граматологије. Српски језик и словенско писмо показали су се као поуздан инструмент у тим истраживањима.

Генеза писмености у Европи више се не може разматрати без увида у графију Лепенског Вира, винчанско писмо и више типова србице (односно прасловенског писма) која се развијала на евроазијским локалитетима, од Балкана и Подунавља до Мале Азије, Русије и Италије. Ови најстарији облици писмености претходили су грчком и латинском писму.

б.

Доскора је у науци владало скоро једнодушно мишљење да су словенски народи добили словенско писмо у време мисије светих Ћирила и Методија. Преовладавао је и став да је Ћирило створио прво словенско писмо, глаголицу, а да су

друго словенско писмо, ћирилицу, створили ученици солунске браће. Уз све поштовање према њиховој апостолској мисији, нови истраживачи су долазили до нових научних открића и до доказа о постојању аутохтоне, словенске, писмености и пре Тирила и Методија. Реч је о прасловенској писмености коју разни истраживачи различито зову: србица, прасловенско писмо, црте и резе. Нарочито је открићем *Велесове књиге* непобитно доказано да је постојање словенског писма старије од мисије солунске браће. Влесовица је тако придружена словенским писмима глагољници и ћирилици.

Писани споменици пружају доказе да су се Срби, у ћирилометодијевским временима и касније, служили и глагољцом и ћирилицом. Најстарији сачувани српски писани споменик из 11. века, *Маријино јеванђеље*, писано је глагољцом. Временом, компликованије писмо, глагољица, ишчезла је из употребе прво код Срба православне веросиповести, а затим и код римокатолика.

В.

Подела Цркве на источну (грчку) и западну (латинску) односно на православну и римокатоличку, утицала је на стање писмености код словенских народа. Словенски народи који су остали у Православној цркви задржали су словенску, ћирилицу писменост. Словенски народи који су потпали под јурисдикцију Римокатоличке цркве прихватили су латиницу.

Ћирилицу је задржао онај део српског народа који је остао у Православној цркви. Срби који су били под јурисдикцијом Римокатоличке цркве као и сви други припадници исте Цркве писали су латиницом. Тако су Срби, и током последњих хиљаду година, опет имали два писма: ћирилицу и латиницу као што су раније имали глагољицу и ћирилицу.

Г.

Старословенска ћирилица била је писмо старословенског језика заједничког свим Словенима. Временом су се стварале посебне националне редакције старословенског језика: руска, бугарска, српска итд. које су биле изражене променама и разликама у ћириличком писму.

За српску редакцију карактеристично је елиминисање из старословенске ћирилице графема за гласове који се више нису изговарали. То су тзв. јусови и јерови (носни самогласници и полугласови) и неки други. С друге стране, учвршћивала се употреба ћерва, черва, ћерва (тј. гласова ђ, ч, ћ) које све немају сви словенски језици.

Током пет-шест векова употребе српско-словенске ћирилице било је три „реформе“ овог писма. Прва је била у време Светог Саве. Она је водила ка прилагођавању писма српском народом језику. Друга „реформа“ је била дело Константина Костенечког на почетку 15. века. Она је водила ка конзервирању црквенословенског књижевног језика. Трећа се десила у другој половини 18. века када је Захарија Орфелин сачинио облике тзв. грађанске ћирилице за Србе и Румуне по угледу на сличну реформу ћирилице у Русији у време руског цара Петра Великог.

Д.

У 18. веку било је у Аустријској царевини отворено питање којим писмом Срби треба да пишу: ћирилицом или латиницом. Није успео покушај државе да и Срби православци прихвате латиницу уместо ћирилице. Сачувана је традиција и Срби су задржали оба писма: православци ћирилицу, а римокатолици латиницу. Са тим нису били сагласни сви филолози. Соларић је сматрао да сви Словени треба да пишу словенским писмом, дакле ћирилицом. Тако је мислио и Сава Текелија и

много други. Доситеј се о том питању није изјашњавао прећутно прихватајући став да Срби римокатоличке вере пишу онако како су навикли. Истакнути слависти, Копитар и Шафарик, употребу два писма у српском језику прихватили су као нормалну појаву. Вук је био изричит у томе да Срби имају два писма. Инсистирао је на принципу да за сваки глас у азбуци постоји по једно слово, а да азбука и абецеда српског језика треба да буду потпуно конвертибилне.

ђ.

Последња реформа ћирилице извршена је у првим деценијама 19. века. Први крупни корак у том правцу учинио је Сава Мркаљ у књижици *Сало дебелог јера либо азбукопротрес* (1810). Он је изоставио више слова која нису била у употреби. Тако је он добио 25 слова и четири слова са умекшањем (*љ, њ, ть, дь*). Слично је поступио и Лука Милованов. Он је, сем тога, у азбуку уврстио и слово *ѣ*. Његов спис *Опит о слично-речности* Вук Карацић је објавио (1833) тек после његове смрти.

Вукова реформа ћирилице наставила је и доградила реформе Мркаља и Милованова. Она је довела до азбуке од тридесет слова коју данас употребљавамо. Вуковим словима, међутим, деценијама су писали само он и његови следбеници. У Србији је она званично прихваћена тек четири године после његове смрти, тј. 1868.

е.

Реформа латинице којом се данас служи српски језик имала је сопствени развојни пут.

Прву реформу латинице у смеру оне којој се данас служимо начинио је Вук у *Првом српском букавару* (1827). Латиница коју је он представио као илирску имала је 29 словних

знакова идентичних са онима које данас употребљавамо. Само је слово *ђ* писао као диграф: *dj*.

У реформисање латинице се затим укључио и један Хрват: Људевит Гај. Људевит Гај није сачинио једну реформу латинице, него две. Прву реформу је направио по угледу на Вукову реформу ћирилице и изложио ју је у књижици *Кратка основа хорватско-славенског правописања* (1830). Та реформа се тицала искључиво хрватског језика (у другој терминологији кајкавског наречја српскохрватског/хрваткосрпског језика). Прављена је на основи хрватске и чешке латинице. Уместо дијакритичких знакова (квачица) карактеристичних за чешку латиницу, он је исписивао тилде.

Гај је само неколико година касније напустио хрватски језик и узео илирски језик (тј. српски језик) за књижевни језик свих Илира. То је било на почетку илирског покрета (1835) који је истицао став да сви Илири (у значењу Јужни Словени) треба да имају један књижевни језик, за који треба узети најраширеније илирско наречје, наречје штокавско. Штокавско наречје су у претходним деценијама слависти разних народа идентификовали као српски језик. Званична Аустрија је одавно користила термин илирски језик за језик Срба. У складу са таквим избором језика била је и друга Гајева реформа латинице коју је он изложио у чланку *Правопис* 1835. Друга Гајева реформа била је мање у складу са принципима Вукове реформе ћирилице, али је, уз неке изузетке у пуној мери била сагласна са Вуковом реформом латинице. Ни у првом ни у другом свом реформаторском тексту Гај није помињао Вука. Он је прихватио, накнадно (1836), посредством Бабукића, и знак за старословенско слово *ѣ* (јат) које је Вук одбацио, узевши за њега, из чешког писма, облик тзв. рогатог е (ě). У том детаљу Гајева латиница требало је да буде коресподентна са црквенословенском ћирилицом у којој је функционисала графема јата.

Ова Гајева реформисана латиница, која је једно кратко време прихваћена у пракси, била је два пута дотеривана: у

бечком *Књижевном договору* (1850) и у Даничићевом *Рјечнику хрватског или српског језика* (1882).

У тексту бечког *Књижевног договора* је утврђено да се употреба слова *h* и вокалског *r* прилагоди њиховој употреби у ћирилици. Такође је прихваћен и Вуков став да се изостави знак за јат (тзв. рогато *e*). Све три интервенције су у складу са Вуковим ставовима да употреба латинице и ћирилице не треба да наруши јединство језика (подразумевало се књижевног језика, што је у то време могло да значи само језика српског, било како се он називао).

Даничић је настојао да спроведе реформу латинице за *Рјечник хрватског или српског језика* тако што ће, као и Вук, елиминисати диграфе: *dj, gj, lj, nj, dž* и уместо њих писати слова: *đ, j, ģ, g*. Предложеним словима штампан је његов *Рјечник*. Али мимо *Рјечника*, у школској пракси и у књижевности прихваћено је само слово *đ* које је он увео.

Својом другом реформом Гај је латиницу прилагођавао српском језику. Она има посебне графеме за све гласове у том језику. Такође, она има три слова више него што што словеначки језик има гласова (тј. *ď, ě, dž*) и два слова више него што је кајкавски хрватски имао гласова (*č, dž*). Ипак су то писмо прихватили и Словенци и Хрвати. То писмо су прихватили такође и Срби – присталице илирског покрета, али и они православци, као Вук и Даничић, који су у његовом обликовању учествовали. Њега је временом прихватио добар део популације Југославије као писмо које се употребљава паралелно и равноправно са ћирилицом (осим Македонаца који су после Другог светског рата кодификовали македонски језик и македонско ћирилично писмо).

ж.

Српски карактер данашњег латиничног писма потврђен је тиме што су се у саставу те абецедe, поред фонда слова заједничких свим латиницама, и слова која је најпре Вук, а затим и Гај преузео из чешке и пољске латинице за обележавање

гласова српског језика, нашла и слова која су карактеристична за српску латиницу пре Вукове реформе. Не могу се занемарити ни (Вукове) интервенције на Бечком договору које су водиле приближавању употребе латинице ћирилицы, њиховој „конвертибилности“ У периоду превласти сербокroatистике погрешно је представљано да је Гај био први, главни, чак једини реформатор латинице. Неоснована је и тврдња данашњих противника латинице да Срби пишу Гајевом, „хрватском“, латиницом. Латинично писмо којим Срби пишу није ни Гајева латиница из 1830, ни Гајева латиница из 1835, ни Даничићева латиница из *Rječnika hrvatskog ili srpskog jezika* из 1882, него је то (са изузетком слова *đ*) Вукова латиница из 1827. године. Већ век и по се овом латиницом служе и Срби, и Хрвати и Словенци (а касније и два новопроглашена народа, Црногорци и Муслимани, односно Бошњаци). После разбијања Југославије, ова латиница је остала тековина која и даље повезује народе који се њој служе.

ДОДАТАК

Ово издање књиге *Српска писма* истоветно је са издањем исте књиге у Бања Луци 2006. године коју су објавили Бесједа и Ars Libri.

Године 2007. одржан је међународни научни скуп *Српско питање и србистика* у Новом Саду. У оквиру скупа појавила су се три зборника. У другом од њих, *Документи и коментари*, објављена су и два нова прилога која се баве проблематиком српских писама. Овде их доносимо без измена.

СРПСКА ПИСМЕНИЦА.

НАПИСАО Ј. И.

ИЗДАО А. Б.

У НОВОМ САДУ,
брзотиском епископске књигопечатње 1860.

СРПСКА ПИСМЕНИЦА.

Српска Писменица учи Српски чисто говорити и писати.

О ГОВОРУ. .

Кад човек оно, што мисли, речима исказује: онда *говори, беседи, разговара се.*

У сваком говору разликујемо:

Ствар, о којој се говори, и то се зове *Подлог*;

Оно, што се о ствари говори, и то се зове *Прилог*.
Дете (подл.) игра (прил.) ружа (подл.) цвета (прил.)
земља (подл.) се окреће (прил.).

НАЧИН ГОВОРА.

У Српском језику има три начина говора, и они се разликују један од другог по звуцима *ије* или *је*, *е* и *и*. Тако, по првом начину говора, вели се: *лијепо, вријеме, дјевојка, одјело*; по другом: *лепо, време, девојка, одело*; по трећем: *липо, вриме, дивојка, одило*.

Први се начин говора зове *јужни*, други *источни*, а трећи *западни*.

Ми ћемо у овој Писменици по другом начину говора говорити.

ПРИГЛАСИЦЕ.

Лепоте ради говора свака реч има свој особити глас. Те гласове бележимо знацима, и зовемо их Пригласице.

Пригласица имамо четири: две кратке ('). ("); и две дуге ('). (").

На првој Пригласици мало се поиздиже гласом, но тако, да се то дизање гласа у говору једва чује; н. п. *гѡра* — планина —;

друга Пригласица изговара се оштро; н. п. *гѡра* — хуђа, хрђавија —;

на трећој Пригласици отеже се гласом повисоко; н. п. *дѹга* — на небу —;

на четвртој Пригласици отеже се гласом, али се то отезање неиздиже у висину, него се обло повија и спушта; н. п. (имам двеста гроша) *дуга̂*.

мр̂к. бр̂к. бѡс. бѡса. Бѡса. Бѡсна. ма̂гла. ро̂са. мр̂аз. сне̂г. ла̂бу̂д. ла̂ста. ластавица. море. Мо̂рава. ја̂сен. ја̂сеница. ја̂сенак. по̂кор. по̂кориши. по̂коран.

О РЕЧИМА.

Помисао, кад се устима искаже, зове се *реч*.

Опомена. Више помисли, чине *мисао*; више речи, чине *говор*.

Речи су постале по потреби. Тако кад је људима настала потреба да међу жито, онда су за тај посао начинили на води зграду и назвали је *млин, воденица*.

Калуп, по коме се речи кроје, двојак је:

од коренитих и изведених речи друге нове изводећи:
прст: прст-ен, Прст-ен-ак. Млад: Млад-ен, млад-ен-

ц(и. п. л. е. н. и. : и. л. е. н. и. - е. н. , и. л. е. н. и. - е. н. - и. ц(а, и. л. е. н. и. - и. в(о, и. л. о. ш. , и. л. о. ш. - и. р(а. ш. р(и: Тр-ој-ан, шр-ој-иц(а, Тр-ој-ств(о.

Корените и изведене речи уједно састављајући;
Бог-дан. сто-враг. Злат(и)-бор. Чест(о)-брод-иц(а.

Састав речи. Слог.

Речи су састављене од звукова.

б, р, е, г. б, р, ђ, о. г, о, р, а.

Одмор, који чинимо при изговарању речи, зове се Слог. Тако речи, које се на један мах изговарају, зову се једнословне, а које се на један мах немогу изговорити, зову се вишесловне.

Мач. брат. ре|ка. ила|ни|на.

Звуци, кад се напишу, зову се Писмена.

О ПИСМЕНИМА.

Кад писмена ништа друго нису него звуци написани: онда ви више ни мање писмена не треба него онолико, колико у коме језику звукова има.

Све Српске речи могу се са тридесет звука изговорити, или са толико писмена написати.

Писмена кад се уједно скупе и напишу, зову се Азбука.

Ми имамо две Азбуке: азбуку Срба источне, и азбуку Срба западне вере.

Азбука Срба источне вере:

Аа, Ее, Ии, Оо, Уу, Рр, Мм, Бб, Пп, Бв, Фф, Гг, Зз, Жж, Кк, Цц, Чч, Џџ, Хх, Сс, Шш, Јј, Дд, Тт, Нн, Љл, Ђђ, Ћћ, Њњ, Љљ.

Дечице моја! ово вам пишем да негрешите, и ако ко сагреш, имамо заступника код оца Исуса Христа праведника.

*И он очистиће грехе наше, и не само наше, него и
свега света.*

*И по том разумемо да га познајемо, ако запове-
сти његове држимо.*

*Који говори: познајем га, а заповести његових не-
држи, лажа је, и у њему истине нема.*

*А који држи реч његову, у њему је заиста љубав
божија савршена; по том познајемо да смо у њему.*

*Који говори да у њему стоји, и тај треба тако
да ходи као што је он ходио.*

— — — — —
*И сад, децице, останиште у њему да имамо сло-
боду кад се јави, и да се неосрамотимо пред њим о
његову доласку.*

*Ако знате да је праведан, познајте да је сваки
који твори правду од њега рођен. (Свето писмо.)*

Азбука Срба западне вере:

Aa, Ee, Ii, Oo, Uu, Rr, Mm, Bb, Pp, Vv, Ff, Gg, Zz, Žž,
a, e, и, o, у, p, m, б, и, ф, г, з, ж,
Kk, Cc, Čč, Dž-dž, Hh, Ss, Šš, Jj, Dd, Tt, Nn, Ll, Dj-dj,
к, ц, ч, џ, х, с, ш, ј, д, т, н, л, ђ,
Ćć, Nj-nj, Lj-lj.
ћ, њ, љ.

Dečice moja! ovo vam pišem da negrešite, i ako
ko sagraši, imamo zastupnika kod oca Isusa Hrista pra-
vednika.

I on očisća grehe naše, i ne samo naše, nego i
svega sveta.

I po tom razumemo da ga poznajemo, ako zapove-
sti njegove držimo.

Koji govori: poznajem ga, a zapovesli njegovih ne-
drži. Iza je, i u njemu istine nema.

A koji drži reč njegovu, u njemu je zaista ljubav
božija savršena; po tom poznajemo da smo u njemu.

Koji govori da u njemu stoji, i taj treba tako da
hodi kao što je on hodilo.

— — — — —
I sad, dečice, ostanite u njemu da imamo slobodu kad
se javi, i da se neosramotimo pred njim o njegovu do-
lasku.

Ako znate da je pravedan, poznajte da je svaki koji
tvori pravdu od njega rodjen. (Sveto pismo.)

П о г о в о р.

Вук Ст. Караџић спремио је грађу и показао на-
чин, како ћемо мало по мало доћи до потпуне Српске
Писменице. Што је одете грађе у овај мој посао могла
пристати, ја сам се помогао.

Мане, које се у овој књизи налазе, моје су.

(Одломци из књиге Јована Илијћа *Српска писменица*,
Нови Сад 1860)

ПРИКАЗ ПИСАМА

Вукова ћирилица из *Српског рјечника* 1818.

а б в г д ђ е ж з и ј к л љ м н њ о п р с
т ћ у ф х ц ч ц ш

Вукова „илирска“ латиница из *Првог српског буквара* 1827):

a b v g d dj e ž z i j k l lj m n nj o p r s
t ć u f h c č dž š

(umesto Vukovog digrafa *dj* Đuro Daničić je 1878. uveo slovo *đ*)

Гајева хрватска латиница из његове књиге *Kratke osnove horvatsko-slavenskog pravopisanja*, 1830):

a b v g d đ e ž z i j k l ĩ m n ñ o p r s t
u f h c č ģ š

Карактеристична слова ове Гајеве абецедe су: *đ* (ђ), *ž* (ж), *ĩ* (lj), *ñ* (nj), *č* (ч), *ģ* (dž) i *š* (š). Слово за глас *ć* (ћ) Гај је изоставио јер га кајкавци не изговарају.

На крају свога чланка *Pravopis* објављеног у *Danici* (1935) сам Гај је рекао да ову његову латиницу из 1830. треба заборавити. Тада је прихватио у основи Вукову латиницу не наводећи јој порекло и извор. Латиница која се употребљава у Јужних Словена неоправдано се назива „гајица“, јер је није установио Гај него Вук Караџић.

Није прихватљив став Павла Ивића који гласи: „Гај је од Чеха пренео тип латинице обogaћене употребом дијакритичких знакова, па и конкретна слова š, ž, č и ě; ускоро затим такву абецеду, „гајицу“ преузели су Словенци“. (*Српски народ и његов језик*, СКЗ, Београд, 1971:195) Гај није писао слова са дијакритичким знаковима који су данас у употреби (истоветни са чешким), већ са тилдама. Тилде су карактеристичне за шпанску и португалску латиницу. „Квачице“ као надсловне знакове употребљавао је Вук Караџић а не Гај. Тзв. „рогато е“ (ě) уместо ћириличког јат (ѡ) увео је Вјекослав Бабукић и једно време су се тим знаком служили илирци до Бечког договора.

БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

Петар Милосављевић рођен је 1937, у Доњој Сварчи, у Топлици. Гимназију је учио у Прокупљу и Новом Саду. Дипломирао је не Групи за југословенску књижевност на Филозофском факултету у Новом Саду 1964. године. На истом факултету је докторирао на поезици Момчила Настасијевића 1974.

Милосављевић је радио као новинар (Дневник, Сремске новине) и као уредник у Пољима. Био је главни уредник Поља (1965-1968) и један од уредника Летописа Матице српске (1969-1979).

На Филозофском факултету у Новом Саду предавао је методологију проучавања књижевности (1971-2003) и теорију књижевности (1997-1991). Теорију књижевности и историју српске културе предавао је на Филозофском факултету на Палама (1999-2003). Наставу на постдипломским студијама из своје струке држао је у Новом Саду, Приштини, Никшићу, на Палама и у Бања Луци.

Петар Милосављевић спада међу плодније српске писце. Издавачка Кућа Требник из Београда почела је (2000) да му издаје Изабрана дела у 20 књига. До престанка рада куће (2004), због болести власника Ранка Кебаре, изашло је шест књига. Књиге које су планиране да се појаве у овом издању су разноврсне. Међу њима су и три белетристичке: једна збирка песама (*Блокада*, 1967), један роман (*Нови Сад на ватри*, 1989), *Драме* (1991). Остале су по природи филолошке и филозофске.

Један круг већ објављених књига чине оне које се баве интерпретацијом. То су *Традиција и авангардизам* (1968), *Поетика Момчила Настасијевића* (1978), *Реч и корелатив* (1983), *Триптих о Лазу Костићу* (1990). У тај круг спадају и два зборника објављених студија: *Други ток српске књижевности и Наратолошка истраживања*.

У опусу овог аутора посебно је важан циклус из области теорије књижевности: *Методологија проучавања књижевности* (1985), *Теоријска мисао о књижевности* (1991), *Теорија белетристике* (1993), *Теорија књижевности* (1997) и *Логос и парадигма* (2000). Ове књиге спадају међу прве теоријске приручнике у високошколској настави код Срба.

Од разбијања Југославије проф. Милосављевић се бавио преваходно темама из области србистике. Иницијатор је оснивања Покрета за обнову србистике (1997), часописа *Србистика/Serbica* (1998). У овом смеру објавио је такође циклус књига које, као и скуп његових теоријских књига, чине систем. То су ове књиге:

Систем српске књижевности (1996, 2000) бави се превасходно идентитетом српске књижевности;

Срби и њихов језик (1997, 2001) бави се идентитетом српског језика;

Српски филолошки програм (2000), бави се идентитетом српског националног програма;

Увод у србистику (2002, 2003) бави се идентитетом српске филолошке традиције.

Књига *Српска писма* бави се развојем и идентитетом српске писмености.

Опус овог аутора обогаћен је последњих година објављивањем књига: *Идеје југословенства и српска мисао* (2006), *Српско питање и србистика* (2007), *Обнова логоцентризма* (2009) и збирке песама *Блокада* (2009).

БИГЗ и СКЗ почеле су 2004. да издају *Антологију српске поезије у осам књига* овог аутора.

САДРЖАЈ

Предговор	5
АЛФАБЕТСКА ПИСМЕНОСТ	
<i>О граматиологији</i>	9
<i>Постанак алфabetских писама</i>	18
<i>Прилози I</i>	
В. А. Истрин: <i>Однос језика и писма</i>	51
Радивоје Пешић: <i>Буквар Лепенског Вира</i>	54
Радивоје Пешић: <i>Винчанско писмо</i>	56
Радивоје Пешић: <i>Етрурско, латинско, винчанско писмо</i>	64
Светислав Билбија: <i>Слово Л</i>	66
Светислав Билбија: <i>Слово М</i>	67
Генадиј Грињевич: <i>Лингвистички коментари „црта и реза“</i>	68
СЛОВЕНСКА ПИСМЕНОСТ	
<i>Словенски народи и њихова писма</i>	77
<i>Подунавска србица – најстарије алфabetско писмо</i>	84
<i>Влесовица</i>	88
<i>Глагољица</i>	89
<i>Старословенска ћирилица</i>	96
<i>Српскословенска ћирилица</i>	102
<i>Прилози II</i>	
Предћириловска писменост	
Јован И. Деретић: <i>Порекло савремене писмености</i>	109
Светислав Билбија: <i>Србица</i>	112
Генадиј Грињевич: <i>Прасловенска писменост</i>	118
Н. А. Константинов: <i>Предћириловска писменост</i>	123
Борис Ребиндер: <i>Превод прве даишчице „Велесове књиге“</i>	124
<i>Одломци из „Велесове књиге“</i>	127
Јуриј Мпрољубов: <i>Влесовица и украјинско писмо</i>	131
Глагољица	
Филип Гаврић: <i>Глагољица словенска</i>	135
Митар Пешикан: <i>Настанак и развој словенског писма</i>	137
Славомир Сомбуњак: <i>Сведерјитељев благослов</i>	144

Славомир Сомбуњак: <i>Од модела до слова</i>	158
Ђорђе Трифуновић: <i>Глагољица код Срба</i>	176
Старословенска ћирилица	
Славко Вукомановић: <i>Порекло старословенске ћирилице</i>	203
Славко Вукомановић: <i>Фонологијација старе словенске графије</i>	205
Светозар Николић: <i>Правопис старословенске азбуке</i>	206
Светозар Николић: <i>Разлика између глагољице и ћирилице</i>	219
<i>Житије Константиново</i>	220
<i>Трактат Црнорисца Храбра</i>	223
Радивоје Пешић: <i>Како схватити речи Црнорисца Храбра</i>	226
Српскословенска ћирилица	
Петар Ђорђевић: <i>Културно и азбучно двојство</i>	234
Олга Недељковић: <i>Националне редакције старословенских писама</i>	235
Олга Недељковић: <i>Српска и хрватска редакција старословенског језика и писама</i>	237
Димитрије Богдановић: <i>Графем ћерв</i>	239
Павле Ивић: <i>Свети Сава као родоначелник писања на српско-словенском и српском народном језику</i>	240
Александар Белић: <i>Свети Сава и реформа ћирилице</i>	241
Константин Филозоф: <i>Сказанија о писменех</i>	253
Гордана Јовановић: <i>„Сказанија о писменех“ Константина Филозофа</i>	264
Димитрије Богдановић: <i>Ресавски правопис</i>	276
САВРЕМЕНА СРПСКА ПИСМЕНОСТ	
<i>Савремена српска писма: ћирилица и латиница</i>	281
Прилози III	
Стање пре реформи	
М. А. Reljković: <i>Ortografija ili slovosložnost slavonska</i>	313
Павле Соларић: <i>Три словенска писма</i>	318
Јернеј Копитар: <i>Књижевност и језик Словенаца, Хрвата и Срба</i>	328
Реформе ћирилице	
В. А. Истрин: <i>Увођење грађанске ћирилице код Руса</i>	331
Славко Вукомановић: <i>Ситуација у 18. веку и увођење грађанске ћирилице</i>	333
Захарија Орфелин: <i>Калиграфија</i>	334
Јован Стерија Поповић: <i>О српској азбуки</i>	339

Свети Сава у две језичке и графичке верзије	347
Љубомир Стојановић: <i>Азбука и покушаји реформе</i>	349
Сава Мркаљ: <i>Сало дебелозга јера либо азбукопротрес</i>	352
Лука Милованов: <i>Шта су писмена?</i>	374
Вук Караџић: <i>Alphabeti serhorum</i> (1818)	380
Вук Караџић: <i>О словима</i>	381
Љубомир Стојановић: <i>Вукови погледи на правопис и језик</i>	389
Јован Суботић: <i>Слово јат у „Краљу Дечанском“</i>	391
Р е ф о р м е л а т и н и ц е	
Орса енциклопедија: <i>Latinica</i>	393
Вук Караџић: <i>Alphabeti serbici</i> (1827)	395
Реформа латинице Вука Караџића	396
Ljudevit Gaj: <i>Kratka osnova horvatsko-slavenskog pravopisanja</i>	397
(Ljudevit Gaj): <i>Horvatski i ilirički</i>	426
Ljudevit Gaj: <i>Pravopisz</i>	428
Ivan Martinčić: <i>Pravopisi Ljudevita Gaja</i>	443
Fran Ramovš: <i>Slovenački pravopis</i>	452
Вук Караџић: <i>Писма Платону Аманацковићу</i>	453
Вук Караџић: <i>Латиница за Јужне словене римског закона</i>	455
<i>Književni dogovor</i>	460
Vuk Karadžić: <i>Glavna pravila za južno narječje</i>	462
Вук Караџић: <i>Alphabeti Serbici</i> (1852)	465
Ђуро Даничић: <i>Четири варијанте „Приповиједака из Старог и Новог завета“</i>	466
Ђуро Даничић: <i>Српски буквар</i>	470
Gjuro Daničić: <i>Predlog reforme latinice</i>	476
Ђуро Даничић: <i>Testament</i>	479
Milan Moguš i Josip Vončina: <i>Latinica u Hrvata</i>	481
Александар Белић: <i>Азбуке</i>	488
Павле Ивић: <i>Срби имају две азбуке</i>	491
Радмил Маројевић: <i>Српска писма</i>	493
Вера Милосављевић: <i>Сужавање корпуса српске књиге</i>	500
Петар Милосављевић: <i>Непринципијелно разликовање Срба и Хрвата на основу вере и писма</i>	505
<i>Слово о српском језику: Српска писма</i>	507
Садашња писма словенских народа	508
ЗАКЉУЧЦИ	511
ДОДАТАК	
Ј(ован) И(лиј): <i>Српска писменица</i>	523
Петар Милосављевић: <i>Приказ писама</i>	529
Белешка о писцу	531

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

003(=16)(091)(082)

СРПСКА писма / [приредио] Петар
Милосављевић. – Београд : Мирослав ;
Грачаница : Логос, 2009 (Сопот :
Рубикон). – 535 стр. : илустр. ; 21 см. –
(Библиотека Изабрана дела Петра
Милосављевића)

Текст ћир. и лат. – Тираж 1.000. – Белешка о
писцу: стр. 531-532. – Напомене и
библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-7056-113-7 (Мирослав)

а) Словени – Писмо – Историја – Зборници
б) Ћирилица – Историја – Зборници с)
Латиница – Историја – Зборници
COBISS.SR-ID 170597644

Петар Милосављевић
ИЗАБРАНА ДЕЛА

Прво коло

Методологија проучавања књижевности (2000)
Логос и парадигма (2000)
Српски филолошки програм (2000)
Систем српске књижевности (2000)
Срби и њихов језик (2002)

Друго коло

Увод у србистику (2002, 2003)
Други ток српске књижевности
Поетика Момчила Настасијевића
Триптих о Лази Костићу
Реч и корелатив

Треће коло

Теорија белетристике
Теорија књижевности (2006, 2009)
Теоријска мисао о књижевности
Књижевнотеоријска мисао у Срба
Теоријски проблеми

Четврто коло

Традиција и авангардизам
Наратолошка истраживања
Блокада (песме) (2009)
Драме
Нови Сад на ватри (роман)

Пето коло

Српска писма (2009)
Идеје југословенства и српска мисао (2006)
Обнова логоцентризма (2009)
Српско питање и србистика (2007)

ПЕТАР МИЛОСАВЉЕВИЋ (1937) професор Филозофског факултета у Новом Саду у пензији. Био је главни уредник Поља (1965-68) и уредник Летописа Матице српске (1969-79). Сада је уредник Србистике/Sebice. Објавио је збирку песама Блокада (1967), роман Нови Сад на ватри (1989) и Драме (1991). Највише његових књига је из области проучавања књижевности: Традиција и авангардизам (1968), Поетика Момчила Настасијевића (1978), Живот песме Лазе Костића "Santa Maria della Salute" (1981), Реч и корелатив (1983), Методологија проучавања књижевности (1985), Триптих о Лази Костићу (1990), Теоријска мисао о књижевности (1991), Теорија белетристике (1993), Српски национални програм и српска књижевност (1995), Систем српске књижевности (1996, 2000), Срби и њихов језик (1997, 2002), Теорија књижевности (1997, 2005), Логос и парадигма (2000), Увод у србистику (2002, 2003), Идеје југословенства и српска мисао (2006), Српско питање и србистика (2007), Српска писма (2005), Обнова логоцентризма (2009)

ISBN 978-86-7056-113-7

9 788670 561137